

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 28
(II HİSSƏ)

BAKİ – 2021

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il.**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq 812, tel. 012 438 14 47, sayt <http://sociology.bsu.edu.az/>
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu. Buraxılış № 28 (II hissə). Bakı, 2021, 255 s.

Redaksiya heyəti

Rəbiyyə Nurullah qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Əziz Bəşir oğlu Məmmədov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
İzzət Əşrəf oğlu Rüstəmov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor, BDU
Zeynəddin Camal oğlu Hacıyev, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Bəxtiyar Həməzə oğlu Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobıç dövlət pedaqoji universiteti (Ukrayna)
Sergey Nikolayeviç Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası (Rusiya)
Ləzizə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Hikmət Əbdul oğlu Əlizadə, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Qəməz Cəfər qızı Mürşüdlü, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Kəmalə Həsən qızı Pənahova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Qızılgül Yasin qızı Abbasova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, baş redaktor, BDU
Daxil Cahangir oğlu Vəliyev, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, redaktor müavini, BDU
Vüsalə Kərəm qızı Musayeva, buraxılışa məsul redaktor, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünaslıq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

HUMANİTAR ELMLƏR

FƏLSƏFƏ

QOCALIĞIN MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUN PROBLEMLƏRİ

Həsənzadə Gülay Ceyhun qızı
BDU-nun, II kurs magistrantı
hesenzadegulay@gmail.com

Açar sözlər: yaşlanma, qocalıq, gerontologiya, yaş stereotipləri.

Ключевые слова: старение, старость, геронтология, возрастные стереотипы.

Keywords: aging, old age, gerontology, age stereotypes.

Yaşlanma və qocalıq anlayışları çoxfunksiyalı və çoxşaxəli mezanizmlərdir. Onun tərfi, bu və ya digər xalqın fəlsəfəsi və metodologiyasından çox asılıdır. Bu anlayışların təhlili, siyasi və metodoloji anlayışlar olmaqla hər bir ölkə üçün öz parametrlərinə uyğun olaraq şərh etməyə əsas verir. Məsələn, bəzi ölkələr üçün əhalinin yaşlı təbəqəsi məhsuldar əmək qabiliyyətindən məhrum insanlar kateqoriyasına aid edilir. Lakin, digər ölkələrdə, xüsusilə də, ABŞ-da bu mərhələ insanların hərtərəfli imkanlarını həyata keçirmək üçün başlanğıc dövrü hesab olunur. ABŞ-da insanlar inanır ki, dövlət vəzifələrini müəyyən bir müddətə tərk etdikdən sonra təqaüdə olmaq üçün bütün güc və potensiallarını göstərmək imkanı qazanırlar. Qeyd olunan məqam yaşlı insanların nəyə qadir olduqlarına dair göstərilə biləcək ən ibrətamiz nümunədir.

Yaranma və fəaliyyətin ümumi sxemini, eləcə də yaşlılar haqqında stereotipləri birlikdə nəzərdən keçirək. Stereotiplər hər iki səviyyə üzərində: fərdi və qrup səviyyəsində, eyni zamanda, bütövlükdə cəmiyyət səviyyəsində işləyir. Makrososial təhlillər onu göstərir ki, yaşlı insanlara münasibət birbaşa dominant dəyər sistemindən qaynaqlanır. Xüsusilə, sosial statusların fərqləndirilməsi və yaş göstəricilərinə görə təbəqələşməsi üçün cəmiyyətlər yaradıldı və çox güman ki, həmin cəmiyyətlərin fəaliyyəti davam etdiriləcəkdir.

Qocalığa münasibət tez-tez cəmiyyətin iqtisadi quruluşu, siyasi idealları, sosial fikirləri, mədəni və tarixi irsi haqqında törəmə fikirlər olaraq qəbul edilir. Məsələn, “iqtisadi” cəhətdən yaşlı insanların artıqlığı, sabit bir yaşdan sonra təqaüdə çıxmaq hallarını sosial və siyasi aspektlərdən çətinləşdirir. Öz növbəsində gənc yaşla bağlı mənfi fikirlərin siyasət və ideologiyaya, eyni zamanda şəxsi dəyərlər, təcrübə və yaşlı nəslin özünü tanımasına böyük təsiri olmuşdur.

Yaşlı insanlara qarşı formalaşan mənfi fikirlər və qərəz kütləvi informasiya vasitələri, mədəniyyət sahələri və ədəbiyyat vasitəsilə arta bilər. Əlbəttə ki, ötmüş yaş haqqında bu fikirlər təfəkkürdə açıq və qəsdən irəli sürülmüş mənfi bir obrazın yaranması anlamına gəlmir. Amma bir neçə sistemdə qocalma anlayışı sosial qarşılıqlı əlaqənin bütün sferalarını əhatə edir. Bütövlükdə, cəmiyyətdə peşəkar və şəxsi zəmində təmaslar müəyyən dərəcədə şüurlu yaşlanma qorxusunu artıran “həqiqət” statusunu alır.

Yaşlanma ideologiyası yaş stereotiplərinin həddindən artıq ifadəsi kimi görülmə bilər. İdeologiyada sosial stereotiplər mövzusu və bu mövzuya dair məsələlərin əlaqələndirilməsi əsas yer tutur, çünki onlar eyni zamanda sosial münasibətlərə vasitəçilik edirlər. Hər birimiz müəyyən bir dəyərin məhsuluyuq, bəzi yönləndirmələr və münasibətlər bizim tərəfimizdən qəbul edilərək, onları öz fəaliyyət və davranışımızla çoxaldırıq. Rifah səviyyəsinin çox aşağı olub, sağlamlığın pis olmasını yaşlılıq haqqında fikirlərlə əlaqələndiririk. Çox təəssüf ki, sağlamlığın zamanla

pisləşməsi həqiqətən də, ötmüş yaş üçün xarakterikdir. Sosial normalarla işıqlandırılan qocalıq probleminin, bilərəkdən aşağı gözlənilir, ümumi mənfi stereotiplərdən qaynaqlandığı qeyd olunur. Qocalıq haqqında düşündükdə, fiziki və zehni sağlamlığın pisləşməsi, xəstəliklərin inkişafı və artan ağrılar, yüksək ölüm ehtimalı və hər hansı bir fəaliyyətdə məhsuldarlıq səviyyələrinin azalması kimi fikirlər ağıla gəlir. Uyğunluq mexanizmi və ya bu normalarla razılaşma, yaşlı insanların həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə aydınlıq gətirmir. Lakin, onların nəzərində açıq-aydın bir şəkildə sosial cəhətdən məqbul olan şey, rifah və pis sağlamlıq – sosial güzəşt kimi standartlara riayət etmək üçün olunan təziqdır.

Sosial stereotiplər yalnız gündəlik həyatda və siyasətdə təkrarlanıb çoxalmır: eyni zamanda, qocalma fenomenini, yaşlı insan imicini qurmaq üçün hər hansı bir nəzəriyyədə izah etməyə çalışırlar. Təbii çərçivədə-elmi və sosial yanaşmalar fərqli şəkillər yaradaraq, yaşlı insanların problemləri haqqında gec yaşda anlayış formalaşdırırlar. Bu yanaşmaların hər biri yaşlı insanların ümumiləşdirilmiş görünüşünü əks etdirir, eyni zamanda elm adamlarının gəldiyi nəticələrə əsasən artıq qeyd edildiyi kimi şüursuz şəkildə yaranan qocalıq qorxusu şəxsi münasibətlərə də təsir edir. Digər tərəfdən bu sadalanan məqamlar qocalıq haqqında qərəz və yaşlı insanlara qarşı mənfi fikirləri “elmi cəhətdən təsdiq” edir.

Bir insanın həyatı sanki iki mütləq tarixlə- doğum və ölüm tarixi ilə qurulmuşdur. Onların arasında insanın həyat tərzini adlandırdığımız ümumi bir anlayış mövcuddur. Bu tarixlər arasında insan həyatı boyu səyahət edir. Yox, insanın qocalmasını, xüsusilə də, qocalığını yaşamasını arzulamaq çox pisdır. Axı bu fikir bir insana tam, bütöv həyatı arzulamaq demək deyildir. Ona görə də ona verilən bütün mərhələlərdən keçərək, həyatın hər mərhələsinə xas olan zövq və kədərdən öz payını alır.

XX əsrdə qocaların sayının və nisbətinin artması nəticəsində gerontologiya dünyanın bir çox ölkəsində insanların yaş quruluşunu müəyyənləşdirmək üçün meydana çıxdı. Bu elmin əsas vəzifəsi qocalıq yollarının öyrənilməsi, tamhüquqlu bir elm kimi qocalıq zamanı insan ömrünün uzadılmasıdır. Bu müddət ərzində gerontologiya elmi diqqətli təhlil və ümumiləşdirmələr aparıb, nəhəng empirik materiallar toplayaraq qocalıq haqqında müxtəlif konsepsiyalar irəli sürdü.

XIX əsrdə təbiət elmlərinin qocalığa dair araşdırmalarının zirvəsi İ.İ.Meçnikovun işi oldu. Onun “Optimizmin tədqiqatı” və “İnsan təbiəti haqqında tədqiqatlar” kitablarında insanın qocalması həyatın təbii mərhələsi hesab olunur. İ.İ.Meçnikov ortobioz nəzəriyyəsini analiz edərək, təbii, fizioloji və vaxtından əvvəl patoloji yaşlanma problemləri ömür və qocalma proseslərinin mexanizmlərini araşdırdı.

İ.İ.Meçnikovdan sonra yaşlanma və qocalıq problemi yaşlanma biologiyası tərəfindən öyrənilir. İ.N.Bulanski, J.Bidder, M.S.Milman, V.N.Nikitin və digərləri qocalma prosesinin başlaması ilə bağlı bir çox təkliflər irəli sürmüşlər. Yaşlanma biologiyası daxilində mexanizmlərin təsfiirindəki fərqlər qocalıq haqqında bir çox məktəb və meyillərin meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Gerontologiyada ən vacib problemlərdən biri yaşa bağlı dəyişikliklər arasındakı əlaqə və qocalığın yaratdığı xəstəliklərə dair tədqiqatdır. Qocalığa bağlı dəyişikliklərin ümumi bir nəzəriyyəsini yaratmağa cəhd edərək, yaşlanmanın sistemli mexanizmlərini araşdırmağa çalışır.

Bununla birlikdə, müasir gerontologiyanın əsaslı uğurlarına və nəaliyyətlərinə baxmayaraq, bunun həm də onunla əlaqəli fənlər kompleksinin əsasən qocalma və qocalma proseslərinə yalnız təbii-elmi yanaşma ilə məhdudlaşdığını qeyd etmək olmaz. Gerontologiya qocalmanın universal təbiət elmləri nəzəriyyəsini yaratdığını iddia etsə də, onun iddiaları əsasən təsirsizdir. Məsələ burasındadır ki, əsasən təbiətsünaşlıq fənni kimi fəaliyyət göstərən gerontologiya ən yaxşı halda təbiət elmləri ilə qocalığın öyrənilməsinin sosial metodlarının qovşağında yerləşir. O yaşlılığı və qocalma prosesini deyil, qocalmaqda olan insanı öyrənir. Onun üçün özlüyündə qocalıq anlayışı

yoxdur. Burada qocalıq bir növ mücərrədlikdir, son yaş mərhələsinə çatmış insanın təyinatıdır. Buna görə də gerontologiya insan haqqında metodoloji olaraq tibbi-bioloji və sosial fikirlərlə məhdudlaşır. Bu məqam isə metodoloji baxımdan şübhəli bir mövqedir.

İnsan isə sadəcə biososial və hətta biopsixososial, mədəni-tarixi varlıq deyildir. Və onun bütün həyatı, biososial aspektlər də daxil olmaqla, dünyanın müəyyən bir mənzərəsi çərçivəsində davam edir.

Yaşa görə səyahət etmək, yalnız yaşlanmanın bioloji prosesi olmayıb, yaşlıların sosial problemləri deyil, bütün bunlar çox önəmlidir, amma hər şeydən əvvəl, yaşa görə bir insanın həyatının olduğu bu və ya digər mədəni məkanda dolaşmaqdır. Bu yol bəzən çox mürəkkəb trayektoriyalar çəkir. Məsələn gerontologiya baxımından yanaşsaq, yalnız yaşlı insanlar olduğuna razı olub, müəyyən dərəcədə həqiqət kimi qəbul edə bilərik. Mədəniyyət nöqteyi-nəzərindən yanaşdıqda isə qocalıq fərqli semantik ölçü qazanır, o cümlədən qocaların cəmiyyətdəki xüsusi sosial rolları, insanın (tayfanın, xalqın, xalqın) ümumi həyatı kontekstində onların xüsusi vəziyyəti öyrənilir. Buna görə də, təkcə mücərrəd olmayıb, eyni zamanda canlı təəcəssümdə tamamilə maddi bir varlıq əldə edir, mədəniyyətdə bu və ya digər formada, fenomen şəklində iz buraxır. Qocalıq cəmiyyətin sosial-mədəni həyatının bir hissəsi olmaqla kifayət qədər real əsasda mövcuddur. Bu fenomenin təəcəssüm olunduğu qocalıq imicinin daşıyıcısı, yalnız empirik olaraq qocalmış fərd deyil, həm də yaşlı insanın cəmiyyətdə tutduğu xüsusi bir yer, ənənə, adətdir. Buna görə də, qocalığın izahı probleminin təbii-elmi baxışından, onun sosial-mədəni araşdırılmasına keçmək lazımdır.

Eyni zamanda, aydın başa düşmək lazımdır ki, qocalığın təhlilinin sosial-mədəni tərəfi mahiyyətcə məhduddur. Yaşlılığın sosial-mədəni tipləri və obrazlarının meydana gəlməsi, insan həyatının ümumi kontekstdə dinamikasını ortaya çıxarmağa ehtiyac yarandıqda vacibdir. Lakin bu yolda qocalığın mənası hələ tam açılmamışdır, baxmayaraq ki, bu, qeyd olunan tədqiqatların gerontoloji səviyyəyə nisbətdə daha dərin və daha mənalı bir səviyyəsidir. İnsan yalnız bioloji, sosial -mədəni deyil, eyni zamanda universal bir varlıqdır, bütövlükdə dünyada var olan universal bir varlığa malikdir.

Hər şey qocalır. Canlı və cansız orqanizmlərin və əşyaların qocalığını təyin etmək üçün müxtəlif terminlər var: paslı dəmir, köhnəlmiş paltar, qoca dağlar, quru odun. Canlı orqanizmlərin qocalması, xarici görünüşü və forması, habelə zaman və məkanda həyatı fəaliyyəti dövründə daxili mənəvi vəziyyətin məzmunu ilə obyektiv şəkildə ifadə olunur. İnsanlarda qocalma prosesi təxminən 80-90 yaşlarından etibarən başlayır (90 yaşdan sonra yüzilliklər üçün - daha sonra və daha uzun). İnsan və heyvanlar aləmində qocalığın əsas meyarı onun bədəninin iş qabiliyyətinin azalmasıdır ki, bu da ümumiyyətlə ayrı-ayrı fizioloji orqanların iş qabiliyyətinin azalmasının yığılması ilə əlaqədardır. Ayrı -ayrı orqanların işində geriye dönməz pisləşmənin bu təcrid olunmuş halları, insan həyatında, qəza və xəstəliklər olaraq bilinən müxtəlif qarışıqlıqlardan qaynaqlanır. Buna görə də qocalıqda insan bədəninin görünüşü, bu orqanizmin yaranma çağından yaşadığı həyat şəraitindən və şübhəsiz ki, qocalıq dövründəki yaşam tərzindən asılıdır.

Qocalıq, uzunömürlülük, ölüm və ölməzlik məsələlərinə maraq fəlsəfə və elm tarixində hər zaman müşahidə olunmuşdur və bunu Seneka çox gözəl ifadə etmişdi: "Nə qədər uzun yaşamağınız deyil, düzgün yaşayıb-yşamamağınız vacibdir". Leonardo da Vinçi: "Hər hansı bir həyat yaxşı yaşansa, uzun ömür var" dedi. M.Monten də eyni fikri vurğulayaraq deyirdi ki, ömrün ölçüsü onun müddətində deyil, ondan necə istifadə edilməsindədir. Sözsüz ki, həyatın ölçüsü burada onun insani, yəni sosial, şəxsi və əxlaqi forması ilə müəyyən edilir. Və o, mürəkkəb problemlərin, o cümlədən uzun ömürlülüyn artırılması layihələri ilə bağlı problemlərin həllində başlanğıc nöqtəsi ola bilər.

Əhalinin yaşlanması insan həyatının bütün sahələrinə güclü şəkildə təsir edən dərin bir prosesdir. İqtisadi sahədə əhalinin qocalması iqtisadi artımda, yığımlarda, investisiyalarda, istehlakda, məşğulluqda, pensiya təminatında, vergi siyasətində və bilik və təcrübənin nəsilədən-nəslə ötürülməsində özünü göstərir. Sosial sahədə əhalinin qocalması ailə tərkibinə və yaşayış şəraitinə, mənzil ehtiyaclarına, miqrasiya meyllərinə, epidemioloji şəraitə və səhiyyə ehtiyaclarına təsir göstərir. Siyasi arenada isə yaşlanan əhali seçkinin nəticələrinə və siyasi təmsilçiliyə təsir edə bilər.

Təbii ki, təqdim olunan məlumatlar hər zaman dəqiq olmur və çox vaxt müxtəlif tədqiqatçılar arasında fikir ayrılıqlarına gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, ümumi modelləri və meylləri, habelə müasir ölkələrdə onların konkret tətbiqini olduqca dəqiq ifadə edirlər. Müxtəlif sosial-iqtisadi sistemlərdə fərqli olan bu sonuncu amilləri nəzərə almaq, insanın sosial qocalması prosesinin özünü təbii yolla, insan orqanizminin ehtiyatları sərf olunduqca və patoloji qocalma prosesini normal bölməyə imkan verir. Buna görə də, birinci və əsas vəzifə, patoloji sosial qocalmaya səbəb olan səbəbləri minimuma endirməkdir.

Yaşlılıq problemi müxtəlif dövrlərdən və millətlərdən olan insanların dünyagörüşünün mərkəzi problemlərindən biri olmuşdur. İnsan ömrünü uzatmaq, ölməzlik arzusu həyatın dəyərini anlamaqla, onun heyvanların həyatından fərqi dərək etməklə birlikdə yaranmışdır. Bu, antropososiogenəzin ən erkən mərhələlərində, sənətin və dinin meydana gəlməsinin ilk əldə qalan dəlillərinin meydana çıxdığı zamanda baş verdi.

Paleopsixologiya tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, insan cəmiyyətinin formalaşmasının mühüm xüsusiyyətlərindən biri, heyvan sürülərindən fərqli olaraq, kollektivin sosial-psixoloji təcrübəsinin qoruyucusu və müdriklik mənbəyi kimi qocaların qayğısına qalmaq idi. Mezolit və Neolit dövrü məzarlıqlarının paleodemoqraflar tərəfindən araşdırılması, xüsusilə qadınlarda erkən ölüm yaşına dəlalət edir. O vaxt 30-50 yaş arası insanlar qoca hesab olunurdu və bir nəslin şərti ömrü 20 ilə 25 yaş arasında idi. Bu göstəricilər orta əsrlərdə və İntibah dövründə bir qədər də artmışdır. 17-18 -ci əsrlərdə isə ümumilikdə 40 ili keçmirdi. 19-cu əsrin sonlarında orta ömür uzunluğu artıq 47-50 ilə çatırdı və 20-ci əsrdə də tədricən artmaqda idi. Və artıq 1990 -cı illərdə əhalinin qocalması cəmiyyət üçün təhlükə kimi qəbul olunmağa başladı. Belə ki, əvvəlki dövrlərdə də qocalığa münasibət heç bir halda birmənalı olmayıb. Yaşlılığın qavranılmasının tarixi formalarının öyrənilməsi, yaşlılara verilən sosial əhəmiyyətli rolların repertuarı, qocalığın bir sosial fenomen olaraq daha dolğun anlaşılması üçün əhəmiyyətli görünür.

Şərq fəlsəfi və etik sistemlərində, ilk növbədə isə Qədim Çində yaşlı insanlara və qocalığa ehtiram göstərilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. 60-70 yaş "arzuolunan" sayılırdı, çünki Konfutsiyə görə "yetmiş yaşında qəlb istəklərinin ardınca getdi və ölçünü aşmadı". Bu mənada çinlilərin münasibəti qocalara və qocalığa hörmətə əsaslanır. Bu şərq gerontofiliyasının dərin sosial kökləri var, çünki cəmiyyətin ictimai-siyasi quruluşunun sabitliyi insan bədəninin gücü və sabitliyi, qocalıqda müdriklik əldə etməsi ilə əlaqəli idi.

Buddizmdə müqəddəs ağsaqqalların cəsədlərinin çürüməyə məruz qalmadığına inanılırdı, çünki onlarda insanı alçaldan heç nə yox idi. Sonradan bu konsepsiya yəni, müqəddəslərin qalıqlarının çürüməz olduğu fikri xristian ənənəsində inkişaf etdirildi. Qeyd etmək lazımdır ki, demək olar ki, bütün dinlərdə bu, ictimai şüurun güclü dominantını - insan bədəninin kişi təşkilatının üstünlüyünü və tamamlayıcılığını və ya qadınlara gəldikdə idealdan sapmağı əks etdirən yaşlılara aiddir.

Qocalığa münasibətə axirət dünyası haqqında doktrina böyük təsir göstərmişdir. Maraqlıdır ki, Siseronun "Qocalıq haqqında" dialoqunda personajlardan biri - Katon qocaların eşitməli olduğu dörd məzəmməti ardıcıl olaraq təkzib edir: sanki qocalıq 1) insan fəaliyyətinə müdaxilə edir; 2) gücünü zəiflədir; 3) zövqdən məhrum edir; 4) sizi ölümə yaxınlaşdırır. Yaşlı insanların

siyasi və ədəbi fəaliyyətə, gənclərin təhsilinə və əkinçiliyə qadir olduğunu sübut edir. Ölümə gəlincə, Siseron yazır ki, bir insan həyatı evindən deyil, sanki bir oteldən tərk edir, çünki "təbiət bizə ömrü daimi deyil, müvəqqəti bir məskən kimi verdi". Mütəfəkkirin fikrincə, "təbiət hər şey üçün olduğu kimi, həyat üçün də ölçü müəyyən edir; qocalıq, teatrda tamaşanın sonu kimi həyatın son səhnəsidir. Yorgunluqdan qaçmalıyıq, xüsusən də artıq məmnun olduğumuz zaman".

ƏDƏBİYYAT

1. Abasov Ə.S., Mirzazadə R.S. Müasir Azərbaycanda gender siyasəti (Fəlsəfə, tarix, nəzəriyyə, statistika). Bakı: Səda, 2006, 55 s.
2. Şükürov A. Fəlsəfə. Bakı: Elm, 2002, 267 s.
3. Naqiev A.T., Abbasova S.Q. Старение населения и основные пути решения проблем пожилых лиц в Азербайджанской Республике на современном этапе. Əmək və sosial problemlər üzrə ETM Əmək və sosial problemlər adlı elmi əsərlər toplusu, Bakı, 2002, 88 – 91 s.
4. Авиценна М.: Эксмо-Пресс, 1999, 752 с.
5. Александрова М.Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии. Л.: Наука, 1974, 135 с.
6. Брук И.С. Население мира. /Этнодемографический справочник.М.: Наука. 1986 , 832 с.

QOCALIĞIN MƏNİYYƏTİ VƏ MƏZMUN PROBLEMLƏRİ

Həsənzadə Gülay

XÜLASƏ

Məqalədə qocalıq problemi, eləcə də yaşlanma prosesinin yaranma səbəbləri araşdırılmışdır. Yaşlanmanı sürətləndirən amillər və sözügedən prosesin cəmiyyət həyatında təsiri qeyd olunmuşdur. Xüsusilə, bu sahədə qocalıq haqqında gerontologiya elminin, qocalığın sosial, psixoloji, mədəni, idraki və bioloji aspektlərinin öyrənilməsi nəzərdən keçirilmişdir.

Şərq fəlsəfi fikrində qədim dövr mütəfəkkirlərinin yaşlanma prosesinə münasibəti, eyni zamanda onların özünəməxsus, spesifik dünyagörüşü problemin öyrənilməsini daha məqsəduyğun etmişdir.

ПРИРОДА И СОДЕРЖАНИЕ ПРОБЛЕМЫ СТАРИННОГО ВОЗРАСТА

Гасанзаде Гулай

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается проблема старения, а также причины процесса старения. Отмечены факторы, ускоряющие старение, и влияние этого процесса на общество. В частности, в этой области рассматривается изучение геронтологии, социальных, психологических, культурных, когнитивных и биологических аспектов старости.

В восточной философской мысли отношение древних мыслителей к процессу старения, а также их уникальное, своеобразное мировоззрение делали исследование проблемы более целесообразным.

THE NATURE AND CONTENT PROBLEMS OF OLD AGE

Hasanzadeh Gulay

SUMMARY

The article examines the problem of aging, as well as the causes of the aging process. Factors accelerating aging and the impact of this process on society were noted. In particular, the study of gerontology, social, psychological, cultural, cognitive and biological aspects of old age is considered in this area.

In Eastern philosophical thought, the attitude of ancient thinkers to the aging process, as well as their unique, specific worldview, made the study of the problem more expedient.

TARİX FƏLSƏFƏSİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ TARİXİ MƏRHƏLƏLƏRİ

f.ü.f.d. Bilal Əlizadə
BDU-nun fəlsəfə kafedrasının dosenti
bilal.alizada@mail.ru

Açar sözlər: tarix fəlsəfəsi, formalaşma mərhələləri, formalaşma və inkişafın təhlili.

Ключевые слова: философия истории, этапы становления, анализ становления и развития.

Key words: philosophy of history, stages of formation, analysis of formation and development.

Tarix fəlsəfəsinin təşəkkülü və tarixi mərhələləri ilə bağlı əvvəlki məqalədə biz tarix fəlsəfəsinin təşəkkülü ilə bağlı problemləri təhlil etməyə çalışdıq. Bu məqalədə isə tarix fəlsəfəsi ilə bağlı fəlsəfi məktəblər haqqında fikir mübadiləsi aparmaq və müxtəlif tarix fəlsəfəsi məktəblərinin əsas konsepsiyalarını təhlil etmək istərdik. Ümumdünya tarixi haqqında ilk əsərlər dövrü Avropa cəmiyyətinin coğrafi, siyasi və mədəni şəraitinin optimal nisbətinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Avropada ictimai tərəqqi ideyası bu əsasda yaranmışdır. Tarix fəlsəfəsinin bir sıra Avropa məktəbləri – alman, ingilis və fransız məktəbləri formalaşmışdır. Tarix fəlsəfəsinin alman məktəbi İ.Herder, I.Kont, G.Hegel, A.Şopenhauer, V.Diltey, V.Şleyermaxer, V.Vindelband kimi zəka nəhənglərini bəxş etmişdir. Alman tarix fəlsəfəsi öz tədqiqatlarında daha yetkin və dərin hesab yoluna istiqamətlənmişdir. Alman tarix fəlsəfəsində Hegel və onun ardıcıllarının məktəbi universal tarixi proses mənzərəsi yaratmağa çalışmışdır. Böyük tarixi dinamika konsepsiyasını məhz Hegel yaratmışdır. Hegelin tədqiqatları iki istiqamətdə gedir. Əvvəlcə panteist eyniyyət fəlsəfəsi istənilən reallığı ruha çevirir, sonra isə idrak nəzəriyyəsini dərinləşdirərək tədqiqat vasitəsi kimi məntiqi triadanı – “tezis, antitezissintez”i təklif edir. Bununla da Hegel tarixin dərk edilməsinin mümkünliyünü ruhun özünün yaratdıqlarını özü dərk edə bilər prinsipini irəli sürür. Beləliklə, Hegelə görə tarix ruhun törəməsi kimi çıxış edir. Onların əksliklərə bölünməsi özlərinin öz vəhdətini həyata keçirir və bərpa edir.

Hegelin tarix fəlsəfəsində tarixin dövrləşdirilməsinin prinsipi kimi xalqların və dövlətlərin təşəkkül tapması ideyası əsas götürülmüşdür. O, insan mənafeləri və ehtirasları aləmində meydana çıxır, mübarizələrdə, çəkişmələrdə, sülh, qayda-qanun yaradıcısı, barışdırıcı bir təsisat kimi formalaşır.

Hegelin tarix fəlsəfəsi konsepsiyası eyni zamanda dərin universallığa malik, ən yüksək zirvəsini ümumbəşəri və ya universal tarix ideyasını təşkil etdiyi bir konsepsiyadır. (1, səh.48-49)

Hegelin “Tarix fəlsəfəsindən mühazirələr”ində ümumbəşəri və ya universal tarix ideyası dünya tarixi prosesinin aprior quruluşlarından daha artıq dərəcədə yüksək aspektdən ətraflı surətdə düşünülmüş empirik təhlilin nəticəsidir. (2, səh.140)

Alman tarix fəlsəfəsinin digər cərəyanı “tarix məktəbi”nin orqanologiyasında təmsil olunur. A.Müller tarix məktəbinin metodunu özünün “Əksliklər haqqında təlim” əsərində şərh edərək göstərir ki, orqanologiyanın metodu tutuşdurmaq və ya qarşılaşdırmaq metodudur. Onun tarixi qneseologiyası hegelçiliyin parçalayıcı düşüncəsinin əksinə olan intuitiv zəkaya əsaslanır və Müller bu cür zəkayı yeni məntiq ruhunda rasionallaşdırmağa cəhd edir. Yeni məntiq isə həyatın öz axarından meydana gələ bilməz, lakin yalnız vəhydən, avtoritetdən və Allahın zühurundan törəyə bilər. Alman tarix fəlsəfəsində psixoloji həyat fəlsəfəsi məktəbi ən məhsuldar məktəblərdən biri sayılır. Onun görkəmli nümayəndələri F.Nitsşe və V.Dilteydir. Tarixi pozitivizmin bu məktəb tarixi inkişafın hərəkətverici qüvvələrini və məqsədlərini zəka və

rasionalılıqla deyil, mənəvi sərvətləri daha çox şəxsi, azad və suveren etmək üçün ruhun irrasional mənəviyyətə çevrilməsində görürdü. Belə halda elmi tədqiqatın məqsədi tarixi gerçəkliyin özünün böyük inkişaf xətlərində bütöv kimi nəzərdən keçirilməsindən ibarət olur. Həyat fəlsəfəsi məktəbinin filosofları irrasional hissi sərvətlər sistemini irəli sürməklə tarix elmlərində əsl çevriliş yaratdılar. Beləliklə də rasionalizm və kritisizm bu sahədə öz yerini intuitiv və suveren şəkildə nəzərdə tutulan sərvətlər sisteminə verdi.

F.Nitsşe radikal, ateist tarix fəlsəfəsi və ruh fəlsəfəsi şüursuz yaradıcılıq qüvvəsini ilahiləşdirən və ona görə də hər cür iqtisadiyyata və “xalq kütlələrinə” nifrətlə xor baxan həyat ideyasından ibarətdir. F.Nitsşeyə görə bəşəriyyətin tarixi əbəz fasiləsiz səhvlər və yanılmalar yoludur.

“Həyat fəlsəfəsi”nin məktəbi çərçivəsində tarix fəlsəfəsinin bir qədər fərqli yanaşan öz elmi fəaliyyətini teoloji tədqiqatlardan başlayan Vilhelm Diltey olmuşdur. Onun tarixi-fəlsəfi baxışlarına teologiya xüsusi iz buraxmış din, hüquq, fəlsəfə və incəsənətdəki konkret şəxsi, fərqi, mənəvi məzmun onun tarixi tədqiqatlarının ana xəttini təşkil etmişdir. O, hər bir inkişafın müəyyən ideyaya, mənəvi məqsədli əsasə malik olmasına dərindən inanaraq tarixi ruhun tarixi və onun universal tarixi təkamülü kimi şərh etmişdir. Dilteyin konsepsiyasında tarixin məqsəd və nəticəsi idrak və maarifçilik metodundan, onların cəmiyyətə təsirlərindən ibarətdir. Bütövlükdə isə onun konsepsiyası Almaniyanın birləşdirilməsi dövrünün milli liberal ideologiyasını ifadə edir. Onun fikrincə özlüyündə götürülən mənəvi sərvətlərin yalnız dövlətdə, hətta cəmiyyətdə də təcəssüm etdiyini iddia etmək olmaz. V.Diltey eyni zamanda tarixin ideografik anlaşılmasının nümayəndələrindəndir. Onun konsepsiyasında fərqi olanın, şüurlu olanın, irrasional incə dəqiqliklə qiymətləndirilməsi mühüm yer tutur.

XIX-XX əsrlərin hədudlarında alman tarix fəlsəfəsi məktəbində neokantçeka aparıcı yer tuturdu. Onun görkəmli nümayəndəsi V.Vindelband olmuşdur. Vindelband göstərir ki, tarix fəlsəfəsi tarix cəhətdən istiqamətləndirilmiş mədəniyyət fəlsəfəsindən ibarətdir. Sərvətlərin həyata keçirilməsindən ibarət olan, buna görə də sərvətlər haqqında təlimi də ehtiva edən tarix ümumzəruri sərvətlər haqqında tənqidi elmdən ibarətdir. Vindelband ümumbəşəri tərəqqinin köhnə sxemini təkrarlayır, onların içərisindən isə Mərkəzi Amerika, Şərqi Asiya və Serama dənizi ətrafındakı xalqlardan ibarət olan üç mədəni qrupu bir-birindən seçib fərqləndirir.

Alman tarix məktəbinin görkəmli simalarından XX əsrin böyük filosofu olmuş Maks Veberdir. Veber tarix fəlsəfəsi dedikdə mədəniyyət fəlsəfəsi nəzərdə tuturdu. Veber mədəniyyət haqqında elə bir elm yaratmışdır ki, tarix sistematika ilə əlaqələndirilmişdir və ona görə də adi metodoloji sxemlərdən heç birinə sığışmır və məhz buna görə də o, sosial tədqiqatlara yeni yollar göstərir. M.Veber tarixi analizdə “ideal tip” anlayışından geniş surətdə istifadə edir. “İdeal tip” anlayışı tarixi eyniləşdirmələr əsasında, xarakterik olanların müqayisəsinin köməkliyi ilə yaradılan anlayışdır. M.Veber də öz tarix fəlsəfəsinin əsas məqsədini Qərbi Avropa mədəniyyətlərinin xüsusi xarakter daşmasını öyrənməkdə görmüşdür.

Kapitalizmin məhz Avropada meydana gəlməsinin səbəbini müəyyən etməyi öz tarix fəlsəfəsinin əsas məqsədinə çevirən M.Veber qeyd etmişdir ki, Qərb mədəniyyəti yunan rasionalizminin, Roma hüququ ideyalarının və yəhudi-xristianlıq mənəviyyətinin üzvi sintezi üzərində qurulmuşdur. O eyni zamanda protestant dövründə iqtisadi mədəniyyət də daxil olmaqla Qərb mədəniyyətini formalaşdırıcı və hərəkətverici amilini görmüş, bütün tarixi əlaqələri bu istiqamətdə tədqiq və təqdim etmişdir. M.Veberin fikrincə, sosiallıq dünya tarixinin bədən fakturasını təşkil edir və özündə cəmiyyətin təsərrüfat, siyasi və sosial sahələrini birləşdirir. O, hesab edir ki, ictimai tərəqqi müxtəlif bədənələrdə empirik qeydə alınan və sosioloji seyr edilən maddi tarixi prosesdir ki, bunun da məzmununu insan təbii qüvvələrin əlaqəsi və mübarizəsi təşkil edir. (3, səh.77) Tarix fəlsəfəsində tarix və rasionallıq problemi həmişə mühüm

diqqət obyektinə olmuşdur. Bu kontekstdə müasir tarix fəlsəfəsi metodologiyasının formalaşmasına M.Veberin əsərlərinin təsiri böyükdür.

Alman tarix fəlsəfəsi məktəbinin Marburq qanadının görkəmli nümayəndələri S.Kogen və P.Natorp olmuşdur. Kantçılığın davamından ibarət olan tarixi inkişaf konsepsiyası S.Kogenin universal tarixi mövqeyində öz əksini tapmışdır. Onun fikrincə, vahid təkamül prosesinin irəliləyişi təbiətdən tarixə doğru istiqamətlənmişdir və bu proses səbəbiyyət monizminin zəruriliyi ilə əsaslanan rasionallığa ciddi surətdə uyğundur.

Kogenin tarix fəlsəfəsi konsepsiyası Hegelin tarixi inkişafın rəşional şəkildə zəruri məntiqi proses olması hərəkətin aparıcı və rasiomallaşdırıcı bir element olmaqla prosesin özünü və onun son məqsədini göstərən Allah ideyasının isə onun çələngi olmasından ibarət olan ideyasına çox yaxındır.

Tarix fəlsəfəsinin təşəkkülü və təkamülündə Fransa tarix fəlsəfəsi məktəbləri xüsusi yer tutur. Fransız tarix fəlsəfəsinin əsasında tarixin müxtəlif mərhələlərində öz yerini və təsdiqini tapmaq tələbindən ibarət olan antropoloji etnoeyniyyət anlayışı durur. Fransız tarixi və filosofları Avropa sivilizasiyasının antropoloji əsaslarına xüsusi diqqət yetirmələri hər şeydən əvvəl bəşəriyyətin temporal təcrübəsinin və onunla şərtlənən mentalıqlar tarixin öyrənilməsi ilə əlaqədardır. Fransız ictimai fikri elə bir bəşəri inkişafı tələsdirərək öz müasirlərindən gerçəkliyə yalnız adekvat münasibət göstərməyi deyil, onu qabaqlayan münasibət göstərməyi tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Fransa ənənəvi olaraq maarifçilik dövrünün əsası sayılır. Tarix fəlsəfəsi kontekstində götürdükdə antologiyaya və epistemologiyaya tətbiqdən bu daha düzgündür. Ş.Monteskye “Qanunların ruhu haqqında” əsərində tarixi prosesin maarifçilik kontekstində modelini təqdim etmişdir.

Ş.Monteskyenin tarixi prosesdə axtardığı qanunları dar mənada başa düşülən qanunlarla qovuşdurmaq düzgün olmazdı. Onun fikrincə bu və ya digər dövlətin hüquq sistemi yalnız bəşəriyyətin tarixi hərəkətini idarə edən və istiqamətləndirən qanunlardan törəmədir. Tarix fəlsəfəsi problemlərinə Volter yetkin yaşlarında müraciət etmişdir və “tarix” məqaləsini yazmışdır. Burada Volter ilk dəfə olaraq tarixi idrak metodologiyasına öz münasibətini bildirmişdir. Volter tarixi mümkün qədər elmi statusla təmin etməyə çalışmışdır. “Mən hər yerdə kralların tarixini görürəm, mən insanların tarixini yazmaq istəyirəm” –deyə bəşər tarixinin təhlilini vermək istəyirdi.

Fransa burjua inqilabının ideoloqlarından biri İ.İ.Pusso fransız tarix fəlsəfəsində xüsusi bir yer tutur. Russonun antropoji tarix fəlsəfəsi insana “zəka ilə müvafıqlaşdırılən, lakin onunla təsdiq edilə bilməyən hisslər subyektı kimi yaşamaq üzərində qurulmuşdur. Russonun antistorizmi tarix fəlsəfəsini özünün meydana gəlməsi və inkişafı kimi başa düşülməsində, “təbii vəziyyətdə, ibtidai cənnətdə daldalanan metafizik subyektlərə istinadən növbəti eqalitamist utopiyanı reklam edən təfəkkür monizmini təkrar edilməsində aşkara çıxır. O, eyni zamanda keçmişə tənqidi münasibət və özünü dərk etmək şüurundan da uzaqdır. Russonun fikirlərindən belə məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, əgər tarix məsəyyən bir başlanğıca malikdirsə, tərəqqi isə insanın tanrılığını, bütövlüyünü aradan qaldırırsa, onda fərqli əxlaqi vasitələrlə məhdudlaşdırmaq, xüsusi mənafeələrə ictimai mənafeələrin köməyi ilə aradan qaldırmaq, “ictimai müqavilə əsasında şəxsi mənafeələrin ictimai mənafeələrə, insanın kollektivə təbə olacağı ideal ictimai quruluş yaratmaq zəruridir.

Tarixi prosesin fəlsəfi təhlilində Fransada pansosilogiyanın banisi sayılan Emil Durkheymin böyük xidməti vardır. Tarixi prosesi həddən çox sosiologiyalaşdırən ictimai fikrin bu konsepsiyası marksizmə yaxın olmaqla tarixin bioloji konsepsiyalarının ifratçılığına əks-reaksiya kimi meydana gəlsə də, öz növbəsində sosiallığı insan təbiətinin əsas xassəsi kimi birtərəfli mütləqləşdirməklə özü də ifratçılığa yol vermişdir. E.Durkheym tarix prosesi insanda bioloji

cəhətdən sosial cəhətə yüksələn onun fərdi və sosial mahiyyətindən ibarət olan həmin ruhda da şərh edir. Onun fikrincə, cəmiyyət sosiomun funksional tələbatlarından törəyən sosial həmrəylik sinonimi olan tarazlıq halına doğru cəhd edir.

Fransada XIX əsr sosial inqilab sarsıntılarını axtarıb tapılmasına böyük tələbat var idi. Bu tələbatı ilk dəfə olaraq filosoflar dərk edərək müxtəlif jurnallar ətrafında birləşərək, tarixi sintez məktəbləri yaratmağa başladılar. Göstərilən boşluğu doldurmaq üçün jurnal nəşr olunmağa başlandı və həmin jurnalla əlaqədar olaraq “Annalar məktəbi” adlanan tarix fəlsəfəsi məktəbinin əsası qoyuldu.

Bu məktəbin nümayəndələrinin çoxu E.Durkheymin sosiolojo məktəbi ilə bağlı idilər və bu jurnalın adında da öz əksini tapmışdı. L.Ferer və M.Blok və başqa əməkdaşlar dəqiq elmlərin nailiyyətləri tarix elmlərinin geridə qalması arasındakı uçurumu aradan qaldırmağa və tarixi tədqiqatları təsərrüfat tarixinə, iqtisadi, texniki və əmək alətləri və s. öyrənməklə genişləndirməyi zəruri olduğunu nəzərə çatdırırdılar. Lakin “Annaların” tarixi tədqiqatlarında hisslər tarixi və dövrün təfəkkür tərzii xüsusi yer tuturdu. “Annaları” yarananlar ən ümumi tarixi sintez və “tarixin mənasını anlamağa” məhz mentallıqlar tarixində görürdülər.

“Annalar” yeni tarixi məktəbin diqqət mərkəzində varislikdə fasiləlik və sosial böhranlar deyil, gündəlik həyat konsepsiyasının gündəmində duran müvazinət dövrləri, “həyat və ölüm anlarının” dəyişməsi, “bədənin tarixi” və s. durmuş, nəticədə isə tarixi proses elə bil yavaş-yavaş insanın təbiətə münasibəti baxımından tərpənməz olmuş, tarixin hadisəvi tərəfinə isə etinasızlıq göstərilmişdir. Beləliklə də, xırda detallar axtarışı tarixin qloballığını təsdiq etmiş, lakin tarixin yaradıcısı olan insanın özü, onun hiss və arzuları, fikirləri, gerçəkliyə münasibəti və ona aid idrakı nəticələri isə qloballıqdan kənarda qalmışdır. (3, səh.97) “Annalar məktəbi insanların tarixi” “şeylərin tarixi” ilə əvəz etdi, inqilabi sarsıntılar isə antropoloji baxımdan izah olunmağa başlandı.

“Annalar” məktəbinin söyləri nəticəsində sosial davranışları əvvəlcədən dərk edən kollektiv mentallıq kimi təsdiq olunmağa başladı. Fransada tarix fəlsəfəsi istiqamətində mentallıq anlayışı dünyanın anlaşılması tarixi kollektiv təxəyyül və s. şəklində işlədilmişdir. P.Şonyel isə ona tarixi tədqiqatın əsası kimi yanaşmış, iqtisadi və sosial amillərə nisbətə ona üstünlük vermişdir. Onun tarixdə ailədən xüsusi mülkiyyət, bir sözlə insanın antropoloji keyfiyyətləri bağlı olan nə varsa ona maraq göstərməsi də buradan irəli gəlmişdi. Bu nöqtədə isə tarix ilə fəlsəfə qovuşur, tarix dünyada insanın özünü dərk etməsini, “tarixin mənası” kimi öyrənir, fəlsəfə isə bir qayda olaraq asanlıqla zərurət problemi, fərd və cəmiyyətin zamanla özünü dərk etməsi maraqlandırır. “Annalar” məktəbi çox cəhətdən tarixi prosesə fəlsəfi yanaşırdılar, onun məzmununu meta-fizikiləşdirirdilər.

Məlum oldu ki, tarix hər şeyin labüd surətdə zamanda təkrarlandığı qanunauyğunluqlarla yanaşı bəşəriyyətin keyfiyyətə yeni təkamül halları ortaya çıxdığı mürəkkəblik və şəxsiyyətin azad yaradıcılığı şəraitində də yaranır. O, xətti deyil, qeyri-xətti stoxastik xarakter daşıyır. Beləliklə, aydın olur ki, tarix fəlsəfəsi yalnız fərdi taleyə orijinal tarixi inkişafa və müəyyən milli ideya daşıyıcısı olan tarix yaradıcıları ilə tarixi subyektlərlə münasibətdə iş görür. “Annalar” məktəbinin tarixçiləri mentallığın əhəmiyyətini mütləqləşdirmiş, bir halda “kollektiv şüur” digər halda onu fərdi şüur adlandırmaqla onun vasitəsilə insanın zamanda obrazını yaratmağa cəhd göstərmiş, son nəticədə isə onların vasitəsilə tarixin özünü ideolojişdirmiş, keçmişin obrazını, bu günün vəzifələrinə uyğun şəkildə yaratmağa çalışmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Гегел философия истории л.1935.

2. V.Paşayev, M.Paşayev Tarix fəlsəfəsi. B., 2019
3. Q.Əliyev Tarix fəlsəfəsi B., 2019
4. И.Г.Гердер Идеи к философии истории человежество. М.1977.

TARİX FƏLSƏFƏSİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ TARİXİ MƏRHƏLƏLƏRİ

Bilal Əlizadə

XÜLASƏ

Məqalədə tarixi prosesin obyektiv qanunauyğunluqları və mənəvi-əxlaqi mənası, tarixdə bəşəriyyətin əsas qüvvələrinin həyata keçirilməsi yolları, tarixi prosesin mənəvi-əxlaqi mənası haqqında suallara cavab vermək üçün nəzərdə tutulmuş fəlsəfənin bir bölməsi kimi tarix fəlsəfəsinin formalaşması məsələləri, ümumbəşəri insan birliyini əldə etmək imkanları araşdırılır.

СТАНОВЛЕНИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ ФИЛОСОФИИ ИСТОРИИ

Билал Ализаде

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются объективные закономерности и нравственный смысл исторического процесса, способы осознания основных сил человечества в истории, становление философии истории как части философии, призванной ответить на вопросы о духовно-нравственном значении исторического процесса.

FORMATION AND HISTORICAL STAGES OF THE PHILOSOPHY OF HISTORY

Bilal Alizade

SUMMARY

The article examines the objective laws and moral meaning of the historical process, the ways of realizing the main forces of mankind in history, the formation of the philosophy of history as a part of philosophy designed to answer questions about the spiritual and moral meaning of the historical process.

HERBERT C. KELMAN VƏ PHILIP G. ZIMBARDONUN KONFORMİZM HAQQINDA BAXIŞLARI

Muradlı Əfsanə Zakir qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
muradliafsana@gmail.com

Açar sözlər: Uyğunluq, identifikasiya, daxililəşmə-internalizasiya, konformizm, sosial təsir

Ключевые слова: соответствие, идентификация, интернализация, конформизм, социальное влияние

Key words: Compliance, identification, internalization, conformity, social influence/

Giriş. Konformist davranış sosial və əxlaqi problemlərin müstəqil qərarları nəticəsində deyil, şeylərin hazır nizamının passiv, adaptiv qəbulu nəticəsində formalaşan sosial-psixoloji yönümdür. Konformizm və ya uyğunluq psixologiyasına dair ən çox bilinən təcrübələr qrupun səhv olduğunu bilsələr belə, qrupla birlikdə davranışlara davam edən insanlarla əlaqəli olur. XX əsrin 50-ci illərindən müəyyən tədqiqatlar aparıldı və nəticədə konformist davranışın mahiyyəti açıqlanmağa başlandı. E. Frommun sözləri ilə desək konformizm fərd üçün özünümüdafiə mexanizmidir. Təcrübələrə və konformist davranışla bağlı müxtəlif araşdırmalara nəzər yetirək.

1958 -ci ildə Harvard psixoloqu Herbert Kelman sosial təsirin üç geniş istiqamətini təyin etdi. Sosial təsir fərdlərin sosial mühitin tələblərinə cavab vermək üçün davranışlarını dəyişdirmə yollarını əhatə edir. Bir çox formada olur və uyğunluq, ictimailəşmə, həmyaşıdların təzyiqi, itaətkarlıq, liderlik, inandırma, satış və marketinqdə görülə bilər. Tipik olaraq sosial təsir müəyyən bir hərəkətdən, əmrdən və ya istəkdən qaynaqlanır, lakin insanlar başqalarının edə biləcəyini və ya düşünə biləcəyini qəbul etdiklərinə cavab olaraq münasibət və davranışlarını da dəyişirlər. H.C.Kelman tərəfindən irəli sürüldüyü kimi, sosial təsir nəzəriyyəsinin əsas mövzusu bir fərdin münasibət, inanc və sonrakı hərəkət və ya davranışlarının üç proses vasitəsi ilə başqalarına təsir etməsidir: uyğunluq, identifikasiya-eyniləşdirmə, internalizasiya və daxililəşmə. Kelman sosial təsirin münasibət və hərəkətlərdə dəyişikliklər meydana gətirdiyini və dəyişikliklərin fərqli "səviyyələrdə" baş verə biləcəyini irəli sürdü.

Uyğunluq (və ya qrup qəbulu). Bu, şəxs başqa bir şəxs və ya qrupdan əlverişli bir reaksiya əldə etməyi ümid etdiyi üçün təsiri qəbul etdikdə meydana gəlir. İnduktiv davranışı mənimsəyir, çünki konkret mükafat və təsdiq almağı, uyğun cəza və ya razılıqdan çəkinməyi gözləyir. Başqa sözlə, həqiqətən onlarla (şəxsən) razılaşmamamızımıza baxmayaraq, əksəriyyətə (ümumi olaraq) uyğunlaşmaq. Bu, Asch-ın xətt təcrübəsində görülür. Uyğunluq, insanların başqaları ilə razılaşdıqları, ancaq fərqli fikirlərini gizli saxladıkları vaxt meydana gəlir.

İdentifikasiya-Şəxsiyyət heyran olduğu birinin təsiri nəticəsində münasibət və ya davranışlarını dəyişir. Kelmana görə, identifikatorun davranış və ya münasibət dəyişikliyi arzu olunan əlaqə ilə bağlıdır.

Həmyaşıdlarının təzyiqi halında, bir insan etmək istəmədiyi bir şeyi (məsələn, qanunsuz narkotik qəbul etmə) digər insanlarla (dostları kimi) müsbət münasibət qurmaq üçün "lazımlı" olaraq qəbul edə bilər. Həmyaşıdların təzyiqindən uyğunluq və ya ümumiyyətlə qrup üzvləri ilə eyniləşdirmə bəzi üzvlərin digərlərini sakitləşdirmək üçün uyğunlaşmasından da irəli gəlir.

Daxililəşmə həmişə dövlət və özəl uyğunluğu əhatə edir. Bir şəxs, qrupla uyğunlaşmaq üçün davranışlarını açıq şəkildə dəyişdirir, eyni zamanda onlarla xüsusi olaraq razılaşır. Bu, qrupun inancları fərdin öz inanc sisteminin bir hissəsi halına gəlsə, ən dərin uyğunluq səviyyəsidir. Bu davranış dəyişikliyinə qalıcı olması deməkdir. Buna Şerifin otokinetik təcrübəsində rast gəlinir.

Bu çox güman ki, əksəriyyətin daha çox biliyə sahib olması və azlıq nümayəndələrinin çoxluq mövqeyinə meydan oxumaq üçün az məlumatı olduqda baş verə bilər. Daxiləşdirmə və ya internallaşma, fərd üzərində təsirli olan insanlar və ya qruplar tərəfindən qurulan bir sıra normaların qəbul edilməsi prosesidir. Şəxs təsirini qəbul edir, çünki qəbul edilən təsirin məzmunu mahiyyətə mükafatlandırıcıdır. Şəxsin dəyər sistemi ilə uyğundur və Kelmanın fikrincə, daxilin "mükafatı" "yeni davranışın məzmunudur" [1, səh53].

Əlavə olaraq kimlik (və ya qrup üzvlüyü). Şəxs təsiri qəbul etdikdə, başqa bir şəxslə və ya qrupla özünü qane edən bir münasibət qurmaq və ya davam etdirmək istədiyi üçün meydana gəlir. Fərdlərin sosial rol gözləntiləri də uyğundur, məsələn. tibb bacıları, polis məmurları. Xüsusi fikirdə dəyişiklik olmamalı olduğu üçün uyğunluğa bənzəyir. Yaxşı bir nümunə Zimbardonun Həbsxana Tədqiqatıdır.

Səmimi uyğunlaşma. Bu, bir insanın təəccübləndirmək və ya digər insanlar tərəfindən bəyənilmək, qəbul edilmək üçün uyğunlaşmasıdır. Sosial təsirin yalnız bir aspektinin, yəni uyğunluğun istifadəçilərinin inancı və davranışı ilə informasiya sistemlərinin istifadəsi arasındakı əsl əlaqəni proqnozlaşdırma bilməyəcəyini başa düşən digər tədqiqatçılar, bütün üç sosial təsir prosesinin perspektivlərini bir araya gətirməyə çalışırlar.

H.C.Kelmanın sosial təsir nəzəriyyəsində verilmiş uyğunlaşmanın növləri gündəlik həyatımızda müxtəlif qruplarda müsbət və ya mənfi cəhətdən özünü biruzə etməsindən asılı olmayaraq mütləq şəkildə müşahidə edilir və ya bunu davranış növü kimi özümüz tətbiq edirik. Nəzəriyyədən mahiyyət etibarilə aydın olur ki, davranış bütün növləri əhatə etsə, bir o qədər sosial təsir effektiv olur. Sosial təsir nəzəriyyəsinə görə konformizm başqalarıyla və ya normativ standartlarla uyğunlaşmaq üçün davranış, inanc və ya düşüncənin dəyişməsinə ehtiva edən sosial təsir növüdür. Sosial təsirin ən geniş yayılmış formasıdır. Uyğunluq mövzusunda sosial psixologiya tədqiqatları iki növ arasında fərq qoyur: məlumat uyğunluğu (buna sosial sübut və ya Kelmanın fikrinə görə "daxililəşmə" deyilir) və normativ uyğunluq (Kelmanın fikrinə görə "uyğunluq").

Digər bir konformist davranışla bağlı tədqiqatı gözəndən keçirək. Philip G. Zimbardo nüfuzlu sosial psixoloqdur. 1971-ci ildə Philip George Zimbardo ən məşhur və mübahisəli araşdırmasını - Stanford Həbsxanada Təcrübəsini keçirdi. Polis, "dünyəvi realizmi" artırmaq üçün araşdırma qrupu ilə əməkdaşlığa razılıq vermişdi. Bu işdə, əksəriyyəti Stanford və ya universitetdə yaz məktəbini yenidən bitirmiş gənc oğlanlar həbsxanada iştirak etdilər. Həbsxana həyatının təsirləri üzərində işləyən bir könüllü çağırışından sonra psixoloji problemlər, tibbi qüsurlar və cinayət /narkotik istifadəsi nəzərə alınaraq 70 müraciət yoxlanıldı və qiymətləndirildikləri bütün ölçülərə görə ən normal, orta və sağlam hesab olunanlardan 20 -si təcrübənin iştirakçıları olaraq seçildi və onlara tapşırıq verildi. Bütün iştirakçılar iki qrupa mühafizəçilər və məhkumlara bölündü. Aralarında rol tapşırıqları üçün sisteməlik bir fərq və sisteməlik üstünlüklər yox idi. Demək olar ki, əvvəlcə hamısı məhbus olmağa üstünlük verdiyini bildirmişdi.

Çünki kollecə gedib həbsxana gözətçisi kimi olmağı təəvvür edə bilməzdilər. Sürücülük qaydalarını pozduqlarına və ya hansısa vətəndaş itaətsizliyinə görə həbsxanaya düşdüklerini düşünür və hiss edirdilər. Stanford Universiteti Psixologiya şöbəsi, pəncərələri və işıq olmayan, boş bir koridor idi. Ofis qapılarına dəmir barmaqlıqlar qoyuldu və həbs yerlərinə çevrildilər. İşçilər üçün bitişik bir koridorda üç ofis quruldu: biri mühafizəçilər formalarını dəyişib çıxarmaqları üçün, biri gözətçi üçün, üçüncüsü isə müfəttiş üçün. Giriş və çıxış üçün yalnız bir qapı var idi, dəhlizin digər yeni tikilmiş divarla bağlanmışdı. Məhkumların gizli şəkildə söhbətlərini dinləmək üçün kameralar mikrofonlarla doldurulmuşdu [3,səh 5].

Məhkumların gəzməyə, yeməyə və ya idman etməsinə icazə verildiyi yeganə yer "həyət" idi. Çıxışı müəyyənləşdirə bilməmələri üçün gözləri bağlı şəkildə həyətə keçirildilər. Həbsxana

kameraları laboratoriya otaqlarında yerləşmişdi və buraya kamera nömrələri qoyulmuşdu. Adamlar təsadüfi olaraq məhkum olmaq üçün seçildilər və hətta Stenford şəhərciyindəki həbsxanaya gətirilmədən əvvəl yerli polislər tərəfindən "həbs" də edildilər. Gözləri bağlı qaldıqları bir saxlama kamerasına aparıldılar. Əlavə olaraq, məhkumlar adlarından məhrum oldular və daha sonra şəxsiyyət vəsiqələri ilə onlara istinad edildi. Zimbardo özünə həbsxana rəhbərinin rolunu təyin etdi. O qeyd edir, "həbsxana müdiri və əsas müstəntiq rolunu oynadım. Lakin sonra mühakiməmdə ciddi səhvlərin olduğunu gördüm." Bu təcrübə həbsxanadakı həyat vəziyyətindən istifadə edərək ictimai təsir və səlahiyyətlərə uyğunluğu yoxlamaq üçün aparılmışdır.

Zimbardo həm məhbusların, həm də mühafizəçilərin sosial rolları ilə tez bir zamanda tanış olduqlarını gördü. Bir neçə gün ərzində məhbuslar üsyan etdilər, lakin bu, gözetçilər tərəfindən tezliklə dayandırıldı, sonra məhbuslara qarşı getdikcə daha çox təhqir edildi. Mühafizəçilər məhbusları insanlıqdan çıxarıb, onları gecə oyatdılar və çıpaq əlləri ilə tualet təmizləməyə məcbur etdilər, məhbuslar, tabe olduqları rol daha da aydınlaşdıraraq getdikcə daha çox itaətkar oldular [4].

Təcrübə davam etdikdə, gözetçi mövqelərinə təyin olunmuş iştirakçılar təcavüzlərini artırdılar. Mühafizəçilərə məhbusları vurmamaq əmri verilsə də, alçaltma yollarını tapdılar-sistematik axtarışlar, zolaq axtarışları, bitlərə çiləmə üsulu ilə onları pozmaq, cinsi zorakılıq, onları əsas hüquqlarını (məsələn, banyo istifadəsi) inkar etmək və məhkumları saymaq üçün yuxudan oyatmaq. Əvvəlcə gözetçilər tərəfindən tutulan sosial və əxlaqi dəyərlər rollarına qərq olduqları anda tez tərk edildi. Burada H.C.Kelmanın nəzəriyyələrinə uyğun olaraq rol gözləmələrinə uyğunlaşma gözetçilərin və məhkumların, eyni zamanda həbsxana müdiri Zimbardonun nümunəsində açıq aşkar özünü biruzə verir. Tədqiqatda konformist davranışa da, non-konformist davranışlara da kifayət qədər nümunə var.

Məhkumlardan beşi fiziki və zehni əzablara mənfi reaksiyalar verdilər, məsələn, ağlama və həddindən artıq narahatlıq. Bu səbəblə təcrübədən erkən azad edildilər. Nəticədən də aydın oldu ki, non-konformist insanlar şəraitə uyğunlaşa bilmədilər. Konformist insanlarda isə konformizm daxililəşmə kimi özünü biruzə verərək daha sonra mühafizəçilərin tələfini ilə daha da kəskin müşahidə edildi. Belə ki bəzi məhkumlarda özünü məhkum kimi qəbul etmə və mühafizəçilərin onları alçaltmaları ilə özlərini buna layiq hiss etmə formalaşdı. Yəni nəinki etiraz etmək, hətta itaət psixologiyasının təsiri ilə onlar özlərini həqiqi məhkum kimi hiss etdilər və konformist davranış daxili aləmə nüfuzu etdi.

Zimbardo, insanların əxlaqi prinsiplərinə zidd olsa belə, insanların sosial rollara tez uyğunlaşdıqları qənaətinə gəldi. Bundan əlavə, iştirakçıların heç biri əvvəllər bu davranışları heç vaxt nümayiş etdirmədikləri üçün situasiya faktorlarının tapılan davranışdan böyük ölçüdə məsul olduğu qənaətinə gəldi. Tədqiqatın əvvəlcə iki həftə davam etməsi planlaşdırılsa da, altı gün sonra başa çatdı, çünki həbsxanadakı hadisələr gözlənilməz bir dönüş yaratdı. Mühafizəçilər məhkumlara qarşı qəddar, təhqiramiz hərəkətlər etməyə başladılar və onları alçaldıcı davranışlarla məşğul olmağa məcbur etdilər. Tədqiqatdakı məhbuslar depressiya əlamətləri göstərməyə başladılar, bəziləri isə əsəb pozğunluğu yaşadı. Tədqiqatın beşinci günü, o zaman Zimbardonun sevgilisi, psixoloq Kristina Maslach, həbsxanaya baş çəkdi və gördüklərindən şoka düşdü. Maslach (indi Zimbardonun arvadı olan) ona dedi: "Bilirsən, o oğlanlara etdiyən şey dəhşətlidir". Həbsxana hadisələrinə kənardan baxandan sonra Zimbardo tədqiqi dayandırdı.

Zimbardonun tədqiqatı tənqidi gözü inkişaf etdirmək, istər təkbətək, istərsə də sosial sistem daxilində baş verən məcburedici sosial təzyiqlərə qarşı durmaq üçün əsasdır. Arzuolunmaz təsirlərin meydana gəldiyi zaman onları aşkar etmək üçün lazım olan həssas skeptisizm və tənqidi baxış növü əldə etmək üçün biz ideal insanlarla onların konkret hərəkətləri arasındakı

fəsilələrə qarşı ayıq olmağı öyrənməliyik [2 səh 9]. Niyə insanlar həbsxana təcrübəsində etdikləri kimi davranırdılar? Həbsxana işçilərinin gündəlik həyatda etdiklərindən bu qədər fərqli davranmasına səbəb olan təcrübə nə idi? Zimbardonun sözlərinə görə, Stanford Həbsxana Təcrübəsi, sosial kontekstlərin hərəkətlərimizi formalaşdırma bilməsi və bizi bir neçə gün əvvəl həttə ağılımıza gətirmədiyimiz tərzdə davranmağımıza səbəb ola biləcəyi güclü bir təsirdir. Həttə Zimbardonun özü həbsxana rəisi rolunu alanda davranışının dəyişdiyini anladı. O, rolu ilə tanış olduqdan sonra öz həbsxanasında baş verən qanunsuzluqları tanımaqda çətinlik çəkdiyini gördü.

Zimbardo izah etdi ki, həbsxana təcrübəsi insan təbiəti haqqında təəccüblü və narahat bir təcrübə təklif edir. Davranışlarımız qismən qarşımıza çıxan sistemlər və vəziyyətlər tərəfindən müəyyən edildiyi üçün ekstremal vəziyyətlərdə gözlənilməz və həyəcanverici şəkildə davranmağı bacarıyıq. O izah edir ki, insanlar davranışlarını nisbətən sabit və proqnozlaşdırıla bilən kimi düşünmək istəsələr də, bəzən özümüzü də təəccübləndirən tərzdə davranırıq. Təcrübə konformist davranışın mühtidən, hal-hazırda aid olduğu qrupdan, qrup üzvlərinin münasibətlərindən, xarakterlərindən asılı olaraq baş verdiyini bizə əyani olaraq göstərir. "Təcrübə - A 2010 filmi" - Stanford Həbsxana Proqramının bir versiyasını anladır [5].

Beləliklə, Zimbardonun nümunəsində onu qeyd etmək olar ki, bir çox şəxslər fərqli situasiyalarda konformist davranış tətbiq edə biləcəyi halda onu tərcih etməməsinə baxmayaraq bəzi situasiyalarda bunu etməyə məcbur hiss edirlər. Məhz onların hər-hansı bir psixologiya ilə qrup davranışına uyğunlaşması konformizm adlanır. Stanford Həbsxana Təcrübəsi, tədqiqatın irəliyə getməzdən əvvəl hər bir tədqiqat layihəsinin etikasını nəzərdən keçirməyin və tədqiqatçıların istifadə etdikləri tədqiqat metodları barədə diqqətlə düşünmələrinin vacibliyini nümayiş etdirdi. Ancaq mübahisələrə baxmayaraq, Stanford Həbsxana Təcrübəsi maraqlı bir sual doğurur: sosial məzmun davranışımıza nə dərəcədə təsir edir?

Məhz bu sualın cavabında onu qeyd edə bilərik ki, insanlara sosial təsir o dərəcədə güclü təsir edir ki, onlar konformist davranışı doğrusunu bildiyi davranışların əvəzində belə nümayiş etdirməyi üstün tuturlar. Stanford Həbsxana Layihəsi birinin hakimiyyətinin başqaları üzərində ola biləcəyi təsirinin, konformizmin güclü bir nümunəsidir. Lakin nəticələr real idi. Mühafizəçilərin əlindəki gücə və rol gözləmələrinə görə "yaxşı" mühafizəçilər belə müdaxilə etməkdə aciz qaldılar. Əlavə olaraq, mühafizəçilərdən heç biri növbəyə gec gəlmədi, iş vaxtı üçün əlavə ödəniş tələb etmədi və nəticədən əvvəl işdən azad edilmək istəmədi. Mühafizəçilər həbsxananın iddia edilən tələblərinə, məhbuslar isə mühafizəçilərin qavranılan səlahiyyətlərinə tabe oldular.

ƏDƏBİYYAT

1. Kelman H.C. [Attitudes, Attitude Change, & Social Influence \(11\) Compliance identification and internalization.pdf](#)
2. Susan Andersen and Philip Zimbardo. On Resisting Social Influence. Stanford University. Technical Report: Z-79-01 September, 1979. 2014.
3. Zimbardo P.G.: Reflections On The Stanford Prison Experiment: Genesis, Transformations, Consequences, 2000.
4. <https://www.tutor2u.net/psychology/reference/conformity-to-social-roles-as-investigated-by-zimbardo>
5. [https://az.wikiqube.net/wiki/Compliance_\(psychology\)](https://az.wikiqube.net/wiki/Compliance_(psychology))

HERBERT C. KELMAN VƏ PHİLİP G. ZİMBARDONUN KONFORMİZM HAQQINDA BAXIŞLARI

Muradlı Əfsanə

XÜLASƏ

Beləliklə, H.C.Kelmanın nəzəriyyəsində uyğunluq və ya qrup qəbulu -konformizm cəmiyyətdə sosial təsirin bir növü kimi izah edilir və qeyd edilir ki, sosial təsir, ümumi cəmiyyətə uyğunlaşma o vaxt mütəşəkkil, effektiv olur ki, hər növ sosial təsirdən, uyğunlaşmadan- internalizasiya, daxililəşmədən və konformist davranışdan mütləq şəkildə kompleks istifadə edilsin.

P.G.Zimbardonun Stanford təcrübəsi itaət psixologiyası, idarəetmə psixologiyası, konformist davranış, non-konformist davranışla bağlı böyük təcrübə, nümunədir. Həmçinin bu araşdırma sayəsində insana sosial mühitin təsirinə vacibliyi açıq-aydın izah olunur. Qrup içərisində təlqin, liderlik xüsusiyyətlərinin önəmi, qrupla uyğunsuzluq, itaətkarlıq, rol gözləmələrinin insana təsiri və s. və bütün bu terminlərin, sosial-psixoloji anlayışların necə bir-biri ilə və konformist davranışla əlaqəli olduğu müşahidə edilir.

ГЕРБЕРТ К. КЕЛЬМАН И ФИЛИПП Г. ЗИМБАРДО ВЗГЛЯД НА КОНФОРМИЗМ

Мурадлы Афсана

АННОТАЦИЯ

В теории Г.Кельмана соответствие или групповое восприятие- конформизм объясняется как один из типов социального влияния в обществе, и отмечается, что социальное влияние, адаптация к обществу в целом, происходит организованно и эффективно, в том случае, когда все виды социального влияния, адаптация - интернализация, интеграция и конформистское поведение используются комплексно.

Опыт Ф. Зимбардо в Стэнфорде - отличный пример психологии послушания, психологии управления, конформистского поведения, неконформистского поведения. Благодаря этому исследованию, также ясно изъяснена важность влияния социальной среды на человека. Наблюдается связь социально-психологических понятий, и всех этих терминов, таких как воздействие внутри группы, важность лидерских качеств, несоответствие с группой, послушание, влияние ролевых ожиданий на людей и т. д., как друг с другом, так и с конформистским поведением.

HERBERT C. KELMAN AND PHILIP G. ZIMBARDO VIEWS ON CONFORMISM

Muradli Afsana

SUMMARY

Thus, in H.C. Kelman's theory, conformity or group perception is explained as a type of social influence in society, and it is noted that social influence, adaptation to society as a whole, be organized and effective when all kinds of social influence, adaptation - internalization, inclusion and Conformist behavior used comprehensively.

P.G. Zimbardo's Stanford experience is a great example of obedience psychology, management psychology, conformist behavior, non-conformist behavior. The study also explains the importance of the social environment. It is being observed that inspiration within the group, the importance of leadership qualities, incompatibility with the group, obedience, the impact of role expectations on people, etc. and how all these terms, socio-psychological concepts are related to each other and to conformist behavior.

KLASSİK ALMAN FƏLSƏFƏSİNDƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQİ NƏZƏRİYYƏLƏR VƏ BAXIŞLAR

Qasımova Lamiyə
BDU-nun II kurs magistrantı
qlamiye142@gmail.com

Açar sözlər: əxlaq, mənəvi dəyərlər, fəzilət, ədalət, din

Ключевые слова: мораль, моральные ценности, добродетель, справедливость, религия

Key words: morality, mental values, virtue, justice, religion

Fəlsəfə fikir tarixində klassik alman fəlsəfəsi çox xüsusi və vacib bir yer tutur. Klassik alman fəlsəfəsi XVIII əsrin II yarısından başlanılır. Onun banisi dahi filosof, mütəfəkkir İmmanuel Kant (1724-1804) hesab olunur. Kantın fəlsəfi yaradıcılığı iki mərhələyə ayrılır: Birinci mərhələ tənqidəqədərki mərhələ, ikinci mərhələ isə tənqidi mərhələ adlanır. Biz əsasən tənqidi mərhələyə diqqət yetirəcəyik. Bu mərhələdə insan və əxlaq problemlərini dərinlən tədqiq etmişdir.

Kantın fəlsəfi düşüncələrində mənəvi-əxlaqi oriyentasiyaya geniş yer verilir. Kant nəzəri zəka ilə praktiki zəkani bir-birindən ayırırdı. Nəzəri (xalis) zəka fikrin predmetini müəyyən edir [4, s 80].

Praktiki zəka insanın davranış problemlərinə, fəaliyyətlərinə fokuslanır. Bu səbəbdən praktiki zəka sferasında əxlaq və mənəviyyat vacib yer tutur.

Kanta görə dünyada xoş niyyətdən başqa heç bir şeyi şərtsiz yaxşı hesab etmək olmaz. Yaxşı niyyət xoşbəxtliyə layiq olmağın qəti şərtidir. Anlama, zəka, mühakimə etmək qabiliyyəti və s. ağıla malik olan bütün digər təbii tərəflər və ya temperamentin xüsusiyyətləri olan qətiyyət, cəsarət, əzm kimi müxtəlif cəhətlər əlbəttə vacib və arzuolunandır. Lakin insanın niyyəti və xarakteri mənfidirsə, digər cəhətlər mənasızlaşır və pisə doğru istiqamətlənir.

Kantın fikrincə sözün əsl mənasında mənəvi- əxlaqi olmağa can atan adam aşağıdakı qaydaya əməl etməlidir: “yalnız elə maksimaya (prinsipə) uyğun hərəkət et ki, onu əldə rəhbər tutmaqla sən eyni zamanda arzu edə biləsən ki, o ümumi qanun olsun” [4, s 80].

Kantın mənəvi-əxlaqi görüşlərinə əsasən xoş niyyət xarici təsirlərdən və nailiyyətlərdən, məqsədə çatmaq kimi istəklərdən kənardadır. O, tək başına, xalis yaxşıdır, xeyirlidir. Bənzərsiz ən yüksək dəyərdir. Faydalılıq və ya səmərəsizlik kimi məsələlər bu dəyəri nə artırır nə də azalda bilməz.

O, öz yaradıcılığında əxlaqı din, hüquq, incəsənət, ictimai həyat ilə birgə qiymətləndirmişdir. Əxlaqı ən ilahi niyyətdən, teoloji anlayışlardan, dindən daha üstün görürdü. Əxlaq dinə məna verir, onu izah edir. O göstərirdi ki, mənəviyyatın əsasında elm və dini etiqad deyil, bizim "daxilimizdəki əxlaq qanunu" durur [4, s 80].

Kantın mənəvi-əxlaqi düşüncələrində əsas məsələ isə insanın davranışlarına, fəaliyyətinə hətta adi əxlaqi hərəkətinə görə bütün bəşəriyyət, cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşmasıdır. İnsan bəşəriyyətin qarşısında öz öhdəliklərini, məsuliyyətini anladığı zaman əxlaqlı şəxsiyyət ola bilər. Dünyada insanlar bir-biriləri arasında bərabərdirlər, deməli, hər bir insan, hər bir fərd başqası üçün mənəvi dəyərə malikdir.

İncəsənətlə bağlı Kant qeyd edirdi ki, əxlaqlı olan əslində estetik olanla immanentdir, yəni uyğundur. Belə anlamda əxlaq insanın bütöv, gözəl və möhtəşəm olması üçün bir zəmin rolunu oynayır, “əxlaqlıq – gözəllik duyumu, insan təbiətinin ləyaqətlik duyumudur” [2. s 106].

Klassik alman fəlsəfəsinin əsas nümayəndələrindən biri dahi filosof Georq Vilhelm Fridrix Hegeldir (1770-1831). Onun əsas mənəvi-əxlaqi düşüncələri “Ruhun fenomenologiyası” adlı əsərində öz əksini tapmışdır.

Hegelə görə insanın ruhdan ibarət olması onun əsl mahiyyətini üzə çıxarır və bütün elmlər, fəlsəfə insanın ruhunun, insani mahiyyətinin dərk olunmasına yönəlməlidir.

Hegel mənəvi-əxlaqi baxışlarında Kantdan fərqli olaraq xoş niyyəti, insanın daxili əqidəsini üstün tutmamışdır. O daha çox sosial məzmun kəsb edən mənəvi düşüncələrə diqqət yetirmişdir. Yəni bir insanın əxlaqında əsas olan onun əqidəsi deyildir, davranışları və fəaliyyətidir.

Hegelə görə əxlaq insanların özünə, davranışlarına, simasına və digər şəxslərə, ətraf mühitinə münasibətdə aşkar olunur. Filosof insanın azadlığı ilə əxlaqı əlaqələndirirdi. O düşünürdü ki insanın öz borcunu yerinə yetirməsi, məsuliyyətini dərk etməsi əxlaqın təsadüfdən zərurətə çevirilməsinə səbəb olur. Bu zaman insan həqiqi azadlığını tapır.

Şəxsiyyət əxlaqi azadlığa malikdir. Cəmiyyət insanın özgələşməsini, onun təbiətdən təcrid olunmasını dərinləşdirir. Əgər əxlaqın mənbəyi xarici obyektdirsə, onda apologetik mahiyyətli (ehkamçı) əxlaq əmələ gəlir. Əgər əxlaqın mənbəyi biz özümüzüksə, onda canlı əxlaq yaranaraq sonu olan həyatı sonsuzluğa doğru ucaldır [2, s 109].

Hegelin fəlsəfi düşüncəsində “mənəvi-əxlaqi” dedikdə dövlət qanunları və dövlət qarşısındakı yüksək borc hissi nəzərdə tutulur. Milli ləyaqət, vətən borcu hissi əxlaqi hissdır. Hegel müharibələrin əxlaqi əhəmiyyətinin olduğunu da irəli sürürdü. O qeyd edirdi ki, müharibələr insanın mənəviyyatını çürümədən qoruyur. Çünki uzun müddət davam edən sülh insanın əxlaqi sağlamlığını, mənəvi düşüncələrini çürüdə bilər.

Hegel mənəvi-əxlaqi görüşlərində dinə geniş yer vermişdir. Əxlaq zəka ilə qavranıla, anlaşıla bilməz, yalnız duyğular vasitəsiylə dərk olunması mümkündür. Xristian dinindəki rituallar, ibadətlər də zəka ilə dərk oluna bilməz. Hegelə görə din əxlaqın və mənəviyyatın özgələşməsi kimi müəyyən olunur.

Hegel gənclərə məsləhət görürdü ki, bütün çətinliklərə və həyatın əzabına, acısına baxmayaraq gerçəkliyi qəbul etsinlər və ona uyğunlaşsınlar. Onun ümumi tələbi belədir: “Şəxs ol və başqalarına da şəxs qismində hörmət et” [1, s 67].

Şopenhauer Artur (1788-1860) irrasionalizmin əsas nümayəndələrindən biri və həyat fəlsəfəsinin banisidir. Şopenhauer Kantın fəlsəfəsini qəbul edirdi və özünü onun ardıcılı hesab edirdi. Lakin o, daha pessimistlik mövqedən çıxış edirdi. Dünyanın və insanın mahiyyətinə dair düşüncələri bu mövqeyə əsaslanırdı. Filosof düşünürdü ki, insanlar bütün yaşamları boyu cəhd edirlər və bu isə onlara əzab verir. Şopenhauer insan əqlinə, onun dərk etmə qabiliyyətinə də şübhə ilə yanaşırdı.

Şopenhauer düşünürdü ki, “insanın qismətinə ancaq əzabkeşlik yazılıb. Həyat həmişə faciəvidir (xüsusilə onun sonu). Bununla belə, yaşamaq və ölmək halları yalnız adi insan üçün faciədir. Gündəlik həyat üzərində yüksəlib dünyanın mahiyyətini (iradəni) fəth edən insan isə nirvana (mütləq arxayınlıq və təskinlik) halına düşür. Belə insan üçün yaşamağın məqsədi ölümdür. “Ölüm həyatın nəticəsi, onun yekunudur”. Əsl filosof, müdrik insan ki, dünyanın sirrinə bələd olur, ölümdən qorxmur, çünki yaşadığca öyrənir ki, o heçnədir [2, s 118].

Şopenhauer irəli sürürdü ki, yalnız onun fəlsəfi baxışları əxlaqın əsl mahiyyətini aşkarlaya bilər. O digər filosofların baxışlarını tənqid edirdi. Şopenhauerə görə ona qədər olan mənəvi-əxlaqi konsepsiyalar öyüd və nəsihətdən ibarətdir. Digər filosoflar diqqətlərini əqlin abstraksiyaları üzərinə yönəldiriblər. Sevgi və dostluq kimi hissləri nəzərə almırlar. Lakin bizim mövcudluğumuzun, mahiyyətimizin əsası məhz bu hisslərdir.

Şopenhauer onu maraqlandıran bir sıra suallar irəli sürmüşdür. “Mənəvi-əxlaqi hərəkətlərin kökü nədən ibarətdir? Hansı qüvvə və motiv hərəkətlərimizi əxlaqlı və əxlaqsız olaraq ikiye

bölür?” O qeyd edir ki, bu məqamda əksər mütəfəkkir və filosoflar həqiqəti aşkar etməkdənsə öz fəlsəfi sistemlərini mənəvi-əxlaqi sferaya tətbiq edib mühakimə yürüdürlər [6, s 42].

O düşünürdü ki, təbiətin bizə bəxş etdiyi xoş hisslərin vicdanımızdan irəli gəlməsi qəbul olunmazdır. Şopenhauerə görə insan həyatı saxta və süni vicdandan ibarətdir. Vicdan bir çox narahatlıqları, utancı, qəzəbi, sevgini, nifrəti, kini özündə ehtiva edir. İnsanların vicdanını qorxular əsasəndə din qorxusu, qərəz, mənası olmayan hisslər və vərdislər təşkil edir. Bir çox insan öz vicdanlarını diqqətlə nəzərdən keçirdikləri zaman onlara qürur və xoşbəxtlik hissi verən lətif duyğuların əslində nədən ibarət olduğunu anlayanda heyrlənəcəklər.

Dahi mütəfəkkirə görə insanın mənəvi-əxlaqi davranışlarında iki tərəf mövcuddur: Bunlar təsdiq və inkar tərəfləridir. Burada iradə eqoizm ilə münafişədir. Şəfqət bu eqoizmin transendentallığından yaranır və istəklərdən kənara çıxma bilmək üçün körpü rolunu oynayır. Şopenhauer ümumi qəbul edilmiş mənada “iradə azadlığını” inkar edirdi. O iddia edirdi ki, iradə ya təsdiq, ya da inkar oluna bilər [1, s 90].

Şopenhauerin mənəvi-əxlaqi baxışlarında ədalət və mərhəmət anlayışları xüsusi yer tutur. Ona görə əsas və vacib fəzilətlərdən biri ədalətdir. Ədalətsizlik başqalarına haqsızlıq etməklə meydana gəlir. Ədalətsizlik anlayışı müsbət dəyər daşıyır. Çünki hər şey ədalətsizlikdən qaynaqlanır. Ədalət anlayışı isə haqsızlıqdan sonra yaranan mənfi dəyərdir. Ədalət bizi başqalarına pislik etməkdən qoruyur. Hüquq fəlsəfəsinin atası Hüqo Qrotsi “Müharibə və Sülh Qanunu” əsərində yazırdı, “Ədalət hamıya özünə aid olanı verməkdən ibarətdir” [6, s 63].

Əxlaqın digər vacib ünsürü isə mərhəmətdir. Mərhəmət insanları sevmə fəzilətidir.

Şopenhauerin fəlsəfi fikirlərində əxlaqa zidd olan bir sıra anlayışlar mövcuddur. Bu anlayışlar sırasında eqoizm xüsusi yer tutur. Eqoizm instinklərin ən güclüsüdür. Bütün canlı fəaliyyət prinsipləri öz qidasını eqoizmdən alır və hər bir davranış bu aspektdən izah olunmalıdır. Eqoizmin təbiətinin sərhədləri mövcud deyildir. İnsan ən böyük rifahı istəyir, əldə edə biləcəyi bütün ləzzətləri dadmaq məqsədi daşıyır. Onları cilovlayan istənilən hərəkət narazılıq, qəzəb və nifrət doğurur.

Fridrix Vilhelm Nitsşenin (1844-1900) fəlsəfəsinin əsasında skeptisizm (şübhəçilik) və bioloji volyuntarizm (iradə fəlsəfəsi) durur. Nitsşe fəlsəfi yaradıcılığında ənənəvi mənəvi-əxlaqi dəyərləri və idealları sərt tənqid etmişdir. Hətta o düşünürdü ki, ənənəvi əxlaq bəşəriyyəti nihilizmə (əxlaqi normaların, prinsip və idealların inkarı) doğru istiqamətləndirir. Bu məsələnin bir səbəbini isə xristian dinində görürdü. Nitsşeyə görə xristianlıq insanları boşluğa, yalana doğru sürükləyir, ali dəyərlər öz əhəmiyyətini itirir və yalançı dəyərlər meydana gəlir. Lakin Nitsşe əxlaqın tamamilə ortadan qaldırılmasının tərəfdarı deyildi.

Nitsşe fəlsəfəsində ən yadda qalan məsələlərdən biri Tanrının ölümüdür. Onun fikrincə bunun mənbəyi üstünlüyü digər dünyaya verən xristianlığın sağlam olmayan ruhundadır. “Tanrı ilahiyyətdə, əxlaq isə mənəviyyətdə boğulub” yazan Nitsşe deyirdi ki, Tanrı və əxlaq insana özgə olublar [1, s 94].

Nitsşe əxlaqın tarixi köklərini tədqiq etmiş və düşünmüşdür ki, əxlaq insanların siyasi və psixoloji problemlərinə çarə tapmaq məqsədiylə meydana gəlmişdir. Yaxşı, pis, doğru, səhv, ləyaqət, günah, qadağa kimi anlayışların təbiətini nələr müəyyən edir? “Əxlaqın şəcərəsi” adlı kitabında qeyd edir ki, insanlar müəyyən tarixi dövrlərdə qul və quldar olaraq iki sinfə ayrılmışdılar. Bunun nəticəsində bəzi mənəvi-əxlaqi anlayışlar yaranmışdır. Əxlaqi prinsiplər və mənəvi dəyərlər güclü və nüfuzlu insanlar tərəfindən müəyyən edilir.

Nitsşe düşünürdü ki, əxlaq vasitəsilə sürünün hər bir üzvünə müəyyən vəzifələr həvalə olunur. İcmaların yaşayış şəraiti fərqli olduğu üçün əxlaqlar da bir-birindən fərqlənirdilər. Beləliklə, Nitsşe əxlaqın tarixi xarakterini qəbul edir və hesab edir ki, mənəviyyət, yəni əxlaqlılıq hər bir ayrılıqda götürülmüş insanda sürü instinktini ifadə edir. “Təbii seçim” yaxşılarla

kömək etmir, əksinə, “ən pislərə”, şəraitə uyğunlaşa bilən, (çoxluq təşkil etdiyinə görə), hiylə işlədib qalib gələn “sürü”yə kömək edir [2, s 121] .

ƏDƏBİYYAT

1. Ç. Məhəmmədova. Klassik Alman Fəlsəfəsi (mühazirələr toplusu). Bakı, 2020, 118 səh.
2. Q.Y.Abbasova. Etika: tarix, nəzəriyyə və təcrübə. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2016. – 290 s.
3. R.Həsənov. Georq Vilhelm Fridrix Hegelin ruh fəlsəfəsi. Bakı, Təknur, 2011, 172 səh.
4. Z. C .Hacıyev. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Turan evi, 2012, 488 səh
5. Ahmet Cevizci. Etik-Ahlak Felsefesi. Say Yayınları, İstanbul 2014, 515 sayfa
6. Cahit Tanyol. SCHOPENHAUER'DA AHLAK FELSEFESİ, Gendaş A.Ş, İstanbul, 1998, 117 sayfa
7. İ.Kant, Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi. Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2002, 188 sayfa
8. <http://ibtidaivehsi.blogspot.com/2018/07/fovqlinsan-fridrix-nitsse.html>
9. <https://salihogluefe.medium.com/yerle%C5%9Fik-ahl%C3%A2ka-balyoz-darbeleri-friedrich-nietzsche-dc9c63329d25>

KLASSİK ALMAN FƏLSƏFƏSİNDƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQİ NƏZƏRİYYƏLƏR VƏ BAXIŞLAR

Qasimova Lamiyə

XÜLASƏ

Bu məqalə klassik alman fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrinin mənəvi-əxlaqi baxışlarından bəhs edir. İ. Kant, V.F Hegel, A. Şopenhauer və F. Nitsşenin fəlsəfi fikirlərinə əsasən insan və əxlaq problemləri tədqiq edilmişdir. Dinin əxlaq ilə müqayisəsi və təhlili ön planda durur. Əxlaqın əsl mahiyyəti və onun ünsürləri müəyyənləşdirilmişdir.

КЛАССИЧЕСКАЯ НЕМЕЦКАЯ ФИЛОСОФИЯ О ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЯХ И ВЗГЛЯДАХ

Гасимова Ламия

АННОТАЦИЯ

Эта статья говорит о духовно-нравственных ценностях и взглядах классической немецкой философии выдающихся представителей. По философским мыслям И.Кант, В.Ф. Гегель, А. Шопенгауэр и Ф. Ницше были изучены проблемы человека и морали. В сравнении и анализе религия и мораль стоят на первом месте. Настоящий элемент и сущность морали были определены.

MORAL AND ETHICAL THEORIES AND VIEWS IN CLASSIC GERMAN PHILOSOPHY

Gasimova Lamiya

SUMMARY

This article deal with the ethical views of outstanding representatives of classical German philosophy. Consistent with the philosophical concepts of I.Kant, W.F Hegel, A.Schopenhauer, and F.Nietzsche, human and moral issues were studied. The comparison and analysis of faith with morality are at the forefront. The true nature of morality and its elements have been identified.

PSIXOANALİZ KONSEPSİYASININ YARANMASININ ŞƏRTLƏRİ VƏ MEYDANA GƏLMƏSİNİN ƏSAS SƏBƏBLƏRİ

Rafət Bayramov
BDU-nun II kurs magistrantı
bvrafat@gmail.com

Açar sözlər: psixozanaliz, şüur, şüursuzluq, hipnoz, isteriya.

Ключевые слова: психоанализ, сознание, бессознательное состояние, гипноз, истерия.

Keywords: psychoanalysis, consciousness, unconsciousness, hypnosis, hysteria.

Psixozanaliz konsepsiyasının əsasını Ziqmund Freyd qoymuşdur. Psixozanalizi həm inqilabi həm də ciddi tənqidlərə məruz qalmış, yarandığı dövrün ən əsas konsepsiyalarından biri kimi nəzərdən keçirə bilərik. Ziqmund Freyd 1856-cı il, Avstriya-Macaristan imperiyasının Freyburq şəhərində anadan olmuşdur. Freydin gənclik dövrü əslində siyasi cəhətdən çətinləşməli bir dövrə təsadüf edir. XIX əsrin sonları Avropa üçün psixi xəstəliklərin yüksək saylara çatdığı dövrüdür. Əsasən gənc və ortayaşlı qadınların psixi problemləri artmaqda idi. Amma dövrün psixologiya elmi hələ o qədər inkişaf etməmişdi ki, düzgün diaqnozlar və müalicə yolları mənimsənilsin. Həkimlər bu xəstələrə adətən “nevrasteniya” və “isteriya” diaqnozlarını qoyurdular. Bu zaman Freyd Vyanada idi, lakin onun fikrincə psixologiyaya yön verən Vyana yox, Paris idi.

Parisdə Şarkonun hipnoz vasitəsilə müalicələri, fərqli eksperimentləri Freyde də məlum idi. Şarkonu dinləmək üçün Freyd Parisə ezam olunur və bu ona gözlədiyindən də uğurlu nəticələr verir. İsteriyanın müalicəsində ciddi hesab oluna biləcək uğurlar qazanır və biliklərini ciddi şəkildə zənginləşdirir. Elə bu ona gələcəkdə yaradacağı, psixozanalizin prinsiplərini izah etməkdə və əsaslandırmaqda yardımçı olur. Freydin həyatındakı ciddi hadisələrdən biri də, onun İosif Breyerlə tanışlığı olur. Onlar isteriyanın müalicəsi üçün ciddi tədqiqatlar aparmağa başlayırlar. Əslində o dövr üçün geniş tətbiq edilən metod elə “hipnoz” metodu idi. Və onlar da bu metoddan istifadə edirlər. Amma onların arasında müəyyən fikir ayrılıqları var idi. Breyer isteriyanın müalicəsini simptomları aradan qaldırmaqda görürdü. Bu fikri də ona, tibb və psixologiyadan uzaqlaşmağa imkan vermirdi. Freyd isə bu simptomların aradan qaldırılmasına hələ başlanğıc kimi baxırdı.

Freyd elmin və şüurun məqsədlirinin üst-üstə düşdüyünə inanırdı. Lakin nevrologiya və psixologiyadakı son kəşfləri ona şüurdan fərqli psixikanın olduğunu sübut edirdi. Bu mövcudluğun izahı isə əsas problem idi. Elm bu izahda gücsüz qalırdı, bu səbəbdən Freyd, psixi varlığın ilkin halına qayıtmalı olduğunu düşünürdü. Bu saf hal ilə, hal-hazırkı mədəni hal qarşılaşdırıldıqda transformasiyanın hansı istiqamətə getdiyi də məlum olurdu.

Psixozanalitik nöqteyi-nəzərə görə nevrozların simptomları seksual xarakter daşıyır. Bu prosesdə Freyd çoxlarını şoka salan uşaq seksuallığını kəşf etdi və bu da onun üçün bişüurun reallığını və onun fəaliyyət mexanizmini izah etmək üçün çıxış momenti rolunu oynadı [2, səh 18].

1896-cı ildən etibarən Z. Freyd “psixozanaliz” anlayışından istifadə etməyə başlayır. Psixozanalizə qədər həkimlər müstəsna dərəcədə anatomik fiziki və kimyəvi momentlər əsasında tərbiyələnmişdilər. Onlar psixi qiymətləndirməyə hazırlanmamışdılar. Freyd psixologiyanın özündən əvvəlki inkişaf dövrünü “materialist və mexanist” dövr adlandırır [2, səh 21].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, dövrün filosofları psixanalizi tənqid edir və qeyri-şüurini, bişüuru rədd edirdilər. Psixika və şüurun konkret anlayışlar olduğuna inanırdılar. Freyd isə özünün “yuxugörmənin yozulması” əsərində bunu rədd edir, bu fikirlərin elmə də zidd olduğunu bildirirdi.

Psixanaliz ilk zamanlarında tibbi praktikaya aid olan metod, psixoterapevtik metod kimi yaranmışdır. Amma daha sonralar yaradıcısı Z.Freyd tərəfindən tətbiq sferası genişləndirilir və psixanaliz bir yaşam tərzinə, dünyagörüşünə, mənəviyyata çevrilir. Psixanalizi şüurlu psixologiyadan, qeyri-şüuri, bişüur psixologiyasına keçid hesab etmək olar. Freyd psixanalizə insanların qeyri-şüuri aləminə nüfuz etmə vasitəsi, yolu kimi baxırdı. Elə buradan yola çıxaraq xəstəlikləri qeyri-şüuriyə təsir vasitəsilə sağaltmağa çalışırdı. Psixanaliz iddia edirdi ki, bu psixi xəstəliklərin səbəb və simptomları əslində reallaşmayan amma reallaşmağa cəhd göstərən arzular, ilkin istəklər idi. “Sıxışmış qalmış istəklər” bu problemləri yaradırdı. Qeyri-şüur şüura qarşı hücum keçir və bunun nəticəsi olaraq psixi xəstəlik yaranır. Bu hücumu dəf etmək, simptomları aradan qaldırmaq xəstəliyin də sağlması deməkdir.

Psixanaliz haqqında məlumat veriksə mütləq şüursuzluq haqqında da danışmalıyıq. Şüursuz dedikdə, zehni funksiyaların impulsların şüurdan kənar olduğu hissəsi nəzərdə tutulur. Psixanalitik şüursuzluq məşhur şüursuzluq anlayışına bənzəyir, lakin onunla eyni deyil. Psixanaliz üçün şüursuz şüurda olmayan hər şey deyil. Məsələn, motor bacarıqları qeyri-iradi fizioloji hərəkətlər deyil, şüurlu aktiv düşüncədə sıxışdırılır. Həmçinin, qərar və keçmişin indiki münasibətlərə təsiri kimi avtomatik proseslərin nümunələri şüursuzdur.

Freydə görə, şüursuz psixoloji repressiya yolu ilə zehnin həddlərindən kənara çıxan mədəni cəhətdən qəbul edilməz düşüncələrin, istək və arzuların, travmatik təcrübələrin və ağrılı duyğuların anbarı idi. Bununla belə, məzmun həmişə mənfi olmalı deyildi. Psixanalitik nöqtəyindən şüursuzluq ancaq təsirləri ilə tanınmaq mümkün olan bir qüvvə idi - simptomlar vasitəsilə özünü ifadə edirdi.

Freydin sonradan inkişaf etdirdiyi “struktur nəzəriyyəsi”nə görə, eqo, superego və id zehnin hissələridir. “İd” “ibtidai istəkləri” (seksuallıq, aqressiya, aclıq və s.) gizlədən hissədir, “superego”ya daxil olmuş normalar, əxlaq və tabular daxildir, “eqo” isə bu iki hissənin vasitəçisi və yerini mənlilik duyğusuna verir.

İd anadangəlmədir və psixi enerjinin mənbəyidir. primitiv arzular; İddə aclıq, su, defekasiya, cinsi əlaqə və istilik üçün əsas motivlər gizlənilir. Freyd deyir ki, bu psixi enerji körpənin doğulduğu bioloji enerjidir. Onun libido adlandırdığı bu bioloji enerji körpə böyüdükcə və inkişaf etdikcə psixi enerjiyə çevrilir.

Nəzəriyyəyə görə, bu proses körpənin şüurlu səviyyəsində deyil, şüursuz şəkildə baş verir.

İd həzz prinsipi ilə hərəkət edir və məqsəd ən qısa zamanda məmnuniyyətə çatmaqdır. Məqsədinə çatma bilməmək və bu şəkildə bloklaşmaq gərginliyə səbəb olur və onu aradan qaldırmaq üçün səyləri gücləndirir. Freydə görə, məmnuniyyət əldə etməyin və gərginliyi azaltmağın bir yolu əsas proses düşüncəsidir. Buna uyğun olaraq, məmnunluq arzulanan və arzulananı xəyal etməklə əldə edilir.

Ego, İddən sonra inkişaf edən başqa bir quruluşdur. Körpənin altıncı ayından etibarən İddən inkişaf etməyə başlayan ego şüur və reallığı təmsil edir. Enerjisini İd-dən alır və aldığı bu enerjiyə görə formalaşır. Burada id-nin həzz əldə etmək üçün istifadə etdiyi ilkin proses tərzini düşüncəsi ikinci dərəcəli proses tərzini düşüncəsi ilə əvəz olunur. Xəyal quraraq yaşamağın mümkün olmadığını deyən Ego düşünmə, qərar vermə və planlaşdırma qabiliyyətlərini hərəkətə gətirir. İdin səbirsiz məmnuniyyətini və fantaziyalarını daha realist bir quruluşa çevirən Ego reallıq prinsipinə uyğun işləyir.

İd və Eqodan sonra Supereqo quruluşu formalaşır. Uşaq nitq və mədəniyyəti öyrənməyə başlayanda onun Supereqo inkişaf edir. O, hər bir böyümə mərhələsində mədəniyyəti (ata dilini), normaları, simvolları, qaydaları, qadağaları öyrənir və mənimsəyir. Vicdanlı quruluşu inkişaf edən uşaq bəzən ətrafı tərəfindən bəyənilir, bəzən yox. O, baxıcıları tərəfindən qəbul edilməyən şeyləri görür və bəyənməməkdən çəkinir. Məsələn, baxıcıları tərəfindən bəyənilmək üçün çarpayını islatmamağı öyrənir və bundan həzz alır.

Psixozanalizin əsas məqsədini 'insan xoşbəxtliyi' hesab etmək olar. Bu isə insanın xarakterinin düzgün tərbiyə ilə formalaşması nəticəsində mümkün ola bilər. Amma bu xarakter formalaşmasında insanın öz iştirakı vacibdir. İnsan istəkləri, arzuları, fikirləri, özü haqqında mükəmməl biliyə malik olmalıdır. Bu isə psixozanalizlə insana təlqin olunmalıdır, yalnız bu yolla mümkündür. Yəni insan psixozanalizlə "özü" ola bilər.

Bizim alışdığımıza görə, hansısa xəstəni yeni müalicə metodu ilə sağaltmağa başlayanda ona bu müalicənin qorxulu olmadığını və uğurla başa çatacağını aşılamağa çalışırlar. Belə bir yanaşmanı mən də, düzgün sayıram və bununla müalicənin uğur qazanma şansının artdığını düşünürəm. Ancaq biz hansısa nevroziki psixozanaliz üsulu ilə müalicə eləyəndə bəsbütün başqa bir yanaşmaya əl atırıq. Biz bu vaxt xəstəyə müalicənin ağırlığından, uzun çəkəcəyindən, habelə onun sağlamlasının çoxlu güc və sarsıntılarla başa gələcəyindən danışırıq. Müalicənin uğurla bitəcəyinə gəlinə, biz bununla bağlı da xəstəyə söz verib onu arxayın eləmirik, axı uğurlu sonluq xəstənin özünü necə aparmasından, onun müalicəyə anlayışla yanaşmasından, öz düşüncələrini gizlətməyib yerli-yataqlı danışmasından və dözümlüliyündən asılıdır [1, səh 9,10].

Bu gün vacib psixozanaliz məktəbləri:

Öz-özünə psixologiya digər insanlarla qarşılıqlı empatik münasibətlər vasitəsilə balanslaşdırılmış mənlilik hissinin inkişafını vurğulayır; Heinz Kohut

Lakançı psixozanaliz psixozanalizi semiotika və Hegel fəlsəfəsi ilə birləşdirir;

Analitik psixologiya daha çox ruhani yanaşmaya üstünlük verir;

Obyekt münasibətləri nəzəriyyəsi fərdin daxililəşmiş və təsəvvür edilən başqaları ilə münasibətlərinin dinamikasını vurğulayır; Marqaret Mahler, Melanie Klein;

Şəxslərarası psixozanaliz şəxsiyyətlərarası münasibətlərin kiçik detallarını vurğulayır; Harri Stak Sullivan

Əlaqəli psixozanaliz şəxslərlərarası psixozanalizi obyekt münasibətləri nəzəriyyəsi ilə birləşdirir; Stephen A. Mitchell, Jessica Benjamin, Jay R. Greenberg;

Nəzəri və klinik biliklər toplusu olan müasir psixozanaliz ilə Hyman Spotnitz və həmkarları Freydin nəzəriyyəsini inkişaf etdirdilər və onu emosional pozğunluqların bütün spektrinə tətbiq oluna bildilər. Müasir psixozanalitik müdaxilələr, ilk növbədə, pasiyentdə intellektual qavrayış inkişaf etdirməkdənsə, xəstəyə emosional-yetkin ünsiyyət təmin etmək məqsədi daşıyır.

Bu məktəblərdə heyrətamiz dərəcədə fərqli nəzəriyyələr olsa da, əksəriyyət özünü aldatmağın vacibliyini və fərdin keçmişinin indiki mənəvi həyatına güclü təsirini vurğulamağa davam edir.

Bu gün psixozanalitik ideyalar mədəniyyətə, xüsusən uşaq baxımına, təhsilə, ədəbi tənqidə, psixiatriyaya, xüsusən də tibbi və qeyri-tibbi psixoterapiyaya daxil edilmişdir. İnkişaf etmiş əsas analitik ideyalar olsa da, xüsusilə erkən nəzəriyyəçilərin göstərişlərinə əməl edən qruplar var.

Ziqmund Freydin icad etdiyi psixozanalizdən təsirlənən psixozanalitiklər və nəzəriyyəçilər, filosoflar və ədəbiyyatşünaslar: Alfred Adler, Karl Abraham, Franz Alexander, Lou Andreas-Salomé, Jacob Arlow, Michael Balint, Therese Benedek, John Benjamin, Wilfheim Bered, John Benjamin, Wilfheim Bered, John Bowlby, Charles Brenner, Abraham A. Brill, Ruth Mack Brunswick, Helene Deutsch, Françoise Dolto, Kurt R. Eissler, Erik Erikson, Ronald Fairbairn,

Pierre Fédida, Otto Fenichel, Sándor Ferenczi, From Erich Frome, Anna Freud, -Reichmann, Merton Gill, Andre Green, Ralph R. Green, Heinz Hartmann, Edith Jacobson, Ernest Jones, Carl Jung, Otto Kernberg, Paulina Kernberg, Melanie Klein, Heinz Kohut, G. Stanley Hall, Paula Heimann, Karen Horney, Luce Irigaray, Susan S. Isaacs, Julia Kristeva, Jacques Lacan, Jean Laplanche, Bertram D. Lewin, Hans Loewald, Rudolf Loewenstein, Margaret Mahler, Adolf Meyer, Donald Meltzer, Karl Menninger, Stephen A. Mitchell, Sandor Rado, Theo Radon Reik, Joan Riviere, Herbert Rosenfeld, David Rapaport, Harold F Searles, Hanna Segal, Roy Schafer, Melitta Schmideberg, Sabina Spielrein, Rene Spitz, Daniel N. Stern, Robert J Stoller, Harry Stack Sullivan, Neville Symington, Viktor Tausk, Frances Tustin, Donald Winnicott və Slavoj Žižek.

ƏDƏBİYYAT

1. Psixozanalizlə ilkin tanışlıq/Z. Freyd ; red. İ. Akifqızı ; tərc. A. Gündüz''Qanun'' nəşriyyatı, Bakı 2016,343 səh
2. Klassik psixozanalizin əsasları/İsmayilov Fərman Qəhrəman oğlu, Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, 2003. 348 səh
3. F. İsmayilov. Ziqmund Freyd. /Bakı: Gənclik, 1994, 120 s.
4. Psixiatriyadan terminoloji glossari/N. İsmayilov ; elmi red. Ə. Ə. Abasquliyev ; red. S. Səməmi. Bakı 2007,164 s.
5. Bir illüziyanın gələcəyi/Z. Freyd ; tərc. Q. Abbasova, L.Əsgərova. Bakı 2004,158 s.
6. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. dərslik /N. V. İsmayilov, F. N. İsmayilov. Bakı 2002, 376 s.
7. André Green: "Psychoanalysis: A Paradigm For Clinical Thinking" Publisher: Free Association Books, 2005, ISBN 1-85343-773-5

PSIXOANALİZ KONSEPSİYASININ YARANMASININ ŞƏRTLƏRİ VƏ MEYDANA GƏLMƏSİNİN ƏSAS SƏBƏBLƏRİ

Bayramov Rafət

XÜLASƏ

Məqalədə psixozanaliz konsepsiyasının yaranma şərtləri araşdırılır. Z.Freydin hansı şərtlərdə və tam olaraq nələrdən təsirlənərək bu konsepsiyanın əsasını qoyduğu nəzərdən keçirilir. Psixozanaliz,dövrünə qədər olan müalicə metodlarından fərqlənirdi və bir inqilab hesab olunurdu. Freydin fikirləri hələ də, həm təqdir həm də tənqidlərə məruz qalmaqdadır.

УСЛОВИЯ УСТАНОВЛЕНИЯ КОНЦЕПЦИИ ПСИХОАНАЛИЗА И ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ ЕГО ВОЗНИКНОВЕНИЯ

Байрамов Рафат

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются условия возникновения концепции психоанализа. Рассматривается, при каких условиях и что именно повлияло на З. Фрейда, положившего начало этой концепции. Психоанализ отличался от предыдущих методов лечения и считался революцией. Взгляды Фрейда все еще ценятся и критикуются.

CONDITIONS FOR THE ESTABLISHMENT OF THE CONCEPT OF PSYCHOANALISM AND THE MAIN CAUSES OF ITS OCCURRATION

Bayramov Rafat

SUMMARY

The article examines the conditions for the emergence of the concept of psychoanalysis. It is considered under what conditions and exactly what influenced Z. Freud laid the foundation of this concept. Psychoanalysis differed from previous treatment methods and was considered a revolution. Freud's views are still appreciated and criticized.

SİSTEM YANAŞMA METODUNUN MAHİYYƏTİ

Verdiyeva Sevinc Arif qızı

GDU-nun Sosial fənlər kafedrasının müəllimi

sevincnecefli7@gmail.com

Açar sözlər: *Sistem, element, əlaqə, sistemin struktur, sistemin funksiyası*

Ключевые слова: *система, элемент, контакт, структура системы, системная функция*

Key words: *system, element, contact, the structure of the system, system function/*

Materiya haqqında müasir təsəvvürlərin əsasını sistem yanaşma yaxud sistem struktur kimi adlandırılan metod təşkil edir. Bu metoda görə hər bir elm öz tədqiqat obyektinə elementlərdən təşkil olunan bütöv bir sistem kimi baxır. Məsələn, atom sistemdir, çünki o elementar hissəciklər adlanan elementlərdən təşkil olunub və ya cəmiyyət məhsuldar qüvvələrdən, istehsal münasibətlərindən, sosial birliklərdən ibarət olan sistemdir vəs.

Müasir elmdə sistem anlayışının yüzdən çox tərfi vardır. Məsələn, prof. A.İ.Averyanovun tərifinə görə “Sistem – qarşılıqlı təsirdə olan elementlər çoxluğu” [7, s.260]. L.Bertalanfinin tərfi isə bir qədər Averyanovun tərifindən fərqlidir. “Sistem - qarşılıqlı təsirdə olan elementlərin kompleksidir” [3, s.9]. Bu təriflərdən ən optimalı aşağıdakıdır:

Sistem – qarşılıqlı təsirdə olan elementlərdən təşkil olunan və bu elementlərdə olmayan bir sıra əlavə, emergent xassələrə malik olan çoxluqdur. Sistemin başlıca xüsusiyyətlərinə daxildir:

1. Sistemin elementləri olmalıdır;
2. Elementlər arasında mütləq şəkildə qarşılıqlı təsirlər olmalıdır;
3. Sistemdə elementlərdə olmayan əlavə xassələr olmalıdır;
4. Sistem elementlərinin əlaqəsi hökmən daxili əlaqələr olmalıdır;

Sistem yanaşma metodunun iki əsas növü, biri digərini tamamlayan iki xüsusi forması elmi idrak praktikasında öz əksini tapmışdır:

1. Monosistem – obyektin sistem kimi öyrənilməsi;
2. Polisistem – dünyanın özünün sistem kimi öyrənilməsi.

Monosistem bilik xüsusən hadisə və proseslərin strukturnun və qanunların aydınlaşmasına tərəf yönələn sistemmərkəz bilikdir. Polisistem bilik gerçəklik və onun predmetləri haqqında mürəkkəb bilikdir. Polisistem bilik monosistem bilikdən fərqli olaraq predmet və hadisələrin deyil, kainatın bir tam kimi sistemliliyinin aydınlaşdırılmasına əsaslanır.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq təfəkkürün sistemli üslubundan tək-cə təbiətşünaslar və ictimaiyyətçilər deyil, həmçinin bütün mədəniyyət xadimləri, dünya alimləri və istehsalat təşkilatçıları geniş şəkildə istifadəyə başlamış və özlərinin fəaliyyət sahəsinə sistem kimi baxır və onu sistem metodları vasitəsilə təhlil edirlər.

Qeyd edək ki, bir sıra tədqiqatçılar – V.A.Afanasyev, V.S.Tyuxtin, E.F.Solopov, N.F.Ovçinnikov, A.E.Furmon və b. Belə güman edirlər ki, bütün məcmular sistemdir. Digər qisim tədqiqatçılar isə belə fikirdədirlər ki, heç də bütün məcmuları sistem saymaq olmaz. Belə mövqedə duran İ.V.Blauberq, V.İ.Sadoviski, E.Q.Yudin yazırlar: “Gerçəklikdə mövcud olan bütün obyektlər məcmusunu (hər bir sistem məcmudur, lakin hər məcmu sistem deyil) üç böyük sinfə ayırmaq olar: qeyri mütəşəkkil məcmular, qeyri – üzvi sistemlər, üzvi sistemlər [5, s.126].

Sistem yanaşma metodundan danışarkən mütləq şəkildə onun əsasını təşkil edən və bir - biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin mahiyyətini aydınlaşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ən yaxşı tərif element anlayışına antik yunan filosofu Aristotel tərəfindən verilmişdir. Aristotel elementi “şeylərin digər növlərə bölünməyən ilk əsası” kimi səciyyələndirmişdir. Müasir elmdə

isə element dedikdə sistemin nisbi bölünməz hissəsi nəzərdə tutulur. Element yalnız baxılan sistem daxilində bölünməzdir. Hər bir sistemin xüsusi sərhədləri mürəkkəb sistemləri təşkil edən bir qisim elementlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələr digər qrup elementlərdən xaraktercə fərqli olan yeni növ sistemlərin, yəni altsistemlərin yaranmasına səbəb olur. Sistemin tərkibində yaranan altsistemlər nisbi müstəqilliyə malik olan kiçik ölçülü sistemlərdir. Altsistemlər bütöv sistemin vahid məqsədini həyata keçirir. Buna görə də onların fəaliyyəti və funksiyaları sistemin vəzifələrinə tabe olur. Bununla yanaşı sistem daxilində özlərinin spesifik funksiyalarını həyata keçirdikləri üçün nisbi müstəqilliyə malikdirlər.

Sistemi təşkil edən elementlər haqqında danışarkən mütləq şəkildə onlar arasındakı əlaqələrin növlərinə də toxunmaq lazımdır. Sistemin elementləri arasında iki növ əlaqə var: üfiqi və şaquli əlaqələr [1,s.33-34].

Üfiqi yaxud koordinasiya əlaqələr korrelyativ səciyyə daşıyır. Yəni korrelyatsiya əlaqələrinin daxilində elementlərdən biri dəyişmədən digərləri dəyişə bilməz. Həmçinin sistemi təşkil edən elementlər müstəqilliyə malikdir və bir - birindən asılı deyildir.

Şaquli yaxud subordinasiya əlaqələrdə isə elementlər pilləvari düzülüşə malik olurlar. Bu o deməkdir ki, aşağı pillələr yuxarı pillələrdən asılı olurlar. Sistemin elementləri fərqli tərtibə sahibdirlər, onlar arasında funksional asılılıq mövcuddur və bir sıra elementlər öz əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə digər elementləri üstələyir.

Sistem anlayışını öyrənərkən mütləq şəkildə onun strukturuna da toxunmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sistemin strukturu mürəkkəb anlayış olub, müxtəlif mənalara daşıyır. Sistemin strukturu sistemin elementləri arasında mühüm, zəruri, qarşılıqlı təsirlər, əlaqələr formasıdır. Sistemin strukturuna elementlərin məkan yerləşməsi, ümumi təşkili, mürəkkəblik dərəcəsi, inkişaf mərhələləri və s. daxildir. Elementlər arasındakı əlaqələr zəruri və təsadüfi, mühüm və qeyri – mühüm, daimi yaxud keçici ola bilər. Struktur ilk olaraq elementlər arasında qanunauyğun, nisbi sabit, zəruri əlaqələr olduğu üçün sistemin nizamlı olmasını təmin edir. Sistemin keyfiyyəti bir tərəfdən onun tərkibi digər tərəfdən isə strukturu ilə müəyyən olunur. Sistemin formalaşmasında və onun emergent xassələrinin yaranmasında strukturun mühüm əhəmiyyəti vardır.

Sistemin strukturu onun funksiyası ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bu səbəbdən strukturdan danışarkən mütləq funksiya anlayışına da toxunmaq zəruridir. Sistemin elementləri və bir tam kimi sistemin özü ətraf mühitlə daim qarşılıqlı təsirdə olur. Bu təsir prosesində sistemin həyata keçirdiyi vəzifələr onun funksiyaları adlanır. Məsələn, planetlərin Günəş ətrafında xüsusi hərəkəti onların funksiyasıdır. Belə hərəkətlərdə təkcə planetlər deyil, həmçinin bütövlükdə Günəş sisteminin xassələri reallaşır. Nəticədə sistem elementlərinin funksiyalarının reallaşması hesabına tam kimi mövcud olub, inkişaf edir [10,s.38].

Hər bir sistem gerçəklikdə daim onu əhatə edən hadisələrlə, cisimlərlə qarşılıqlı təsirdə olur. Bu səbəbdən sistemi öyrənərkən mütləq şəkildə ona təsir edən xarici mühiti, hadisə və prosesləri nəzərə almaq lazımdır. Çünki bəzən xarici mühitin sistemə təsiri o dərəcədə yüksək olur ki, onu nəzərə almadan sistemin dəqiq öyrənilməsi qeyri mümkündür. Beləliklə, sistemin inkişafına ətraf mühitlə dialektik vəhdətdə baxmaq zəruridir.

Təbiətdə, cəmiyyətdə və təfəkkürdə müxtəlif sistemlər vardır. Bu sistemləri müəyyən prinsiplərə, elementlərarası əlaqələrin xarakterinə, strukturuna vəs. görə təsnif etmək olar.

Strukturun inteqrallaşma dərəcəsi və elementlərarası əlaqələrin xarakterinə görə sistemlərin növləri:

Stabil yaxud sabit sistemlər – bu sistemlər elə sistemlərdir ki, onların həm elementləri, həm də strukturu zamandan asılı olmayıb, həmişə sabit qalır. Belə sistemlər sonlu sayda elementlərdən təşkil olunur. Məsələn, bina.

Funksional sistemlər - funksionallaşan sistemlərin tərkibi sabit qalır, lakin strukturu zamanca fasiləsiz dəyişir. Məsələn, insan.

Dinamik sistemlər – belə sistemlərin həm tərkibi, həm də strukturu zamandan asılı olaraq dəyişir. Bu sistemlər daima hərəkətdədirlər. Məsələn, cəmiyyət, metaqalaktika.

Sistemlər xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinə görə açıq və qapalı olmaqla iki qrupa bölünürlər:

Açıq sistemlər - daima xarici mühitlə qarşılıqlı təsirdədirlər. Bu cür qarşılıqlı təsirlər xarici mühitlə sistem arasında maddə, informasiya və enerji mübadiləsi nəticəsində yaranır. Məsələn, canlı orqanizm.

Qapalı yaxud təcrid olunmuş sistemlər – belə sistemlərdə açıq sistemlərdən fərqli olaraq ətraf mühitlə nə maddə, nə enerji, nə də informasiya mübadiləsi həyata keçirilir. Qapalı sistemlər xalis abstraksiya olub, gerçəklikdə reallaşmırlar. Onlar yalnız elmi əhəmiyyət kəsb edirlər.

Sistemlər determinist və stoxastik olmaqla da iki qrupa bölünürlər. Determinist sistemlər səbəbiyyət prinsipinə tabe olan sistemlərdir. Belə sistemlər az sayda elementlərdən təşkil olunurlar və hərəkətləri universal xarakterli qanunlara, zərurət qanunlarına tabe olur. Məsələn, mexanikanın və qravitasiyanın determinist qanunları ilə təsvir edilən Günəş sistemi determinist sistemdir [8,s.68].

Stoxastik sistemlərin əsasında isə determinist sistemlərdən fərqli olaraq zərurət qanunlarının əksi olan təsadüf qanunları dayanır. Bu sistemin irəli sürdüyü mülahizələr dəqiqliyə, birmənalılığa, aydınlığa deyil, təsadüflərə istinad etdiyinə görə uzun müddət elm tərəfindən qəbul edilməmişdir. Lakin elmdə təsadüflər sayəsində edilən kəşflər stoxastik sistemə olan baxışların dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Subyektin obyektiv aləmə münasibətinə görə sistemlərin daha iki tipi bir birindən fərqləndirilir. Maddi sistemlər – bu sistemlər obyektiv səciyyə daşıyır, onların substratı maddi olduğu üçün insan şüurundan asılı olmurlar. Məsələn, atom, molekul vəs. Maddi sistemləri təmsil etdikləri hərəkətin formasından, tipindən asılı olaraq kosmoloji, kimyəvi, fiziki, bioloji vəs. sistemlərə ayırmaq olar.

İdeal yaxud konseptual, nəzəri sistemlər – dərk edən subyektin şüurundan asılı olan sistemlərdir. Məsələn, anlayış, mühakimə, əqli nəticə və s. Konseptual sistemlər maddi sistemlərin xassə və qanunauyğunluqlarının nisbətən adekvat inikasına imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə. Məmmədov, İ.V. İsmayılov. Müasir fizikaya fəlsəfi baxış. Bakı;2001, 406s.
2. Q. Skirbekk, N. Gilye. Fikir antologiyası. Bakı; 2008, 583s.
3. L.F. Bertalanffy. General system theory. General system, vol.1, 1956, 214s.
4. Məmmədov Ə. B., İsmayılov V. İ., Məmmədov F. Ə. Rasionallıq və qeyri rasionallıq: fəlsəfi - metodoloji kontekst. Bakı; Elm, 2010, 880s.
5. N. Qəhrəmanov, Ə. Məmmədov, V. İsmayılov. Təbii – elmi biliyin fəlsəfi əsasları. Bakı; 2014, 582s.
6. Tağıyev A. Müasir təbiətşünaslığın konsepsiyaları. Bakı;2001, 479s
7. А. И. Аверьянов. Системное познание мира. М; 1985, 260s.
8. И.В. Блауберг, Е.Г. Юдин. Становление и сущность системного подхода. М; 1973, 272s.
9. Мельников. Исследование сложных систем. М;1983, 312s.
10. Ю.Л. Егоров, М.Х. Хасанов. Система, структура, функция. Философские науки; 1978, 324s.

SİSTEM YANAŞMA METODUNUN MAHİYYƏTİ

Sevinc Verdiyeva

XÜLASƏ

Elmi idrakin müasir səviyyəsini sistem yanaşma metodunun iştirakı olmadan təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Bu metod elmin nəinki indiki, həmçinin gələcək inkişafında mühüm rol oynayacaq. Məqalədə sistem yanaşma metodunun spesifik xüsusiyyətləri, onun mahiyyəti, funksiyaları təhlil edilmiş, fəlsəfi xarakteristikası müəyyənləşdirilmiş, gerçəkliyin dərk prosesində onun rolu aydınlaşdırılmışdır.

СУТЬ МЕТОДА СИСТЕМНОГО ПОДХОДА

Севиндж Вердиева

АННОТАЦИЯ

Современный уровень научного познания невозможно представить без участия системного подхода. Этот метод будет играть важную роль не только в нынешнем, но и в будущем развитии науки. В статье анализируются особенности системного подхода, его сущность, функции, определяются его философские характеристики, уточняется его роль в процессе понимания действительности.

THE ESSENCE OF THE SYSTEM APPROACH METHOD

Sevinj Verdiyeva

SUMMARY

It is impossible to imagine the modern level of scientific cognition without the participation of a systematic approach. This method will play an important role not only in the current but also in the future development of science. The article analyzes the specific features of the system approach, its essence, functions, defines its philosophical characteristics, and clarifies its role in the process of understanding reality.

ÇİNİN BÖYÜK İPƏK YOLU PLANI VƏ GEOSİYASİ MARAQLAR

*İbrahimov Şikar Mürşüd oğlu, AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
“Beynəlxalq Münasibətlər və İnsan Hüquqları” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
ibrahim.shikar@gmail.com*

Açar sözlər: İpək Yolu, Mərkəzi Asiya, Mərkəzi Avropa, Amerika xəyalları, inkişaf.

Ключевые слова: Шелковый путь, Средняя Азия, Центральная Европа, грезы Америки, развитие.

Keywords: Silk way, Central Asia, Central Europe, american dreams, development.

Uzun müddət global səhnədə “aşağı profil” nümayiş etdirən Çin, son illərdə beynəlxalq arenada özü üçün daha böyük rol təbliğ etməyə başlamışdır. Bu tendensiya özünü ən bariz şəkildə Çin şirkətlərinin təzə bazarlar və yeni texnologiyalar əldə etmək istəyi ilə daxili bazarın rahatlığını tərk edərək xarici bazarlara açılmalarında göstərir (5). Yeni Çin rəhbərliyi ölkənin yüksəlişini “cavab diplomatiyası”ndan “fəal diplomatiya”ya keçisdən irəli gələn qarşısı alınmaz bir reallıq olaraq görür. Bu yüksəlişi rəsmiləşdirmək üçün Çin Kommunist Partiyasının Baş Katibi və ÇXR Prezidenti Si Cinpinin (Xi Jinping) rəhbərliyi altında Çin, ölkənin iqtisadi cəhətdən Orta Asiya və nəticədə Avropa və Afrika ilə integrasiyasını hədəfləyən “Yeni İpək Yolu” layihəsi və milli səviyyədə yenidən bərpa olunma və geniş iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi spektrdə inkişaf etmiş müasir fərdən bir cəmiyyət quruculuğu və nəhayət 2049-cu ilədək Çini tam inkişaf etmiş bir millətə çevirmək məqsədi daşıyan bir konsept kimi irəli sürülmüş “Çin Rəyası” təşəbbüsünü başlatmışdır (9).

Son on il ərzində Orta Asiyadakı istinad nöqtəsini gücləndirən Çin, bu istinad nöqtəsini tədricən Cənubi Qafqaz, Mərkəzi və Şərqi Avropaya qədər uzatmaqdadır. Bu isə öz ifadəsini, qitənin qalan hissəsini qərbi Çinə bağlayan və getdikcə çoxalmağa olan infrastruktur əlaqələri şəbəkəsində (boru kəmərləri, dəmiryolları və yollar) tapmışdır. Çinin qərb inkişaf proqramı bu işdə əsas aparıcı güc olmuşdur. Çinin sənaye məhsulunun çoxu ənənəvi olaraq şərq və cənub-şərq əyalətlərindən gəlir, lakin günümüzdə Çinin mərkəzi əyalətlərində (məsələn, Şansi, Sıçuan, Quico) və uzaq qərb bölgələri olan Sintzyan, Tibet və Tsinqhayda artım yüksəkdir. 2014-cü ildə Sintzyanda iqtisadi artım 10%, Tibetdə isə 12%, sahilə yaxın əyalətlərdə isə illik orta artım tempi 6-8% olmuşdur. Sintzyanda adambaşına düşən ÜDM isə 2014-ci ildə 11.220 dollar olmuşdur (13). Bu statistik rəqəmlər 2013-cü ildə ortaya atılmış geniş “Bir Kəmərlər Bir Yol” (OBOR) təşəbbüsünün tərkib hissəsi olan İpək Yolu İqtisadi Kəmərinin elementlərindən çoxunun bundan bir neçə il əvvəl inkişaf etdirilməkdə olduğunu açıq şəkildə ortaya qoymaqla bağlıdır. Buna görə də İpək Yolu İqtisadi Kəmərinin və geniş OBOR təşəbbüsünün elan edilməsi Orta Asiyadan keçməklə Avropa və Asiya arasında ticarətin inkişafı üçün rəsmi niyyət bəyanı kimi qəbul edildi (13).

Son illərdə Çinin Şərqi və Mərkəzi Avropa ilə ticarət əlaqələri artmaqdadır. Bu isə quru və ya intermodal nəqliyyat üçün xüsusilə əlverişli imkanlar yaradır. Çinin Şərqi və Mərkəzi Avropa ilə ticarəti 2002-ci ildən 2013-cü ilədək demək olar ki, on misli, 6,8 milyard dollardan 58 milyard dollaradək artmışdır. Eyni dövr ərzində Çinin bütün MDB ölkələri ilə ticarəti bütövlükdə 16 milyard dollardan 153,5 milyard dollara çatmışdır (13). Orta Asiya iqtisadiyyatlarının ticarət modelləri isə onların ilk növbədə hələ keçmiş Sovet İttifaqına daxil olan digər ölkələrə bağlı olduqları 1990-cı illərdən bəri xeyli dəyişmişdir. O vaxtdan bəri, Orta Asiya iqtisadiyyatları səmirlərini yenidən getdikcə Çinə tərəf çevirmiş, Rusiya ilə ticarətləri isə digər ticarət tərəfdaşları ilə müqayisədə əhəmiyyəti dərəcədə azalmışdır. Belə ki, Orta Asiyanın 2013-cü ildə 161,7

milyard dollarlıq ümumi ticarətində Aİ 43,5 milyard (və ya 26,9%), Rusiya 23,2 milyard (14,4%), Çin 50 milyard (31%), Hindistan isə 1 milyard (0,6%) dollarlıq paya malik olmuşdur (13).

Regional integrasiyanın yeni mərhələsi olaraq Kəmərlər və Yol təşəbbüsünün Orta Asiya, Cənubi Asiya, Cənub-Şərqi Asiya və Qərbi Asiyaları əlaqələndirməklə regionlar bütünləşdirərək Asiyanın təchizat zəncirinin, sənaye zəncirinin və dəyər zəncirinin yaradılmasına və təkmilləşdirilməsinə kömək edəcəyi və beləliklə Pan-Asiya və Avrasiya regional əməkdaşlığını yeni səviyyəyə qaldıracağı təxmin edilir. Pekin bu məqsədlə, Orta Asiya vasitəsilə və daha sonra İran, Türkiyə və Bolqarıstana qədər genişləndirilməsi planları ilə, Çinin şərq və qərb əyalətləri arasında münasibətlərin möhkəmləndirilməsi məqsədilə Ləncoudan Urumçiyədək 23 milyard dollar dəyərində dəmiryolunun tikintisinə başlamışdır (13).

Belə yeni dəmir yolu damarları Sintzyan yolu və dəmir yolu infrastrukturuna qoyulan əsas investisiyalarla müşayiət edilmişdir. Çin 2020-ci ilədək Sintzyanın infrastrukturuna, 8000 km (5000 mil) uzunluğunda yeni dəmir yolları da daxil olmaqla, 46 milyard dollar sərmayə qoymağı planlaşdırır. 2009-2013-cü illər arasında Çin təkcə Sintzyanın yollarına təqribən 18 milyard dollar sərmayə yatırır. Bundan əlavə, Çin Sintzyanı keçmiş Sovet dəmir yolu xəttinə bağlamışdır. Qazaxıstan və Qırğızıstana daxil olan əsas dəmir yolu infrastrukturunu da başa çatmaq üzrədir. Dəmir yolu layihələri daha sonra Tacikistan vasitəsilə Qırğızıstan xəttini İrana birləşdirmək məqsədilə, Kaşini (Qaşqar) Qırğızıstan və Özbəkistana birləşdirməyi planlaşdırır. Xorqos və Qaşqar kimi yerlərdə xüsusi sərhəd zonaları da yaradılır (13).

Bu layihələr həyata keçirildiyi təqdirdə Orta Asiya dövlətləri üçün, Çinin qonşu əyalətləri ilə geniş ticarət bağları və Avropa ilə geniş quru ticarət potensialı cəhətdən, heç şübhəsiz, geniş imkanlar yaranacaqdır. Ancaq bütün bu təşəbbüslər Çinin multi-etnik Sintzyan Uyğur Muxtar Bölgəsində ictimai sülhün üstünlük təşkil edəcəyini güman etdiyini də qeyd etmək lazımdır. Bu təşəbbüslər iqtisadi faydalar və dövlət təzyiqinin birləşərək, doqquz milyonluq türk xalqlarının Çin və regionla birlikdə hərəkət etməyi seçəcəklərinə səbəb olacağını ehtimal edir. Ancaq, alternativ gələcək ssenarilər Qazaxıstan və ya Avropanın Avrasiya nəqliyyatına dair uzunmüddətli təhlillərini də nəzərə almalıdır.

“Bir Kəmərlər Bir Yol” kampaniyasının bir hissəsini təşkil edən “İpək Yolu İqtisadi Kəməri” Çinin Avrasiya ilə ticarət və nəqliyyatını rəsmiləşdirmək üçün bu günədək ortaya qoyduğu ən iddialı təşəbbüsdür. Çinin Qərb İnkişaf proqramının və “Globallaşma” (“Going Global Strategy”) və ya “Go Out Policy”) siyasətinin də tərkib hissəsi olan bu proqram, Çinlə 65 ölkə arasında keçid və infrastruktur əlaqələrini artıracaq, Çinin uzaq-qərb əyalətlərində inkişafa kömək edəcək, Malakka boğazlarında nəqliyyat arteriyasının zəifliyini azaldacaq və Çin ixracatının əsas təyinat nöqtəsi olan Avropa İttifaqı ilə əlaqələri artıracaqdır. Bu proqramın ciddiyyətinin əlaməti olaraq, Pekin Avropa daxilində də bağlantılara sponsorluq etmək niyyətindədir (məsələn, Budapeşt-Belqrad yüksək sürətli qataryolu xətti və Budapeşt-Piraeus xətti).

Belə ki, İpək Yolu İqtisadi Kəməri üzərində yerləşən ölkələr Çinin son xarici kredit payında ən yüksək hissəyə malik olmuşdur. Ümumi miqdarı 49.4 milyard dollar olan kredit öhdəliklərinin yetmiş altı faizi İpək Yolu boyunca yerləşən Avrasiya ölkələrinə şamil edilmişdir. 2015-ci ildə Macarıstan Çinin İpək Yolu İqtisadi Kəməri ilə əməkdaşlıq haqqında saziş imzaladıqdan sonra, Aİ də öz layihələrini bu proqramla birləşdirmək qərarına gəlmişdir. Ancaq, Avropa İttifaqı nümayəndələri layihənin hədsiz dərəcədə Çin-mərkəzli olmasının qarşısının alınması və “eyni fürsətlər” istiqamətində arzularını da ifadə etmişlər. Oxşar arzular, özünün hələ ki, xeyli kiçik büdcəyə malik İpək Yolu Fondunu yaratmaqla Çinlə yarışa qoşulan Hindistan tərəfindən də ifadə edilmişdir (13).

Çin, Bir Kəmərlər Bir Yol təşəbbüsünün geostrateji vasitə olmadığını, yalnız iqtisadi əməkdaşlığın asanlaşdırılması məqsədi daşdığını iddia edir. Ancaq bir sıra fikirlər fərqli inkişaf modelləri, daha doğrusu Çin, ABŞ və Qərblə ölkələrinin iqtisadi inkişaf strategiyaları arasında tarixi rəqabətin başladığını təsdiq edir və ictimai baxımdan gizliliyi qorunsa da, bu rəqabətin nəticəsi onilliklər boyunca Avrasiya qitəsinin taleyini müəyyənləşdirəcəkdir.

Bir Kəmərlər Bir Yol təşəbbüsünün də tərkib hissəsi olduğu “Çin Rəyası” proqramı Avropa Rəyası və Amerika Rəyasının tənqidi üzərinə qurulmuşdur. Çinli tədqiqatçılara görə, Amerika Rəyasının xarakterik xüsusiyyəti xüsusi faydanın maksimuma çatdırılmasıdır və mənfəət motivi onun hərəkətverici qüvvəsidir. Qondarma universal dəyərlər ABŞ maraqlarına uyğun olaraq seçilib tətbiq edilir. Amerika Rəyası digər millətlərin inkişaf arzularına məhəl qoymur. Ancaq bu birtərəfli öz maraqlarını güdmə “rəyası” qaçılmaz olaraq müqavimətə və dünya miqyasında münaqişəyə səbəb olacaqdır. Buna görə də Amerikan Rəyası özünün maraqları və digərlərinin maraqlarıyla bölünmüş bir dünya nəzərdə tutur.

Ancaq Avropa Rəyası isə Amerikanın materialist dünyagörüşünü bir həddə qədər düzəldə bilməmişdir. II Dünya müharibəsinin dağıdıcı təcrübəsi Avropanı müasirlik haqqında ciddi düşünməyə və davamlı mədəniyyət quruculuğu və qlobal rifahın təsisi kimi ideyalara sövq etdi. Avropanın integrasiyanın müdafiəsi və qlobal əlaqələrdə qarşılıqlı asılılığın tanınması, tolerant və plüralist ideyaları müəyyən dərəcədə Çin Rəyası ilə üst-üstə düşür. Ancaq Avropa Rəyasının başlanğıc nöqtəsi geniş dünya ilə fəal əməkdaşlığa can atmaq deyil, II Dünya müharibəsinin degenerasiyasından özünü bərpa etməsi olmuşdur. Bu baxımdan o, bərabərlik və qarşılıqlı hörmət əsasında harmoniya və digər ölkələrlə dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa can atan Çin Rəyasından fərqlənir. Çin Rəyası dünya sülhü və harmoniyasına əsaslanır (19).

Ancaq Çin öz proqramını həyata keçirmək üçün aşağıdakı problemlər ilə üzləşməkdədir:

- 1) eyni anda həm “legitim hüquqları təminat altına almaq” həm də “sabitliyi qorumaq”;
- 2) böyük ölkələr arasında yeni bir münasibət növü inkişaf etdirmək
- 3) getdikcə daha mürəkkəb hal alan qlobal idarəetmədə iştirak etmək və böyük ölkə məsuliyyətini üzərinə almaq
- 4) böhran sonrası dövrdə inkişaf imkanlarını axtarmaq
- 5) yeni təhlükəsizlik problemlərini həll etmək
- 6) müxtəlif sivilizasiyaların harmoniya və integrasiyasını təşviq etmək (20).

Bəzi Qərblə təhlilçilərinə görə, hər nə qədər Çin bu məqsədlərə sülh yoluyla nail olmaq niyyətini ortaya qoysa da, praktikada bu mümkün olmayacaqdır. Çünki Çinin Bir Kəmərlər Bir Yol təşəbbüsü Çinin öz inkişaf modelini digər ölkələrə ixrac etmə planının bir hissəsidir. Bu layihənin məqsədi Çin xaricindəki ölkələrdə sənaye potensialının və istehlak tələbatının inkişaf etdirməkdir. Çin öz ağır sənayesini az inkişaf etmiş ölkələrə köçürməklə, bu ölkələri zənginləşdirmək və beləliklə də Çin məhsullarına olan tələbatlarını artırmaq niyyətindədir (6).

Çinin inkişaf modeli sənaye inkişafına yönəldilmiş kütləvi dövlət təşəbbüslü infrastruktur sərmayələrinə əsaslanması cəhətdən Qərblə mövcud inkişaf modelindən fərqlənir. Amerika iqtisadçıları dövlətin ağır infrastrukturlara bu dərəcədə investisiya yatırma həvəsində olmasını korrupsiya və şəxsi mənfəətdən irəli gəldiyini iddia edirlər. ABŞ və Avropa Çindən fərqli olaraq inkişaf strategiyalarını böyük investisiyaların əsasən səhiyyə, qadınların səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, qlobal vətəndaş cəmiyyətinin dəstəklənməsi və anti-korrupsiya tədbirlərinə yönəldilməsi əsasında inkişaf etdirməkdədir.

Çünki ictimai sağlamlıq davamlı inkişafı üçün mühüm şərtədir. Ancaq bunun üçün ağır infrastruktur da lazımdır. Buna görə də, qlobal siyasətin gələcəyi məhz bu iki model arasındakı rəqabətdən asılı olacaqdır. Əgər Bir Kəmərlər Bir Yol reallaşarsa onda bütün Avrasiya qitəsi transformasiyaya uğrayacaq, Çin modeli Çindən xaricdə inkişaf edərək dünyanın digər

yerlərində durğun bazarları canlandıracaqdır. Orta Asiya bu global iqtisadiyyatın mərkəzində yerini alacaqdır. Ancaq bütün bu iqtisadi canlanma avtoritar bir idarəetmənin nüfuzunun artmasına səbəb olacaqdır və bu da dünya miqyasında demokratik idarəetməyə öz mənfi təsirini göstərəcəkdir.

Avrasiya qitəsinin reintegrasiyası, potensial olaraq, iyirmi birinci əsrin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən birinə çevrilə bilər. Qitənin bərpa olunmuş ticarət dəhlizləri Çin, Rusiya, Hindistan və Avropanın daha səmərəli şəkildə yüksək dəyərli mallar mübadiləsini həyata keçirə bilməsi deməkdir. Rusiyanın Ural regionu və təcrid olunmuş Şərqi Sibir də bundan faydalanacağı kimi, Qazaxıstan, Özbəkistan, Azərbaycan, Türkmənistan və Əfqanıstanın bu yenidən inkişaf etməkdə olan ticarət şəbəkələri boyunca böyük və ya kiçik mərkəz olma potensialları vardır.

Ancaq nəqliyyat və ticarətin geosiyasi əhəmiyyətinin başa düşülməsi də zəruridir. Heç bir gücün yaranmaqda olan Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərini inhisarına alma və ya nəzarət etmə imkanı əldə etməməsinin təmin edilməsi həm Avropa, həm də İpək Yollarının keçəcəyi ölkələrin maraqları daxilindədir. Bu isə müxtəlif mövcud yol və dəmir yolu əlaqələrindən istifadə edilməsini zəruri edir. Bu eyni zamanda marşrutların tarazlaşdırılmasını da tələb edir. Bu çür balansın yaradılmasında uğursuzluq bütün İpək Yolu layihələrinin uğurunu təhlükəyə atacaqdır (13).

ƏDƏBİYYAT

1. Andrew C. Kuchins, ed., The Northern Distribution Network and the Modern Silk Road: Planning for Afghanistan's Future, Center for Strategic and International Studies, December 2009, p. 29, <http://csis.org/files/publication/>
2. <http://www.aegiseurope.eu/news/eu-2015-trade-deficit-with-china-booms-by-more-than-40-billion-to-record-high>
3. Joshua Kucera, The New Silk Road?, The Diplomat, November 11, 2011, <http://thediplomat.com>
4. Davydenko I., et al., Potential for Eurasia land bridge corridors & logistics developments along the corridors, EUROPEAN COMMISSION DG TREN, May 2007 – July 2012, p. 11. <https://www.tno.nl/media/>
5. Prospects and challenges on China's 'one belt, one road': a risk assessment report, The Economist Intelligence Unit Limited 2015, p. 2.
6. Francis Fukuyama, Whose global development model will prevail – the West's or China's?, 13 January 2016, <http://www.weforum.org>
7. Remarks on India and the United States: A Vision for the 21st Century, Hillary Rodham Clinton, Secretary of State, Chennai, India, July 20, 2011, <http://www.state.gov/>
8. S. Frederick Starr, ed., "The EU, Central Asia, and the Development of Continental Transport and Trade", Silk Road Paper, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Singapore, 2015, p. 30, <http://www.isdp.eu/>
9. REPORT on EU-China relations, (2015/2003(INI)), Committee on Foreign Affairs, Rapporteur: Bastiaan Belder, A8-0350/2015, RR\1080514EN.doc, 8/22. <http://www.europarl.europa.eu>
10. European Parliament resolution of 23 May 2012 on EU and China: Unbalanced Trade? (2010/2301(INI)), C 264 E/35, <http://eur-lex.europa.eu/>
11. <http://geopolitics.co/2015/03/20/chinas-one-beltone-road-policy-is-open-to-all-nations/>
12. <http://www.economist.com/news/special-report/21663326-chinas-latest-wave-globalisers-will-enrich-their-countryand-world-new-silk-road>

13. Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st-Century Maritime Silk Road, Issued by the National Development and Reform Commission, Ministry of Foreign Affairs, and Ministry of Commerce of the People's Republic of China, with State Council authorization, March 2015. <http://en.ndrc.gov>.
14. https://ec.europa.eu/europeaid/regions/central-asia/eu-support-transport-development-central-asia_en
15. Wang Yi, Peaceful Development and the Chinese Dream of National Rejuvenation, China International Studies January/February 2014 p17-44, <http://www.ciis.org>.
16. The Rise of China, A talk by Robert Ward, Country Publishing Director, The Economist Intelligence Unit Limited 2013, p. 3, <http://www.reigroup.com>.
17. <https://tr.railturkey.org/2015/12/14/cin-avrupa-baglantisinda-rusya-ve-turkiye/>
18. http://www.bjreview.com/special/2015-03/23/content_679102.html
19. <http://english.cntv.cn/special/newleadership/chinesedream05.html>
20. Chen Xulong, In Pursuit of the "World Dream": The progress and prospects of China's Promotion of a harmonious world, CIIS Report, China Institute of International Studies, No. 2 - December 2013, p. ii. <http://images.china.cn/>

ÇİNİN BÖYÜK İPƏK YOLU PLANI VƏ GEOSİYASİ MARAQLAR

İbrahimov Şikar

XÜLASƏ

Siyasətdə uzun müddət təmkinli davranan Çin son vaxtlar böyük işlər görməyə başlayıb. Birincisi, Çin Cənubi Qafqaz, Mərkəzi və Şərqi Avropaya öz mövqelərini genişləndirərək Mərkəzi Asiyada mövqelərini gücləndirdi. "OBOR" çərçivəsində "İpək Yolu İqtisadi Kəməri" Çin-Avrasiya ticarət və nəqliyyat əlaqələrini rəsmiləşdirmək üçün Çinin iddialı ideyasıdır. Bəzi avropalı analitiklərin fikrincə, Çin bunu sülh yolu ilə edə bilməyəcək. Çünki OBOR, Çin işlənməsini digər ölkələrə ixrac etmək planının bir hissəsidir.

БОЛЬШОЙ ПРОЕКТ ШЕЛКОВОГО ПУТИ КИТАЯ И ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ

Ибрагимов Шикар

АННОТАЦИЯ

Китай, долгое время проявлявший сдержанность в политике, в последнее время начинает демонстрировать великие дела. Во-первых, Китай увеличил опору в Центральной Азии, расширив позиции до Южного Кавказа, Центральной и Восточной Европы. «Экономический пояс Шелкового пути» в рамках «ОПОП» - это амбициозная идея Китая по формализации китайско-евроазиатских торговых и транспортных связей. По мнению некоторых европейских аналитиков, Китай не сможет сделать это мирным путем. Потому что OBOR является частью китайского плана по экспорту китайских разработок в другие страны.

THE GREAT SILK WAY PLAN OF CHINA AND GEOSTRATEGIC INTERESTS

İbrahimov Shikar

SUMMARY

China showing low profile a long time in politics, start to demonstrate the great things lately. Firstly, China incresed the fulcrum in Central Asia, stretches positions till Southern Caucas, Centarl and Eastern Europe. The "Silk way economic belt" as a part of "OBOR" is an ambitious idea of China to formalize Chinese-Euroasian trade and transport connection. In opinion of some european analysts, China wiil not be able to do it peacefully. Because OBOR is a part of Chinese plan to export chinese development to other countries.

UOT 101.1

TARİX FƏLSƏFƏSİNDƏ MÜASİR TARİX MƏRHƏLƏ

*Qayıbxanova Zəminə Vahid qızı,
ADPU-nun Quba filialı, Pedaqoji və Sosial Elmlər Bölməsi baş müəllim,
zema.vahidzade@mail.ru
ORCID ID 0000-0002-9366-7845*

Açar sözlər: tarix fəlsəfəsi, fəlsəfədə tarix ilə bağlı ideyalar, tarix fəlsəfəsinin müasir paradigmaları.

Ключевые слова: философия истории, представления об истории в философии, современные парадигмы философии истории.

Keywords: philosophy of history, ideas about history in philosophy, modern paradigms of philosophy of history.

Giriş. Tarix fəlsəfəsində müasir tarix mərhələsini araşdırmazdan əvvəl bu elm sahəsinin formalaşmasının tarixi icmalını vermək istərdik. Həm də bu anlayışının mahiyyəti və məzmunu nədən ibarət olduğunu da aydınlaşdırmaq gerek olacaq.

Tarix fəlsəfəsi problemlərinin araşdırılması ilə bağlı ilk növbədə cəmiyyət anlayışına müraciət edək. Sosial sistemlərə bütövlülük, nizamlılıq, dinamiklik xasdır. Burada strukturlar, kiçik və böyük altsistemlər mövcuddur, sosial həyat isə sistemli xarakter daşıyır.

Cəmiyyətdə etnoslar (təbii birliklər) və millətlər (sosial-siyasi birliklər) fərqləndirilir. Millətin əsasını etnos təşkil edir; millətlərdə separatçılıq meylləri də olur; bu – dövlətə qarşı çıxış etmək deməkdir. Cəmiyyətin idarə edilməsində dövlətin rolu olduqca böyükdür. Cəmiyyətin tarixi fəlsəfənin tədqiqat sahəsi olaraq həm də cəmiyyətin siyasi quruluşunu tədqiq edir.

Dövlətin sosial mahiyyəti suveren hakimiyyət, ərazi anlayışları ilə bağlıdır. Sosial və etnososial münasibətlər həm vətəndaş cəmiyyətinə, həm də dövlətə aiddir. Sosial münasibətlər hüquqi formalarda ifadə olunur. Dövlət ərazi, əhali, tarixi, mədəni birliyi, vahid xalq ruhuna malikdir. İnsanların qarşılıqlı fəaliyyəti müəyyən hallarda zorakılığa da əsaslanır. Bu istiqamətdə gedən tarixi inkişafın qanunauyğunluqlarını tarix elmi ilə yanaşı həm də tarix fəlsəfəsi ümummetodoloji baxımından öyrənir.

Tarix fəlsəfəsinin problematikası. Məlum olduğu kimi, sosial fəaliyyətdə məqsədlə vəzifə, maraqlar kooperasiyası və rəqabət şəklində toqquşur; fəaliyyətə dəyərlər, ideallar və normalar təsir edir; məqsədə nail olmaq üçün istər sivil, istərsə də zorakı vasitələrdən istifadə olunur. Rol bölgüsü ədalətli və ədalətsiz ola bilər, bərabərsizlik də bəzən özünü büruzə verir. Sosial dəyişiklik – sosial inkişafda baş verən dəyişikliklərdir; bu prosesin hüquqi və siyasi təminatı və tənzimlənməsi var (qanuniləşdirmək və s.). ədalət və azadlıq bir-biri ilə əlaqəlidir və sosial dəyişikliyin də burada rolu var. Cəmiyyətin inkişaf modelləri bəzən utopik xarakter daşıyır. Utopiya – xəyal və reallıq arasında fərqləri bildirir; arzuolunan cəmiyyət, sosial hadisənin təsviridir. Bəzən idarəetmədə həm də islahat və inqilab yolunu seçirlər. İslahat – məqsədyönlü yenidənqurmadır. Sosiallaşma prosesi nəticəsində insanda mənəvi dəyərlər aşılır, bunlar da mədəniyyətdən mədəniyyətə fərqlidir, bu yolla insanlar təbii eqoizmi aradan qaldırır, təbii aqressiyanı isə bir qədər azaldır, bununla belə aradan qaldıra bilmir. Dəyərlər sosial qrupun həyatını tənzimləyən qaydalardır.

Tarix fəlsəfəsində bu problematika xalq kütlələri və şəxsiyyətin tarixdə rolu məsələsi kimi çıxış edir.

İnqilab yolu ilə isə sosial formaların əvəzlənməsi prosesi böhranla müşayiət olunur, burada sosial yaradıcılıq yox, kortəbiiilik hökm sürür. Tarix fəlsəfəsində bu məsələ tarixdə təkamül və inqilabi yol ilə inkişafı səciyyələndirən məsələlər kimi çıxış edir.

Texnosfer – insan tərəfindən yaradılmış süni mühitdir, təbii materiallar və proseslər də burada müəyyən rol oynayır, texnosferin inkişafında sivilizasiyanın yaşadığı mərhələsi müəyyən rol oynasa da, texnosferin öz daxili varisilik prinsipləri və imkanları var. Bu sahə isə cəmiyyətin seçdiyi inkişaf yoluna, yəni təkamül, ya da ki inqilaba olduğuna təsir edir.

İnsan təfəkkürü və sosial şüur formaları da tarix fəlsəfəsinin tədqiqat sahələri olaraq tarixdə subyektiv amilin rolunu təyin edir. Özündəşüur – bu şüur forması vasitəsilə insan öz varlığını düşünür və dərk edir (insan həm də öz insani keyfiyyətlərini, başqa adamlardan, yəni özünəbənzər olanlardan öyrənir); insanda bu şüur formalarının mexanizmləri ömür boyu, o yaşadığıca, formalaşır. Bişüürinin səviyyələri – psixi, vəhy, yaradıcılıq səviyyələridir; bişüuri insan həyatında böyük rol oynayır, buraya patoloji hallar da mümkündür.

Dəyişiklik və hərəkət haqqında demək olar ki, insan cəmiyyətində də hərəkət – hər hansı bir dəyişiklikdir; hərəkət- mütləqdir, sabitlik isə - nisbidir. Qlobal problemlərin səbəbi – antropoloji amildir. Bütün adları çəkilən məsələlər tarix fəlsəfədə tədqiqat sahələri olaraq insan tarixində öz ifadəsini tapdığıca alimlər tərəfindən öyrənilir və nəticələri real praktikaya tətbiq edilir.

Fəlsəfə tarixində tarix fəlsəfəsinə olan münasibət.

İndi isə fəlsəfə tarixində tarix fəlsəfəsinə olan münasibəti nəzərdən keçirək.

Tarix fəlsəfəsi məsələləri artıq XVII əsrdən etibarən elmi-nəzəri səviyyədə nəzərdə keçirilməyə başlandı. XVIII-XIX əsrlərdə bu sahədə alman klassik fəlsəfənin böyük xidmətləri olmuşdur. İlk növbədə İ.Kantın adı çəkilməlidir. Onun tarix fəlsəfəsi baxımından əhəmiyyətli əsərlərdən biri “Xalis zəkanın tənqidi” (1781) olmuşdur [1]. Burada əsil, həqiqi dərkətmənin reallaşması yolları təhlil olunur. Nə dərəcədə burada metafizika mümkündür və labüddür (metafizika - transsendental cisimlərin Allahın, ruhun və dünya ideyasının sübut olunmasının yollarının müəyyənləşdirilməsidir)? Bu istiqamətdə təhlil həm də tarix fəlsəfəsinin metodologiyasını da müəyyənləşdirir.

Kant həqiqi biliyin sərhədlərini müəyyən etməyə çalışır. Lokk hesab edirdi ki, dərkətmə duyğulardan başlayır, bu prosesi yoxlamaq üçün Lokk yaddaşı, anlayışların əmələ gəlməsi prosesdurunu, abstraksiyaları təklif edirdi. Kant isə hesab edir ki, dərkətmədə “sərhədlər” elmi idrakın inkişafı və imkanları ilə müəyyən olunur.

Təcrübə də, elmdə də bu, o zaman mümkün olur ki, hissi məlumata hissi olmayan mühakimə və xalis seyretmə əlavə olunur. Konkret təcrübənin əsasında müəyyən aprior (təcrübədən qabaq) təcrübə var (mümkün təcrübə), aprior təcrübəyə müxtəlif kateqoriyalar, bir də məkan və zaman daxildir. Hissi təcrübədə cisimləri biz müəyyən “xassələrə” malik “substansiya” kimi qəbul edir, onların arasında səbəbiyyət münasibətləri axtarıq [3]. Məkan və zaman həqiqətdə mövcud deyildir, bunların köməkliyi ilə biz təcrübədə real cisimlər haqqında təsəvvürləri qururuq (elmdə də həmin proses gedir).

İnsanın özünüdərkə öz ətrafında olan cisimlərin dərkə üzərində qurulur. Fəlsəfə isə yalnız həqiqi dərkətmənin tənqidi kimi mümkündür. Bu, tarix fəlsəfəsinə də aiddir.

Mühakimə etmək bacarığı düşüncənin ümumi şəraitə nisbətə düşünülməsi deməkdir. Platon həmin ümumi şəraiti ideya olduğunu göstərir. Kant isə bu mənada bütün köhnə metafizikaya qarşı çıxır.

Kantın antinomiylar metoduna əsasən ağıl müəyyən şəraitdə, zəruri olaraq, ziddiyyətli vəziyyətə düşür. Hegel bu fikri davam etdirərək, dialektika nəzəriyyəsində ziddiyyətləri müsbət qiymətləndirmişdir.

İdeyalar şüurumuzda təkmilləşir, onu vahid və bütöv edir. Müəyyən müddətdən sonra bəzi ideyalar insanın əxlaqi davranışının “müqəddəm şərtinə” çevrilir. Bu ideyalar azadlıq, ölməzlik və Allahdır. Onlar tədricən davranış postulatlarına çevrilir, ən ali xeyirxahlığa çatmaq işində bizə köməklik edir. Nəticədə insan öz tarixini yazır, cəmiyyəti inkişaf etdirir.

Kantın “Mühakimənin tənqidi” (1790) əsərində təbiət haqqında insanın düşüncələri, təbiətin insan şüurunda inikası təhlil olunur [4]. Bütün bu məsələlərin təhlili göstərir ki, insan cəmiyyətinin inkişaf tarixini öyrənmək üçün bir sıra ontoloji və qnoseoloji məsələlər dərinlən təhlil olunmalıdır ki, bunların elmi-nəzəri yanaşmalara təsirinin dərəcəsi öyrənilə bilsin.

Kant əxlaqla bağlı determinizmə qarşı çıxış edir, göstərir ki, insan müstəqil şəkildə öz iradəsini ifadə edir, avtonom davranışa malikdir. Azadlığın əsas ifadəsi forması - öz özbaşınalığın məhdudlaşdırılması, digərlərin azadlığına hörmət bəslənməsidir. Kant əxlaqi qanunu formula edib, qəti imperativ (höküm) irəli sürdü: əxlaqi dinlə əlaqələndirmək lazım deyil, əxlaq insanın praktiki fəaliyyəti üzərində qurulur. İnsan avtonom motivasiya (əsaslandırma) üzərində öz davranışını formalaşdırır. Bütün qeyd edilən haallar insanın social proseslərdə iştirakını təyin edərək ümumbəşəri proseslərə təsir edir [4].

Əxlaqi qanuna görə hər bir insan özü-özlüyündə müqəddəsdir, digərlərin fəaliyyəti üçün vasitə gerek olmasın. Deməli, “elə et ki, insan sənəin gözündə həmişə məqsəd olsun, və heç vaxt vasitə olmasın”. İnsan sərbəst qərar qəbul etmək bacarığını özündə daşıyır, lakin o, həmişə öz şəxsi eqoizmini məhdudlaşdırmalıdır, başqa sözlə “elə et ki, öz iradəyə əsaslanan davranışın ifadəsi ən ümumi təbii qanun səviyyəsinə ucalсын”. Beləliklə, humanism mövqeyindən inkişafın tərəfdarı olan Kant insanı ümumbəşəri vətəndaş olduğunu vurğulayaraq tarixin gedişatını bu amalin üzərində qurulmasının tərəfdarı olmuşdur.

Tarix fəlsəfəsi probleminin araşdırılmasında və burada müəyyən konsepsiyasının yaradılmasında İ.V.F. Hegelin böyük rolu olmuşdur. O, göstərmişdir ki, bəşər nəslinein “dünya tarixi”nin Dünya Ruhunun zəruri bir ifadəsi olduğu üçün ortaya çıxdığı tarixi dəyişikliklərin rəsonal mahiyyəti bununla təsdiq olunur. Hegel, providensializmə bağlılığını açıq şəkildə nümayiş etdirir və məqsədləri arasında teodiseyanı, yəni tarixdə törədilən pisliliyə görə “Allahın bəraəti”ni göstərir. Tarixi inkişafın subyekti “dünya-tarixi insanlar” və xalqlardır. [3].

İ.Q.Fixtenin fəlsəfəsinin çıxış nöqtəsi “Mən”im avtonomluğu ideyasıdır. İnsan, xarici aləmi düşünəndə, bunu duymaq zərurətindən, qavrayıb düşünmək zərurətindən irəli gələrək edir. Bu təsəvvürlər sistemi intellektin fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Xalis “Mən” hissi təcrübəni doğurur və kateqoriyalara tabe olur. Fixte hesab edir ki, “Mən” “qeyri-mən” vasitəsilə müəyyən edilir, yəni nəyinsə xaricdə olanın düşünülməsi, özü-özünün (yəni insanın) düşünülməsindən əvvəl olmuşdur [4].

Fixte göstərir ki, “real həyatın” şüurun empirik həyatının “zaman üzərində” öyrənilməsi yalnız Mənin dünyaya praktiki münasibət əsasında mümkündür. Bu da tarixi inkişafda, cəmiyyətin həyatında özünü göstərir.

Real özündəşüurun birinci mərhələsi “bioloji” təcrübə adlandırmaq olar. Bu zaman xarici mühit, predmetlər müqavimət göstərir. İnsanda (Məndə) sıxıntı və qorxu hissini oyadır. Lakin bioloji təcrübə əsasında özündəşüur yaranır, insan instinktiv davranışın passiv güzgüsündən, yəni əksindən sərbəst, azad məxluqa çevrilir.

İnsanın əxlaqi vəzifəsi təbiəti və cəmiyyəti öz daxili mahiyyətinə uyğunlaşdırmaqdır.

Yəni tarixdə də bərabərlik olmalı, hər bir insan – özü-özlüyündə bir məqsəddir. Tarixin məqsədi – bərabərliyə nail olmaqdır. Müəllif burada xüsusi mülkiyyətin rolunu görmür [5].

F.V. Şelling də “Təbiətin fəlsəfəsi ideyaları” əsərində göstərmişdir ki, sonu olanı və sonsuzu birləşdirmək lazımdır (yəni sonsuz – transsendental, dünyadan kənar deyil). Dünyaya teoloji yox, insani yox, kosmoloji baxımından münasibət bildirmək lazımdır. Şellingin təlimində hər iki

tərəf (real, qeyri-real) bərabər olduğu göstərilərsə də, ideal tərəfə üstünlük özünü büruzə verir [1]. O, bu mənada “Mən”in avtonomiyasının vurğulayan (“şüur qabiliyyətinə görə Mən cisimlər üzərində yüksəlir”). Leybnitsin fəlsəfəsinə yüksək qiymət verirdi.

“Ümumdünya ruhu haqqında”, “Təbiət fəlsəfəsinin ilk təsəvvürü” əsərlərində belə bir fikir vurğulanır ki, təbii elmlərin öyrəndiyi materialın fəlsəfə daha dərinlən öyrənməli, ümumiləşdirməlidir ki, tarixin təhlilində də tətbiq edə bilsin.

Şellinqin fəlsəfi sisteminin birinci hissəsi naturfəlsəfədirsə, ikinci hissəsi “transsendental fəlsəfədir”. “Transsendental idealizm sistemi”ndə göstərilir ki, dərk etmədə obyektiv tərəf (təbiət) və Mənin özündəşüuru var. Özündəşüur duyğu, qavrama, təsəvvür və refleksiya üzərində qurulur, bu da özünü insanın praktiki fəaliyyətində, tarixdə və incəsənətdə göstərir [6]. Bu yolla obyektiv subyektivdən əmələ gəlir və transsendental fəlsəfə bunun əsasında yaranır. Şüur, Mən dünyanı ona görə dərk edir ki, buna öz ifadəsini yönəldir, yəni dünyaya münasibətdə həm özündəşüur, həm də dünya haqqında şüur, təsəvvür iştirak edir.

Tarix haqqında isə deyilir ki, burada azadlıq və tarixi zərurət arasında müəyyən münasibətlər qurulur. Tərəqqi yolunda inkişaf edən cəmiyyət hüquqi dövlətə, insan azadlıqlara dövrü irəliləyir. Tarixdə fəvqə qüvvə, ali məqsəd var. Bu qüvvənin özünü insan şüurunda dərk edir. Özündəvarlıq, yəni mövcudat tarixi xarakter daşıyır, həm də obyektivdir; tarixdə də, təbiətdə də subyektiv element varsa, bu da insanın dərk etmə qabiliyyəti, bunların qavranılması imkanındır [6].

XX əsr Hind fəlsəfəsində Svami Şivananda, Svami Abhedananda, Sarvenalli Radhakrişnan və digər tədqiqatçılar yeni dini-fəlsəfi ideyaların axtarışında idilər. Məlumdur ki, hind fəlsəfəsinin xüsusiyyətlərindən biri – din ilə sıx əlaqədə olmasıdır. Məs., Svami Şivananda hesab edirdi ki, əbədi həqiqəti, xeyirxahlığı din vasitəsilə dərk etmək, mənimsəmək olar. İnsan mahiyyəti ilahi mənşəlidir.

Din də, fəlsəfə də insanın gündəlik həyatında bir yaradıcı vasitədir. Svami Abhedananda da göstərirdi ki, vedanta təlimini istər fəlsəfə, istərsə də din vasitəsilə təkmilləşdirmək olar. Ruh və materiya bir substansiyadır, monizm mövqeyindən izah edilməlidir.

Hindistanda fəlsəfənin inkişafında hələ də ənənələr böyük rol oynayır. Hesab olunur ki, qədim fəlsəfə və müasir elm bir-biri ilə sintez oluna bilər. Digər Şərq ölkələrində olduğu kimi, tədqiqatçıların bir qismi hesab edirdi ki, müasir ideyalar və ənənəvi mədəniyyət bir-birini tamamlamalı və birgə inkişaf etməlidir. Göründüyü kimi, dini-fəlsəfi ənənələrin ideya proseslərinə təsiri hələ də böyükdür. İndiyə qədər Hindistanda advayta-vedanta təlimi (Şankara, VIII əsr) hələ də böyük nüfuza malikdir. Fəlsəfə kurslarında bu təlim, ümumiyyətlə vedantanın bütün qolları öyrənilir, amma advayta-vedanta təlimi üstünlük təşkil edir [7].

Sırf fəlsəfi fəaliyyətlə (peşəkarlar) məşğul olan tədqiqatçılarla yanaşı bir sıra maarifçi filosoflar da cəmiyyətin sosial-siyasi həyatında fəal iştirak edirlər. Məs., Mahatma Qandi zorakılığın bütün formalarına qarşı çıxış etmiş, insanları öz yaxınlarını sevməyi çağırırmışdı. Onun baxışları teoloji utopizm ideyalarından irəli gəlirdi. Onun təlimində mərkəzi ideyalar-caynizm və Allahdır. Dini etiqadın mahiyyəti - əxlaqdır, xilas olunma – din vasitəsilə mümkündür.

Məşhur hind yazıçısı Rabindranat Taqor da humanizm mövqeyindən insan münasibətlərini qiymətləndirir, göstərir ki, adət-ənənələrin rolunu yüksək tutmaq, qarşılıqlı sevgini nümayiş etdirmək lazımdır, dini hərcmərcliyi də bu yolla aradan qaldırmaq lazımdır.

Peşəkar filosoflar sırasında tanınan Svami Abhedananda cəmiyyətdə fəlsəfənin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. O, qeyd edirdi ki, fəlsəfə elmin metodologiyası olmalıdır, o cümlədən tarix fəlsəfəsi sahəsində [8].

Nə qədər ki, din və elm arasında ziddiyyətlər çoxdur, biliyi əldə etmək üçün fəlsəfəyə müraciət etmək lazımdır. İnsanın özünüdərkində varlıq haqqında təsəvvürlərin rolu böyükdür. Burada ruhu, cismi fərqləndirmək, vedantada insana verilən yüksək qiyməti bilmək lazımdır. Nəzərə alınmalıdır ki, vedanta ilə yoqa praktikası sıx əlaqəli olmalıdır.

Svami Vivekanandanın fəlsəfi baxışlarına dualizm xas idi. O, göstərirdi ki, ruh materiyyaya çevrilə bilər: Brahman, mütləq və formasız olaraq, təbiətdə müxtəlif şəkildə öz ifadəsini tapır. İnsana olduqca yüksək qiymət verən Vivekananda göstərirdi ki, ruh insana təsir edərək, onu kamilləşdirir, insan isə özü bir kainatdır. İnsan öz karmasını istiqamətləndirib, yoqa vasitəsilə təbiətin üzərində yüksələ bilər. Göründüyü kimi, adları çəkilən tədqiqatçıların ümumfəlsəfi baxışları həm də onların tarixə münasibətində öz ifadəsini tapırdı [8].

İnsan öz taleyindən narazı qalmalı, iradə azadlığına nail olmalıdır. Dərketmə prosesində insana xarici aləm köməklik göstərir: dərketmə prosesində insan şüurundakı təhtəşüür biliklər üzə çıxır. Biliklər ruhun ifadəsi, mövcudluq formasıdır.

Digər filosof – Sarvepalli Radhakrişnan - əbədi din sistemi yaratmağı cəhd göstərmişdir. O, hesab edirdi ki, dinə insan həmişə möhtacdır, çünki din həyatın real yolunu göstərir. O, çalışırdı ki, universal din və ideal fəlsəfə modelini yaratsın. Göstərirdi ki, ideal fəlsəfə - “əbəbi din” sistemidir. Filosof insan həyatına müdaxilə edə bilər. Lakin o, hər şeydən üstün əbədi ideyaları tutmalıdır. O, əxlaqa yüksək qiymət verir, əxlaqi keyfiyyətlər universal, humanist adlandırır, göstərirdi ki, insanda ilahi başlanğıc var, daxili kamilləşmə insana əsil azadlıq bəxş edir.

Göründüyü kimi, Şərqi məxsus bu yanaşmalar, təbii ki, insan həyatında tale, qismət, mənəvi dəyərlər kimi sahələri önə çəkilir. bunu Ramana Maxarşinin yaradıcılığında da görmək olar. O, dərketmə və özünüdərkəməyə yüksək qiymət verirdi. İnsanın “Məni” ilahi “Mən”ə bərabərdir. Özünüdərk prosesi zamanı hər ikisi dərk edilir. Meditasiya yolu ilə mənəvi “Mən” dərk olunur [9].

Mühəmməd İqbal görkəmli filosof olaraq “Xudi” fəlsəfəsi təliminin yaradıcısıdır. Hesab edir ki, fəlsəfə və din eyni statusludur; eyni zamanda o, dini mistisizmə qarşı çıxış edirdi. O, göstərirdi ki, insanın “Ego”su özünüdərk vasitəsilə mütləq “Ego” səviyyəsinə ucalır. Bunun yolu konkret dünyanın dərkindən Allahın dərkinə doğru aparan yoldur.

Hind filosofu Aurobindo Qhoş da müəyyən fəlsəfi təlimi yaratmağı cəhd göstərmişdi, vedantada Brahmanın həm varlığın, həm də yoxluğun təcəssümü olduğunu göstərirdi [9]. Mənəvi azadlığa doğru yol – yodur. Dərketmədə supramental (fövqəl) şüur mütləqin həm yuxarı, həm də aşağı sferasına aiddir. Dünyanın təkamülünü o, mütləqdə əksliklərin birləşməsində görürdü, bunun mərhələləri isə mənəvi başlanğıc – maya (qüvvə) – real dünyadır. Mütləqdə əksliklər vəhdət təşkil edir. İnsanda isə materiya, həyat və ağıl integrativ şəkildə birləşir. Yalnız şəxsiyyət olaraq, insan Brahmanın dünyada oynadığı rolunu başa düşür və öz tarixini yazmağa başlayır.

Tarix fəlsəfəsi ilə bağlı bir sıra yanaşmalar yapon fəlsəfi təlimlərdə də öz ifadəsini tapmışdır.

XX əsr Yapon fəlsəfəsində tarix fəlsəfəsi, ekzistensializm, insan, din problemləri daha çox tədqiq edilirdi. Konfusiçiliyin təsiri ilə yanaşı, neokantçılıq, ekzistensializmin təsiri də böyük idi. Məs., Tosaka Dzün neokantçılıq mövqeyindən məkan-zaman problemlərini izah edirdi.

Məşhur filosoflardan biri Nisida Kitaro olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Kios məktəbinin (fəlsəfə məktəbi) banisi olmuşdur. Qərb ideyalarının təsiri altında idi. Hesab edirdi ki, yoxluqda imkan var, yəni həm hər şey, həm də hecnə imkanları mövcuddur. Həqiqəti özünüdərk yolu ilə dərk etmək olar. O, hesab edirdi ki, real varlıq şüurumuzda yalnız bir faktdır, duyğular, iradə, şüur – xalis təcrübə hadisələridir, bu təcrübəni (yəni Allahı) isə intuisiya yolu ilə mənimsəmək olar. Tarixə də münasibətini bildirən Kitaro göstərirdi ki, tarixdə təkrarlanan bir şey yoxdur, hər bir dövrün öz şəraiti, mühiti var. Yapon milli ruhunu yüksək qiymətləndirən Kitaro hesab edirdi

ki, Yaponiya Şərqi Asiya fəvqəlvəvəsi, fəvqəldəvlət rolunu, qurucu rolunu oynayır [10]. Materiya olan digər millətlər üçün isə yaponlar bir mükəmməl formadır.

Digər yapon filosofu Tanabe Xadzime “mütləq dialektika” ideyasını irəli sürmüşdür. Burada obyekt və subyekt daima yerini dəyişir, bir-birinə çevrilir. Dialektik inkişaf subyekt daxilindədir. Daxili və xaricinin vəhdəti isə eksistensiyadır [10].

Ümumiyyətlə, yapon ekzisensializmdə buddizm ideyalarından da faydalanırdılar, digər tərəfdən isə sosial problemlərin həllinə çox diqqət yetirirdilər.

Bir çox filosoflar, N.Kitaro kimi, dünya tarixində Yaponiyanın rolunun yüksək tuturdular. Məs., Kosaka Masaaki hesab edirdi ki, tarixi mühit (yəni “imperator evi”, Allah) rəşional dərkətmə yolu ilə öyrənilə bilməz, tarixi dünya şüurlu insan fəaliyyətinin məhsuludur. Kayoma İvao isə hesab edirdi ki, Avropa monizminə qarşı buddizm məntiqi qoyulmalı, “busido” ruhunu yaponlarda dirçəldilməli, tarixin əsasında isə əxlaqi enerji olduğu üçün, məhz əxlaqi öyrənmək lazımdır. Tarixi ekzistensiya yapon ruhunun məhsuludur [10].

Sudzuki Toru da ekzistensializm ideyalarını inkişaf etdirmişdir, burada subyektivizm və idealizm olduqca çox yer ayrılmışdır. Bəzi filosoflar, məs. Muto Mitsuru, sosial reformizmin, azadlığının, sosial kommunikasiyanın geniş inkişafının tərəfdarları olmuşdurlar.

Çin fəlsəfəsində də tarix fəlsəfəsi problemlərinə münasibət bildirilmişdir. Məlumdur ki, Konfunzi (baş əsəri “Lun yuy” “Söhbətlər və mülahizələr”dir). Burada tərbiyə problemləri araşdırılır. Şəxsiyyət “özü üçün” yox, cəmiyyət üçün şəxsiyyətdir. Əxlaq – insanın sosial funksiyası ilə birlikdə düşünülür, tərbiyə isə bu funksiyanın icrasına bir yoldur. Nizamlılıq, qayda-qanun (li) - əxlaq kateqoriyasıdır. Əsil li vəzifələrin yüksək səviyyədə icrası deməkdir. Əgər qayda-qanun gözlənilirsə, onda xeyirxahlığa (de) nail olmaq olur. Nəticədə insan (jen) formalaşır. İnsani münasibətlər ən əsas keyfiyyət və insana olan tələblərdir. Sosial münasibətlər ailə münasibətlərin davamıdır. (*böyük-küçük* baxımından). Ədalət prinsipi (i) tələb edir ki, insan davranışında nizamlılığa və insanpərəstliyə uyğun gəlsin. Savadlı insanların yolu (dao) budur, onların əxlaqi gücü (de) cəmiyyəti idarə etmək haqqını əllərinə verir [11].

Men Tszi –Konfusunin davamçısı olub, insanın mənəvi, əxlaqi dəyərləri problemini təhlil etmişdir. Xeyir - əxlaqi kateqoriyasıdır, bu da qanuni (li) yolu davam etməkdədir (dao), insan anadangəlmə xeyirxahlığa malikdir, biliyə yiyələnməklə insanların (jen), nizamlılığı (i), alicənablığı (li), biliyi (cu) əhatə edir. Böyük-küçük, ata-oğul münasibətlərini araşdırır, ədalətsizliyə görə dövlət başçısının xalq devirməyə hazır olmalıdır. Səma bir ideal qüvvədir, insana həyat, sosial həyat formasını bəxş edir, insan bu qüvvəyə özünü çatdırmalıdır.

XX əsrdə Çin fəlsəfəsində isə bir çox fəlsəfi ideyalar birbaşa siyasi praktika ilə bağlı idi. Mao qrupunun rolu burada çox böyük idi. Bu qrupun irəli sürdüyü ideologiyada Qərb və Çin ideyaları sintez şəklində qəbul edilsə də, ənənəvi mədəniyyət və ideologiyanın rolu hələ də çox böyük idi. Həmin əsrin ortalarında fəlsəfədə əhəmiyyətli və ideologiya hökm sürürdü, diskussiyalar marksizm və maoizm arasında aparılırdı. Diskussiya predmetlərindən biri bazis və üstqurum, fəhlə sinfinin cəmiyyətdə rolu, marksizməqədərki dövrdə tarixi inkişafın qiymətləndirilməsi, Şərq və Qərb olmuşdur [12].

Təhlildən göründüyü kimi, müasir fəlsəfi sistemlərdə tarix fəlsəfəsi sahəsi ilə bağlı formalaşan ideyalar arasında müəyyən varislik əlaqələri var. Dünya bütövdür, qarşılıqlı təsir getdikcə artır, bunu nəzərə almaqla daha cəlbədicə ideyalar olanlar sırasında insan varlığının əsası, yəni humanizm olması bir reallıqdır. Toplanılan faktların təhlil də fəlsəfənin müasir paradigmatından irəli gəlməlidir. Fəlsəfənin predmeti də bir çox mübahisəli məsələlərin həlli ilə bağlı olduğu üçün tarix fəlsəfəsi sahəsinin real inkişafı üçün bir əngələ çevrilir.

Nəticə. Müasir tarix fəlsəfəsinin əsas istiqamətləri postmodernizm və postindustrializm olmuşdur. Birinci istiqamət nümayəndələri tarixi obyektiv bir proses olaraq epistemoloji

relyativizm və tarixi prosesi vahid tarix kimi qəbul edir. İkinci istiqamətin nümayəndələri elmi-texniki biliklərin və yeniliklərin rolunu mütləqləşdirərək, cəmiyyətin dinamikası mütərəqqi, lakin bir qədər qeyrimüəyyən forması olduğunu göstərir. Burada həm də şüurun yenidən qurulması və cəmiyyətdəki maddi və mənəvi dəyərlərin harmoniyasına nail olmaq ehtiyacının olması göstərilir. Fəlsəfi ideyaların tarixi icmalı göstərir ki, tarixin qiymətləndirilməsində dünyagörüşün rolu olduqca böyükdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Розов Н.С. Достижение доверия к истории: неустранимость эпистемичности и коммуникативно-кумулятивный реализм // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Философия. 2013. Т. 11. № 3. С. 37-42.
2. Кант И. Критика чистого разума. М.: Мысль, 1994.
3. Ойзерман Т. И. Кант и Гегель (опыт сравнительного исследования). — М.: Канон+; РООИ «Реабилитация», 2008. — 520 с
4. А. В. Гулыга. Немецкая классическая философия. — Москва: Мысль, 1986. — 334 с.
5. Бур М. Фихте / Пер. с нем. — М.: Мысль, 1965. — 168 с.
6. Лазарев В. В. Шеллинг. — М.: Мысль, 1976. — 199 с.
7. Бонгард-Левин Г. М., Герасимов А. В. Мудрецы и философы древней Индии. — М.: 1975. — 367 с.
8. Литман А. Д. Современная индийская философия. — М.: Мысль, 1985.
9. Радхакришнан С. Индийская философия. — М.: 1956—1957. — Т. 1—2.
10. Карелова Л. Б. Ключевые мировоззренческие проблемы в японской философии XX века (историко-философские очерки) / Отв. ред. С. В. Чугров. — М.: ИФ РАН, 2017. — 163 с.
11. Буров В.Г. Современная китайская философия, М.: 1980
12. Кобзев А.И. Учение о символах и числах в китайской классической философии. М.: 1993

TARİX FƏLSƏFƏSİNDƏ MÜASİR TARİX MƏRHƏLƏ

Qayıbxanova Zəminə

XÜLASƏ

Məqalədə tarix fəlsəfəsinin müasir paradigması ilə bağlı elmi-nəzəri əsasları nəzərdən keçirilir. Bu ideyaların Şərq və Qərb fəlsəfəsində ifadəsi araşdırılır. Qərbi Avropa, Çin, Hind və Yapon fəlsəfəsində tarix fəlsəfəsi ideyalarına münasibət bildirilir. göstərilir ki, fəlsəfənin ən mürəkkəb və ziddiyyətli sahəsi olan tarix fəlsəfəsi problematikası postmodernist baxımından qiymətləndirilərkən onun insani, humanist mahiyyəti bər qədər kənardan qalır. İstənilən halda indiki qloballaşan dünyada insan müqəddəratı tarixi inkişaf qanunauyğunluqları çərçovəsində öz həllini tapmalıdır.

СОВРЕМЕННЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ ФИЛОСОФИИ ИСТОРИИ

Гаибханова Замина

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены научно-теоретические основы современной парадигмы философии истории. Изучается выражение этих идей в восточной и западной философии. Западноевропейская, китайская, индийская и японская философии выражают свои взгляды на идеи философии истории. Показано, что при оценке с постмодернистской точки зрения проблемы философии истории, являющейся наиболее сложной и противоречивой областью философии, упускается ее гуманистическая сущность. В любом случае, в сегодняшнем глобализированном мире судьба человечества должна решаться в рамках исторических моделей развития.

THE MODERN STAGE IN THE PHILOSOPHY OF HISTORY

Gayibkhanova Zamina

SUMMARY

The article considers the scientific and theoretical foundations of the modern paradigm of historical philosophy. The expression of these ideas in Eastern and Western philosophy is studied. Western European, Chinese, Indian, and Japanese philosophies express their views on the ideas of the philosophy of history. It is shown that when the problem of the philosophy of history, which is the most complex and contradictory field of philosophy, is evaluated from the postmodernist point of view, its humanistic essence is left out. In any case, in today's globalized world, human destiny must be resolved within the framework of historical development patterns.

İNTUISİYANIN NÖVLƏRİ VƏ TƏZAHÜR FORMALARI

*Əliyeva Gülşən Fazil qızı,
BDU-nun Politologiya və sosiologiya kafedrasının müəllimi
g.mammadova@list.ru*

Açar sözlər: intuitiv idrak, intuisiya formaları, idrak sferası

Ключевые слова: интуитивное познание, формы интуиции, когнитивная сфера

Keywords: intuitive cognition, intuition forms, cognitive sphere.

İntuisiya mürəkkəb təbiətə və mahiyyətə malik idrak formasıdır. Hələlik onun məntiqi, strukturu, funksiyaları haqqında mükəmməl təsəvvür mövcud deyildir. Bununla belə bugün onun haqqındakı baxışlar intuisiyanın hissi və intellektual olmaq etibarı ilə iki növə bölməyə əsas verir.

Hiss üzvləri vasitəsilə həqiqətin birbaşa aşkarlanması intuisiyanın ilkin forması hesab edilir. Elə «intuisiya» termininin özü də latın sözü intuitus-dən əmələ gəlmişdir (mənası görmə orqanı vasitəsilə seyrətmə deməkdir). Bununla yanaşı müasir elm sübut edir ki, hissi intuisiya yalnız duyğu üzvlərindən alınan informasiyaları deyil, eləcə də sadə məntiqi prosesləri özündə ehtiva edir.

Keçmiş təəssuratların, təcrübələrin aktuallaşması, onların insanın bütün duyğu üzvlərinə təsiri, hər hansı predmet haqqında bizdə yaranan ümumi biliyin təhlili və sintezi qavrayışın idrakı qabiliyyətini sərtləndirir. Lakin ola bilər ki, bu prosesin idraki xarakteri şüur sferasında aydın təzahür etməsin. Bu aktuallaşma baş verdikdən sonra şüuraltı səviyyəyə keçir, şüur sferasında predmetin izahı və təsviri zərurəti yarandıqda qəfildən üzə çıxır. Bu zaman qeyri-şüuri sferada duyğu üzvləri vasitəsilə əldə edilən informasiya predmeti dərk etmək üçün vasitəsiz akt kimi çıxış edir, intuisiyanın təzahürü olur.

İntuisiyadan adətən idealist istiqamətli müxtəlif fəlsəfi sistemləri əsaslandırmaq üçün istifadə etmişlər və təbii ki, bu zaman intuisiyanın məzmunu sistemlərdən asılı olaraq fərqləndirilir, müxtəlif mənalar kəsb edirdi. Intuisiya problemi ənənəvi olaraq elmlərin qovuşağında öyrənilmişdir. Intuisiyanı fəlsəfə ilə bərabər psixologiya, ali sinir fəaliyyətinin fiziologiyası da öz predmetinə daxil etmişlər. Elə buradan da intuisiya anlayışına, problemin işlənilməsinə müxtəlif yanaşmalar və onun çoxsaylı mənası qaynaqlanır. Uzun müddət ərzində intuisiyanı irrasionalizm öz monopoliyasına almış, onu sirli elan edərək, həqiqətin heç bir rəşional həlli olmadan əldə edilməsinin fəvqəltəbii üsulu adlandırmışdır. Məsələ o qədər qarışdırılıb ki, R.A.Demiçev yazır: «İntuisiyanın fəaliyyəti ilə bağlı faktlar o qədər müxtəlifdirdir ki, ona elmi məzmun vermək çətinidir, intuisiya üçün ümumi bir qayda yaxud prinsip tapmaq müşkül məsələdir»¹. Hesab edirik ki, əslində bu cür “mistikləşdirilmiş” yanaşma düzgün deyil, sadəcə olaraq intuisiyanın görünməyən gizli tərəflərini tədqiq etmək, onun rəşional qnoseoloji təhlilini vermək lazımdır. Lakin problemin mürəkkəbliyi və son dərəcə gizli xarakteri adətən tədqiqatçıları bu sahəyə girişməkdən saxlamışdır. Sovet dövründə də bu «qadağa qoyulmuş sahəyə» girmək öz nüfuzu barədə narahatlıq keçirməyən alimlərin qismətinə nəşib olurdu.

Müəyyən müddət intuisiya “mütləq” və “mütləqin dərkisi” məsələlərinin içərisində əridilmişdi. Dərketmənin ümumi sistemindən kənarlaşdırılan intuisiya, idrakın qanunauyğunluqlarından kənarda tədqiq olunur, bu fenomenə idealizm və mistikanı əsaslandırmaq üçün istifadə edilirdi. Bu səbəbdən də, intuisiyanın öyrənilməsinə yeni yanaşma əks düşərgədə - idealizm ilə ardıcıl mübarizə aparan yeni fəlsəfi məktəblər tərəfindən formalaşdırıldı. Onlar

intuisiyanı dərk etmə prosesinin bir forması kimi təsdiq etdilər. Müasir fəlsəfi ədəbiyyatda (V.F.Asmus, Y.A.Ponomaryov) intuisiyanı idrak prosesinin spesifik forması adlandırılır, onun bilavasitə, qəfləti və qeyri-şüuri xarakteri barədə mühakimə yürüdürlər ². Bu xüsusiyyətlər, intuisiyanın təbiətini üzə çıxarmağa kömək etsə də, fikrimizcə, onun mahiyyətini tam aydınladacaq məqamlar deyildir. Intuisiyaya verilən həmin xüsusiyyətlərə görə, onun haqqında fikir irəli sürsək, ziddiyyətlərlə üz-üzə qalırıq. Doğrudanmı, intuisiya yalnız müəmmalılıq, bilavasitəlik, qəfillik və eyni zamanda qeyri-şüuriliklə izah oluna bilər? Bu xüsusiyyətləri təkcə intuisiyaya aid etmək olmaz, onlar intuisiya fenomeninin üzə çıxan təzahürləridir, lakin tədqiqatı yalnız bu cəhətlərlə məhdudlaşdırmaq düzgün nəticənin əldə olunmasına maneə yarada bilər. Yalnız intuisiyaya aid olub, onun spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxaran başqa meyarlar da vardır. Məsələn, obyektlərin seyr mərhələsini aşaraq birbaşa dərk olunması da intuisiyaya xas olan əlamətdir (V.P.Branskiy, Lui de Broyl).

Intuisiyaya idrakın məntiqi mühakimələrinin müəyyən mərhələsini özündə ehtiva edən spesifik metodu kimi baxılır. Bu ümumi xəttin daxilində müxtəlif alimlərin intuisiyaya verdikləri təriflər aksentlərinə görə fərqlənirlər. Məsələn, S.I.Vavilov intuisiyanı tədqiqatın nəticəsini əvvəlcədən deməyə imkan verən qabiliyyət ³, Kopnin isə intuisiyanı hissi və rəşional momentləri özündə əks etdirən insan idrakının forması adlandırdı ⁴. A.Eynşteyn hesab edirdi ki, intuisiyanı hissi və məntiqi idrakın qarşılıqlı təsir üsulu kimi dəyərləndirmək daha məqsəduyğundur. Həqiqətə çatmada intuisiyanın böyük imkanları var və bu bəzi hallarda fenomenal nəticələrin əldə olunmasına səbəb olur. Bu isə intuisiyanın sonsuz zəngin fantaziya malik olmasından xəbər verir. Adı çəkilən müəlliflər xalis intuisiya problemi ilə məşğul olmasalar da, hesab edirik ki, onların əldə etdikləri empirik materiallarda bu anlayışın qnoseoloji təbiətini və vacib tərəflərini üzə çıxarmağa kömək edir.

Elmi idrak biliyin yenidən formalaşmasından başlayır. Ancaq bu yenidən yaranma o demək deyildir ki, bunun nəticəsində yeni elmi bilik yaranır. Bəzən elmi bilik elmi yaradıcılığın məhsulu olmaya da bilər. Elmi yaradıcılıq elmi idraka münasibətdə müəyyən spesifikliyi ilə seçilir. Elmi yaradıcılıq prosesində biz prinsipial yeni elmi bilik əldə edirik. Bu yeni elmi biliyin əldə olunması yollarını araşdıraraq və bu prinsipial yeniliyin kriteriyalarını üzə çıxardaraq, bu prosesdə bilavasitə və intuitiv biliyin funksiyalarını, keyfiyyət fərqlərini təhlil etmək olar. İntuitiv biliyin əldə olunması prosesini izləmək üçün yenidən idrakın daxili strukturuna müraciət etmək lazımdır.

Hələ ta qədimlərdən ilk insanlar ətraf aləmdəki hadisə və predmetləri onların xüsusiyyətləri ilə qeyri-şüuri olaraq dərk etməyə səy göstərirdilər. Bu zaman isə beyinə güclü informasiya axını baş verir. Beləliklə də, bəşəriyyət nə qədər inkişaf edirsə, onun öz predmetli-praktik fəaliyyətində informasiya axını davam edir. Müasir psixologiya sübut edir ki, hissi intuisiya təkcə duyğu orqanlarından alınan informasiyaları deyil, həm də sadə məntiqi prosesləri də özündə ehtiva edir. Əgər hissi intuisiyanı qavrayış kimi qəbul etsək onda fərdin qavradığı bütün keçmiş təcrübələri qavrayışın digər çox zəruri amili kimi qiymətləndirməmək mümkün deyil. Keçmiş təcrübələr adı altında şəxsiyyətin bütün bilikləri, baxışları, maraqları, emosional münasibətləri başa düşülür. Lakin belə halda hissi intuisiyanın vasitəsiz xarakteri məhdud çərçivədə nəzərə çarpır. Fərdin əvvəllər qazandığı təcrübələr vasitəsilə hər bir predmetin qavranılması və vasitəsiz səviyyədə çıxış etməsinə baxmayaraq, keçmiş təcrübələrin təsiri sayəsində qavrayış müəyyən qədər məhdud çərçivədə biavasitə (vasitəsiz) və tez-tez şüuraltı çərçivədə baş verir.

İntuisiyanı hətta ən sadə hisslər səviyyəsində qəbul etsək aydın olar ki, burada vasitəsiz, birbaşa seyr etmə yoxdur. İnsan duyğularının hər cür müxtəlifliyi şəxsiyyətin ontoloji inkişafı gedişində özünün genezisi, təşəkkül tarixi ilə səciyyələnir. Başqa sözlə, bu və ya digər fərdin

duyguları müəyyən təkamül prosesində formalaşır. Məsələn, duyğuları qavrayışdan təcrid etməyə səy göstərsək belə, bu cəhdin reallaşması nadir hallarda nəzərə çarpa bilər. Hər hansı bir predmetin duyğu orqanlarına təsiri və bununla əlaqədar olaraq alınan təəsürat dərhal qavrayışa keçir, başqa sözlə onu yaradır. Unutmaq olmaz ki, predmetlilik insan idrakının hissi formalarının əsas fərqləndirici əlamətlərindən biridir. V.F.Asmus hissi idrakla əlaqədar yazır: “Hissi görmə anlayışı-bilik haqqında materialist təlimin zəruri anlayışıdır. Bizim bütün biliklərimiz, nəticə etibarilə hissi görməni onların hamısının təşəkkül mənbəyi kimi əsaslandırır”⁵. Bu fikir hələ Aristotel tərəfindən belə mənalandırılmışdır: Duyğulardan öncə bizim aqlımızda heç nə olmayıb. «Hissi intuisiya» təlimi adı altında alimlər yalnız xarici hisslərin köməyi ilə həqiqəti birbaşa görməyi başa düşürlər. Asmusun bu barədə fikirlərini ümumiləşdirdikdə belə nəticəyə gəlirik ki, o hissi intuisiyanı qavrayış kimi, «şübhəsiz reallıq», bütün insanlar üçün mövcud olan gerçəkliyin ən bilavasitə dərki hesab edir.

Intuisiya həqiqəti bilavasitə, yəni konkret mülahizələrin köməyi ilə əsaslandırmaya, qabaqcadan məntiqi mülahizələrlə şərtləndirilməyə, keçmiş təcrübəyə əsaslanmayan formada dərk etmə qabiliyyətidir⁶. «Hissi intuisiya» hələ heç bir fəlsəfi nəzəriyyə, bilik faktlarının izahı və təfsiri ilə bilavasitə bağlı deyil. Bu termin yalnız mövcud olan faktın qəbul edilməsini ifadə edir. Bu mənada, (heç bir fəlsəfi nəzəriyyə ilə bağlı olmayan) intuisiya terminindən, təsadüfi deyil ki, riyaziyyatda da daima istifadə olunur.

Intuisiya problemi, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Qərbdə olduğu kimi Şərqdə də aktual məsələlərdən olmuşdur. Qərb fəlsəfəsində, ümumiyyətlə götürdükdə, intuisiya idrakın spesifik növü olub elmi kəşflər etməyin sonsuz imkanlarını özündə ehtiva edir. Şərq fəlsəfəsində isə intuisiya şəxsiyyətin özünüdərk, daxili potensialının gerçəkləşdirilməsi və Həqiqətə qovuşma üsuldur. Intuisiyaya müasir marağın vacib amillərindən biri də elmi rasionallığın sərhədlərinin genişləndirilməsi olduğundan bu fenomenin öyrənilməsi baxımından ənənəvi irrasional fəlsəfi sistemlər verən Şərqi mövqeyini də araşdırmaq faydalı görünür. Şərqdə intuisiya problemi sufilerin fəlsəfi yaradıcılığında da önəmli yer tuturdu. Bu cərəyanın nümayəndələri Həqiqətin dərki üçün insanın bütün daxili resurslarını cəlb edirdilər və rasionallıq inkar olunmasa da, bu fəlsəfi təlimdə o, əhəmiyyətsiz mövqedə idi. Sufizm insanın təfəkkürünü inkişaf etdirir, daxili aləmin ruhani-fərdi strukturunu kəşf edirdi, ortodoksal islamdan uzaq olması isə onu fəlsəfi axtarışlarında daha cəsarətli olmasına gətirib çıxarırdı. Əsas məqsəd Həqiqətin mistik dərki idi ki, bu zaman həm də fərdin özünüdərk, daxili transformasiyası gerçəkləşmiş olurdu. Bu cür idrak sübutlara, “gümanü-zənnlərə” (Nəsimi) ehtiyac hiss etmirdi.

Sufilər Həqiqətin dərkinin özünəməxsus psixotexnikasını, onun başlıca anlayış və pillələrini işləyib hazırladılar. Bu praktikanın içində olan mürid (tələbə) özünümüşahidəsini dərinləşdirir, hallarını tanıyır, ruhu və bədənini anlamağı və idarə etməyi öyrənirdi. Həqiqətlə nurlanmanın ekstatik vəziyyəti Hal anlayışı ilə müəyyən olunurdu.

Əl Həllac hesab edirdi ki, Həqiqəti yalnız ruhun dərin özünüdərk vasitəsi ilə intuitiv olaraq dərk etmək olar. İbn Ərəbi isə idrakın üç növünü müəyyənləşdirirdi: rasionallıq, intuitiv və mistik. Rasionallıq təfəkkür məntiqdə aşkarlanır və dünyanın dərkinə xidmət edir. Müdriklik isə rasionallıq idrakın nəticəsi ola bilməz. İbn Ərəbi bu idrak növünün məhdudluğunu göstərir və sübut etməyə çalışırdı ki, hisslər və zəka ilə Həqiqətin yalnız bu və ya digər aspektini anlamaq olar müdriklik isə onun bütöv, intuitiv seyrindən yaranır⁷. Təxəyyül də İbn Ərəbiyə görə bizə yalnız illüzor dünyanı dərk etməyə kömək edir. Intuisiya, sufilerin fikrincə, özünə boylanma, özünüdərk və özünüdərk üçün zəruridir və daxili işıqlanmanın ilk mərhələsidir. Məhz intuisiyanın köməyi ilə sufi yaradılışı dərk edir və b zaman rasionallığın aşma bilmədiyi bir hal yaranır: subyektlə obyekt arasında uçurum ləğv olunur. Yəni dərk edənə dərk olunan birləşmiş olur. “Sırrə varə bilmiş seçilmişlərdə Vahid, Həqiqi olanın seyrə bəzən uzunmüddətli, bəzən isə ildırımın şimşəyi kimi

ani olur”⁸. Ürək mistik dərkin yatağı və Həqiqətin dərkinin zəruri şərti kimi çıxış edir. Yəni idrakın emosional komponenti burada heç cür idrak prosesindən kənarda qala bilməz. Əgər ruh insan ürəyi uğrunda şeytanla gedən mübarizədə qalib gəlirsə, nəfs ilahi nurla işıqlanmış olur. İdrak üçün çaşqınlıq, özünü itirmə halı gərək olur və bu səbəbdən də sufilər məntiqsiz metodlardan, xüsusi texnikalardan istifadə edirdilər ki, insanı qeyri-şüuri hala salsınlar və bu yolla da ürəyin idrak prosesindəki işini fəallaşdırmış olsunlar. Həqiqətin dərki yalnız ürəklə mümkün sayılır, o, Allahın insana ən böyük lütfü kimi mənalandırılır. Peyğəmbərlik, vəhy, vəcd, ilham kimi idrak fenomenləri də bu ümumi prosesin müxtəlif qradasiyaları kimi izah olunur.

Sufizmin digər böyük nümayəndəsi işraqilik fəlsəfəsinin banisi Sührəverdi rəasional elmlərin, fəlsəfənin işıqlanmada rol oynadığını bildirsə də, hesab edirdi ki, əsas rol burada mistik idraka verilməlidir. Təkcə dəlil və sübutlarla Həqiqəti bütün tamlıqda dərk etmək mümkün deyil, filosofun fikrincə. Onu tədrici nurlanma ilə yaxınlaşdırmaq olar. Yalnız hər kəsə müyəssər olmayan mistik intuisiya ilə insan işığı dərk etmək imkanına yetir. Lakin intuisiyanı da, Sührəverdinin fikrincə, hissi və rəasional başlanğıclardan çıxış etməklə inkişaf etdirmək mümkün deyildir⁹.

Dzen-buddizm intuisiya məsələsinin konseptual əksini D.T.Sudzukinin yaradıcılığında göstərir. Şərq mənbələrində çox zaman bir şey özünün əksi vasitəsi ilə izah olunur. Sudzuki dzeni təyin edərkən deyir ki, o, Qərb insanının anladığı şəkildə nə təlim, nə metod, nə də dindir. Dzen ətrafdakı hər şey, həyatın və insanın özüdür. Əslində dzen insanın intuitiv imkanlarına inam baxımından maraqlı bir təlimdir. Şərq idrakı xırdalıqlara əhəmiyyət vermədən bütövün seyr edilməsi, intuitiv dərkinə yönəlmişdir, dzendə də belədir. Şüur və qeyri-şüuri anlayışlarına Şərqin yanaşmasının fərqi aşağıdakı misaldan da görə bilərik: “Tam hərəkətsizlik və qeyri-şüurilik halına yetdikdə, həyatın bütün əlamətləri yox olacaqdır, lakin eyni zamanda bütün məhdudiyyətlər də aradan qalxacaqdır. Heç bir fikir sizin şüurunuzu narahat etməyəcəkdir. Və birdən – möcüzə!- qəfildən sizi ilahi bir nur işıqlandıracaqdır”¹⁰. Həqiqətin dərkinə aparan hal belə formalaşdırılır. Həqiqətin dərki üçün zəruri olan başlıca amil də şəxsi təcrübə, yaşantıdır. Dzen anlamında müdriklik intellekt, təfəkkür, dialektika deyil, dualizm və ziddiyyətlər üzərindən sıçrayışdır. Reallığın dərki olan prəcna – iradə və intuisiya aktıdır¹⁰ və baxmayaraq ki, o intellektual maneənin üzərindən sıçrayışdır, o, intellektual elementdən xali də deyildir. İnsan adi şüurun əsarətindən azad olunca, dzen fəlsəfəsinə görə, o, qorxu hissindən azad olur və yaradıcılıq halından həzz almağa başlayır.

K.Q.Yunq qərb və şərq təfəkkür üslubunu yoqa və buddizmin misalında təhlil etmişdir. Onun fikrincə, burada əsas obrazlar – batmaqda olan günəş diqqəti cəmləşdirir, su isə fəal diqqəti inkişaf etdirir, insana qeyri-şüuriliyə dalmağa kömək edir. “Öz baxışı ilə o, belə demək olar ki, möhkəm bədən yaradır, daxili aləmə, daha doğrusu isə ruhani aləmin obrazlarına konkret reallıq bəxş etməklə, ona xarici aləmi əvəzləyə bilmək imkanı yaradır”¹¹. Əsrlərlə formalaşdırılmış psixotexnikalar şüurun bədənə qovuşmasına kömək edir.

Yaradıcılıq məqamının anlaşılmasında da Şərq fəlsəfəsi öz yolu ilə gedir. Burada əsas məsələ yaradıcılığı provokasiya etməyə yönəlmişdir. Bu baxımdan zəruri şərt kimi insanın təbiətlə, həyatla və kainatla harmoniyası göstərilir. Fəaliyyətsizlik (u-vey, daosizmdə) vasitəsi ilə fəaliyyəti yaradıcı sükut da adlandırılmalıdır. Burada iki məqam uyğunlaşdırılır – maksimal gərginliklə maksimal relaksasiya. Şərq anlamı üçün yaradıcılıq özünüdərk məqamı, özündəki Buddanın tanınması, bəsirət gözünün açılmasıdır. Və bu yaşantıları hər kəs özü keçə bilər. Heç bir izahat, özgə yaşantılarının təsviri sizə yardım edə bilməz. Dzenin fikrincə, bu çayın şəklinə baxıb susuzluğunu söndürmək qədər absurddur. Yeni bir şeyin yaradılması da yaradıcılığın təyini baxımından Şərq üçün vacib deyildir. Əsas olan yaradıcılığın özünüdərkə nə dərəcədə xidmət etməsidir.

Yekun olaraq onu qeyd etmək olar ki, intuisiya idrak prosesinin bütün mərhələlərində təzahür edir. Hissi idrak mərhələsindən tutmuş nəzəri idrakın bütün məntiqi manipulyasiyalarında intuitiv məqamın iştirakını sezmək mümkündür. Şərq fəlsəfəsi intuitiv idraka xüsusi tip idrak forması kimi baxır və hesab edir ki, dünyanı hissələrə bölərək anlamağa çalışan analitik idrakdan (əql) fərqli olaraq məhz intuitiv idrak dünyanı bir bütövlük və vəhdət kimi dərk etməyə qadirdir

ƏDƏBİYYAT

1. Демичев Р.А. Интуиция и современная наука. Новосибирск: ГГУ, 2003, 320 с.
2. Асмус В.Ф. Проблема интуиции в философии и математике очерк истории: XVII – начало XX в.
3. Вавилов С.И. Проблемы познания. М.: Гардарики, 1993, 367 с.
4. Копнин, П.В. Проблемы диалектики как логики и теории познания М.: Наука, 1982, 386 с.
5. Асмус В.Ф. Проблема интуиции в философии и математике очерк истории: XVII – начало XX в.
6. Əfəndiyev M., Şirinov A. Sosiologiyanın nəzəri problemləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2001, 514 s.
7. Ибн Араби. Геммы мудрости// Смирнов А.В. Великий шейх суфизма (опыт парадигмального анализа философии Ибн Араби). М.: Эко, 2008, 234 с.
8. Ал Газали Абу Хамид. Воскрешение наук о вере. М.: Наука, 1980, 155 с.
9. Гусейнов А.А. Интуитивизм: Ибн Сина и Ас-Сухраварди
[//http://society.polbu.ru/guseinov_ethichistory/ch45_ii.html](http://society.polbu.ru/guseinov_ethichistory/ch45_ii.html)
10. Судзуки Д. Основы Дзен-Буддизма // Буддизм. Четыре благородных истины, М.: Эксмо, с. 253-707
11. Юнг К.Г. К психологии восточной медитации. О психологии восточных религий и философий. М.: «Медиум», 1994, 121 с.

İNTUISIYANIN NÖVLƏRİ VƏ TƏZAHÜR FORMALARI

Əliyeva Gülşən

XÜLASƏ

Məqalədə göstərilir ki, intuitiv idrak dedikdə, hissi və məntiqi idrakın şüursuz qarşılıqlı təsiri səviyyəsində fəaliyyət göstərən müxtəlif intuisiya formaları vasitəsilə biliyin toplanması və dəyişdirilməsi prosesinin həyata keçirildiyi idrak sferası başa düşülür. Qeyd olunur ki, intuisiya idrak prosesinin bir forması kimi iki əsas məqamda ifadə olunur. Onların ayrılması əsasdır: bu, intuisiyanın ziddiyyətli və qeyri-müəyyən şərtlərinə səbəb olur.

TYPES AND FORMS OF INTUITION

Aliyeva Gulshan

SUMMARY

The article shows that intuitive cognition is the sphere of cognition in which the process of accumulating and changing knowledge through various forms of intuition, operating at the level of unconscious interaction of sensory and logical cognition. It is noted that intuition is expressed as a form of cognitive process in two main points. Their separation is fundamental: it leads to conflicting and vague interpretations of intuition.

ВИДЫ И ФОРМЫ ИНТУИЦИИ

Алиева Гюльшен

АННОТАЦИЯ

В статье показано, что интуитивное познание - это сфера познания, в которой происходит процесс накопления и изменения знаний посредством различных форм интуиции, действующих на уровне бессознательного взаимодействия сенсорного и логического познания. Отмечено, что интуиция как форма познавательного процесса выражается в двух основных моментах. Их разделение фундаментально: оно приводит к противоречивым и расплывчатым интерпретациям интуиции.

SOSIAL İŞ

QADINLARA QARŞI ZORAKILIQ SƏBƏBLƏRİ VƏ ONLARLA MÜBARİZƏ

Qarayeva Pərvin Elçin qızı
ADMİU-nun II kurs magistrantı
qarayevapervin@gmail.com

Açar sözlər: qadın, kişi, zorakılıq, qanunvericilik, cəmiyyət.

Ключевые слова: женщины, мужчины, насилие, законодательство, общество.

Key words: woman, man, violence, legislation, society.

Qadınlara qarşı zorakılıq hal-hazırda bütün dünyanı narahat edən ən global, önəmli məsələlər sırasında öz yerini qoruyur və ən aktual, əhəmiyyətli insan hüquqları pozulmasıdır. Tarix boyu müxtəlif dövrlərdə qadınlar və kişilər arasında qeyri-bərabər münasibətlər olmuşdur və olmaqda da davam edir. Qadınlar ərləri, keçmiş ərləri, sevgililəri kimi ən yaxında olduqları kişilər tərəfindən və yaxud heç tanımadıqları kişilər tərəfindən fiziki, psixoloji, cinsi təzyiqlərə məruz qalır, öldürülür və ya zorakılığın digər formaları ilə qarşılaşırlar. Zərif cinsin nümayəndələri həm həyatlarının müxtəlif mərhələlərində zorakılıqla qarşılaşırlar, həm də zorakılıq halları ilə mübarizədə böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Baxmayaraq ki, cəmiyyət illər keçdikcə inkişaf edir, lakin qadınlara qarşı zorakılıq problemləri olduğu kimi qalır. Dünyada hər il ən az 66 000 qadın cinayəti baş verməkdədir. Bunların içində əsas səbəblər isə ailədaxili münaqişələr, şərəf və namus cinayətləridir [1, s. 170].

Qadınlara qarşı zorakılığın səbəbləri. Zorakılıq nədir və növləri.

Qadınlara qarşı zorakılığın səbəblərindən öncə zorakılığın tərifinə, nə olduğuna baxılmalı və ona uyğun olaraq, onun varlığının sorğulanmasına başlanılmalıdır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən 1996-cı ildə verilən tərifə görə zorakılıq gücün ölüm, yaralanma və xəsarətlə nəticələnmə və ya nəticələnmə ehtimalı olan şəkildə başqa bir şəxsə tətbiq edilməsidir. ÜST tərəfindən bu tərif 2002-ci ildə daha da genişləndirilərək, fiziki gücün qarşı tərəfdə fiziki və psixoloji zərər yaratması, öldürmə, xəsarət yetirmə məqsədi güdən şəkildə istifadə edilməsidir [2, s. 22]. Beləliklə zorakılığın tərfi zorakılığın növlərinin də açılışını bərabərində gətirir:

- Fiziki zorakılıq: döymə, şillələmə, təpikləmə, yumruqlama, boğmaq, bağlamaq, saçlarını yolmaq, kəsici alətlərlə yaralama və zərər vermə, şikəst etmə, üzünə yandırıcı maddə atmaq, üzərinə qaynar su tökmək, işgəncə vermək və fiziki zərər yetirmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmədir.

Bu cür hallarla qarşılaşan qadınlar adətən, susmağı üstün tuturlar. Buna səbəb isə qadınların yenidən bu hallarla daha şiddətli şəkildə qarşılaşmaqdan qorxmaları və cəmiyyət tərəfindən qınanılacaqlarını düşünmələridir.

- Psixoloji zorakılıq: qışqırmaq, qorxutmaq, söymək, təhqir etmək, hədə-qorxu gəlmək, tanışları və ailəsi ilə görüşməsinə və evdən çıxmasına izin verməmək, alçaltmaq, qısqanclıq bəhanəsilə daim nəzarətdə saxlamaq, şəxsi başqaları ilə müqayisə etmək, şəxsin nə geyinəcəyinə və kimlərlə görüşə biləcəyinə nəzarət etmək və digər psixoloji təzyiqlərdir.

Bu zorakılıq növü əsasən, qadınlarda intihara cəhd etmə, özünü öldürmə, həyatdan bezmə meyillərini artıraraq, qadını təkliyə, depressiyaya və digər psixoloji travmalara gətirib çıxarır. Əgər, ailədə övlad varsa, mənfi təsirlər ondan da yan keçməyəcək, psixoloji pozuntular onda da başlayacaqdır.

- Cinsi zorakılıq: İnsanı istəmədiyi yerdə, istəmədiyi zaman və istəmədiyi şəkildə cinsi əlaqəyə məcbur etmək, başqaları ilə cinsi əlaqəyə məcbur etmək, cinsi orqanına zərər vermək, uşaq dünyaya gətirməyə və ya gətirməməyə məcbur etmək, fahişəliyə zorlamaq, zorla evləndirmək, telefonla, sözlə, sosial media vasitəsilə və digər vasitələrlə cinsi narahatedici davranışlar etmək kimi hərəkətlər cinsi zorakılıqdır.

Qadınlar adətən, cinsi zorakılıqlarla qarşılaşdıqları zaman bunu heç kimlə bölüşməzlər, bundan utanırlar, cəmiyyət tərəfindən onların günahları olduğunun düşünülməsindən qorxaraq, gizlətməyə çalışırlar. Özünə qapanma, özgüvənsizlik, qarşı cinsə inamsızlıq və digər psixoloji problemlər şəxsə görülməyə başlayır.

- İqtisadi zorakılıq: pul verməmək və ya məhdud miqdarda pul vermək, şəxsi zorla işləməyə məcbur etmək və ya işləməyə icazə verməmək, qazancını əlindən almaq, təhsil almasına icazə verməmək və s. aiddir.

İqtisadi zorakılıq hallarında qadınlar iqtisadi olaraq, özlərini təmin edə bilmədikləri səbəbilə zorakılığın digər növlərinə də dözümlü göstərərək, evliliklərinə davam edirlər. Bu da xoşbəxt olmayan və davam edən evlilik, psixoloji travmalı övladlar və digər problemləri bərabərində gətirir.

Qadınlara qarşı zorakılığın səbəblərinə gəldikdə isə əsas problemlərdən biri qısqançlıqdır. Qısqançlıq əsas olaraq ailədaxili zorakılıqlar üçün aktualdır. Qısqançlıqla yanaşı, qadının işləməsi və iqtisadi cəhətdən özünü təmin etməsi kişidə natamamlıq kompleksini tətikləyir və yalnızca fiziki deyil, həmçinin verbal və psixoloji zorakılığa səbəb olur. Özünə nəzarət edə bilən və təhsilli kişilər fiziki zorakılıqdan daha çox psixoloji zorakılığa meyilli olurlar. Qadının geyiminin və saç düzümünün tənqid edilməsi, cəmiyyət içində nüfuzunun aşağı salınması, başqa qadınlarla müqayisə etmə, artıq çəki ilə əlaqədar tənqidlər bunun bir parçasıdır [3].

İkinci səbəb isə patriarxal cəmiyyətlərə mənsub olan, qadının kişi qarşısında gücsüzlüyü düşüncəsidir. Gücsüzlük dedikdə, sadəcə, fiziki deyil, həmçinin zehni gücsüzlük nəzərdə tutulur. Bu düşüncə səbəbilə ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni mühitlərdə qadınlar öz bacarıqlarını tam şəkildə göstərə bilmirlər.

Digər bir səbəb isə müsəlman cəmiyyətlərinə xas olan, qadının seksual həyatını nəzarətdə saxlamaqdır. Kişilərin evlilikdən kənar seksual həyatına qarışılmadığı halda, qadında bu cür hərəkətlərin yolverilməzliyi ilə bağlı düşüncə namus cinayətlərinə səbəb olmaqdadır. Qadının təcavüzə məruz qalması və ya öz istəyi ilə evlilikdən kənar cinsi əlaqədə olması onun atası, qardaşı və ya nəsilədən hər hansısa kişi tərəfindən öldürülməsinə əsas verməkdədir. Bu, əsas etibarilə qadın iffəti və kişi namusu anlayışı ilə əlaqədardır. Məqsəd ailənin şərəf və namusunu təmizləməkdir.

Qadınlar tərəfindən rəddedilmə də zorakılıq üçün bir digər səbəbdir. Rəddedilmə dedikdə, kişi tərəfindən gələn münasibətə başlama, evlənmə kimi təkliflərdə müsbət cavab almama nəzərdə tutulur. Bu cür vəziyyətlərdə rəddedilməyi qəbul edə bilməyən kişi tərəfindən müxtəlif üsullarla fiziki (qadının üzünə yandırıcı maddələrin atılması və s.) və psixoloji (cəmiyyət içində sərt tənqid etmək və s.) zorakılıq tətbiq edilir.

İqtisadi səbəblər isə qadınlara qarşı digər bir zorakılıq səbəbidir. Bu daha çox ailədaxili zorakılıq hallarına şamil edilir. Bu cür hallarda kişilər işsiz qalaraq, ailə xərclərini təmin edə bilmirlər və yaxud da xərclərlə mütənasib olmayan az məvacibli işlərdə işləyirlər. Nəticə etibarilə artıq qeyri-adekvatlıq hiss edən kişi müxtəlif səbəblər taparaq, bu duyğusunu qadına qarşı zorakılıq formasında yönəldir. Müxtəlif səbəblər dedikdə, nəzərdə tutulan yeməyin duzsuz olması, ütülənən paltarın bəyənilməməsi və digər sadə səbəblərdir. Həmçinin qadının daha yaxşı işdə işləyərək, daha yüksək məvacib alması da bəzən kişilər tərəfindən xoş qarşılanmayaraq, müxtəlif səbəblərlə qadının o işdən ayrılması üçün psixoloji təzyiqlər göstərilir.

Qumar, spirtli içkilərin, narkotik vasitələrin qəbul edilməsi, əsəb, müxtəlif psixoloji problemlər də qadına qarşı zorakılığa əsas verən səbəblər arasındadır. Əlavə olaraq, xoşbəxt davam etməyən evliliklər, sevgisizlik, uşaqların ana-ata qayğısından uzaq qalmasını istəməmə, boşanma hallarında mülk paylaşımının ədalətsiz olacağından qorxma, ailələr tərəfindən təzyiqə məruz qalma halları səbəbilə qadınlar zorakılığa dözlülər və evliliklərini davam etdirirlər [4, s. 961].

Bəzi psixoloqlar düşünürlər ki, qadınlarda xüsusilə ailədaxili münasibətlərdə davamlı şəkildə zorakılığa məruz qalma hallarında Stokholm sindromu başlaya bilər. Stokholm sindromu zorakılığa məruz qalan şəxsin, zorakılığı törədən şəxsə emosional olaraq bağlanması, ona sədaqət göstərməsidir. Buna səbəb isə sağ qalma instiktinin üstünlük təşkil etməsidir. Zorakılığı törədənə tabe olmaq könüllü qərar deyil, zorakılığın birbaşa nəticəsidir. Bu cür vəziyyətlərdə zorakılığa məruz qalan şəxs empatiya hissi ilə hətta özünün günahkar olduğunu düşünəcəkdir. Beləliklə qadın öz ehtiyacları və əlacsızlığı səbəbilə, ona zorakılıq edən şəxsdən asılı olduğunu düşünərək, qarşı tərəfin etdiyi kiçik lütfələri yüksək qiymətləndirər və özünü onun yerinə qoyaraq, artıq onun haqlı olduğunu düşünər. Hər hansısa şəxsə Stokholm sindromunun olması üçün 4 əsas amilin olması vacibdir:

1. Şəxsin həyatı təhlükədə olmalıdır (qadın zorakılığa məruz qalır);
2. Xarici aləmdən təcrid olunmuşdur (əsasən cinsi partnyor tərəfindən dostları ilə və ya qohumları ilə görüşməyinə icazə verilmir);
3. Şəxsin zorakılığı törədənə tərki etmə imkanı yoxdur və ya o, belə düşünür; (əsasən iqtisadi amillər səbəbilə qadın özünə qarşı zorakılığı törədən şəxsə tabe olur və onu tərki edə bilmir);
4. Zorakılığı törədən şəxs ara-sıra mülayim xasiyyət və nəvaziş göstərir (zorakılığa məruz qalan qadın qarşı tərəfdəki mülayimliyi görüb, şəxsin dəyişəcəyinə inanar, lakin zorakılıq halları yenidən davam edir) [5].

Qadınlara qarşı zorakılığın intensiv olaraq, davam etdiyi cəmiyyətlərdə müxtəlif problemlər olur və bu problemlər həm cəmiyyət, həm də dövlət üçün sağalmaz fəsadları da bərabərində gətirir. İlk olaraq, məişət zorakılığı zəminində davamlı olaraq, fiziki zorakılığa məruz qalan qadınlarda ruhi problemlərdən əlavə sağalmaz bədən xəsarətləri və xəstəliklər yaranır. Həmçinin sosial fəaliyyətlərdə iştirakdan çəkinmə, sağalmaz ruhi sarsıntılar, özünə inamsızlıq, ümitsizlik baş verir. Digər bir travmanı isə həmin şəraitdə yaşayan uşaqlar alır. Uşaq əgər, körpədirsə, onun yuxu və yemək rejimində pozğunluqlar baş verir, həddən artıq və yüksək səsə ağlama müşahidə edilir. Məktəbəqədər yaşlarda isə utancaqlıq, qorxu, başqaları ilə ünsiyyətdən çəkinmə, ailədə olan zorakılıqlarda səbəb olaraq özünü görmə kimi hallar yaranır. Bəzi hallarda isə yeniyetməlikdən etibarən ətrafdakı qadınlara zorakılıq etmək haqqını özlərində görməyə başlayırlar [6].

Zorakılığın, xüsusilə qadınlara qarşı zorakılıq hallarının mənfi təsirləri yalnızca fiziki və psixoloji deyil, həmçinin reproduktiv sağlamlığa zərər vurma dərəcəsində də mənfi təsirləri vardır.

Ölkəmizdə xüsusilə müstəqillik dövründən etibarən gender bərabərliyinin təmin edilməsi və məişət zorakılıqlarının qarşısının alınması məqsədilə müxtəlif qanunlar qəbul edilmiş, sənədlər hazırlanmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul etdiyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsi olan Bərabərlik hüququ adlı maddədə qadın ilə kişinin eyni hüquq və azadlıqlara malik olması, hüquq və azadlıqların cinsi mənsəbiyyətə görə məhdudlaşdırılmasının yolverilməzliyi qeyd edilmişdir. Gender bərabərliyi ilk olaraq, həmin gündən etibarən əsas istiqamətlər arasına daxil olmuşdur. 34-cü maddə olan Nikah hüququnda qeyd edilən “heç kəs zorla evləndirilə (ərə verilə) bilməz” bəndində, “zorla ərə

verilmə” ifadəsinin qoyulması ölkədə gender bərabərliyinə və qadınlara yönəlmiş zorakılığa qarşı hüquqi dəstəkdir [7].

2006-cı ildə qəbul edilmiş “Gender bərabərliyinin təminatları” haqqında Qanuna əsasən qadınların cəmiyyətdə sosial bərabərliyinin təmin edilməsi, hüquqi bərabərlik, əmək münasibətlərində bərabərlik, qadınlara qarşı cinsi qısnamaların qarşısının alınması dövlətin əsas istiqamətləri arasındadır [8].

Ardınca 2010-cu ildə qəbul edilmiş “Məişət zorakılığının qarşısının alınması” haqqında Qanuna əsasən zorakılığa məruz qalmış şəxslərin kimliyi təsbit edilmiş, məişət zorakılıqlarının qarşısının alınması sahəsində prinsiplər müəyyən edilmişdir. Bu qanun həmçinin qadınlara qarşı zorakılıq məsələlərinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsində əsas rol oynamışdır. Hüquqi tədbirlər çərçivəsində məişət zorakılığı olduqda cinayət təqiblərinin həyata keçirilməsi, zorakılıq törətmiş şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi, zərərçəkənlərin azadlıqlarının və hüquqlarının müdafiəsi, şəxsin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, dövlət hesabına hüquqi yardımın alınması, məhkəmədə çıxan qərarların icrasının təmin edilməsi, zərərçəkən şəxsin konfidensiallığının təmin edilməsi və digər tədbirlər qeyd edilmişdir. Həmçinin zorakılığa məruz qalmış şəxsə sosial tədbirlər zəminində də yardımlar qeyd edilmişdir. Zərərçəkmişin yeni peşəyə yiyələnməsinə və ya işlə təmin edilməsinə, təhsilini davam etdirməsinə, sosial müavinət almasına köməklik göstərilməsi, tibbi və psixoloji reabilitasiyanın həyata keçirilməsi qanunda qeyd olunmuşdur [9].

Nəticə etibarilə gender əsaslı zorakılığın qarşısını almaq üçün dövlət tərəfindən qadınların təhsillərinə xüsusi fikir verilməli, iş yerlərində cinsi diskriminasiyanın qarşısı alınmalı, qadınların iqtisadi və siyasi sahələrdə iştirakı artırılmalı, qadın sığınacaqlarının sayı artırılmalı, məktəblərdə zorakılıq və cinsi istismar mövzularında təlimlər keçirilməli və bu cür vəziyyətlərlə qarşılaşdıqda necə davranmaq lazım olduğu öyrədilməlidir. Əlavə olaraq, ailələrin də üzərinə bəzi öhdəliklər düşür. valideynlər qız və oğlan övladlarının böyüdülməsi və tərbiyəsi prosesində gender bərabərliyi prinsiplərinə uyğun davranmalı və cəmiyyətin kişilər üçün formalaşdırdığı klassik roldan uzaq, doğru təhsil normalarına uyğun tədbirlər görməlidirlər. Valideynlər övladlarında şiddətə meyilli hərəkətlər gördükdə pedaqoq və psixoloqların yardımından çəkinməməli, və beləcə sağlam psixologiyaya və düşüncəyə sahib övladlar yetişdirməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Songül Sallan Gül, Yonca Altındal, Medyada Kadın Cinayeti Haberlerindeki Cinsiyetçi İzler: Radikal Gazetesi. (s. 168-188)
2. Mücahit Gültekin, Meryem Şahin, TÜRKİYE’DE VE DÜNYADA KADINA ŞİDDET, İstanbul 2015. (s. 3-206)
3. Qadınlara qarşı şiddətin səbəbləri. <https://aqreqator.az/az/medeniyyet/991015> (31.10.2021)
4. Mehmet Kılıçarslan, Kadına Yönelik Şiddet: Sebepleri, Önlemeye Yönelik Kur’ani Tedbirler, 2018. (s. 958-994)
5. http://www.omermiracyaman.com/sites/default/files/ders/shlo3/siddet_magdurlarina_danismanlik_ya_pmak_ve_kriz_yonetimi.pdf (31.10.2021)
6. <https://bakuresearchinstitute.org/az/domestic-violence-a-common-problem-of-state-and-society/> (31.10.2021)
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
8. Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
9. Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

QADINLARA QARŞI ZORAKILIQ SƏBƏBLƏRİ VƏ ONLARLA MÜBARİZƏ

Qarayeva Pərvin

XÜLASƏ

Hal hazırda qadınlara qarşı zorakılıq əhəmiyyətli insan hüquqları pozulmasıdır və sağlam cəmiyyətin inkişafına maneə olan problemlər arasındadır. Zorakılıq dedikdə hər hansısa şəxsə fiziki və ya psixoloji təzyiq göstərməklə onu nəzarət altında saxlamaq nəzərdə tutulur. Bəşər tarixi boyunca qadınlara qarşı yönəldilən fərdi və sosial müstəvidə fərqli ölçülərdə müşahidə olunan zorakılıq fenomeni artıq cəmiyyət həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilərək, həyat keyfiyyətlərini aşağı salmaqdadır. Beləliklə qadınlar fiziki, psixoloji, iqtisadi, cinsi və digər zorakılıq növləri ilə qarşı-qarşıya qalaraq, mənfi nəticələrinə məruz qalırlar. Bu məqalədə cəmiyyətin gələcəyini formalaşdırma baxımından mühüm rola sahib qadınların məruz qaldığı zorakılıq anlayışına, onun növlərinə, nəticələrinə, ölkəmizdə gender əsaslı zorakılıqla mübarizə ilə əlaqədar qəbul edilmiş qanunlara yer verilmişdir.

ПРИЧИНЫ НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН И БОРЬБА С НИМИ

Гараяева Парвин

АННОТАЦИЯ

В настоящее время насилие в отношении женщин является серьезным нарушением прав человека и одним из препятствий на пути развития здорового общества. Под насилием понимается контроль над человеком посредством физического или психологического давления. На протяжении всей истории человечества насилие в отношении женщин на разных уровнях, как индивидуальном, так и социальном, стало неотъемлемой частью общества и деградирует. Таким образом, женщины подвергаются физическому, психологическому, экономическому, сексуальному и другим формам насилия с негативными последствиями. В этой статье рассматривается понятие насилия в отношении женщин, его виды и последствия, а также законы, принятые в нашей стране для борьбы с гендерным насилием, которые играют важную роль в формировании будущего общества.

CAUSES OF VIOLENCE AGAINST WOMEN AND THE FIGHT AGAINST THEM

Garayeva Parvin

SUMMARY

Currently, violence against women is a significant violation of human rights and is one of the obstacles to the development of a healthy society. Violence refers to the control of a person through physical or psychological pressure. Throughout human history, the phenomenon of violence against women at different levels, both individually and socially, has become an integral part of society and is degrading. Thus, women are exposed to physical, psychological, economic, sexual and other forms of violence. This article covers the concept of violence against women, its types and consequences, and the laws adopted in our country to combat gender-based violence, which play an important role in shaping the future of society.

MÜASİR DÖVRÜN AKTUAL SOSIAL PROBLEMLƏRİNİN TİPOLOGİYASI

Məmmədzadə Səkinə Telman qızı

AU-nun kurs magistrantı

sakina.mammadzada@student.au.edu.az

Açar sözlər: sosial problem, tipologiya, şəxsi problemlər, ictimai problemlər, cəmiyyət

Ключевые слова: социальная проблема, типология, личные проблемы, социальные проблемы, общество

Key words: social problem, typology, personal problems, social problems, society.

Hər bir şəxsin fərdi özünəməxsus problemləri olduğu kimi, ailələrdə ailə məsələləri ilə bağlı, icmalarda icma problemləri, yaxud bütövlüklə cəmiyyətin ümumi sosial problemləri vardır. Bu cəhətdən sosial problemlərə şərait yaradan faktorlardan dolayı təsnifat aparılması da müxtəlif meyyarlardan nəzərə alınmalıdır.

Burada sözügedən və nəzərə alınmalı əsas meyyarlar var ki, onlara diqqət yetirərək təsnifatdan bəhs etmək daha məqsəduyğundur.

- Problemin baş vermə tezliyi
- Davam etmə müddəti
- Təsir etmə səviyyəsinə görə əhatəliliyi
- Şəxsi və ya ictimai həyatı təhlükəlilik dərəcəsi
- Mənəvi və rəsmi hüquqlardan məhrum etmə (bərabərsizlik yaratma) qabiliyyəti
- Problem olaraq qəbul olunması-qavrayış meyyarı [2].

Bu baxışdan, ilk növbədə, əhatə dərəcəsinə görə sosial problemlər aşağıdakı formada qruplaşdırılır:

- Ayrı-ayrı fərdlərin və sosial qrupların həyat fəaliyyətinə, yaxud onun ayrıca, özəl sosial aspektlərinə təsir edən, məhdud çərçivədə baş verən-lokal xarakterli;
- Sosial institutlar səviyyəsində yaranan-institusional xarakterli;
- İctimai sistemdən ümumilikdə böyük struktur dəyişiklikləri tələb edən-sistemli;
- Bütün bəşəriyyətin həyatı maraqlarına, həyat fəaliyyətinə təsir edən və həll edilməsi üçün dünya birliyi miqyasında beynəlxalq əməkdaşlıq, beynəlxalq fəaliyyət tələb edən global xarakterli problemlər [4].

Daha sonra, sosial problemləri yaranma mənbəyinə görə qruplara ayırmaq olar:

- Ayrı-ayrı şəxslərin və ya qrupların daxili xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq;
- Cəmiyyətdə mövcud olan siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr əsasında;
- Təbii və texnogen fəlakətlər, həmçinin təsadüfi və müntəzəm xarakterli hadisələr əsnasında meydana gələn problemlər.

Münasibətin xarakterinə, səviyyəsinə və sferasına əsasən müəyyən olunan istiqamət baxımından sosial problemlərin təyin olunan növləri:

- İqtisadi;
- Siyasi;
- Sosial-mədəni faktorlardan yaranan problemlər;
- Şəxsiyyətlərarası və ailə problemləri;
- Mənəvi və əxlaqi;
- Dini və konfessional;

- Peşəkar və s. sahələrdə ortaya çıxan problemlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir sosial problem eyni zamanda müxtəlif münasibətlər sahəsini əhatə etmək qabiliyyətinə malikdir və bu da sosial problemlərin xarakteristikasından irəli gəlir.

Davamlılıq və mövcudluq müddətinə görə isə problemlər:

- Uzunmüddətli
- Qısamüddətli
- Situativ və
- Daimi olaraq cəmiyyətdə yaşana bilər[1].

Müasir cəmiyyətin aktual sosial problemləri deyəndə, əhalinin böyük bir əksəriyyətinin diqqətini özünə cəlb edən və onun həyat fəaliyyətinə təhlükə, ciddi narahatlıqlar yaradan problemlər nəzərdə tutulur. Cəmiyyəti hal-hazırda ən çox narahat edən aktual sosial problemləri belə qruplaşdırmaq olar:

- ✓ Koronavirus, Covid-19 pandemiyası
- ✓ Sağlamlıqla bağlı problemlər, ictimai təhlükəli xəstəliklər
- ✓ İşsizlik və yoxsulluq
- ✓ Alkoqolizm və narkomaniya
- ✓ Zorakılıq və istismar
- ✓ Tənhalıq və sosial yetimlik
- ✓ Cinayətkarlıq
- ✓ İnsan alveri
- ✓ Mühəribə, terrorizm
- ✓ Demografiya ilə bağlı problemlər
- ✓ Əlilliyi olan şəxslərin sosial problemləri
- ✓ Təhsillə bağlı sosial problemlər
- ✓ Texnoloji inkişafı ilə bağlı yaranan sosial problemlər və s [1], [6].

Hər bir ölkədə hər hansı bir fərqli sosial problem daha aktual ola bilər. Bu isə o qənaətə gətirir ki, bu aktualıq ayrı-ayrı ölkələrdən asılı olaraq dəyişə bilər. Həmçinin kənd və şəhər zonalarında baş verən sosial problemlər də fərqlilik təşkil edir.

Sosial problemlərin digər bir tipologiyasına nəzər salsaq, bu zaman belə bir yanaşmaya istinad etsək, aydın olur ki, sosial problemlər fərdi və kollektiv səviyyələrdə olmaqla iki tipdə təqdim olunur. Fərdi səviyyəyə aid olunan problemlərə uşaq cinayətləri, maddə asılılığı, intihar və s. problemlər aid olunur. Kollektiv səviyyədə olan problemlərə isə yoxsulluq, istismar, insan alveri və bu tipdə digər problemlər daxildir. Göründüyü kimi, birincisi daha çox insanların fərdi seçimləri ilə bağlı yaranan, ikincisi isə əsasən, insanın iradəsindən asılı olmayaraq baş verən problemlərdir [5]. Düşünürəm ki, bu təsnifat, Ç.R.Millsin sosial problemlərin izahında istifadə etdiyi şəxsi və ictimai problemlər tipologiyası ilə uyğunlaşır.

Növbəti mənbəyə istinad etsək, burada sosial problemlər alimlərin nöqtəyi-nəzərinə əsasən aşağıdakı formada qruplaşdırılmışdır:

- Seçim azadlığı ilə bağlı sosial problemlər
- Sosial adaptasiya (mühitə uyğunlaşma) problemi, dezadaptasiya (uyğunlaşa bilməmək)
- Sosial inteqrasiya (qarşılıqlı əlaqə, birləşmə, daxil olma) ilə bağlı

problemlər, dezinteqrasiya [3].

Sosial problemləri sosial iş təcrübəsindən izah edərkən əsas xüsusiyyətləri kimi qeyd olunan aşağıdakı əlamətlər daxil olmaqla, belə təsvir olunur:

1) Obyektiv formada yaranan, bu sahədə səlahiyyətli ekspertlər tərəfindən təyin oluna bilən, qiymətləndirilən-ehtiyac vəziyyəti. Burada ehtiyac vəziyyəti elə bir haldır ki, həyatı

təhlükəli situasiya ilə xarakterizə olunur. Bu, insanın yaşayış şəraitini ağırlaşdıran fiziki və ya psixoloji vəziyyət ola bilər. Fiziki vəziyyətlə bağlı ehtiyac halına-yaşayış yerinin olmaması, geyim, maddi qazancın əldə olunmasında çətinliklər, yaxud ümumiyyətlə olmaması daxildir. Psixoloji ehtiyac vəziyyətinə isə-tənhalıq, ümitsizlik kimi hallar aiddir.

2) Subyektiv olaraq təyin olunan, yəni yalnız müəyyən şəxs, ailə yaxud qrup üçün problem, çətinlik kimi qəbul olunan vəziyyət. Əsasən bu tip problemlərin həlli bəhs edilən şəxslər tərəfindən həll oluna bilən xarakter daşıyır.

3) Digər hallar da olur ki, şəxs, ailə yaxud qrup özü tək formada problemin öhdəsindən gələ bilmir, mütəxəssisin köməyinə ehtiyac yaranır [4].

Göründüyü kimi, bu əlamətlər sosial iş prosesi zamanı problemi olan fərdin sosial gərginlik vəziyyətini ölçməkdə və problemləri qiymətləndirib təhlil etdikdən sonra çətinliyi müəyyən etməkdə ilkin mərhələni təşkil edir.

Beləliklə, müasir dövrümüzdə problemlər həyatımızın ayrılmaz bir hissəsi kimi çıxış edir. Bu o deməkdir ki, bu problemlər həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində meydana gələ bilər. Bu isə müəyyən prinsiplər əsasında təsnifat aparmağa imkan yaradır. Lakin sözügedən tipoloji bölgülər də sırf konkret təsnifatı əks etdirmir və burada şərti olaraq qruplaşdırılmaya istinad edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Социальные проблемы современного общества-Ю.Н.Зарубина, Е.А.Серова, ЯрГУ-2018 pdf
2. <https://ctb-ku-edu.translate.goog/en/table-of-contents/assessment/assessing-community-needs-and-resources/analyzing-community-problems/main? x tr sl=en& x tr tl=ru& x tr hl=ru& x tr pto=nui,sc>
3. <https://www.igi-global.com/dictionary/social-integration/27369>
4. <https://leksi.com/1-183452.html>
5. https://www.patnauniversity.ac.in/e-content/social_sciences/sociology/MASociology61.pdf
6. https://rowman.com/webdocs/SP_CH1.pdf

MÜASİR DÖVRÜN AKTUAL SOSIAL PROBLEMLƏRİNİN TİPOLOGİYASI

Məmmədzaadə Səkinə

XÜLASƏ

Apardığım tədqiqatlara əsasən, bəzi alimlərin də tipoloji nöqteyi-nəzərdən fikirləri müxtəliflik təşkil edir. Onların sosial problemlərin təsnifatı baxımından ortaq nəticəyə gələ bilməmək səbəbi bu tip problemlərin həyatımızın bir yox, bir neçə, hətta bəzən daha çox aspektini əhatə etməsi ilə bağlıdır. Düşünürəm ki, bu məqalədə qeyd etdiyim tipoloji təsnifat nisbi xarakterli olsa belə, sosial problemlərin təqdim olunmuş bölgülər əsasında xüsusiyyətlərini təyin edib qiymətləndirməyə şərait yaradır.

ТИПОЛОГИЯ АКТУАЛЬНЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОГО ЭПОХА

Мамедзаде Сакина

АННОТАЦИЯ

Согласно моим исследованиям, некоторые ученые расходятся и с типологической точки зрения. Причина их неспособности прийти к единому выводу с точки зрения классификации социальных проблем заключается в том, что такие проблемы охватывают не один, а несколько, а иногда и больше аспектов нашей жизни. Думаю, что упомянутая мною в этой статье типологическая классификация, хотя и носит относительный характер, позволяет выявить и оценить особенности социальных проблем на основе представленных разделов.

TYPOLOGY OF ACTUAL SOCIAL PROBLEMS OF THE MODERN AGE

Mammadzada Sakina

SUMMARY

According to my research, some scholars also differ from the typological point of view. The reason why they cannot come to a common conclusion in terms of classification of social problems is that such problems cover not one, but several, sometimes even more aspects of our lives. Although the typological classification I have mentioned in the article is of a relative nature, it allows us to identify and evaluate the features of social problems on the basis of the presented divisions.

UŞAQLARIN SOSIAL MÜDAFİƏSİ İLƏ BAĞLI HÜQUQİ İSLAHATLAR

Məhərrəmovə Xanım Şahlar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
[*Khanimm@bk.ru*](mailto:Khanimm@bk.ru)

Açar sözlər: sosial müdafiə, qanunvericilik, hüquqi islahatlar, cəmiyyət, UNICEF, qanun.

Ключевые слова: социальная защита, законодательство, правовая реформа, общество, ЮНИСЕФ, закон.

Key words: social protection, legislation, legal reform, society, UNICEF, law.

Cəmiyyətin həyatının bütün sahələrinin inkişafı qanunvericiliyə, o cümlədən uşaq ailələrin sosial təminatı üçün münasibətləri tənzimləyən hissəsinə təsir göstərir. Uşaqların sosial müdafiəsi problemləri sırf ailə münasibətlərinin həddindən kənara çıxır, nəticədə iqtisadi və siyasi problemlərdir ki, onların həlli dövlətin ən fəal müdaxiləsini tələb edir.

Ümumi müavinət sistemində xüsusi yer anaların və uşaqların sosial müdafiəsi üçün bir sıra güzəştlər tutur. Bu, cəmiyyətdə tutduqları funksiyalardan irəli gəlir. Cəmiyyətin sağlamlığının və gələcəyinin ən əhəmiyyətli göstəriciləri uşaqların sosial müdafiəsinin səviyyəsidir.

Ailə və uşaqların sosial müdafiəsinin ən təsirli formalarından biri valideynlərə, uşaq ailələrə və ya birbaşa valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlara ünvanlanan nağd ödənişlərdir.

Ölkəmizdə də uşaqların sosial müdafiəsi qanunverici mövqedən diqqətdən kənarda qalmadı, onlar üçün müxtəlif növ müavinətlər tətbiq edildi və üstünlüklər quruldu. Bununla birlikdə, uşaqların sosial müdafiəsinin mövcud hüquqi tənzimlənməsinin əsas məzmunu çoxuşaq ailələrə, bir valideynli ailələrə, uşaqlara dəstək olmaq üçün kifayət qədər vəsaiti olmayan ailələrə verilən dəstək idi [2, s. 15].

Fərqli uşaq qruplarının fərqli yardımlara və eyni dərəcədə sosial müdafiəyə ehtiyacı var. Sosial müdafiəyə ehtiyacı olan uşaqların prioritet qruplarına aşağıdakılar daxildir:

- 1) kimsəsiz uşaqlar və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar;
- 2) imkansız ailələrdən olan uşaqlar;
- 3) funksional qüsurlu uşaqlar;
- 4) işsiz vətəndaşların uşaqları;
- 5) silahlı münaqişələrin, ekoloji və texnogen fəlakətlərin qurbanları;
- 6) qaçqın və köçkün ailələrindən olan uşaqlar.

Hər üç hakimiyyət qolu uşaqların sosial müdafiəsindən məsuldur: qanunverici, icraedici və məhkəmə. Öz səlahiyyətləri çərçivəsində onlar bir sıra islahatlar həyata keçirir, qanunlar və qərarlar imzalayır:

1. 30 mart 2004-cü il tarixli "Ölkələrarası övladlığa götürmə ilə bağlı uşaqların müdafiəsi və əməkdaşlıq haqqında" konvensiyaya qoşulmaq barədə qanun. Konvensiya yalnız daimi valideyn-uşaq münasibətləri yaradılmasına əsas verən övladlığa götürməni özündə əks etdirir.

2. 22 iyun 1999-cu il tarixli "Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında" valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi üzrə dövlət təminatının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən qanun. Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş, dövlət təhsil müəssisələrində, habelə, bələdiyyə və özəl ali, orta ixtisas və peşə təhsili müəssisələrində təhsil alan uşaqlar həmin təhsil müəssisəsini bitirənədək tam dövlət təminatına götürülür.

3. 2 iyun 2020-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Uşaqlara dair 2020–2030-cu illər üçün Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Strategiya uşaqları müdafiənin işlək mexanizminin yaradılması, erkən uşaqılıq dövründə onların inkişafına dövlət dəstəyi göstərilməsi, uşaqlarla bağlı həyata keçirilən tədbirlərin monitorinqi və qiymətləndirilməsi sisteminin inkişafı kimi istiqamətləri və uşaq siyasətinin əsas hədəflərini müəyyən edir.

4. 17 iyun 2003-cü il tarixli Körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Qanunda prioritet ana südü ilə qidalanmanın üstünlüyünün təbliğinə verilmişdir.

5. 30 oktyabr 2018-ci il tarixli Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu.

Milli qanunvericilik Uşaq Hüquqları haqqında” Konvensiya, BƏT-in «İşə qəbul etmək üçün minimum yaş həddi haqqında», «Uşaq əməyinin ən pis formalarının qadağan edilməsinə və onların aradan qaldırılması üçün təcili tədbirlərə dair» Konvensiyasına, «Uşaqların yaşaması, müdafiəsi və inkişafının təmin edilməsi haqqında» Ümumdünya Bəyannaməsinə və s. sənədlərə qoşulmaqla, həmin sənədlərdən irəli gələn mütərəqqi beynəlxalq normalar əsasında daha da təkmilləşdirilmişdir. AR Əmək Məcəlləsinə əsasən uşaqların işə qəbul edilməsi ilə əlaqədar minimum 15 yaş müəyyənləşdirilmişdir.

İslahatlarda prioritet dövlətə və yaratdığı qurumlara aiddir: uşaqlar ilə bağlı sosial siyasət və qanunvericilik formalaşdırır, onun həyata keçirilməsini və sosial təminatı təmin edir. Siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, xeyriyyə birlikləri, dini qurumlar, media, müəssisələr və səlahiyyətli qurumlar, uşaq və gənclər təşkilatları, sponsorluq və ya xeyriyyəçiliklə məşğul olan xüsusi şəxslər də uşaqların təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsində özünəməxsus rol oynayır.

8 dekabr 2020-ci il tarixdən AR Prezidenti İlham Əliyevin Fərmanı əsasında şəhid və ya müharibə ilə əlaqədar əliliyi müəyyən olmuş şəxslərin ailə üzvləri, o cümlədən, övladlarının dövlət tərəfindən sosial müdafiəsinə göstərilən xidmətlərə dəstək vasitəsilə “YAŞAT” Fondu yaradılıb. Fond, şəhid övladlarına maliyyə və digər sosial xarakterli yardımların göstərilməsində fəal iştirak etməyə davam edir.

Avropa İttifaqının maliyyə dəstəyi vasitəsilə Azərbaycanda 2019-cu ildən Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və QHT-lər tərəfindən Şirvan şəhərində baxımsız və sosial təhlükəli vəziyyətdə yaşayan, zorakılıq, istismar kimi halların qurbanları olan və cinayət əməlləri törətmiş uşaqlar üçün icma əsaslı inteqrasiya olunmuş sosial xidmətlərin inkişaf etdirilməsi üçün proqram həyata keçirilir. Artıq bu layihə çərçivəsində 917 ailəyə psixoloji, hüquqi və mənəvi xidmətlər göstərilmişdir. Hazırda isə mərkəzdə uşaqlara bir sıra sosial və pədoqoji xidmətlər göstərilməyə davam etdirilir.

Uşaq hüquqları Azərbaycan Respublikasında uşaqları bir şəxs kimi müdafiə etməyə yönəlmiş insan hüquqlarının bir hissəsidir. 1989-cu il Uşaq Hüquqları Konvensiyasında (UHK) uşaq “tətbiq olunan qanunlara əsasən, yetkinlik yaşına daha tez çatmadığı təqdirdə, doğum yaşından 18 yaşınadək istənilən şəxs” kimi müəyyən edilir. Uşaqların hüquqlarına onların hər iki valideynlə yaşamaq hüququ, insan şəxsiyyəti, habelə əsas fiziki müdafiə ehtiyacları, qidalanma, ümumi ictimai təhsil, səhiyyə və uşağın yaşına və inkişafına uyğun cinayət qanunları, uşağın mülki hüquqlarının bərabər müdafiəsi daxildir.

Ölkədə uşaq hüquqlarının sosial-hüquqi müdafiəsi ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və bir sıra qanunvericilik və normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Bu sahədə əsas tənzimləyici sənəd 1998-ci il mayın 19-da qəbul edilmiş “Uşaq hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur [6].

Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi ölkədə uşaq hüquqları sahəsində siyasətin həyata keçirilməsinə cavabdehdir. Həmçinin bir sıra təşkilatlar bu sahədə mühüm layihələr həyata keçirir. Komitə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 fevral 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə yaradılmışdır və dövlət orqanıdır [7]. Komitə dövlətin nəzarətində olan müəssisələrdə mütəmadi olaraq monitorinqlər aparır, vətəndaşlar tərəfindən verilən açıqlamaları araşdırır, ekspertlər və uşaqlar üçün kampaniyalar, treninqlər və tədbirlər təşkil edir və s.

Uşaqların müdafiəsi ilə bağlı qaydalara yenidən baxılması ilə yanaşı, uşaq ailələrə yardım problemlərinə kökündən yeni yanaşma tətbiq edilməlidir. Uşaqların sosial müdafiəsi haqqında yeni bir normativ aktın hazırlanması, sosial təminat hüququ elmində inkişaf etmiş bir çox nəzəri müddəaların yenidən nəzərdən keçirilməsi, bir çox elmlərin məlumatlarını nəzərə alaraq, real həyat vəziyyətlərini əks etdirən yeni müddəaların irəli sürülməsi, digər ölkələrin qanunvericiliyinin təcrübəsinin öyrənilməsi olduqca zəruridir.

Dövlət, valideynlərin ictimai istehsaldakı işi ilə uşaqların tərbiyəsini birləşdirmək üçün əlverişli şərait yaratmağa borcludur. Uşaqların sosial müdafiəsi ilə əlaqəli hüquqi islahatlar nəinki uşaqların, eyni zamanda ailənin və cəmiyyətin maraqlarının birliyinin qurulmasından irəli gəlir. Ailənin insan həyatını, əhalinin çoxalmasını, nəsillərin tarixi və mədəni davamlılığını təmin edən cəmiyyətin əsas sosial institutlarından biri kimi əhəmiyyətinin tanınması olduqca vacibdir. Çünki, ailə, uşaq hüquqlarının müdafiəsini gücləndirmək, millətin, dolayısıyla da, uşaqların sağlamlığının yaxşılaşdırılması, cinsindən, yaşından, milliyyətindən, yaşayış yerindən asılı olmayaraq fərdin özünü həyata keçirməsi üçün imkanların yaradılması və s kimi funksiyaları özündə birləşdirir.

Bir sıra ölkələr, uşaqların sosial müdafiəsi zamanı maddi köçürmələri digər sosial xidmətlərlə gücləndirən və əlaqələndirən sosial təhlükəsizlik şəbəkələri vasitəsilə uşaqlar üçün pul köçürmələrinin tətbiqini genişləndirmək üçün bir sıra addımlar atır. Bu, UNICEF -in sosial siyasətinin əsasını təşkil edir [1].

Məsələn, Bosniya və Herseqovində UNICEF, uşaqların pul müavinətləri vasitəsilə sosial müdafiəyə ehtiyacını və əhatə dairəsini yaxşılaşdırmaqda, xüsusən də əlilliyi olan uşaqlar üçün bir sıra yarı universal faydaları tətbiq etməkdə hökumətə dəstək verdi. Bolqarıstanda UNICEF, Sosial Yardım Agentliyi ilə sıx əməkdaşlıq edərək pilot bir layihə başlatdı və ailələrin və uşaqların ehtiyaclarını dəstəkləmək üçün yeni bir sosial xidmətin - Ailə Məsləhətxanalarının Mərkəzlərini genişləndirdi. Xorvatiyada UNICEF, uşaqlara və hamilə qadınlara əsas sağlamlıq və psixososial xidmətlər göstərmək üçün yerli tərəfdaşlarla birlikdə çalışdı və hökuməti məcburi köçkünlərə və miqrantlara daha əhatəli sağlamlıq xidmətləri göstərmək üçün hüquqi müddəaları islah etməyə çağırdı. Qazaxıstanda UNICEF, uşaqların ehtiyaclarına cavab vermək üçün sosial yardım sistemində islahatlar aparmaq üçün hökumətə texniki dəstək verdi, bu da əsas ailə müavinətlərinin əhatə dairəsini dörd dəfə artırdı. Qırğızıstan Respublikasında UNICEF müxtəlif uğurlarla çalışdı, əvvəlcə hökumətlə birlikdə 0-3 yaş arası uşaqlar üçün yarı universal uşaq müavinəti tətbiq etdi və sonradan sosial siyasətin mürəkkəbliyi səbəbindən dayandırdı. Moldovada UNICEF, üç həssas ailə tipində (yəni üç və ya daha çox uşağı olan ailələr, ev təsərrüfatları) proqramın əhatə dairəsinin artırılmasının zəruriliyini müdafiə etmək və əlavə sübutlar təmin etmək üçün əsas sosial yardım proqramı olan Ajutor Social-ın təhlili və mikromodelini həyata keçirdi. Monteneqroda, azlıq qruplarından olan uşaqların sosial müdafiə və digər sosial xidmətlər vasitəsi ilə müavinət əldə etmələrinə və almalarına kömək etməklə onların integrasiyasını təşviq etmək üçün səylər göstərilmişdir. Şimali Makedoniyada, UNICEF, geniş miqyaslı hökumət sosial təhlükəsizlik şəbəkələri islahatlarını dəstəklədi, uşaqlara verilən pul müavinətlərinin strukturunu tədricən dəyişdirməyə kömək etdi, həm də integrasiya olunmuş iş idarəçiliyi ilə sosial işçilərin fəaliyyətini yaxşılaşdırmağa çalışdı. UNICEF Tacikistan, ölkədə

hər il baş verən zərblər nəzərə alınmaqla, sosial təhlükəsizlik şəbəkələrinin zərblərə daha çox reaksiya verməsi üçün yenidən qurulması zərurətini qəbul etmişdir. Türkiyənin bir çox məcburi köçkün üçün sığınacaq ölkəsi rolunu nəzərə alaraq, UNICEF Türkiyə milli pul köçürmə proqramı vasitəsi ilə bu ailələrin dəstəklənməsində əhəmiyyətli bir rol oynadı. UNICEF, Ukraynada, gənc valideynlərə uşaq baxımı və səmərəli uşaq tərbiyəsi vermək üçün yeni doğulmuş uşağı olan valideynlərə bir uşaq dəsti təqdim etməklə hökumətlə sıx əməkdaşlıq etdi. Bu proqram da çox populyarlaşdı [3, s. 51].

CODI təhlili və 2018-ə çağırış layihəsi, sosial müdafiə sektorunda ilk müstəqil strategiya olan 2019-2023-cü illərdə Uşaqların Sosial Müdafiəsi Strategiyası layihəsinin hazırlanmasına əsas oldu.

Uşağın hüquqları, irqindən, cinsindən, dinindən, doğum yerindən, milli, yaxud, sosial mənşəyindən, mülkiyyətindən asılı olmayaraq hər bir uşağın sahib olması lazım olan hüquq və azadlıqlardır. Şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı üçün uşaq sevgi və mehribanlıq mühitində, ailədə, qohumlar və sevən insanlar arasında böyüməlidir. Yetkinlərin vəzifəsi uşağın müstəqil həyata hazırlaşmasına, cəmiyyətin tam hüquqlu üzvünə çevrilməsinə və uşağın normal fiziki və intellektual inkişafına şərait yaratmasına kömək etməkdir [4].

Uşağın hüquqi müdafiəsi məsələsi ilk dəfə ötən əsrin ortalarında qaldırılmışdır - 1966-cı ildə Mülki və Siyasi İnsan Hüquqları haqqında Beynəlxalq Pakt qəbul edilmişdir. Eyni zamanda, "himayədən asılı uşaqlara və onların tərbiyəsinə" qayğı göstərilməsini daha ətraflı nəzərdən keçirən iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında başqa bir pakt qəbul edildi. Ancaq bu sənədlərdə uşaq hüquqları yalnız ayrı-ayrı hissələrdə nəzərdən keçirilirdi. Bu səbəbdən də uşaqların sosial müdafiəsi ilə bağlı BMT Baş Məclisi bir sıra beynəlxalq hüquqi aktlar qəbul etdi [2]:

1. Uşaq Hüquqları Bəyannaməsi (1959). Bəyannamə valideynləri, qeyri-hökumət təşkilatlarını, fərdləri, yerli hakimiyyət orqanlarını və milli hökumətləri uşaqların hüquq və azadlıqlarını tanımağa və hörmət etməyə çalışmağa çağırırdı.

2. BMT -nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası - 20 Noyabr 1989 -cu ildə təsdiq edilmişdir. Uşaq hüquqları ilə bağlı bütün məsələlər konvensiyada öz əksini tapır.

3. Yetkinlik yaşına çatmayanların ədalət mühakiməsi üçün BMT Standart Minimum Qaydaları (Pekin Qaydaları). Azyaşlının rifahını təşviq etmək, onun mənalı həyatını təmin etmək, habelə yetkinlik yaşına çatmayanlarla məşğul olan bütün kadrların hazırlanmasında peşəkarlığa ehtiyac duyulmasına çağırır.

4. Uşaqların Yaşaması, Qorunması və İnkişafına dair Dünya Bəyannaməsi. Uşaqlar üçün Ümumdünya Sammitində, Nyu-Yorkda, 30 sentyabr 2000-ci ildə qəbul edilmişdir. Məqsədi hər bir uşağa xoşbəxt bir gələcək təmin etməkdir.

Beləliklə, ailə təhsilinin prioritetini qəbul edən Konvensiya, dövlətləri valideynlərə və qanuni qəyyumlarına uşaqların yetişdirilməsində lazımi köməklik göstərməyi, uşaq baxımı müəssisələri şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsini və işləyən valideynlərin uşaq baxımı xidmətlərindən və imkanlarından istifadə etmələrini təmin etməyi öhdəsinə götürür. Ailə mühitindən müvəqqəti və ya daimi olaraq məhrum olan və ya öz maraqları naminə belə bir mühitdə qala bilməyən bir uşaq üçün dövlət himayəçilik, övladlığa götürmə və ya uşaq baxçasına yerləşdirmə şəklində əvəzedici qayğı göstərməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Кашина Т.В. Сборник задач по праву. М., 2012.
2. Певцова Е.А. Право. Основы правовой культуры. М:Русское слово, 2016.

3. Смоленский М.Б. Право и правовая культура как базовая ценность гражданского общества // Журнал российского права. 2014. No 11.
4. Сочнев Д.В. Информационное и правовое воздействие на правосознание молодежи // Российская юстиция. 2013. No 5.
5. Татаринцева Ю.В. Правовое воспитание: методология и методика. М., 2018.
6. Azərbaycan Respublikasının ailə məəcəlləsi. səh. 59
7. "Uşaq hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 19 may 1998.

UŞAQLARIN SOSIAL MÜDAFİƏSİ İLƏ BAĞLI HÜQUQİ İSLAHATLAR

Məhərrəmovə Xanım

XÜLASƏ

Uşaqların sosial müdafiəsi, uşaqların hüquqi vəziyyətini müəyyən edən normativ sənədlərin hazırlanması əsasında uşaqların qanuni hüquq və maraqlarının müdafiəsini təmin edən tədbirlər sistemidir; uşaq əməyinin qanunla tənzimlənməsi; valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumluq, qəyyumluq və övladlığa götürmə sisteminin təkmilləşdirilməsi; müvafiq yardıma ehtiyacı olan uşaqlarla islah və reabilitasiya işlərinin aparılması üçün ixtisaslaşdırılmış sosial xidmətlər və müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması. Uşaqların və uşaq ailələrin hüquqlarının qorunması və qanuni mənafeələrinin qorunması hər bir dövlətin milli siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir.

ПРАВОВАЯ РЕФОРМА В ОТНОШЕНИИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ДЕТЕЙ

Ханум Маггеррамова

АННОТАЦИЯ

Социальная защита детей - система мер по обеспечению защиты законных прав и интересов детей на основе подготовки нормативных документов, определяющих правовой статус детей; правовое регулирование детского труда; совершенствование системы опеки, попечительства и усыновления детей, оставшихся без попечения родителей; Создание сети специализированных социальных служб и учреждений по коррекционно-реабилитационной работе с детьми, нуждающимися в соответствующей помощи. Защита прав и законных интересов детей и семей с детьми - одно из основных направлений национальной политики каждого государства.

LEGAL REFORM REGARDING SOCIAL PROTECTION OF CHILDREN

Khanim Maharramova

SUMMARY

Social protection of children - a system of measures to ensure the protection of legal rights and interests of children on the basis of the preparation of normative documents determining the legal status of children; legal regulation of children's labor; improvement of the system of guardianship, custody and assignment of children left without parental care; Creation of a network of specialized social services and institutions for children in need of appropriate assistance. Protection of the rights and legitimate interests of children and families with children - one of the main directions of national policy of each state.

AZƏRBAYCANDA YAŞAYAN LGBTQİA+ ŞƏXSLƏR VƏ CƏMİYYƏTDƏ ONLARA QARŞI MÜNASİBƏT

Məmmədova Əminə Yaşar qızı
AU-nun II kurs magistrantı
Memmedovae59@gmail.com

Açar sözlər: Homofobiya, zorakılıq, homoseksuallıq, səbəbsiz nifrət, transgender, ayırı-seçkilik

Ключевые слова: гомофобия, насилие, гомосексуальность, необоснованная ненависть, трансгендер, дискриминация.

Keywords: Homophobia, violence, homosexuality, unreasonable hatred, transgender, discrimination.

Azərbaycanda LGBTQİA+ şəxslərə cəmiyyətdə onlara qarşı münasibətdən danışmamışdan əvvəl onun tarixinə baxsaq görürük ki, müxtəlif dövrlərdə onlara münasibət fərqli olmuşdur. Bu haqda ilk məlumatlar lap qədim dövrə gedib çıxır, belə ki, ilk nəsr poeziyası hesab olunan “Gilqamış” dastanında assurların xalq qəhrmanı Gilqamışla güclü döyüşçü Enkidu arasındakı məhəbbət buna ilk sübutdur. Bundan başqa Hammurapi haqqında yazılarda göstərilir ki, o, homoseksuallığı qadağan edən qanun qəbul etsə də, özünün oğlan sevgililərinin olması homoseksuallığın bu dövrdə də olduğunu göstərir. Ölkədə yaşayan skif tayfaları haqqında araşdıran tarixçi Herodot belə yazırdı: “Skiflərdə yaşayan qadına oxşar kişilər Afroditin verdiyi istedadla mükəmməl hörgülər hazırlayırdılar” [22, səh 34-35], [28].

Orta əsrlər dövründə isə Qafqaz Albaniyasında əsas mövqe tutan xristianlıq dini homoseksuallığı qadağan etsə də, Movses Kaqankatvatsinin verdiyi məlumata görə burda hətta homoseksual evliliklər həyata keçirən tayfalar yaşayırdı. Bundan başqa ölkədə güclü təsiri olan Məzdəkilər təriqəti də cinsəllikdə açıq və sərhədsiz olmanı dəstəkləməsi homoseksual münasibətlərin bu dövrdə də olduğunu göstərir. İslamın yayılması ilə homoseksuallıq qadağan edilmədi, əksinə Avropada antik yunan və Roma ənənələrində homoseksuallar yandırıldığı vaxtda Şərqdə öz intibah dönməni keçirirdi. Ərəblərin məşhur “Min bir Gecə”, “Şahzadələr üçün güzgü” əsərlərində homoseksuallıq haqqında kifayət qədər məlumat var [2, səh 209-211, 248-254], [3], [18].

Saray ədəbiyyatının geniş yayıldığı dövrdə bir sıra şairlər: Qəzali, Cəlaləddin Rumi, Hafiz, Sadi, eləcə də tarixçi-sosioloq Haldun açıq aşkar şəkildə aşıq olduğu oğlanlara şerlər yazmış, hətta Abbasilər dövründə əsir aldıkları türk oğlanları fars ədəbiyyatında homoseksual sevginin ithaf mənbəyi olmuşdur [28].

Başda Səfəvi və Osmanlı dövlətləri olmaqla Şərqdə homoseksuallığın yayıldığı və tabu hesab edilmədiyi vaxtlarda Avropada hadisələr tamam fərqli baş verirdi. Belə ki, kilsənin cəmiyyətdə əsas rol oynadığı bu dövrdə homoseksuallıq lənətlənir və onlar cəza olaraq tonqalda yandırılırdı. Zaman keçdikcə saray hakimiyyəti parçalanmış və homoseksuallıq hakim dairələrdən xalq içərisinə keçməyi müşahidə olunmuşdu. Bununla da homoseksuallar xalq tərəfindən qınanılmış, hətta bununla bağlı dövrün tarixçisi Əhməd Cövdət “Məruzə” adlı əsərində yazırdı: “Keçmişdən bəri oğlanlara qarşı olan sevgi, maraq qadınlara yönəldi” [4, səh-148], [25], [28].

Xanlıqların ləğvi və Çar Rusiyasının Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsi ilə bir sıra sərt qanunlar qəbul edildi, hətta dövlətə qarşı çıxanlar homoseksual damğası ilə cəzalandırılırdı. 1905-1917-i illəri Rusiyada homoseksuallığın qızıl dövrü adlandırmaq olar. Bu dövrdə elm adamları, incəsənət xadimləri, ədiblər öz oriyentasiyalarını açıq şəkildə bəyan edirdilər [12], [28].

Azərbaycan SSR-i dövründə isə onlara münasibət kökündən dəyişdi, belə ki, 1832-i ildə Lenin Nikolay homoseksuallığı qadağan edən qanun Çar Rusiyasında ləğv edildi. Ancaq bu qanun ölkəmizdə ləğv edilmədi, hətta 1923-cü ildə bu qanun konstitusiyaya əlavə edildi. Sovet Cəza Qanunun 121-ci maddəsinə görə homoseksuallıq dövlətə qarşı edilən cinayət hesab olunur, 5 il müddətində həbs cəzası və icbari əməklə cəzalandırılırdı. 1968-ci ildən başlayaraq fəallaşmağa başlayan birliklər qadağaların olmasına baxmayaraq, bütün Sovet İttifaqı ölkələrində öz cinsəl yaşamlarını davam etdirirdilər və bu dövrdə Bakıda geylərin daha sıx toplaşdığı 2 məkan olduğu göstərilir, hətta bu dövrdə "Ayna Zerkalo" qəzetində homoseksualları müdafiə edən fikirlər yazılırdı [12], [25], [26].

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan, yəni 1991-ci ildən sonra homoseksuallar görünməməyə, gizli şəkildə həyatlarını davam etdirməyə çalışırdılar. Bunun iki səbəbi vardı: birincisi, hələ SSRİ vaxtında qəbul edilmiş və konstitusiyadan çıxarılmayan 113-ü maddənin, yəni homoseksuallığın qadağan edilməsi qanunun qüvvə də qalması, ikinci səbəb isə ictimaiyyət tərəfindən təzyiq və qınaqlara məruz qalınması idi. Bu dövrdə lezbiyanlara hər hansı güclü təzyiq olmasa da, geylər polislər və ictimaiyyət tərəfindən sıxışdırılır və hətta onlar qeyd alınır [17], [28].

Azərbaycanda bu dövrdə hakimiyyətdə olan prezident Heydər Əliyev tərəfindən 2001-i ildə homoseksuallığı qadağan edən qanun ləğv olundu, bunun əsas səbəbi isə Azərbaycanın Avropa Şurasına üzv qəbul olması idi. Ancaq bu qanunun ləğv olunması da onlara olan münasibəti dəyişmədi, hələ də ölkədə homofobiya və ictimai qınağın təsiri güclü idi [16], [32].

Cəmiyyətdə onlara qarşı münasibət - ILGA-Europe təşkilatı (lezbiyanların, geylərin, biseksualların, transseksualların və interseksualların assosiasiyası) araşdırmalarına görə LGBT fərdlərin problemlərinə ümumi olaraq sığınacaq yerinin olmaması, cəmiyyət tərəfindən səbəbsiz nifrət, ayrıseçkiliyin olması, onları qoruyan qanunların olmaması və ailədə problemlər-ailəyə etiraf edə bilməmək, ailə tərəfindən imtina, zorakılığı sadalamaq olar. Avropada LGBT fərdlərinin təhlükəsiz yaşaya biləcəyi ölkələr siyahısında 49 ölkədən 49-cu yerdə qərarlaşması bu problemlərin nə qədər ciddi olduğunu göstərir. Hətta bununla bağlı Nils Muiznieks yazırdı: "Azərbaycandakı vəziyyət, yəni insan haqları ilə bağlı bu hadisələr Avropa Şurasının diqqətini cəlb edib və bu istiqamətdə işlər görülür" [29], [30], [31], [33].

Azərbaycan Konstitusiyasının 25-ci maddəsində göstərilir ki: "ölkəsindən, irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak və rəsmi vəziyyətindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara mənsubiyyətindən, ticarətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyi təmin edilir". Konstitusiyada göstərilən müvafiq müddəalar qanunvericiliyin müxtəlif sahələrində, o cümlədən mülki, cinayət, cinayət-prosessual, əmək və ailə hüququnda təcəssüm olunur. Ancaq Azərbaycan qanunvericiliyində cinsi oriyentasiya və gender kimliyinə görə ayrı-seçkiliyin olmaması məsələsinə birbaşa toxunulmur və bərabərlik nəzəri cəhətdən qanunda əks olunsada, praktikada tətbiqində bir sıra problemlər özünü göstərir. Belə ki, bu problemlər bəzən hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən, bəzən də adi vətəndaşlar tərəfindən baş verə bilər [1], [11], [34].

LGBT fərdlərin bu problemlərini müxtəlif başlıq altında sadalaya bilərik ki, bura təhsil, mənzil, ailə, məşğulluq, sağlamlıq, homofobiya, səbəbsiz nifrət, eləcə də hüquqların qorunması-ifadə, sərbəst toplaşmaq azadlığı ilə bağlı problemləri aid edə bilərik. Bütün bunların hamsını ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirdikdə görürük ki, həm cəmiyyətdə uzun müddətdir tabu olmuş düşüncələr, həm də qanunvericilikdə olan müəyyən boşluqlar bu problemlərin daha da artmasına səbəb olur.

Homofobiya termin olaraq ilk dəfə 1972-ci ildə psixoloq Core Vaynberq tərəfindən elmə gətirilmiş və psixologiyadan fərqli olaraq sosioloji institutlarda isə homofobiya anlayışı rasizm,

ksenofobiya, antisemitizm və seksizm ilə eyniləşdirilir. Hətta Avropa Parlamentinin 2006-cı ildə qəbul etdiyi “Homofobiya haqqında” qətnaməsində göstərilir ki, homofobiya homoseksuallığa qarşı olan qorxu, nifrət, önyarğıya əsaslanır və rasizm, ksenofobiya, antisemitizm və seksizmlə oxşarlıq təşkil edir. Homofobiya özünü cəmiyyətdə nifrət çıxışlarında, diskriminasiyada, psixoloji, fiziki zorakılıqda, təqib, qətl və məhdudiyyətlərdə özünü göstərir. [23], [27].

Aparılan araşdırmalara görə homofob insanların homoseksuallara qarşı olan düşmənçiliyinin səbəbi öz cinsiyyətlərinə dair şübhə və narahatlıqları aradan qaldırmaq üçün istifadə etdikləri bir vasitədir. Əgər kimsə öz cinsiyyəti ilə bağlı təhlükəsiz hiss etmirsə (əksər yeniyetmələr kimi) şübhələr yarana bilər və bununla da mübarizənin yeganə yolu homoseksuallara zorakılıq etməkdə görünür. Bu barədə fikir söyləyən tədqiqatçı Bob Alteymer Nyu-York Times qəzetində verdiyi müsahibədə deyirdi: “ Onlar homoseksuallığı öz əxlaq anlayışlarına qarşı bir təhlükə olaraq görürlər və onlara qarşı zorakılıq etdikdə əxlaqlı davrandıqlarını hiss edirlər” [5, səh 333].

Azərbaycan da daxil olmaqla bir çox MDB ölkələrində kişilərin homoseksuallara nifrəti ya uşaqlıqdan başlayır, ya da həbsxanalarda onlara qarşı mənfi münasibətə görə formalaşır. Buna nümunə olaraq göstərə bilərik ki, valideynlər oğlan övladlarına “ kişi kimi ol”, “ özünü qız kimi aparma” kimi ifadələr işlədərək qız kimi olmağın necə mənfi bir şey olduğunu aşılalırlar və nəticədə onlar homoseksuallara nifrətlə böyüyürlər. Başqa nümunə həbsxanalarda onlara olan mənfi, alçadıcı münasibətdir ki, hətta onların yaşamaq haqqı olmayan insanlar kimi qiymətləndirirlər [24], [27].

Azərbaycanda ailə institutları daha çox nəzarət etməyə meyilli olduğu üçün lezbiyan və biseksual qadınlar saxta nikahlar edərək bu nəzarətdən qaçmağa çalışırlar. Rəddedilmə qorxusu yaşayan həmin şəxslər dostlarına və ailələrinə öz cinsi oriyentasiyalarını etiraf edə bilmirlər. Ailə tərəfindən qəbul edilməyən fərdlər seks işçisi kimi təhlükəli və açıq həyat tərzini keçirməyə məcbur olurlar [7], [8], [9], [10].

Azərbaycanda LGBTQİA+ fərdlərin ailə problemlərindən başqa cəmiyyət tərəfindən yaşadığı problemlər var, belə ki, buna səhiyyədə qarşılaşdıqları problemləri göstərə bilərik. LGBTQİA+ fərdləri HIV/QİÇS kimi xəstəliklərdə risk qrupu kimi qiymətləndirildikləri üçün onların xəstəxanalara müraciət edilməsinə məhdudiyyət qoyulur. Həmçinin cinsiyyətin dəyişməsi ilə bağlı müalicə imkanları yoxdur. Transgenderlər nəinki müalicə almaq, eləcə də sənədlərini dəyişmək də çətinlik yaşayırlar. Təbii ki, bu qadağalar qanunvericilikdə olmasa da, cəmiyyətdə onlara qarşı mənfi tabular var deyər imkanlardan istifadə edə bilmirlər [13], [15], [17], [19].

Bundan başqa LGBTQİA+ şəxslərin çox az təmsil olunduğu media və neytral təqdimat nümayiş etdirən proqramların olmaması da yaşadığı digər problemlərdir. İnformasiya azadlığı ilə əlaqədar Konstitusiyada təminat verir ki, “ Hər kəsin qanuni vasitələrlə istənilən məlumatı axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığına malikdir”. LGBTQİA+ şəxslərə qarşı açıq şəkildə məlumat azadlığı ilə bağlı ayrı-seçkilik edən heç bir hüquqi müddəə yoxdur [14],[21], [22].

Azərbaycanda cinayət qanunvericiliyində nifrət cinayəti və nifrət nitqi kimi anlayışlar olmasa da, Cinayət Məcəlləsində qeyd olunur ki, “Qrupların, təşkilatların siyasi, irqi, milli, etnik, mədəni, dini, cinsi əsaslarla və beynəlxalq hüquq normaları ilə qadağan edilmiş, insanlığa qarşı cinayət (məsələn, işgəncə, azadlıqdan məhrum etmə) hesab olunan hallarda müvafiq olaraq cəzalandırılmalıdır. Amma LGBTQİA+ şəxslərin qarşılaşdığı təzyiqlərə, zorakılıqlara çox hallarda baxılmır və bu zorakılıqları dözə bilməyən şəxslər intihar edir və ya ölkədən getməyə məcbur olurlar [1], [6], [11].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanca LGBTİ+ Hüquqları //Demokratik Təşəbbüslər İnstitutun Hesabatı
2. C. Bayramlı - Babək və Hürremilik (yalanlar və gerçəklər), Bakı, Kitab aləmi, 2011, səh. 209-211, 248-254
3. Moisey Kalankatlı - Alban ölkəsinin tarixi, II kitab, XXXII fəsil.
4. Eşcinselliğin Toplumsal Tarihi – Halit Erdem Oksağan, İstanbul, 2012, səh. 148
5. Zastrow C. Sosial Hizmete Giriş, 2014, 333 s.
6. Annual Review Of The Human Rights Situation Of Lesbian, Gay, Bisexual, Trans, And Intersex People In Azerbaijan Covering The Period Of January To December 2020
7. Forced out: LGBT People in Azerbaijan – Report on ILGA Europe/COC fact-finding mission, August 2007.
8. Forced out: LGBT People in Azerbaijan – Report on ILGA Europe/COC fact-finding mission, August 2007. «Азербайджанская однополая семья растит семимесячную дочь»/"Azerbaijani same-sex family is bringing up a 7month old daughter", 4 November 2009, <http://gayarmenia.blogspot.com/search/label/azerbaijan>, accessed on 22 January 2010. Also meetings with Gender & Development and Clean World, 11 March 2010.
9. Forced out: LGBT People in Azerbaijan – Report on ILGA Europe/COC fact-finding mission, August 2007, p. 23.
10. Forced out: LGBT People in Azerbaijan – Report on ILGA Europe/COC fact-finding mission, August 2007. Also meeting with Gender & Development, 11 March 2010.
11. Forced Out: LGBT People in Azerbaijan Report on ILGA-Europe/ COC fact-finding mission, August 2007
12. Healey, Daniel. "Russia". glbtq: An Encyclopedia of Gay, Lesbian, Bisexual, Transgender, and Queer Culture. glbtq, Inc. 2004, last updated 19 July 2005
13. ILGA-Europe and COC, Forced Out: LGBT People in Azerbaijan, 2008.
14. ILGA-Europe and COC.
15. National Report on Implementation of Commitment on HIV/AIDS in Azerbaijan, submitted 31 January 2008, www.unaids.org/en/KnowledgeCentre/HIVData/CountryProgress/2007CountryProgressEasternEuropeAndCentralAsia.asp, accessed 28 January 2010
16. OSCE/ODIHR, Hate Crimes in the OSCE Region - Incidents and Responses. Annual Report for 2008, 2009. 26 US Department of State, 2009 Human Rights Report Azerbaijan, Bureau of Democracy, Human Rights and Labour, 2010.
17. Study on Homophobia, Transphobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity //Sociological Report: Azerbaijan
18. The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranc'i. Translated by Charles Dowsett. London: Oxford University Press, 1961, pp. 3-4 "Introduction"
19. US Department of State, 2009 Human Rights Report Azerbaijan, Bureau of Democracy, Human Rights and Labour, 2010.
20. Women and Modern World, LGBT Organisation Labrys, and Sexual Rights Initiative, Report on Azerbaijan - 4th Round of the UN Universal Periodic Review, February 2009, para. 2 and 4
21. Women and Modern World, LGBT Organisation Labrys, and Sexual Rights Initiative, Report on Azerbaijan - 4th Round of the Periodic Review, February 2009, para. 31.
22. Wigram, W. A. (2004), An introduction to the history of the Assyrian Church, or, The Church of the Sassanid Persian Empire, 100–640 A.D, Gorgias Press, p. 34-35

23. <https://azlogos.eu/homoseksualliq-v%C9%99-homofobiya-made-in-europa/>
24. <https://www.cemilerahimli.com/homofobiya-n%C9%99dir/>
25. https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_pictures/52/%D0%90%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F
26. <http://www.xgay.ru/>
27. <https://minorityaze.org/20-homophobia-nedir>
28. <https://rengarengazerbaycan.wixsite.com/rengarengaze/post/azerbaycanda-homoseksualigin-tarixi>
29. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-44135388>
30. <http://youthofrainbow.blogspot.com/2016/10/azrbaycanda-lgbt-huquqlar.html?m=1>
31. https://www.turkcebilgi.com/azerbaycan'da_lgbt_haklar%C4%B1#post
32. <https://dignityandgender.wordpress.com/2018/11/14/%EF%BB%BFaz%C9%99rbaycanda-lgbtqi-huquqlari/>
33. <https://crd.org/2017/09/22/mass-arrests-and-abuse-of-lgbt-people-in-azerbaijan/>
34. <http://www.e-qanun.az/framework/897>

AZƏRBAYANDA YAŞAYAN LGBTQİA+ ŞƏXSLƏR VƏ CƏMİYYƏTDƏ ONLARA QARŞI MÜNASİBƏT

Məmmədova Əminə

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycan yaşayan LGBTQİA+ şəxslər və onların cəmiyyətdə qarşılaşdığı problemlər, onlara qarşı münasibət araşdırılıb. Cəmiyyətdə lap əvvəllərdən gələn onlara qarşı olan tabular və düşüncələr bu gün özünü ayrı-seçkilik və zorakılıq kimi göstərir. Bunun da qarşısını almaq üçün şagirdlərə cinsi tərbiyə haqqında düzgün məlumat vermək və hər bir kəsin cinsi seçim azadlığının olduğunu izah etmək lazımdır.

ЛГБТКИА+ЛЮДИ И ОТНОШЕНИЕ К НИМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Маммадова Амина

АННОТАЦИЯ

В этой статье исследуются люди ЛГБТКИА+, живущие в Азербайджане, проблемы, с которыми они сталкиваются в обществе, и отношение к ним. Табу и предрассудки против них, существовавшие в обществе с незапамятных времен, проявляются как дискриминация и насилие. Чтобы этого не произошло, учащихся необходимо должным образом проинформировать о половом воспитании и объяснить, что у каждого есть свобода сексуального выбора.

LGBTQIA+ INDIVIDUALS LIVING IN AZERBAIJAN AND ATTITUDES TOWARDS THEM IN SOCIETY

Mammadova Amina

SUMMARY

This article examines LGBTQIA + people living in Azerbaijan and the problems they face in society, and the attitudes towards them. The taboos and prejudices against them that have existed in society since time immemorial are manifesting themselves as discrimination and violence. To prevent this, students need to be properly informed about sex education and explained that everyone has freedom of sexual choice.

SOSİOLOGİYA

MÜASİR AZƏRBAYCAN MƏDƏNİ SİYASƏTİNİN QURUCUSU – ULUÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV

Musayeva Pəri Zaur qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
perimusayeva98@gmail.com

Açar sözlər: Ulu Öndər, mədəniyyət, milli, siyasət.

Ключевые слова: Великий Лидер, культура, национальная, политика

Keywords: Great Leader, culture, national, politics

Böyük tarixə malik Azərbaycan xalqı minilliklər boyu çox mürəkkəb, keşməkeşli tarixi yol keçmiş, iri dövlətlər qurmuş, böyük mədəniyyət formalaşdırmış və inkişaf etmişdir. Məlumdur ki, əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə malik olan Azərbaycan daim qonşu və uzaq dövlətlərin marağına səbəb olmuş, beləliklə də, bir sıra təcavüzkar niyyətlər səbəbi ilə xalq üçün çətin şərait yaranmışdır. Fəqət, bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı daim mübarizə aparmış, əsarətlə barışmamış və tarixi dəyərlərini qorumağa qadir olmuşdur. Məhz elə bu səbəbdən də, Azərbaycan xalqı digər xalqlarla müqayisədə tez bir zamanda müstəqillik əldə etmişdir [1, s.3-9].

Qədim Azərbaycan mədəniyyəti olduqca zəngin olmuş, bir sıra mədəniyyət abidələri, mədəni irs gələcək nəsillərə ötürülmüşdür. Çoxsaylı tarix və mədəniyyət nümunələri tarix boyu bir sıra şəxsiyyətlərin qoruması sayəsində məhz bu gün Azərbaycan xalqına gəlib çatmışdır. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf etməsində, onun qorunmasında və dünyaya tanıtılmasında Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin rolu danılmazdır [5, s.7].

1960-cı illərin sonlarında ölkə iqtisadi və mədəni tənəzzül dönməsi yaşadığı bir zamanda Ulu öndər Heydər Əliyev birinci dəfə ölkə rəhbərliyinə gəlmişdir. Məhz bu dönmə ölkədə milli inkişaf dövrü, milli özünüdərk, milli özünəqayıdışın başlanğıcı hesab olunur. Eyni zamanda, Azərbaycan iqtisadiyyatı ittifaq asılılığından azad edilmişdir.

Heydər Əliyev hər bir sahədə yüksək ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi ilə bağlı çox mühüm tədbirlər görmüşdür. Məhz elə bu məqsədlə o, ölkədə ali və orta təhsil müəssisələrinin yenidən qurulması və təchizatını həyata keçirmişdir. Bundan başqa, 1970-ci ildə azərbaycanlı gənclər Moskvanın əsas ali təhsil müəssisələrinə göndərilmişdir.

Azərbaycan SSRİ konstitusiyasında 1978-ci ildə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tanınması, ümumən, Azərbaycan üçün olduqca önəmli addım olmuşdur.

Heydər Əliyevin birinci rəhbərliyi dönməsində ölkədə yüzlərlə fabrik, zavod, kombinat tikildi. 1970-1980-ci illər ərzində Heydər Əliyevin əsasını qoymuş olduğu siyasətin nəticəsi olaraq bu gün Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi və iqtisadi azadlığı, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin daim genişlənməsi və dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyası kimi çox mühüm proeslər davam etdirilir.

60-cı illərin sonu – 70-ci illərin əvvəllərində Bakıda mühüm abadlıq işləri həyata keçirilmiş, bir sıra inzibati mərkəz, saray, institut, nəşriyyat və bir çox digər bina tikilmişdir. Bundan başqa, Heydər Əliyevin qərarı ilə bir sıra memarlıq abidəsi təmir və bərpa olunmuşdur.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda mühüm yollar çəkilmiş, körpülər salınmış tikilmişdir.

XX əsrin 70-ci illərdə Azərbaycanın bir çox şəhər və rayonlarında mədəniyyət, ədəbiyyat və elm xadimlərinin – Nəriman Nərimanovun, İmadəddin Nəsiminin, Cəfər Cəbbarlıının, Hüseyn

Cavidin, Mehdi Hüseynzadənin Səttar Böhlulzadənin və digər görkəmli şəxslərin abidələri qoyulmuşdur. 1976-cı ildə Şuşada Xan qızı Natəvanın abidəsinin ucaldılması, bundan başqa, 70-ci illərdə Bakıda və digər şəhərlərdə tarix-diyarşünaslıq muzeyləri, Səməd Vurğunun, Cəfər Cabbarlının, Üzeyir Hacıbəyovun, Bülbülün, repressiya qurbanları olan Mikayıl Müşfiq və Hüseyn Cavidin ev muzeylərinin yaradılması məhz Ulu Öndərin bu istiqamət üzrə siyasətinin nəticələridir.

Heydər Əliyev daim Azərbaycanın gələcəyini düşünmüş və bunun nəticəsidir ki, məhz 1969-1982-ci illər elm adamlarının yetişməsi, yeni texnologiya istehsalı, yeni elmi nailiyyətlərin istehsalata tətbiq olunması və digər bu kimi nailiyyətlərin əldə olunması ilə yadda qalmışdır [7].

Dövlətçiliyin, milli varlığın özülünün, əsasının mədəniyyətlə bağlı olduğunu aydın şəkildə dərk edən Uluöndər Heydər Əliyev 13 avqust 2001-ci il tarixli bəyanatında belə qeyd etmişdir: “Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir”.

Heydər Əliyevin mədəniyyət siyasətinin ana xətti millilikdir. Bu siyasətin əsasında mədəniyyətin öz mənliliyini, kimliyini qoruması dayanır. Heydər Əliyev milli səviyyə və tariximizlə mütənasib bir mədəniyyət siyasəti yürüdü [2, s.106-107].

XX əsrin sonları Azərbaycan xalqının həyatında silinməz izlər qoymuşdur. Belə ki, erməni təcavüzü, milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünlərin mövcudluğu, 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində baş vermiş hakimiyyət mübarizəsi, etnik, kriminal "liderlərin" və klan "liderlərinin" meydana çıxması, iqtisadiyyat və sosial sahədə dərin böhran, Azərbaycanın cənubunda və şimalında yeni separatizm ocaqlarının meydana gəlməsi, ölkənin vətəndaş müharibəsi həddində olması, AXC-Müsavat cütliüyünün diletantlığı və digər baş vermiş hadisələr məhz XX əsri yadda qalan etmişdir. Belə bir şəraitdə ölkə artıq məhv olmaq üzrə idi. Məhz belə çətin və mürəkkəb bir dövrdə — 1993-cü il iyun ayının 15-də Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi. Beləliklə də, yeni tarixi mərhələyə qədəm qoyulmuş, ölkənin keşməkeşli şəraitdən, qeyri-müəyyənlik və anarxiyadan qurtuluşunun əsası qoyulmuşdur. Təcrübəli siyasətçi və strateq Heydər Əliyev kimi şəxsiyyətin dövlət rəhbərliyinə qayıdışı ölkəni məhv olmaqdan xilas etdi, millətin müasir sivilizasiya istiqamətində dinamik inkişafını təmin etdi. Artıq Azərbaycan müharibə, satqıncılıq, dağıdıcılıq kimi ideologiyadan qurtularaq, quruculuğa, yaradıcılığa və uğurlu gələcəyə aparan əsas yola çıxdı [6].

70 ilə yaxın SSRİ-nin tərkibində olmuş Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra, faktiki olaraq, tamamilə sosializm dəyərlərindən ayrı bir siyasət yürüdə bilməzdi, birdən-birə liberallaşma istiqamətini seçmək olduqca çətin olardı. Məhz belə bir keçid dövründə vətəndaş cəmiyyətinin qurulması, siyasi plüralizm, söz və mətbuat azadlığı və digər demokratikləşmə yolunda atılan addımlar sosializm dəyərlər sistemini dağıtmadan, yeni dəyərlərlə köhnə dəyərlərin vəhdəti halında həyata keçirilmişdir [3, s.57-60].

Müstəqillik əldə edildikdən sonra vicdan və dini etiqad azadlığı beynəlxalq standartlara uyğun bərpa olunmuşdur. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, bundan başqa “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən mühüm tədbirlər görülmüşdür.

1993-cü ildən sonrakı dönmə, digər sahələrdə olduğu kimi mədəniyyət sahəsində də modernləşmə, müasirliklə ənənənin vəhdətinə üstünlük verildi. 1993-2003-cü illər ərzində yeni mədəni siyasət üzrə mühüm işlər görülmüşdür. Mədəniyyətlə bağlı 2003-cü il daxil olmaqla 21 qanun Milli Məclisdə qəbul edilmiş və ölkə Prezidenti tərəfindən təsdiqlənmişdir — “Mədəniyyət haqqında”, “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında”, “Turizm

haqqında”, “Nəşriyyat işi haqqında”, “Muzeylər haqqında”, “Arxiv fondu haqqında”, “Memarlıq fəaliyyəti haqqında” qanunlar buraya daxildir. Bundan başqa, təhsil və səhiyyə ilə bağlı islahatlar aparılmış, idman sahəsində uğurlar qazanılmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə elm, ədəbiyyat və mətbuatda ideoloji senzura ləğv olunmuşdur.

Azərbaycanla bağlı siyasi addımların Azərbaycanın milli maraqları ilə global maraqların uzlaşdırılması yolu ilə həyata keçirilməsi Heydər Əliyev siyasətinin özünəməxsusluğu idi.

Azərbaycan Respublikası “Silahlı münaqişələr zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında”, “Ümumdünya mədəni və təbii irsinin qorunması haqqında”, “Arxeoloji irsin qorunması haqqında” və digər bir sıra beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşdur. 1997-ci ildə Mədəniyyət haqqında Avropa Konvensiyasını ratifikasiya etdikdən sonra Azərbaycan Avropa Şurasının Mədəniyyət Siyasəti üzrə Departamenti ilə əməkdaşlıq etməyə başlamışdır. Bundan başqa, Azərbaycan YUNESKO-nun nəzdindəki Ümumdünya İrs Mərkəzi ilə də uğurlu əməkdaşlıq edir. 2000-ci ildə Bakı şəhərinin tarixi mərkəzi “İçərişəhər”, “Şirvanşahlar” sarayı və “Qız qalası” həmin mərkəzin siyahısına daxil edilməsi bunun nəticəsidir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin himayəsi və qayğısı, məqsədyönlü siyasəti nəticəsində ölkənin ağır ictimai-iqtisadi durumu şəraitində Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti, musiqisi inkişaf etdirilmişdir [4, s.5-20].

28 may 2002-ci ildə “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdünün təsis edilməsi haqqında” tarixi fərmanı və dövlət başçısının sərəncamı ilə Azərbaycanın elm və təhsil, mədəniyyət və incəsənət, iqtisadiyyat və dövlət idarəçiliyi sahəsində xidmətləri olan şəxslərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdü verildi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin fərmanı ilə Azərbaycanın görkəmli bəstəkarı F.Əmirovun, dünya şöhrətli dirijor Niyazinin, Müslüm Maqomayevin yubileyləri dövlət səviyyəsində qeyd edildi.

Heydər Əliyevin 29 noyabr 2002-ci ildə “Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filormoniyası binasının bərpası və yenidən qurulması haqqında” sərəncam imzalamışdır.

1997-ci ilin aprelində Heydər Əliyev tərəfindən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” fərman verilməsi onun Azərbaycan tarixinə verdiyi önəmə sübutdur. 2000-ci ildə əbədi-tarixi abidənin 1300 illik yubileyi Bakıda böyük təntənə ilə keçirilmişdir [5, 108-115].

Hazırda Ümummilli lider tərəfindən formalaşdırılmış mədəniyyət siyasəti Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Mədəniyyət siyasəti sahəsində dövlət siyasəti olan üç prinsip gözlənilir. Birincisi, Azərbaycanın tarixi mədəniyyəti qorunur. Belə ki, tarixi abidələrin, çoxlu sayda muzeylərin bərpası, ölkənin qədim mənəvi mədəniyyətinin mühafizə olunması, maddi-mənəvi sərvətlərimizin qorunması kimi böyük işlər görülür. Bundan başqa, dünyanın böyük mədəniyyətini mənimsəməklə yanaşı, milli mədəniyyətimizi dünyaya çatdırırıq. İkincisi, mədəniyyət və incəsənət tədricən müasir şəraitə uyğunlaşdırılır. Belə ki, mədəniyyətin, incəsənətin yaradılması prosesi, eyni zamanda, onun istehlakı prosesi müasir standartlara uyğunlaşdırılır. Üçüncü isə mədəniyyət və incəsənət adamına xüsusi qayğı göstərilməsi prinsipidir. Böyük sənətkarların yubileylərinin keçirilməsi, onlara maddi köməklik göstərilməsi bu prinsipə misal ola bilər [2, s.107].

Beləliklə, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, mədəniyyət sahəsinin inkişafı ilə bağlı Ulu öndərin qoyduğu ənənə Azərbaycan mədəni siyasətinin inkişafının və bu sahənin gələcəkdə də inkişaf etməsinin özülü olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. Bakı-2001. 232 s.

2. Abbasov Namiq. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. Bakı-2009. 444 s.
3. Xəlilov Səlahəddin. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı-2002. 231s.
4. Abbasov Namiq. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi irs. Bakı – 2011. 218 s.
5. <https://ebooks.az/view/ANuq26gH.pdf>
6. <http://old.xalqgazeti.com/az/news/politics/44444>
7. <https://haydaraliyevcenter.wordpress.com/heyder-eliyev/heyd%C9%99r-%C9%99liyevin-az%C9%99rbaycana-r%C9%99hb%C9%99rlik-etdiyi-i-dovr/>

MÜASİR AZƏRBAYCAN MƏDƏNİ SİYASƏTİNİN QURUCUSU – ULUÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV

Musayeva Pəri

XÜLASƏ

Bu məqalədə Ulu öndər Heydər Əliyevin həm SSRİ dönəmində, həm də Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövərdə mədəniyyət sahəsinə verdiyi önəmdən, mədəni siyasətindən bəhs edilmişdir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə mədəniyyət sahəsində görülmüş işlərdən söz açılmışdır. Eyni zamanda, mədəniyyətlə siyasətin vəhdəti vurğulanmışdır. Məqalədə həmçinin müasir dövərdə Ulu öndərin əsasını qoyduğu mədəni siyasətin davam etdirilməsi və uğurlu şəkildə inkişafından bəhs olunmuşdur.

ОСНОВАТЕЛЬ СОВРЕМЕННОЙ КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА - УЛУОНДАР ГЕЙДАР АЛИЕВ

Мусаева Пери

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается значение и культурная политика великого лидера Гейдара Алиева в области культуры как в СССР, так и в период после обретения независимости Азербайджанской Республики. Они рассказали о работе, проделанной в области культуры по инициативе Гейдара Алиева. При этом подчеркивалось единство культуры и политики. В статье также говорится о продолжении и успешном развитии культурной политики, заложенной Великим Вождём в наше время.

FOUNDER OF MODERN AZERBAIJANI CULTURAL POLICY - ULUONDAR HEYDAR ALIYEV

Musayeva Pəri

SUMMARY

This article discusses the importance given to the cultural sphere by the Great Leader Heydar Aliyev and cultural policy of him in the field of culture, both in the USSR and in the post-independence period of the Republic of Azerbaijan. The work done in the field of culture on the initiative of Heydar Aliyev was mentioned. At the same time, the unity of culture and politics was emphasized. The article also discusses the continuation and successful development of the cultural policy founded by the Great Leader in modern times.

ИННОВАЦИОННЫЕ И НЕОБЫЧНЫЕ ВИДЫ ТУРИЗМА

Микаилов Заур
магистрант II курса БГУ
zaur1529@mail.ru

Ключевые слова: инновационность, туризм, виды, перспективных направлений, путешествие.

Açar sözlər: innovativlik, turizm, növləri, perspektivli istiqamətlərdən, səyahət.

Key words: innovativeness, tourism, types, promising directions, travel.

В настоящее время инновационность является характерным признаком развития общества. Этот аспект вносит в туристическую сферу особую значимость. Сегодня, созданные туристические продукты, туристические направления не являются неизменными, происходит постоянная модернизация сферы туризма. Растущие потребности людей, которые, в свою очередь, становятся все более требовательными и современными, обязывают к применению современных достижений науки и техники, внедрению новых технологий питания и обслуживания.

Инновации в туризме - разносторонние организационно-управляющие нововведения состоящие в целенаправленных изменениях, производимых на разных уровнях индустрии туризма. Сюда относятся правовое обеспечение туристских проектов, способность организации новых видов туристской деятельности, создание кардинально новых турпродуктов и товаров для путешествий, информационно-рекламное обеспечение туристского спроса, включающее в себя современные технологии. Инновационный процесс представляет собой поэтапное принятие нововведений в туризме.

Туризм постепенно развивается, с каждым годом появляются все новые виды туризма. Перспектива появления новых направлений туризма обусловлена новыми развлечениями и популярными видами деятельности. В настоящее время можно выделить следующие новые виды туризма:

Экстремальный туризм - одно из очень перспективных направлений в современной сфере отдыха и развлечений. Экстремальный туризм относится к наиболее опасным видам туризма, его цель и заключается в том, чтобы почувствовать опасность. Классификации инноваций в сфере туризма по принципу среды осуществления:

Сухопутные виды экстремального туризма: трекинг - туристический пешеходный многодневный (до 10-14 дней) маршрут с инструктором-проводником; кроссинг-туры - путешествия через всю страну или континент с комбинированными способами передвижения на разных этапах; альпинизм; велосипедный туризм; горные лыжи; джипинг - экстремальная поездка на джипах и других автомобилях высокой проходимости, которая проходит, как правило, по бездорожью; караванинг - путешествие с использованием кемперов («домов на колесах»); приключенческие туры; экзотик-туры; спелеотуризм — поездки с целью исследования пещер, глубоких шахт, разломов или пропастей, конный туризм, туры на собаках; джайлоо туризм - жизнь в первобытном племени со всеми прелестями кочевого быта.

Воздушные виды экстремального туризма: планеризм, баллонинг - туры на воздушных шарах, дирижаблях; парашютинг; кайтинг - представляет собой катание по воде или по суше на буксире за огромным воздушным змеем, которого предварительно запускает в воздух сам катающийся, а также его разновидности – бодисерфинг, скудинг,

мунвокинг, лифтинг, фристайл; скайсёрфинг - это прыжки с лыжей на выполнение различных фигур в свободном падении; дельтаплан; base jumping; космотуризм - путешествие на орбиту Земли.

Водные виды экстремального туризма: рафтинг - сплав по порожистым рекам на надувных судах; дайвинг - подводное погружение, ныряние; вейкбординг - представляет собой комбинацию водных лыж, сноуборда, скейта и сёрфинга; виндсёрфинг - разновидность парусного спорта; сёрфинг - то же самое, только без паруса; слаломный каякинг - это умение маневрировать на каяке, чувствуя лодку и воду; каноеинг - увлекательнейший вид путешествий по рекам и озерам; яхтинг; родео; водные лыжи; путешествия на гребных и парусных судах; экзотические плавсредства; туры на подводных лодках; рыболовные экстрим-туры.[1]

Медицинский туризм – один из перспективных направлений туризма, предусматривает перемещение резидентов и нерезидентов в пределах государственных границ и за пределы государственных границ на срок не менее 20 ч. и не более 6 мес. в оздоровительных целях, целях профилактики различных заболеваний организма человека. Медицинский туризм основан на курортологии. Основными разделами курортологии являются бальнеология, бальнеотерапия, грязелечение, климатотерапия, курортография. Основными центрами медицинского туризма являются Израиль, Таиланд, Германия, Грузия, Литва, Украина.

Шопинг-туризм – это поездки в другие города и страны с целью совершения покупок в местных магазинах и времяпровождения в торгово-развлекательных комплексах. Как правило, шопинг-туризм сочетается с познавательными путешествиями. Поездки такого рода являются разновидностью делового туризма и зародились в незапамятные времена. Сегодня в общемировом рейтинге популярности шопинговых направлений лидируют Лас-Вегас, Париж, Нью-Йорк, Милан, Майами, Стамбул.

Индустриальный туризм. Целью данного туризма является изучение городского пространства, городских архитектурных знаний, сооружений. Отдельный подвид данного туризма – атомный, в частности, предполагающий посещение Чернобыльской АЭС и заброшенного города атомщиков Припяти. Некоторые поклонники атомного туризма также любят приезжать в Хиросиму и Нагасаки.

Фестивальный туризм. Все более популярными становятся туристические путешествия на популярные фестивали. Такие поездки обычно занимают непродолжительное время, но запоминаются на всю жизнь. Сегодня популярными являются карнавалы в Рио-де-Жанейро, Венеции, праздник пива Октоберфест в Германии, фестиваль цветов в Голландии, праздник кино в Каннах и т.п.

Секс-туризм. Данное направление стали признавать только в последние годы, и только в тех странах, где легализована проституция. Излюбленными местами туристов по данному направлению являются Таиланд и Амстердам.

Легкоходство. Предполагает путешествие с целью похудения, в ходе которого турист достигает максимального снижения веса за счет постоянного передвижения по трудным маршрутам. Основное используемое снаряжения – топливо, вода и еда, от которых зависит продолжительность похода.

Трущобный туризм. При данном виде туризма турист совершает самостоятельные путешествия в трущобы, малозаселенные районы, представленные обветшалыми, недоброкачественными, неблагоустроенными жилищами. В настоящее время это очень быстрорастущий нишевой сегмент.

Некропольный туризм - посещение мест единичных или массовых захоронений с познавательной, мемориальной, реже исследовательской целью. Объекты некропольного туризма присутствуют практически во всех частях света. Максимально вовлеченными в туристическую сферу, оказались кладбища США, Франции, Италии. Развивающиеся страны, такие как, Индия, Египет, Аргентина, Малайзия и ряд других, имеют единичные некропольные объекты представляющие интерес для осуществления экскурсионных программ.

Селфи-туризм - является одним из инновационных видов туризма. Стал популярен с развитием информационных технологий, появлением телефонов с фронтальными камерами, селфи-технологиями. Данный вид туризма подразумевает возможность сделать фотографию на фоне разных достопримечательностей. С каждым годом с целью сделать селфи путешествуют все больше туристов. Популярными местами посещения в рамках данного вида туризма являются Франция, Англия, Германия, США, Турция, Азия.

Кинотуризм. Согласно социологическим исследованиям, примерно 40% туристов мечтают побывать в тех местах, где проходят съемки известных кинофильмов. Поклонники готовы потратить замечательную сумму денежных средств для того, чтобы посмотреть на места, связанные со съемками любимых сериалов, культовые автомобили и рестораны, дома, отели, которые фигурируют в популярных фильмах и т.п. Сегодня одним из самых популярных направлений является Нью-Йорк, где отснято огромное количество сюжетов. Популярностью пользуется также Новая Зеландия, которая знаменита съемками культовой трилогии «Властелин колец», поклонники которой имеются во всем мире [2].

Этнографические туры - это перспективное инновационное направление в современном культурно-познавательном туризме. Этнографические туры основаны на исторических и народных памятниках того или иного региона, но включают в себя также фольклорные праздники, народную кухню, народные промыслы, древние обычаи и многое другое. На сегодняшний день создаются множество этнографических турпродуктов, среди которых «Кавказский дом».

Религиозный туризм – один из самых популярных видов туризма в настоящее время. Под религиозным туризмом следует понимать виды деятельности, связанные с предоставлением услуг и удовлетворением потребностей туристов, направляющихся к святым местам и религиозным центрам, находящимся за пределами обычной для них среды. Религиозный туризм подразделяется на две основные разновидности: паломнический туризм и религиозный туризм экскурсионно-познавательной направленности.

Паломнический туризм - это совокупность поездок представителей различных конфессий с паломническими целями. Паломничество - стремление верующих людей поклониться святым местам. В настоящее время крупнейшими центрами религиозного паломничества являются Иерусалим, Рим, Мекка, Медина, Лумбини, Бодх-Гая.

Религиозный туризм экскурсионно-познавательной направленности предполагает посещение религиозных центров, в которых туристы смогут увидеть религиозные объекты - действующие культовые памятники, музеи, посетить богослужения, принять участие в крестных ходах, медитациях и других религиозных мероприятиях. Этот вид туризма тесно взаимосвязан с научным туризмом религиозной направленности. Ученые посещают центры существующих религий, страны и регионы с богатыми религиозными традициями. Такие поездки немногочисленны, но они расширяют географию туристских поездок [3].

Инновации в туризме - это планируемые, целенаправленные, неизбежные, управляемые и практические изменения и нововведения на уровне организаций, задействованных в туристической сфере, общественных объединений и государств, направленные на развитие туристических потоков и создание предложения, максимально удовлетворяющего и опережающего индивидуальный спрос. Все компоненты туристической индустрии должны подвергаться влиянию научно-технического прогресса. Только такое взаимодействие всех элементов туристской индустрии может привести к появлению существенного синергетического эффекта, выраженного в качестве роста сферы туризма [4].

ЛИТЕРАТУРА

1. https://tourlib.net/books_tourism/izotova.htm
2. https://spravochnik.ru/turizm/novye_vidy_turizma_v_postkrizisnyy_period/
3. https://tourlib.net/books_tourism/babkin.htm
4. https://studbooks.net/726870/turizm/innovatsionnaya_deyatelnost_turizme#90
5. https://zinref.ru/000_uchebniki/02800_logika/011_lekcii_raznie_60/298.htm
6. <https://scienceforum.ru/2014/article/2014004348>

ИННОВАЦИОННЫЕ И НЕОБЫЧНЫЕ ВИДЫ ТУРИЗМА

Микаилов Заур

АННОТАЦИЯ

В статье дается определение понятия инновации в сфере туризма, его сущность и значимость. Описываются основные инновационные направления туризма, их классификации. А именно, экстремальный, его наземные, воздушные, водные виды, медицинский, индустриальный, религиозный, этнографический, фестиваль и другие виды туризма. А также, необычные виды туризма в настоящее время – некропольный туризм, трущобный туризм, секс-туризм, легкоходство. Отмечаются основные регионы распространения этих видов туризма.

İNNOVATİV VƏ QEYRİ-ADİ TURİZM NÖVLƏRİ

Mikayilov Zaur

XÜLASƏ

Məqalədə turizm sahəsindəki yenilik anlayışının tərifı, mahiyyəti və əhəmiyyəti verilmişdir. Turizmin əsas innovativ istiqamətləri, onların təsnifatları təsvir edilmişdir. Yəni, ekstremal, quru, hava, su, tibbi, sənaye, dini, etnoqrafik, festival və digər turizm növləri. Həm də hazırda qeyri-adi turizm növləri – nekropol turizmi, gecəqondu turizmi, seks turizmi və çəki atma səyahətidir. Bu turizm növlərinin əsas paylanma bölgələri qeyd edilmişdir.

INNOVATIVE AND UNUSUAL TYPES OF TOURISM

Mikhailov Zaur

SUMMARY

The article provides a definition of the concept of innovation in the field of tourism, its essence and significance. The main innovative directions of tourism, their classification are described. Namely, extreme, its land, air, water types, medical, industrial, religious, ethnographic, festival and other types of tourism. And also, unusual types of tourism nowadays are necropolis tourism, slum tourism, sex tourism, and leisure travel. The main regions of distribution of these types of tourism are noted.

TERRORİZM BƏŞƏRİYYƏT ÜÇÜN TƏHLÜKƏDİR

Qunizadə Zəbirə Nəcməddin qızı
BDU-nun I kurs magistrantı
zabiraqunizade@gmail.com

Açar sözlər: Terror, ekstremizm, radikalizm, terrorizmə qarşı mübarizə, erməni terroru.

Ключевые слова: Террор, экстремизм, радикализм, борьба с терроризмом, армянский терроризм

Key words: Terror, extremism, radicalism, fight against terrorism, armenian terrorism

Giriş. Müasir dövrümüzdə beynəlxalq münasibətlərin normal gedişinə təhlükə yaradan, kütləvi insan ölümlərinə səbəb olan və bütün dünyanın diqqət mərkəzində olan qorxulu problemlərdən biri də terrorizmdir. Mühəribə və terrorizm, həqiqətən, insanlığın dağıdılmasıdır, insan hüquqlarının mərkəzində olan dəyərləri və onları qoruyan hüquqi sistemi sarsıtmağa yönələn fəaliyyətlərdir. 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra dünyada terrorizmlə mübarizə global xarakter alıb. Bir çox dünya ölkələri terrorizmlə mübarizə sahəsində bir sıra beynəlxalq razılaşmalara qoşulmuş, hüquq-mühafizə və milli təhlükəsizlik orqanlarına terrorizmlə mübarizədə əlavə səlahiyyət verən qanunlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan da terrorun bütün forma və təzahürlərini pisləyir, onun səbəb və nəticələrinin aradan qaldırılmasında beynəlxalq təşkilatlarla müntəzəm əməkdaşlıq edir.

Terrorizm müasir dövrün ən təhlükəli, çətin proqnozlaşdırılan və getdikcə daha müxtəlif formalar, daha hədələyici miqyaslar alan təzahürlərdən biridir. Terror aktları insan tələfatı ilə nəticələnir, böyük insan kütlələrinə güclü psixoloji təzyiq göstərir, yenidən bərpası mümkün olmayan maddi və mənəvi dəyərləri məhv edir, dövlətlər arasında nifaq salır, mühəribələrə, sosial və milli qruplar arasında inamsızlığın və nifrətin yaranmasına səbəb olur.

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin, fundamental insan hüquqlarının, dövlətlərarası beynəlxalq münasibətlərin pozulmasına səbəb olan bir sıra global problemlər sırasında ilk növbədə beynəlxalq terrorizm, separatizm, dini ekstremizm, kütləvi silahlanma kimi təhlükəli halları qeyd etmək olar. Bu təhlükələrdən biri olan terrorizm fəaliyyətini həyata keçirənlər fərdi və ya qrup, bir neçə qrup halında mövcud olub, təhlükəni beynəlxalq səviyyədə yayıb bilirlər. Müxtəlif dövlətlərdə olan bu qrupların fəaliyyəti "Beynəlxalq terror şəbəkəsi"ni meydana gətirir ki, bu da bəşəriyyət üçün ciddi problemlər yaradır. Bu təhlükəli problemlərlə mübarizə üçün dövlətlərin öz güclərini yüksək səviyyədə koordinasiya etməsi, beynəlxalq təşkilatlar şəbəkəsi yaratması, terrorizmlə mübarizəylə bağlı effektiv fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün onun vahid beynəlxalq hüquqi anlayışlarının, cinayətin bu növünün dəqiq hüquqi xarakteristikasının hazırlanması vacibdir.

Terrorizm əməllərini digər qanlı münaqişələrdən, cinayətlərdən, mühəribələrdən fərqləndirərkən onun tərkibindəki gözlənilməzlik, qəddarlıq kimi amillərə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir. Mühəribə və digər silahlı münaqişələr daha anlaşıqlı və pragmatik şəkildə baş verir və bu tip aktlar cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş, anlaşılan təzahür formalarına malikdir. Yəni cəmiyyət mühəribə ab-havasına uyğunlaşır, baş verəcək hər hansı bir qanlı münaqişəyə psixoloji cəhətdən hazır olur və burada baş verən aksiyalar anonim şəkildə təzahür etmir. Lakin, terror aktı gözlənilməz olur, psixoloji hazırlıq olmadan insanları öz içərisinə alır və onlara maddi, mənəvi, psixoloji və fiziki zərər vurur. Gözlənilməzlik şəraiti terrorun ən əsas silahlarından biridir. Xaos və qarışıqlıq yaratmaq və bundan istifadə etmək siyasi və digər bütün məqsədləri həyata keçirməkdə terrorçuların əsas silahlarından biri olur.

Terrorizm - siyasi məqsədlərin və məkrli niyyətlərin həyata keçirilməsi üçün ideoloji motivli təxribat, qətlə yetirmə, girov götürmə və ya başqa ictimai təhlükə yaradan zorakı, qəddar metodlardan istifadə edilməsidir.

Terrorçu – hər hansı bir formada terror fəaliyyətinin həyata keçirilməsində iştirak edən şəxs; terror qrupu – terror fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məqsədilə iki və daha artıq şəxsin birləşməsi; terror təşkilatı – terror fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılan və ya öz fəaliyyətində terrorçuluqdan istifadəni mümkün sayan təşkilat deməkdir.

Terrorizm elə bir mübarizə şəkli ki, radikalizm və ekstremizmin təzahürlərindən biri olmasına baxmayaraq, bir qayda olaraq bütün formaları hüquqaziddir, bəşəriyyət üçün böyük bir kabusdur, faciələr yaradan, qorxu yayan, insanların hüquq və azadlıqlarına birbaşa müdaxilə edən, bir sözlə sabitliyi pozan bir davranış şəkli. Terrorizmin baş verməsinin müxtəlif səbəbləri olduğu kimi, onun formaları da, həyata keçirilmə üsulları da müxtəlifdir. Bu müxtəliflik, çoxşaxəlilik terrorizmə qarşı mübarizəni olduqca çətinləşdirir.

Terror elə bir anlayışdır ki, onun dili, dini, vətəni, milləti yoxdur və bir anda bütün nizamı pozmağa qadirdir. Tarix göstərir ki, müxtəlif mənəvi dəyərlər, inanclar, ideyalar öz mübarizə üsullarını yaradır. Onlar öz fikirlərinə görə layiq olduqları ədaləti bərpa edir, əllərindən alınmış azadlıqlarını və haqlarını geri qazanırlar. Lakin, bir məqsəd, bir fikir minlərlə günahsız insanın qanı və canı bahasına əldə olunursa, bu mübarizəni nə qədər ədalətli saymaq olar? Elə bu cür haqq qazandırılan, bəraət görmək istəyən, ədalətin bərpası və ya ideyalar, amallar uğrunda mübarizə olaraq təqdim olunan, pərdələnən ən mənfur əməllərdən biridir terrorizm.

Terrorizmlə mübarizə sahəsində ən səs-küy doğuran məsələ din amilidir. Terrora səbəb olan faktorlar arasında yer alan din, insanlar üzərindəki təsirinə görə hər zaman bəzi qüvvələr tərəfindən istifadə edilmiş, bir çoxları terror hərəkətlərinə dini don geyindirərək bəraət qazandırmaya çalışmışdır. Eyni zamanda terror təşkilatlarının din adı altında fəaliyyət göstərməsinin bir səbəbi də odur ki, insanları din və cihad adı ilə müəyyən terror aktlarına cəlb etmək daha asandır. Yəni, terrorizmin əsas müraciət kütləsi dindar təbəqə içərisindən seçilir. İnanclı insanların zəif tərəfləri olan inanc və dəyərlərindən mənfurca istifadə edir və öz sadıq silahına çevirirlər. Dəyərlər elə bir sistemdir ki, dərk olunmadan qəbul və əməl edilən hallarda çox asanlıqla daha güclü qrupların təsiri altına düşmək kimi bir hal yaradır. Çox təəssüf ki, İslam dünyasında ictimai-siyasi durum, dini siyasi alətə çevirmək cəhdləri, təriqətlər, cərəyanlar və məzhəblərarası savaşlar dini maarifsizlik səbəbilə çoxsaylı mənfi nəticələr yaradır. Müasir dövrdə İraq və Suriya, Yəmən, Liviya, Əfqanıstan, Somali, Sudan, Nigeriya və digər ölkələrdə cərəyan edən vətəndaş müharibələri nəticəsində vəhşiliyin və zorakılığın tüğyan etdiyini, minlərlə günahsız müsəlmanın qətlə yetirildiyini, məsum körpələrin yetim qaldığını müşahidə edirik. Aclıq, səfalət, xaosun hökm sürdüyü bu ölkələrdə xarizmatik ruhani liderlər ətrafında birləşən lokal qruplar və dini cərəyanlardan istifadə edilməklə müxtəlif ixtilafatlar yaradılır. Tarixin bütün mərhələlərində müəyyən qurumlar məqsədlərinə çatmaq üçün dindən istifadə etmiş, din pərdəsi altında qırğınlar törətmişlər. “Dini” terror təşkilatlarının ən əsas özəlliyi də ondan ibarətdir ki, onların hədəf kütləsi çox genişdir. Bu təşkilatların əksəriyyətinin ideologiyasına görə onların dinini inkar edən hər kəs düşməndir və ölümə layiqdir. Günümüzdə “dini” terrora ən bariz nümunə Əl-Qaidə terror təşkilatının həyata keçirdiyi terror aktlarıdır. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, hansısa din adının terrorla bərabər çəkilməsi yolverilməzdir. Terrorun qarşısının alınmasının əvəzinə bu dini ədavəti daha da dərinləşdirir, düşünülməsi çox çətin olan nəticələrə gətirib çıxarır. Terrorçular öz milli, irqi, dini, siyasi, sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün insanları özlərinə nişan seçmiş fərdlərdir və heç bir din günahsız insanları öldürməyi məsləhət görmür.

Terror qruplaşmasına üzv olmaq müxtəlif formalarda baş verə bilər. Xüsusilə, təmin olunmamış və savadsız kütlələrdən tərəfdar tapmaq daha asan başa gəlir. Hər-hansı bir cərəyanın üzvləri əvvəlcə özlərinin qapalı qruplarına, azsaylı tərəfdarlarına alternativ sosial-dini layihələri məsələn, ailədən üz döndərmək, cəmiyyətlə əlaqəni kəsmək, təhsildən, tibbi yardımdan, elmi-texnoloji nailiyyətlərdən imtina etmək, sivil dünyadan ayrılmaq və s. həyata keçirməyi tapşıırırlar. Bu gedişlə onları cəmiyyətdən qoparır, dəstək və köməkdən məhrum edirlər. Bir şəxs cəmiyyətdən üz döndərdikdə zamanla cəmiyyət də ondan üz döndərir, yadlaşır. Tamamilə köməkdən məhrum qalan şəxsin gündəlik müəyyən ən sadə ehtiyacları təmin olunur və daha könlüdən xidmət göstərəcəyi hallarda daha böyük mükafatlar alacağı barədə vədlər eşidir. Ən nəhayətində uğrunda vuruşduğu amal mövcud olur ki, bu da onun inancına uyğun xeyir bir əməl kimi təqdim olunur və onu mükafatların ən alisinin gözlədiyi xülyasına inanır. Beləliklə, tamamilə idarə altına keçən, öz iradəsindən məhrum şəxs artıq terror qruplaşmasının əsgəri yox, hətta silahı olur. Ümumi nəzər yetirdikdə deyə bilərik ki, dünyanın müxtəlif bölgələrindən belə təşkilatlara cəlb edilən şəxslər mövcud sosial-siyasi vəziyyətə mənfi münasibət bəsləyir, müxalif mövqedə durur, sosial problemlərin tez və qısa həllinə çalışaraq, “xoşbəxt gələcək” qurmaq vədi ilə münaqişələrə cəlb edirlər. Zaman keçdikcə bu qruplara mühafizəkar, ənənəçi ideyaları birləşdirən şəxslər də birləşir və onlar da irimiqyaslı sosial təlatümlərə, siyasi etirazlara cəlb olunurlar.

Terrorizmə qarşı mübarizənin mürəkkəb məsələ olmasının əsas səbəbi onun kökündə siyasi səbəblərlə yanaşı sosial səbəblərin də durmasıdır. Bəzi müəlliflərin fikrincə, terrorizm bəzən insanların maddi vəziyyəti, yoxsulluğu, yaşadıkları çətinliklər, məruz qaldıkları işgəncələr, qarşılaşdıkları ədalətsizliklərdən də qaynaqlanır. Burada bir məsələni də qeyd edək ki, sırf siyasi maraqları nəminə terrora əl atənlər öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün çox vaxt sosial çətinliklərdən yararlanırlar. Bu da terrorun qarşısının alınmasını çətinləşdirir. Çünki bəşər cəmiyyəti yarandıqdan bəri dünyanı ədalətsiz hesab edən və ədaləti bərpa etmək istəyən insanlar hər zaman mövcud olmuşdur. Məhz bəzi terrorist təşkilatlarının belə insanlardan faydalanması nəticəsində terrorizm dünyada günü-gündən genişlənir.

Terror təşkilatlarının öz ətrafına tərəfdar toplaması müasir texnologiyaların inkişafı dövrünə qədər xeyli əziyyət tələb etsə də, qloballaşan dünyada informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində xeyli asanlaşmışdır. Yeni texnologiyalardan bu cür sui-istifadə halları nəticəsində cinayətin yeni növləri yaranır, dövlətin ərazi bütövlüyü ilə bağlı məlumatlar təhrif edilir, terrorizm ideologiyasının təbliği və terror aktlarının planlaşdırılması üçün internet şəbəkəsindən fəal istifadə olunur. Sosial şəbəkələrin insanları bir araya gətirərək informasiya, resurs və mədəniyyət paylaşımına imkan yaratması ilə bərabər, mənfi tərəfləri də vardır, istifadə məqsədindən asılı olaraq bəşəriyyətə ziyan verən hadisələrin - kibercinayətlər, terrorizm və başqa halların inkişafında vasitə olması da mümkündür. Bu cür halların yayılması birbaşa istifadəçilərdən, yəni insanların sosial mediadan istifadə məqsədlərindən asılıdır.

Son illər sosial şəbəkələrin milli təhlükəsizliyə yaratdığı təhdidlərlə bağlı narahatlıqlarını dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin nüfuzlu ictimaiyyət nümayəndələri və elmi mərkəzləri də etiraf edirlər. 2015-ci ildə “Twitter” sosial şəbəkə şirkəti terroristlərə, o cümlədən İŞİD və havadarlarına məxsus minlərlə hesabı terroru təbliğ etdikləri və ya terrorla təhdid etdikləri üçün bağlayıb. Şirkət rəhbərliyi açıqlamasında bildirib ki, 125 min hesabın bağlanması terror məzmunlu paylaşımın qarşısını almaq üçün atılan ilk addımdır və bağlanmış hesablar «Terrora çağırış və ya terroru dəstəkləyən məzmunlu» olması səbəbilə seçilib (2.səh 103).

Buna nümunə kimi, “əl-Şabab”, “Boko Haram”, İŞİD və digər terror təşkilatlarının sosial şəbəkələr vasitəsilə apardıqları təbliğatı göstərmək olar. “Twitter”, “Youtube” və digər sosial

şəbəkə platformaları onlar üçün ucuz və effektiv təbliğat vasitəsidir. Heç bir fiziki güc və əlavə resurs sərf etmədən özlərinə tərəfdar toplaya, istifadəçiləri terrorçuya çevirə bilirlər (2.səh 104)

Ümumiyyətlə, dini ekstremizm və terrorçuluq qanunun aliliyinə nail olunması, ictimai asayişin qorunması və insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət funksiyalarını yerinə yetirməyə qarşı əsas təhlükələrdən hesab olunur.

2001-ci il 11 sentyabr hadisələri terrorizmlə mübarizə sahəsində universal hüquqi və təşkilati mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə təkan vermişdir. BMT Təhlükəsizlik Şurası antiterrorizm üzrə əməli tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı bir sıra qətnamələr qəbul etmiş və BMT-nin Əks-Terrorçuluq üzrə Komitəsi yaradılmışdır. Məhz bu kimi faktlara görə 11 sentyabr hadisələri terrorizmlə mübarizədə yeni eranın başlanğıcı kimi qiymətləndirilir.

Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, qlobal səviyyədə görülmüş tədbirlərə baxmayaraq, Türkiyə, Rusiya, Böyük Britaniya, Səudiyyə Ərəbistanı və s. ölkələrdə həyata keçirilmiş terror aksiyaları antiterror fəaliyyətinin o qədər də səmərəli getmədiyini göstərir. Eyni zamanda terror aktlarının kütləvi qırğın silahları vasitəsilə törədilməsi ehtimalı bəşəriyyətin gələcəyinə qarşı yönəldilmiş təhdidlərin daha da gücləndiyini və intensivləşdiyini göstərir.

80-cı illərdən sonra keçirilmiş konfranslarda terrorun bütün forma və təzahürləri pislənmiş, yalnız bundan sonra müəyyən irəliləyişlər əldə edilmişdir. Müasir dövrün terrorla mübarizə arenasını qarışıq bir məkana çevirən digər bir amil isə millətçilik və separatçılıqdır. Hansısa bir dövlətin ərazisində yaşayan bir etnos həmin dövlətdən əldə edəcəyi ərazisi hesabına öz milli dövlətini qurmağa çalışır. Bu, əlbəttə ki, separatçı terrorizmdir.

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan Respublikası da erməni terroru ilə üzləşən ölkələrdəndir. Bəzi dövlətlər erməni quldurlarının törətdikləri terror aktlarına göz yumaraq Dağlıq Qarabağın işğalına guya ermənilərin öz müqəddəratını təyin etməsi kimi baxırlar. Bu isə Qarabağı Azərbaycandan qoparmağa çalışan erməni separatçıların maraqları ilə uzlaşır. Ermənilər Dağlıq Qarabağın ətrafındakı rayonları da işğal etməklə məqsədlərinin Azərbaycan torpaqlarının işğalı və azərbaycanlılara qarşı kütləvi terror həyata keçirmək olduğunu göstərmişlər. Əgər terrorizm bu qədər ziddiyyətli bir problem olmasaydı, bəzi dövlətlər bu məsələyə də ikili standartlardan yanaşmasa idilər, ermənilər kimi bədniiyyətli xalqlar ondan istifadə edə bilməzdi.

İstər “böyük Ermənistan”, istərsə də din pərdəsi altında erməni terror təşkilatlarının, xüsusən də ASALA-nın bütün bəşəriyyətə qarşı törətdikləri soyqırım və terror aktları daha dəhşətlidir. Onun qurbanları arasında Türkiyə və Azərbaycan vətəndaşları üstünlük təşkil edir. Bu, terrorun daha dəhşətli forması olan soyqırımdır. Təkcə XX əsrdə ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı iki dəhşətli soyqırım törətmişlər. 1918-ci il mart soyqırımı və 1992-ci il Xocalı soyqırımı erməni vəhşiliyinin bariz sübutudur. Bu soyqırımlar zamanı erməni terroristlərinin minlərlə günahsız uşaqları, qadınları və yaşlı insanları öldürməsi təkcə Azərbaycan xalqına deyil, bütün bəşəriyyətə qarşı dəhşətli bir cinayətdir.

İlk dəfə 1998-ci ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin mart soyqırımına hüquqi qiymət verməsi ilə bu vəhşiliklər bütün dünyaya nümayiş etdirilmiş, hər kəs erməni terrorunun dəhşətli miqyasını görmüşdür. Hazırda da respublikamızın yeritdiyi uğurlu siyasət nəticəsində Xocalı soyqırımını tanıyan və erməni terrorunu pisləyən dövlətlərin sayı ildən-ilə artır. Lakin, ermənilər hələ də, gizli vasitələrlə də olsa, öz terror əməllərindən əl çəkmirlər. Onlar, lazım olduqda digər millətlərə qarşı da terror aktları törətməkdən çəkinmir, öz çirkin məqsədlərinə çatmaq naminə minlərlə günahsız insanın ölümünə bais olurlar. Ermənistan dövlət səviyyəsində terroru himayə edən bir dövlət olduğunu bir daha sübut etdi. Vətən müharibəsi zamanı döyüş xəttindən çox uzaq məsafələrdə yaşayan dinc əhəlinin raket zərbələrinə məruz qalması, Ermənistanın Gəncə, Bərdə,

Mingəçevir, Tərtər kimi yaşayış məntəqələrinə təhlükəli raket sistemlərindən açdığı atəşlər insanlıqdan uzaq cinayət əməli, terror aktı, beynəlxalq hüququn kobud şəkildə pozulmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Beynəlxalq Terrorizm və onun Azərbaycana mənfi təsiri” metodik vəsait Bakı 2009, səh 50.
2. “Din və ideoloji təhlükəsizlik” Bakı 2020, səh 277
3. Elman Nəsirov “ABŞ və Beynəlxalq terrorizm” Bakı 2019, səh 300
4. Mahir Qəniyev, Şəhriyar İsmiyev “İslam humanizmi və lənətlənmiş terror” Bakı: “Şans Mətbəə LTD” MMC, 2017
5. Şəhriyar İsmiyev “XXI əsrin ən böyük bəlası İŞİD” Bakı: “Şans Mətbəə LTD” MMC, 2017.
6. Şəhriyar İsmiyev. İslam adı arxasında gizlənən terror təşkilatları və silahlı qruplaşmalar. Bakı: “Şans Mətbəə LTD” MMC, 2017.
7. <https://www.coe.int/az/web/compass/war-and-terrorism>

TERRORİZM BƏŞƏRİYYƏT ÜÇÜN TƏHLÜKƏDİR

Qunuzadə Zəbirə

XÜLASƏ

Göründüyü kimi, terrorizmin bu qədər çoxşaxəli və ziddiyyətli bir proses olması ona qarşı mübarizənin əsas çətinliyidir. Terrorizmlə mübarizə aparmaq üçün onun bütün növləri tam anlamıyla dərk olunmalıdır. Əgər dövlətlər terror hərəkətlərinə yol verməsələr, insanlar dinə xidmət adı ilə onların beynini yuyan terrorçu qruplara aldanmasalar, dini savadlılıq əldə etsələr, informasiya vasitələri daha güclü müdafiə olunsaydı terrorizmlə mübarizədə irəliləyiş əldə etmək mümkündür. Eyni zamanda milli müqəddəratın təyin olunmasını separatçılıqdan fərqləndirən konkret kriteriyalar mövcud olmalıdır ki, beynəlxalq mübarizə təmin olunsun. Terrorizmlə mübarizə, ilk növbədə şüurlarda aparılmalıdır. Bütün dünya terrorizmin mənfi xüsusiyyətlərini dərk etməli və ondan üz döndərməlidir. Çünki, bütün ədalətsizliklərə baxmayaraq, heç kəsə digərlərinin günahsız həyatı bahasına ədaləti bərpa etmək haqqı verilməmişdir.

ТЕРРОРИЗМ - УГРОЗА ЧЕЛОВЕЧЕСТВУ

Гунизаде Забира

АННОТАЦИЯ

Как видно, то, что терроризм – это такой многогранный и противоречивый процесс, является главной трудностью в борьбе с ним. Чтобы бороться с терроризмом, необходимо полностью понять его виды. Прогресс в борьбе с терроризмом возможен, если государства не совершают террористических актов, если люди не обманываются террористическими группами, промывающими им мозги во имя религиозной службы, если они приобретают религиозную грамотность и если средства массовой информации находятся под более надежной защитой. В то же время должны быть определенные критерии, которые отличают национальное самоопределение от сепаратизма, чтобы обеспечить международную борьбу. Борьба с терроризмом должна вестись, прежде всего, в умах. Весь мир должен

понять негативные черты терроризма и отвернуться от него. Потому что, несмотря на всю несправедливость, никто не имеет права восстановить справедливость за счет невинных жизней других.

TERRORISM IS A THREAT TO HUMANITY

Gunuzdaza Zabira

SUMMARY

As can be seen, the fact that terrorism is such a multifaceted and controversial process is the main difficulty in the fight against it. In order to fight terrorism, its all types must be fully understood. Progress in the fight against terrorism is possible if states do not commit terrorist acts, if people are not deceived by terrorist groups that brainwash them in the name of religious service, if they acquire religious literacy, and if the media is more strongly protected. At the same time, there must be specific criteria that distinguish national self-determination from separatism in order to ensure international struggle. The fight against terrorism must be carried out, first of all, in the minds. The whole world must understand the negative features of terrorism and turn away from it. Because in spite of all the injustices, no one has the right to restore justice at the expense of the innocent lives of others.

SOSIAL SİYASƏTDƏ MƏNZİL PROBLEMİNİN YERİ VƏ QONŞU DÖVLƏTLƏRİN TƏCRÜBƏSİ

Muxtar Nəbili Tahir oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
Muxtar.nebili@mail.ru

Açar sözlər: mənzil, mənzil problemi, dünya ölkələri, sosial siyasət

Ключевые слова: жилье, жилищная проблема, страны мира, социальная политика

Key words: housing, housing problem, world countries, social policy.

Mənzil problemi iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi cəhətdən fərdi yaşayış ehtiyacını ödəməkdən ötrü dövlətin iştirakını tələb edən məsələlərdən biridir. Dövlətin bu sahəyə cəlb edilməsi, yaradılan və həyata keçirilən mənzil siyasəti ilə təmin edilir [1, s.44]. Mənzil siyasəti isə iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi sahələrlə sıx bağlıdır.

Cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin bəzilərinin mənzil ehtiyaclarını ödəyə bilməmələri və mövcud həyat səviyyəsinə malik olmayan evlərdə yaşamaları, cəmiyyətin bütün təbəqələrinə təsir edən bir problemə çevrilmə potensialına malikdir. Bu baxımdan dövlətin mənzil siyasətinin əsas məqsədi mövcud potensialı ortaya qoymadan və ya çox yaymadan problemləri aradan qaldırmaqdır [2, s.44].

XXI əsrdə mənzil siyasəti inşaat sektorunu iqtisadiyyatın dirçəlişi üçün bir lokomotiv olaraq istifadə etmək və maliyyə bazarlarını hərəkətə gətirmək üçün istifadə olunur.

Tarixi inkişafına baxdıqımızda, mənzil siyasətinin sosial siyasətin bir istiqaməti olaraq ortaya çıxdığı və mənzil ehtiyaclarını ödəyə bilməyən şəxslərin mənzil ehtiyaclarını ödəmək üçün mərkəzi yaxud yerli hökumətlərin səylərindən ibarət olduğunu görə bilərik.

Ümumiyyətlə, mənzil siyasəti dedikdə, əslində sosial mənzil siyasəti başa düşülür. Çünki, burada əsas olan əhalinin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasıdır. Qonşu ölkələrdə mənzil siyasətinin ortaya çıxmasında və inkişafında əsas amil, mənzil ehtiyacının ödənilməsi və bu problemlərin sosial, iqtisadi və siyasi təsirlərinin azaldılması və mümkün olduğu təqdirdə aradan qaldırılmasıdır [3, s.129].

İnsan mövcud olduğu gündən bəri özünü xarici dünyanın zərərlərindən qorumaq üçün bir yer axtarır. İnsanlar əvvəlcə sığınacaq ehtiyacını ödəmək üçün təbiətdə mövcud olanlarla kifayətlənmiş, lakin sonradan öz istək və şərtlərinə uyğun sığınacaqlar qurmağa başlamışlar.

Sənayeləşmə ilə əlaqədar şəhərlərdə sığınacaq çatışmazlığı və normal yaşayış tələblərinə cavab verməyən tikililərin sayının artması mənzil problemi kimi qəbul edilmiş və öyrənilməyə başlanılmışdır.

Müasir dövrümüzdə sənayeləşmə səbəbindən artan mənzil problemi hələ də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Sosial və iqtisadi münasibətlərin determinantında sığınacaq funksiyasını yerinə yetirən mənzil çoxşaxəli hala gəlmişdir.

Mənzilin şəhərdə, iqtisadiyyatda və sosial sahələrdə həlledici və dəyişdirici təsirə malik olması dövlətlərin təsirli bir mənzil siyasəti yaratmasını tələb edir [3, s.121].

Mənzil iqtisadi baxımdan istehlak, sərmayə və istehsalıdır. Bu baxımdan mənzil siyasəti şəhər iqtisadiyyatının qiymətli bir məhsuludur. Mövcud sosial - iqtisadi sistemdə mənzil bir əmtəə olaraq qəbul edildiyindən, özlüyündə iqtisadi fəaliyyət sahəsidir. Şəhər iqtisadiyyatına birbaşa töhfəsinin yanında dolayı sosial təsirləri də var.

Mənzil probleminin həllinə gəldikdə, mənzil istehsalı və onun sosial ədalət nəzərə alınaraq paylanması onun iqtisadi və sosial təsirini artırır [3, s.67].

Düzgün mənzil siyasəti gəlir bölgüsünün yaxşılaşdırılmasına, sosial problemlərin qarşısının alınmasına, yoxsulluğun azaldılmasına və böyük ölçüdə məşğulluq imkanlarının yaradılmasına təsir göstərir.

Mənzil çatışmazlığı qonşu ölkələrin sosial siyasətində ortaya çıxan başlıca problemlərdəndir. Mənzil çatışmazlığının səbəblərini iki qrupda nəzərdən keçirmək mümkündür: Mənzil çatışmazlığının birinci səbəbi mənzil təminatının qeyri - kafi olmasıdır.

Mənzil sektoru böyük iqtisadi və sosial əhəmiyyətə malik olan əsas istiqamətlərdəndir [3, s.55].

Yüksək üfüqi və şaquli əlaqələrə malik olan bu sektorun inkişafı iqtisadi inkişaf üçün motor funksiyasını təmin etməklə yanaşı, məşğulluq imkanlarını yaxşılaşdıraraq işsizliyə qarşı bir tədbir olaraq da olduqca vacibdir, çünki bu sahə olduqca zəhmət tələb edən bir sektordur.

Mənzil çatışmazlığının əsas səbəbi, xüsusən 1950-ci illərdən sonra mənzilə olan tələbatın sürətlə artmasıdır. Bunun səbəblərindən biri İkinci Dünya Müharibəsindən sonra əhali sayının sürətlə artmasıdır [5].

Şəhərlərdə mənzilə olan tələbatı artıran digər bir amil, dəyişməyə meyilli olan ailə quruluşudur. Sənayeləşmə və sosial dəyişikliklə birlikdə genişlənmiş ailə quruluşu (daha çox kənd yerlərində görülür) şəhərlərdə kiçik ailə quruluşu ilə əvəz olunur.

Nənə və babaların eyni dam altında yaşadıkları böyük ailələrin yerini valideynlərdən və uşaqlardan ibarət kiçik ailələr tutur, bu zaman evlərin sayında artıma doğru dəyişiklik baş verir.

Belə hallarda böyük evlərə olan tələbat da artır. Xalqımız, habelə bir çox qonşu dövlətlərin əhalisi hələ də geniş mənzillərdə yaşamaq arzusunu davam etdirir, yalnız iqtisadi ehtiyaclar onları kiçik evlərdə yaşamağa məcbur edir [4].

Mənzil ilə bağlı araşdırılması lazım olan məsələlərin başında onların keyfiyyəti durur [5].

Evlər insanların yaşaması üçün tikilir. İnsan ömrünün çoxunun fiziki olaraq insanlar tərəfindən qurulan süni bir mühitdə keçirildiyini və bunun ən əhəmiyyətli hissəsinin bu xüsusiyyətin xaricində gizliliyi olan bir sığınacaq olduğunu nəzərə alsaq, yaşayış yerlərinin keyfiyyətinin əhəmiyyətli amil olduğunu qeyd edə bilərik.

Evlərin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar problemləri belə ümumiləşdirmək mümkündür: Mənzil problemlərindən birincisi qanunsuz tikilidir. İkincisi, çoxmənzilli bina və sıx tikinti nəticəsində yaranan yaşıllıq sahəsinin və infrastrukturun qeyri-kafiliyini qeyd etmək olar [5, s.6].

Bəzən mənzil probleminin həlli məqsədilə atılan addım düzgün olmaya bilər. Çoxmənzilli yaşayış binalarının tikintisi zamanı tikinti üslubundan irəli gələn bəzi problemlər çöküntüyə, nəticədə yenidən mənzil probleminə, ən pis halda isə fəlakətə səbəb ola bilər.

Mənzil problemi ümumi halda dövlətin, xüsusi halda isə şəxslərin fərdi problemidir. Buna görə toxunulması vacib olan bir məsələ də tədricən baxımsız və rahatlıq baxımından dövrün imkanlarından məhrum olan fərdi yaşayış (bağ) evlərinin mövcud vəziyyəti və onların tədricən azalmasıdır.

Evlərin dayanıqlılığı və genişliyi, rahatlığı, müstəqilliyi, ətraf mühiti və sosial mühiti kimi məsələlər əsasən bu evlərin yerləşdiyi binaların növündən asılıdır. Bu problemləri mənzillərin növlərinə görə araşdırmaq faydalı olardı.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, düzgün və effektiv şəkildə həyata keçirilən mənzil siyasəti ilə gecəqonduların qarşısı alınmalıdır [5]. Bunu edərkən, tarixdən gələn və yüzillik bilik və təcrübə nəticəsində yetişmiş memarlıq mədəni dəyərlərimizi qorunmalıyıq. Bunun üçün xalqımızın mənzil anlayışı müəyyən edilməlidir [5].

Yeni məskunlaşma və ətraf mühitin inkişafı üçün prioritet hədəflər müəyyən edilməlidir. Problem sosial-iqtisadi ölçüləri ilə həll edilməli və miqrasiyanın qarşısını almaq üçün tədbirlər

sürətlə həyata keçirilməlidir. Bunun üçün, bütün iqtisadi amillər nəzərə alınmaqla, hansı bölgədə inkişaf potensialına malik olduğu hesablanaraq təşviq edilməlidir [5].

Əhali sayı artan iri şəhərlərdə inzibati orqanlar tərəfindən məskunlaşmaya nəzarət olunması mənzil probleminin qarşısının alınması ilə bağlı atılan addımlardan biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Bəzi şəhərlərdə əvvəlki illərdə tikilmiş evlərə qanunsuz olaraq əlavə mərtəbə tikmək mümkündür. Belə hallarda rüşvətxorluğun qarşısı alınmalı və inzibati səmərəlilik təmin edilməlidir [5].

Bir çox şəhərlərdə əhəlinin sıxlığı və mərtəbə sayı üçün uyğun olmayan mövcud memarlıq planlarına düzəliş edilməlidir.

Türkiyədə mənzil probleminin yüksək səviyyədə olmasının səbəbi demoqrafik quruluş və geosiyasi mövqedir. Maliyyə bazarlarını daha cəlbedici etməklə, vergi tənzimləmələri və daha aşağı gəlirə malik əhali qrupu üçün mənzil inşası ilə mənzil mülkiyyətçiliyinin artırılması və kirayə haqqının azaldılması hesabına problemin həlli mümkün ola bilər. Qlobal miqyasda mənzil qiymətlərinə təsir edən digər bir amil də tədarük zəncirlərinin pisləşməsidir. Eyni zamanda ölkələr arasında dəniz nəqliyyatı xərci gündəgün artır. Bu baxımdan Türkiyə mövcud xərclər azaltmaq üçün mənzil probleminə dair 2020 – 2026 – cı illər üçün strateji plan hazırlamışdır.

Rusiyada 2020-ci ilin ilk 9 ayında vətəndaşlar mənzil alışı üçün 265 milyard rubl, yəni 3,6 milyard dollar xərcləmişlər. Bu rəqəm daşınmaz əmlak bazarında rekord göstərici hesab olunur. “CBRE” şirkətinin məlumatlarını bölüşən “İzvestiya” qəzeti ev satışlarının 2021 - ci ildə 2019 - cu ilə nisbətən 56 faiz, 2020 -ci ilə nisbətən isə 34 faiz artdığını yazır.

Analitiklər bu məbləğin ilin sonuna qədər 350-390 milyard rubla yüksələcəyini proqnozlaşdırırlar. İqtisadiyyatı tənzimləmək və inflyasiyanı idarə etmək üçün ipoteka faizlərinin artması ilə mənzil satışlarının yavaşladığı da bildirilir. Digər tərəfdən, ilk doqquz ay ərzində kommersiya daşınmaz əmlakı alqı - satışına sərf olunan vəsaitin miqdarı 43 milyard rubl təşkil etmişdir. “RBC” qəzeti son rübdə Soçidə elit mənzil qiymətlərinin Moskvanı keçdiyini də bildirmişdir. “Knight Frank” - ın qiymətləndirməsini bölüşən qəzet bu seqmentdə kvadrat metrə qiyamətini 1.6 milyon rubla (21 min 600 dollar) yüksəlməsini də vurğulamışdır. Bu məbləğ Moskva ortalamasından 30 faiz çoxdur. “Knight Frank” analitikləri Soçidə qiymət artımını məhdud təkliflə izah edirlər. Belə ki, statistikanın aid olduğu dövrdə elit mənzil seqmentində şəhərdəki təkliflərin sayı cəmi 200 idi.

2019 - cu ilin may ayından bəri İranda, bir tərəfdən ABŞ-ın birtərəfli sanksiyaları, digər tərəfdən koronavirus epidemiyasının global təsiri ilə mənzil qiymətləri də artan inflyasiyadan təsirlənmişdir. Mənzil qiymətlərinin artması-başqa sözlə, qeyri-sabitlik paytaxt Tehrandə yaşayan orta və aşağı gəlirli qruplara birbaşa təsir edir. Hökumətin İran İslam Respublikası Konstitusiyasının 31 - ci maddəsinə əsasən, hər bir iranlı ailənin (xüsusən kəndlilər və işçilər) ehtiyacları üçün uyğun bir mənzilə malik olmaq hüququ var. Ancaq burada gəlirlər və yaşayış xərcləri elədir ki, orta gəlirli bir ailə gəlirlərinin üçdə birini toplaya bilərsə, 25 il ərzində yeni ev əldə edə bilər. Digər tərəfdən, kirayə qiymətləri inflyasiyaya paralel olaraq artdıqda, İrandakı mənfəi iqtisadi göstəricilərin təsiri ilə Tehrandə sığınacaq ehtiyacı bəzi seqmentlər üçün problemə çevrilmişdir. İnqilabın ilk günlərindən İrana nəfəs verməyən sanksiyaların rolu danılmazdır. Ancaq görünür ki, siyasi elitələr ölkənin mənzil siyasətini ciddi şəkildə nəzərdən keçirməlidirlər. Əks təqdirdə, vəziyyət belə davam edərsə, 10 ildən sonra Tehrandə mənzil sektorunda daha böyük problemlər müşahidə olunacaqdır [5].

Mənzil problemi Gürcüstan hökumətinin də diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. İndi vətəndaşların Gürcüstanda evlər, yaşayış sahələri və s. kimi daşınmaz əmlak alması əvvəlki illərə

nisbətən daha asandır. Gürcüstan Hökumətinin ölkəyə yeni investorları cəlb etmək üçün atdığı bəzi addımlar nəticəsində Gürcüstanda ev almaq çox asan hala gəlmişdir.

Qonşu ölkələr, habelə Azərbaycan növbəti illərdə mənzil problemi ilə sosial və iqtisadi problemlər arasındakı əlaqəni daha yaxşı anlaya bilər. Dövlətin mənzil siyasəti və mənzil siyasətinin güclü sosial siyasət sütununun əhəmiyyətini fərdlərin mənzil ehtiyaclarının ödənilməsində başa düşmək olar.

İnsanların narahatlıq içində deyil, rahat mənzillərdə yaşamaları, sosial rifah halının yaxşılaşdırılması, əmin-amanlığın təmin edilməsi humanist dəyərləri üstün tutan hər bir cəmiyyətin qarşısında duran əsas məqsədlər olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Akarsu Z.A. (2019), Housing Problem. London, London publishing, 453p.
2. Akın S.E. (2017), Housing problem in foreign country, Ankara Example, Unpublished Doctoral Thesis, 199 p.
3. Alkan A.L. (2020), The Concept of Housing and Housing Problem that Has Changed in Turkey Over the Years, Ankara, Institute of Urban Studies, 187 p.
4. http://ijopec.co.uk/wpcontent/uploads/2018/04/MK_KITAP_IC_20KASIM.pdf-adl%C4%B1-dosyan%C4%B1n-kopyas%C4%B1.pdf.
5. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/8445>.

SOSIAL SİYASƏTDƏ MƏNZİL PROBLEMİNİN YERİ VƏ QONŞU DÖVLƏTLƏRİN TƏCRÜBƏSİ

Muxtar Nəbili

XÜLASƏ

Bir insanın yaşadığı və ya hüquqi sahibi olduğu mənzil, əsasən sığınacaq ehtiyacını ödəyən bir yerdir. Ancaq evi yalnız fiziki bir məkan olaraq qəbul etmək olmaz.

Bu baxımdan ailə həyatı, ailə üzvləri arasındakı münasibətlər və ictimai münasibətlər mənzil probleminin vacib elementləri olaraq da qəbul edilir.

Ailə mühiti insanın tərbiyə və sosiallaşma prosesinin başlanğıcını və əsasını təşkil edir. Mənzil məsələsi araşdırıldıqda bu yerlərdən istifadə edən fərdlər arasındakı əlaqələrə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Nəticədə ortaya çıxan ailəvi və sosial quruluş, eləcə də fiziki məkanın vacibliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan mövzu sosial siyasətin vacib sahələrindən birini təşkil etsə də, hökumət siyasətində ən çox əhəmiyyət verilən mövzular arasında ön plana çıxmışdır.

Əhalisi sürətlə artan və şəhərləşən bir sıra dünya ölkələrində evlərin keyfiyyəti, insanların mənzillə bağlı ehtiyacları günü-gündən artmaqdadır. Bu baxımdan mövzu müasir dövrdə araşdırılmaq üçün hələ də aktual bir mövzudur.

МЕСТО ЖИЛИЩНОЙ ПРОБЛЕМЫ В СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ И ОПЫТ СОСЕДНИХ ГОСУДАРСТВ

Мухтар Набили

АННОТАЦИЯ

То жильё, где человек живёт или оно находится в его законной собственности, в особенности, является тем местом, где он удовлетворяет свою потребность в убежище. Но не следует рассматривать дом только как физическое пространство.

С этой позиции семейная жизнь, отношения между членами семьи и общественные отношения также рассматриваются как важные элементы жилищной проблемы.

Семейная среда - это начало и основа процесса воспитания и социализации. При исследовании жилья особое внимание следует уделять взаимоотношениям между людьми, которые пользуются этими местами.

Образованная в результате этого семья и социальная структура, а также значимость физического пространства имеют очень важное значение. В этой связи, даже если эта тема является одним из важнейших направлений социальной политики, правительство среди наиболее важных вопросов в своей государственной политике выводит его на первый план.

В ряде стран, где население увеличивается быстрыми темпами и идет процесс усиленной урбанизации, качество жилья и потребности людей в жилье повышаются день ото дня. В связи с этим, данная тема все ещё актуальна для современных исследований.

THE PLACE OF THE HOUSING PROBLEM IN SOCIAL POLICY AND THE EXPERIENCE OF NEIGHBORING STATES

Nabili Mukhtar

SUMMARY

An apartment where a person lives or is legally owned is basically a place that meets the need for asylum. However, the house should not be considered only as a physical space.

From this point of view, family life, relations between family members and social relations are also considered as important elements of the housing problem.

The family environment is the beginning and the basis of the process of upbringing and socialization. When investigating housing, special attention should be paid to the relationships between individuals who use these places.

The resulting family and social structure, as well as the importance of physical space, are important. In this regard, although the topic is one of the most important areas of social policy, it has come to the fore among the most important issues in government policy.

In a number of rapidly growing and urbanized countries, the quality of housing and people's housing needs are increasing day by day. In this regard, the topic is still relevant for research in modern times.

DÜNYANIN SOSIAL-SİYASİ PROSESLƏRİNDƏ GƏNCLƏRİN İŞTİRAKÇILIĞI VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

Nəzrin Ömərzadə

BDU-nun 2-ci kurs magistrantı

nezrinomerzade@gmail.com

Açar sözlər: gənc, gənclərin iştirakçılığı, siyasət, siyasi, sosial, proses, cəmiyyət, qərar.

Ключевые слова: молодой, участие молодежи, политика, политический, социальный, процесс, общество, решение.

Key words: youth, youth participation, politics, political, social, process, society, decision.

Giriş. Son illərin akademik tədqiqatlarında gənclərin iştirakçılığı mövzusunun təhlili və dövlət proqramlarının, siyasətlərin, qərarların qəbul edilməsində gənclərə yönəlik yanaşmanın, onların mənafeələrinin əsas götürülməsi böyük aktuallıq qazanmışdır. Təəssüflər olsun ki, müasir dövrdə dünyanın müxtəlif bölgələrində gənclər təhsilə əlçatanlıq, savadsızlıq, yoxsulluq, iş yerlərində artan işsizlik və etibarsızlıq, maddə asılılığı, HIV/AIDS, sosial rifah proqramlarında azalma və silahlı münaqişəyə məcburi cəlb edilmə kimi milli və beynəlxalq səviyyədə geniş yayılmış çətinliklərlə qarşılaşır və bu hallarla mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalırlar. Bu çətinliklərin üstəsindən gəlmək üçün məhdud imkanlara, resurslara və fürsətlərə sahib olan gənclər özlərini fəaliyyətsiz və dəyərsiz hiss edir və bununla da əlaqəli olaraq daha çox xəyal qırıqlığına məruz qalırlar.

Halbuki onlara effektiv iştirakçılıq üçün lazımı məlumat, təhsil və onların vətəndaşlıq hüquqlarına əlçatanlıq kimi lazımı vasitələr, fikirlərini ifadə etmək üçün söz hüququ verildikdə və onların fəaliyyət göstərməsi üçün təhlükəsiz məkanlar yaradıldıqda onlar siyasi dünyanı daha yaxşıya doğru hərəkət etdirir və daha irəliyə apara bilirlər. Gənclərə təsir edə biləcək yeni siyasi qərarların formalaşmasında gənclərin müasir dövrdə qarşılaşdıqları problemləri çox ehtimalla hiss etməyən yaşlı siyasətçilərlə müqayisədə, bu problemləri yaşayan və hiss edən gənclər daha mühüm rol oynayırlar.

Gənclər dünyanın siyasi, iqtisadi, humanitar və sosial fəaliyyətlərində aktiv iştirak edir və mühüm rol oynayırlar. Elə bu səbəbdən də, gənclərin iştirakçılığı anlayışını analiz etmək, onun mahiyyətini dərk etmək, bu tip iştirakçılığın sosial-siyasi məsələlərə necə təsir etdiyini başa düşmək kifayət qədər aktualdır və zəruridir. Buna görə də bu mövzunun tədqiq və təhlili gənclərin ictimai-siyasi dəyişikliklərdə rolunu və yerini dərinlən dərk etməyə və qiymətləndirməyə böyük kömək edir. Məqalə akademik dairələr, gənclər siyasətinin həyata keçirilməsində maraqlı və aktiv dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları və ictimaiyyət üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Terminlərin təhlili və mövzuya hazırlıq. Mövzunun mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, onun daha yaxşı başa düşülməsi üçün müxtəlif terminlərin tədqiq edilməsi məsələsi çox əhəmiyyətlidir. Təhlilə başladıda ilkin olaraq “**gənc olmaq**” anlayışına nəzər saldıqda görürük ki, bu anlayış yaşlılar və gənclər arasında, cəmiyyətin fərqli bölgələrində, fərqli siyasi, sosial və mədəni sistemlər arasında və fərqli tarixi keçmişə sahib insanlar arasında fərqli mənalarda başa düşülməkdədir. Eyni zamanda, beynəlxalq təşkilatların da hər biri “gənc olmaq” anlayışını fərqli şəkillərdə təyin edirlər. Məsələn, Beynəlxalq Gənclər İli - 1985-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyası gəncləri 15-24 yaş arasındakı şəxslər olaraq müəyyən etmişdir. Bununla birlikdə vəziyyətin mürəkkəbliyini daha yaxından nəzərdən keçirsək görürük ki, BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasında “uşaqlar” 18 yaşına kimi olan insanlar kimi göstərilmişdir. Avropa

İttifaqının Gənclər Fəaliyyətdə Proqramında isə gənclər üçün müəyyən edilmiş yaş 13-30 yaş aralığındadır. Azərbaycan Respublikasının “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə” 5 may 2007-ci il tarixli Qanununa əsasən isə Azərbaycanda gənclər 14-29 yaşlarında hesab edilir. Beləliklə isə, buradan aydın olur ki, bu anlayış fərqli baxış perspektivləri və kontekstlərlə dəyişir.

Təhlili zəruri olan digər əsas termin - **İştirakçılıq** anlayışı hər bir şəxs üçün fundamental hüquq olmaqla bərabər, bir çox digər konvensiya və bəyannamələrdə təkrarlanan İnsan Hüquqları Ümumdünya Bəyannaməsinin rəhbər prinsiplərindən biridir. İştirakçılıq anlayışının niyə əhəmiyyətli olduğunu analiz etməzdən əvvəl, onun istifadə olun çoxsaylı və mübahisəli təriflərindən bəzilərini başa düşmək və vahid işlənən bir tərif müəyyən etmək vacibdir. Roger A. Hart(1992) uşaqların və gənclərin iştirakçılığı ilə əlaqəli yazdığı bir məqalədə bu anlayışı belə tərif edir: “Bu məqalədə **iştirakçılıq** termini – ümumi olaraq fərdin öz həyatını və içində yaşadığı cəmiyyətin həyatına təsir edən qərarların paylaşılması prosesini ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir.

O, demokratiyanın qurulması vasitəsidir və demokratiyanı ölçmək üçün bir standartdır. İştirak vətəndaşlığın əsas hüququdur” (1). 2006-cı ildə Millətlər Birliyi Gənclik Proqramı və UNICEF birlikdə hazırladıqları kitabda qeyd edir: “Dünyada bir çox inkişaf prosesləri, mədəniyyətlər və bənzərsiz fərdlər olduğu üçün iştirak hər hansısa bir tək fenomen deyil. İştirakın müxtəlif tərifləri var. Bununla bərabər, iştirakçılığın əsas konsepsiyası insanların özlərini sosial və inkişaf proseslərinə daxil etməkdə müstəqil olmaları və fərdi özünü cəlb etmənin aktiv, könüllü və məlumatlı olmasıdır” (2).

Gənclərin yerli və bölgə həyatında iştirakı ilə əlaqədar yenidən işlənmiş Avropa Xartiyası **gənclərin iştirakçılığı** ilə bağlı geniş bir anlayış təklif etmişdir: “İştirakçılıq və aktiv vətəndaşlıq - qərarlarda iştirak etmək və təsir göstərmək, eyni zamanda daha yaxşı cəmiyyət qurmaqda töhfə vermək məqsədi ilə hərəkət və fəaliyyətlərdə iştirak etmək üçün hüquqa, vasitəyə, məkana, fürsətə və lazım olduqda dəstəyə sahib olmaqdır.” Bu tərif gənclərin iştirakçılığının 2 növünü əhatə edirdi: 1. yerli, milli və beynəlxalq səviyyədə nümayəndəlik institutları sistemində qərar qəbul etmə prosesində iştirak; 2. qeyri-formal təhsil və informasiya sahəsindəki mədəni və sosial fəaliyyətlər kimi vətəndaş cəmiyyətindəki fəaliyyət və hərəkətlərdə iştirak. İştirakın bütün növlərində ümumi məqsəd dəyişiklik etmək və cəmiyyətə təsir göstərməkdir. İştirakçılıq anlayışına bənzər şəkildə, gənclərin iştirakçılığı termini üçün bir çox fərqli izahatlar və təriflər mövcuddur. Rys Farthing (2012) 14 fərqli müəllifin gənclərin iştirakçılığı haqqında təriflərini analiz edərək gənclərin iştirakçılığına dair ümumi bir tərif verir: “Gənclərin iştirakçılığı - gənclərin fəal vətəndaş olaraq iştirak etdikləri, fikirlərini ifadə etdikləri və onları narahat edən mövzularda qərar vermə gücünə sahib olduqları bir prosesdir” (3).

Gənclərin cəmiyyət həyatında iştirakı və rolunun müəyyən edilməsi. Gənclərin iştirakı gənclərin öz icmalarında fəal şəkildə iştirakıdır, gənclərin qərar qəbul edilməsində və həyat şəraitinin formalaşmasında iştirakının və onun geniş konsepsiyasının bir hissəsidir. Daha konkret olaraq, gənclərin iştirakı gənclərin planlaşdırma, qərarlar və onlara təsir edən qaynaqlar üzərində nəzarətə təsir edə biləcəyi bir prosesdir. Gənclərin iştirakı daha yaxşı qərar və nəticələrə gətirib çıxarır və gənclərin rifahı və inkişafını təbliğ edir.

Gənclərin iştirakı onları dəstəkləyən və onlara təsir göstərən qərarlar və hərəkətlərdə gənclər üçün aktiv rol oynamağa imkan verir və onlara kömək edir, gəncləri müstəqil hərəkət etməyə və öz həyatlarına və ətraf mühitə görə məsuliyyətə cəlb etməyə təşviq edir, yerli icmaların, bölgələrin və ölkələrin inkişafına yardım edir. Gənclərin iştirakı cəmiyyətin imkanlarını gücləndirir, fəal vətəndaşlığın inkişafında vacibdir, çünki gənclərin sosial hüquqlarını onların öhdəlikləri ilə balanslaşdırır. Gənclərin iştirakçılığı vətəndaşlıq ideyaları, fərdi inkişaf və

cəmiyyətdə baş verən proseslərdə fəal iştirakla bağlıdır. Gənclər öz cəmiyyətlərində əvəzsiz xidmətlər göstərir və onlar bu iştirak vasitəsi ilə özlərini inkişaf etdirir və gücləndirirlər.

1989-cu ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilən Uşaq Hüquqları Konvensiyasında göstərildiyi kimi gənclər iştirakçılıq hüququna malikdirlər. 1990-cı ildə qəbul edilən Konvensiya BMT-nin təxminən hər bir üzvü tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. Konvensiyanın 12-ci maddəsi ən çox ona istinad edir ki, öz fikirlərini formalaşdırmağa qadir olan gənclər onlara təsir edən bütün məsələlərdə fikirlərini ifadə etmək hüququna malikdirlər. Maddə 12 gənclərin iqtisadi və ya sosial statusundan və ya hüquqlarını müdafiə edən hər hansı bir vəziyyətdən asılı olmayaraq, iştirak hüququnu təmin edir.

Gənclərin iştirak etməsinin səbəbləri Konvensiya və onun prinsiplərindən kənara çıxır. Bu səbəblər sonsuzdur və gənclərin iştirakının hər bir nümunəsi tətbiq olunur, siyahı daha da artır. Burada yalnız bir neçə nümunəni misal gətirə bilərik:

Yətərlilik: İştirakçılıq gənclər üçün bir öyrənmə müddətidir. Onun vasitəsilə gənclər onları gələcək şəxsi, akademik və karyera həyatı üçün hazırlayacaq ünsiyyət və s. kimi sosial fəaliyyət bacarıqları əldə edirlər.

Təyinat: Müəyyən bir qrupun daxilində bir məsuliyyətə cəlb edilən, bir fəaliyyətə təyin edilən gənclər o öhdəliyi uğurla yerinə yetirməyin, bir məqsədə nail olmaq üçün səy göstərməyin və cəsarətin faydasını müəyyən edirlər.

Öz-özünə dəyər: Gənclər özlərinin müəyyən bir rola sahib olduğunu və aktiv fəal olmağa qadir olduğunu başa düşməyə başlayırlar. Özlərini cəmiyyət üçün dəyərli və faydalı hesab edirlər.

Xoşbəxtlik: İştirak depressiya və ümitsizliyə məruzqalma ehtimalını azaldır.

Vicdanlılıq: İştirak gənclərə özləri, yaşdırları, ailələri və başqaları üçün məsuliyyət daşmasına imkan verir. Bu nəticədə cəmiyyətdə vacib olan şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafını - məsuliyyət, vicdanlılıq və tolerantlıq tələb edir.

Dünyagörüşü: Gənclər hadisələrə müxtəlif prizmadan baxaraq, hadisələrə yeni və gözlənilməz şəkildə təsir edən yeni perspektivlər gətirirlər və nəticələri müsbət yöndə dəyişirlər.

Bacarıq və Təcrübə: Müxtəlif bacarıq və təcrübə qazanaraq, gələcəkdə axtarılan kadrlara çevrilirlər.

İştirakçılıq vasitəsi ilə gənclər:

- Öz ideyaları və fikirləri barədə digər gənclər və maraqlı tərəflərlə məsləhətləşmələr aparırlar;

- Öz həyatlarına təsir edəcək məsələlərlə bağlı araşdırmalar aparırlar;

- Cəmiyyətdəki fəaliyyətlərdə və hadisələrdə iştirak edir və liderlik edirlər;

- Gənclər komitələrində və fəaliyyət qruplarında iştirak edirlər;

- Qərarverici orqanlarda fəaliyyət göstərmək imkanı qazanırlar.

Marc Jans və Kurt De Backer, Gənclər İştirakçılığının üçbucağını təqdim edir. Birinci növbədə onlar mübarizə aparacaq nəyəsə sahib olmalı, bunun ardınca onların fərqlilik yaratmağa bacarıqları olmalı, nəhayət məsələni səmərəli həll etmək üçün başqaları ilə əlaqə qura bilməlidirlər.

2012-ci ildə Rys Farthing gənclərin iştirakçılığı üçün dörd əsas məqamı təsbit etmişdir:

• **İnsan hüquqları** - Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyasının 12, 13 və 31-ci maddələrində uşaqlar və gənclərin öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etmək hüququ, ifadə azadlığı hüququ (hər cür informasiya və fikirləri axtarmaq, almaq və yaymaq azadlığı daxil olmaqla); mədəni həyat və sənətdə sərbəst iştirak etmək hüququ olduğu göstərilir;

• **Radikal gücləndirmə** - Gəncləri cəmiyyətdə məzlum və marjinal qrup olaraq görənlər üçün, gənclərin iştirakı onlara həyatlarında daha çox nəzarət və daha çox güc vermək imkanındır;

- **Xidmətin səmərəsi** - Gənclərin iştirakı gənclərə göstərilən xidmətlərin daha münasib və daha səmərəli olmasını təmin etmək yolu olaraq görülür;

- **Müsbət gənclik inkişafı** - gənclərin böyükklər strukturlarına qatılması onların model vətəndaşa çevrilmələrinə hazırlanmasına və şəxsi və sosial inkişafına kömək edir.

Hartın iştirakçılıq Pilləkəni gənclərin iştirakçılığı ilə bağlı layihələri təkmilləşdirərkən və onlar üzərində işləyərkən istifadə oluna biləcək bir modeldir. Bu, gənclərə qərar qəbul edilməsində fəal iştirak etmək və onlara cəmiyyətdə səs sahibi olmaq imkanı verir. Gənclərin iştirakçılığının 1992-ci ildə Hart tərəfindən modelləşdirilən müxtəlif səviyyələri vardır:

1. Manipulasiya. Bu addımda yetişkinlər öz qərarlarını dəstəkləmək üçün gənclərdən istifadə etdikdə, bu qərarların gənclərdən ilhamlandığını iddia etdikdə baş verir. Bu tip fəaliyyətlər yetişkinlərin rəhbərliyi ilə həyata keçirilir, gənclər bu fəaliyyətin məqsədini başa düşmədən bu fəaliyyətlərə yönəldirlər.

2. Dekorasiya. Gənclər kömək etmək, dəstək göstərmək üçün istifadə edildikdə olur. Gənclər bu mərhələdə layihənin məqsədini başa düşürlər, ancaq bu layihələrin necə planlandığına dair heç bir fikirləri yoxdur.

3. Tokenizm (Simvolik). Gənclərə söz verilmiş kimi görünə bilər, əslində nə etdikləri və ya necə iştirak etdikləri barədə başqa seçimləri yoxdur. Bu zaman gənclərlə minimal imkanlarla məsləhətləşirlər. Çox yaxşı niyyətli böyükklər arasında ən çətini və ən geniş yayılanıdır. Yaşlı nəsil gənclərə söz vermə mövzusunda həqiqətən narahatdırlar, ancaq bunun üçün ən yaxşı yanaşmanın nə olduğu haqqında diqqətli düşünməyə başlamamışlardır.

4. Təyin edilmiş, amma məlumath. Burada gənclərə müəyyən bir rol verilir, onlara bu rola necə və niyə daxil olduqları mövzusunda məlumat verilir. Nərdivanın bu mərtəbəsi gənclər təşkilatları tərəfindən şəkilləndirilir. Gənclər layihənin məqsədi, qərar vermə prosesini başa düşürlər və bir rola sahibdirlər.

5. Məsləhətləşilən və məlumat verilən. Məsləhətləşilən və məlumat verilən gənclər böyükklər tərəfindən hazırlanan və həyata keçirilən layihələr və proqramlar haqqında tövsiyələr verdikdə ortaya çıxır. Gənclər öz düşüncələrinin istifadəsi və böyükklər tərəfindən alınacaq qərarların nəticələri haqqında məlumatlandırılır.

6. Fəaliyyətlərin böyükklər tərəfindən başladılması, qərarların gənclərlə birlikdə alınması. Layihələr və ya proqramlar böyükklər tərəfindən təşəbbüs edilir, lakin qərarların alınması gənclərlə birlikdə baş verir.

7. Fəaliyyətlərin gənclər tərəfindən başladılması və idarə olunması. Bu mərhələdə gənclər bir layihə və ya bir proqram üçün təşəbbüs edirlər, onları istiqamətləndirirlər. Böyükklər yalnız dəstəkləyici rolda iştirak edirlər.

8. Fəaliyyətlərin gənclər tərəfindən başlanılması, qərarların böyükklərlə bölüşülməsi. Bu mərhələdə layihələr və proqramlar gənclər tərəfindən başlanılır və qərar vermə gənclərlə böyükklər arasında bərabər aparılır. Bu layihələr gəncləri gücləndirərkən, eyni zamanda böyükklərin həyat təcrübələrini əldə etməyə və öyrənməyə imkan verir.

Müasir dünyada gənclərin siyasi həyatda və qərarvericilikdə iştirakı. Gənclik anlayışı kimi gənclərin cəmiyyət həyatında və siyasi həyatda iştirak etmək hüququ da qanunlarla müəyyən edilir. Gənclərin siyasi və iqtisadi baxımdan yaşlıların arasına girməsi də müxtəlif ölkələrə görə dəyişir. Qanunlar gənclərin səs vermə hüququ ilə kollektiv qərar qəbul etməkdə iştirak etmək hüququnun olmasını müəyyənləşdirir. Gənclərin səs vermək və seçilmək hüququna sahib olmaq yaşları müxtəlif siyasi kontekstlərdə dəyişir, lakin əksər ölkələrdə 18 yaşında səs vermək hüququ qazanılır.

Argentina, Avstriya, Braziliya, Kuba, Ekvador, Nikaraqua, Malta kimi ölkələrdə səs vermək hüququ 16 yaşdan başlasa da, bunun əksinə olaraq isə, Livan, Malayziya, Tonqa krallığında və

Sinqapurda bu yaş senzi 21-dir. Azərbaycan Respublikasında isə seçki günü 18 yaşına çatmış şəxslərin aktiv seçki hüququ vardır. Bütün digər sosial qruplar kimi, gənclər cəmiyyətdə qanuni səsə və mühüm rola sahibdirlər. Bugün dünyanın siyasi proseslərində gənclərin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər hansı bir icmanın siyasi həyatında iştirak etmək hər nə qədər vacib element olsa da, sadəcə səs vermək və seçkilərdə iştirak etməkdən ibarət deyil.

Gənclər siyasət vasitəsi ilə müxtəlif yollarla dünyanı dəyişə bilirlər:

- **Gənclərin Tərəfdaşlığı** - Gənclərə gənclərin maarifləndirilməsi üçün onları müdafiə etmək, gənclərin iştirakı üçün yeni biliklər, imkanlar, siyasətlər, sistemlər və mədəniyyətlər yaratmaqla dünyada dəyişiklik etməyə imkan verə bilər. Siyasi partiyalarda gənclərin iştirakı və geniş yayılan rolu uşaqların və gənclərin demokratik təmsilçiliyi, səs vermək və ya başqa şəkildə iştirak etmə hüquqlarını inkar edən partiyaların belə təsirlənməsinə səbəb ola bilər.

- **Vəzifəyə qaçmaq** - Gənclər müxtəlif ölkələrdə diqqət çəkmək üçün müxtəlif vəzifələrə gələ bilirlər.

- **Gənclər seçicilər kimi** - Gənclərin seçki hüququ və gənclərin hüquqlarını müdafiə etmək üçün mübarizə gənc seçicilər üçün bir platformadır. Seçicilər kimi gənclər üçün bu meydança etiraz səsidir. Gənclərin səsvermə yerinə gedib boş bir seçki bülletenini buraxması mövcud siyasi sistemdən onların narazılığını göstərə bilər. Seçicilər kimi gənclər siyasi sistemdən məlumatsız bir gənc namizəd üçün də səs, gənclərin səslerini paylaşa biləcək və lazımı yerlərə çatdıracaq gənc namizədə üstünlük verə bilirlər.

Gənclərin siyasət vasitəsi ilə dünyanı dəyişdirmələri üçün ehtiyacları olduqları müxtəlif vasitələr mövcuddur:

- **Təhsil** - siyasətlə ən effektiv yollarla məşğul olmaq üçün gənclər siyasi sistemin içində və ətrafında siyasi sistemlər, siyasi hərəkətlər, siyasi məsələlər və digər reallıqlar haqqında məlumat ala bilirlər.

- **Təlim** - Gəncləri siyasət vasitəsi ilə dünyanı dəyişdirmək üçün onları öyrətmək deməkdir. Bunlara ünsiyyət, problem həll etmə, dəyişiklik idarə edilməsi və münafişələrin həlli bacarıqları daxildir. Həm də güclü hərəkətlər üçün potensialını artırmaq üçün hazırlanmış bilik paylaşılması fəaliyyətlərində iştirak etmək deməkdir.

Gənclərin siyasətə qatılmalarının müxtəlif səbəbləri mövcuddur və onların cəlb olunmasının bir çox faydaları vardır:

1. Gənclərin siyasətə cəlb olunması siyasi iştirakdan daha geniş olan vətəndaş cəmiyyəti fəaliyyətinə gətirib çıxarır, çünki o, səhiyyə, təhsil və xeyriyyə işlərinə cəlb olunmaqla cəmiyyətə xidmət göstərə bilər. Siyasi integrasiya vətəndaş cəlbinin daha çox hədəflənməsidir və səsvermə, siyasi nümayişlərdə iştirak etmək və xüsusi məsələlərə dair ərizələrin imzalanması ilə ifadə edilə bilər.

2. Cəmiyyətdə erkən dövrdə siyasi iştirak edən gənclərin vətəndaşlar və seçicilərlə məşğul olma ehtimalı daha çoxdur. Beləliklə, daha yaxşı gənc vətəndaşlığı təmin etmək üçün siyasət ən yaxşı vasitədir.

3. Diktatura ölkələrində gənc nəslin yeni fikirləri və yeni rəhbərliyi avtoritar praktikaları aradan qaldırmaq üçün kömək edə bilər. Gənc liderlər tərəfindən baş verən etirazlar otokratik liderləri hakimiyyətdən imtina etməyə məcbur edə bilər və bu gənclərin rəsmi qərar qəbul etməsinin bir hissəsi olmasına imkan verir.

4. Gənclər dünyadakı bir çox problemlərlə üzləşirlər. Gənclər digər gəncləri daha yaxşı başa düşdükdən sonra bu yeni nəslin inkişaf etdirilməsinin ən yaxşı yolu inkişaf üçün hərəkətə keçmək üçün istifadə olunan siyasətdir.

Nəticə. Təhlillərin nəticəsi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, əgər yaşlı nəsil gənclərə sosial və siyasi həyatda iştirakçılıq üçün daha çox imkan verərsə və gənclik iştirakçılıqlarının uğurlu

olmasını təmin etmək üçün əllərindən gələnin ən yaxşısını edərsə, bu bizə gənclər problemini həll edilə bilməsinə, nəsillərarası ədalətin qurulmasına və buna görə də siyasi sistemimizi demokratiya ideallarına yaxınlaşdırmağa doğru böyük ümid gətirir. Əgər yaşlı nəsil demokratiyanın faydalarını və nəsillərarası ədalətin dəyərini başa düşürsə, gənclər uğurlu iştirakçılıq fəaliyyətlərinin təmin edilməsi və davam etdirilməsinə təşviq etmək onların məsuliyyətidir.

Hazırkı siyasətdə bacarıqlı və potensiallı gənclərin azlığı var. Gənclərə siyasətin əlçatan olmasını təmin etməklə onlara özlərini sübut etmək imkanı verilməlidir. Gənc istedadın və təcrübəli siyasətçilərin düzgün balansı siyasətin təmizlənməsinə gətirib çıxara və cəmiyyətin siyasi sistemə inancını qaytara bilər.

Gənclərin sosial və siyasi həyatda aktiv iştirakının dəstəklənməsi üçün aşağıdakı təkliflər verilir:

- Layihə müsabiqələri çərçivəsində yerli səviyyədə gənclərin iştirakı ilə əlaqəli ən yaxşı təşəbbüs və qərarları mükafatlandırmaq;
- Ərazi və inzibati bölgülər səviyyəsində (icma, şəhər və rayon) gənclərdən ibarət tədqiqat və məsləhət qrupları yaratmaq;
- Rəsmi təhsil sistemində gənclərin vətəndaşlıq öhdəçiliklərinə aid dərslər saatları ayırmaq və bu istiqamətdə vətəndaşlıq və gənclərin iştirakçılığını inkişaf etdirmək;
- Gənclər mərkəzləri, tələbə mədəniyyət mərkəzləri və gənclər üçün istirahət obyektlərinin strateji idarəedilməsini ilk növbədə gənclərlə iş üzrə mütəxəssislərinə həvalə etmək, icraedici rəhbərliyin yalnız səriştə və şəffaflıq əsasında qurulduğuna əmin olmaq;
- Gənclərə ictimai qurumlarda sui-istifadə, korrupsiya və fırıldaqçılıq halları barədə məlumat verməyə imkan verən platformalar yaratmaq və belə platformaların istifadəsini təşviq etmək üçün kampaniyalar aparmaq;
- Könüllülüyn fərdi performans təsirini və qazanılmış təcrübənin iqtisadi agentlərin nöqtəyi-nəzərindən fərdi qəbulunu ölçmək;
- Kütləvi informasiya vasitələrinin və məlumat nöqtələrinin köməyi ilə gənclər arasında seçki fəallığını artırmaq;
- Demokratik mexanizmləri başa düşmələrini asanlaşdırmaq üçün gənclərin qərar vermə proseslərində iştirakını təşviq etmək;
- Gənclərə birbaşa təsir edən sahələrdə şəffaf qərarlar qəbul etmək;
- Bütün səviyyəli gənclər siyasəti və proqramlarını inkişaf etdirmək, razılaşdırmaq və həyata keçirmək və davam etdirmək üçün bütün maraqlı tərəflərə ideya ilə töhfə verməyə imkan verən gənclərlə dialoqa başlamaq və qurmaq;
- Gənclərin onlara təsir edən qərarlarda səmərəli iştirakını təmin etmək üçün siyasi qərar qəbul edənlərlə vətəndaş cəmiyyəti arasında qurulmuş dialoqu təşviq etmək;
- Təcrübəli siyasətçilər tərəfindən gənc siyasətçilərə müxtəlif bacarıqlar aşılamaq və onları daim məlumatlandırmaq;
- Siyasi maarifləndirmə kampaniyaları gənclərin səs vermək üçün seçkilərdə iştirakını təmin etmək.

ƏDƏBİYYAT

1. Hart, R. (1992). Children's Participation: From Tokenism to Citizenship, Florence: Unicef Innocenti;

2. UNICEF/Commonwealth Youth Programme Participation Toolkits (2006) Book One, page 7;
3. Rys Farthing. (2012). Why youth participation? Some justifications and critiques of youth participation using new labour's youth policies as a case study, page 3;
4. De Backer, Kurt and Jans, Marc (2002) Youth (-work) and Social Participation: Elements for a Practical Theory. Brussels: Flemish Youth Council.

DÜNYANIN SOSIAL-SİYASİ PROSESLƏRİNDƏ GƏNCLƏRİN İŞTİRAKÇILIĞI VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

Nəzrin Ömərzadə

XÜLASƏ

Gənclər dünyanın siyasi, iqtisadi, humanitar və sosial fəaliyyətlərində aktiv iştirak edir və mühüm rol oynayırlar. Elə bu səbəbdən də, gənclərin iştirakçılığı anlayışını analiz etmək, onun mahiyyətini dərk etmək, bu tip iştirakçılığın sosial-siyasi məsələlərə necə təsir etdiyini başa düşmək kifayət qədər aktualdır və zəruridir. Buna görə də bu mövzunun tədqiq və təhlili gənclərin ictimai-siyasi dəyişikliklərdə rolunu və yerini dərinlən dərk etməyə və qiymətləndirməyə böyük kömək edir. Məqalə akademik dairələr, gənclər siyasətinin həyata keçirilməsində maraqlı və aktiv dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları və ictimaiyyət üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

YOUTH PARTICIPATION AND ITS IMPORTANCE IN THE SOCIO-POLITICAL PROCESSES OF THE WORLD

Omarzade Nazrin

SUMMARY

Young people take an active part and play an important role in the political, economic, humanitarian and social processes of the world. For this reason, it is quite important and necessary to analyze the concept of youth participation, to understand its essence and how this type of participation affects socio-political issues. Therefore, research and analysis of this topic helps to understand and evaluate the role and place of young people in socio-political change. The article is of special importance for academic circles, government agencies interested in the implementation of youth policy, non-governmental organizations and the public.

УЧАСТИЕ МОЛОДЕЖИ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ МИРА

Омарзәде Назрин

АННОТАЦИЯ

Молодежь активно участвует и играет важную роль в политической, экономической, гуманитарной и социальной деятельности мира. Именно по этой причине достаточно актуально и необходимо проанализировать понятие "участие молодежи", понять его сущность, понять, как данный вид участия влияет на социально-политические вопросы. Поэтому изучение и анализ данной темы очень помогают глубоко понять и оценить роль и место молодежи в социально-политических изменениях. Особое значение статья имеет для академических кругов, заинтересованных в реализации молодежной политики активных государственных структур, неправительственных государственных организаций и общественности.

XARİCİ DÖVLƏTLƏRİN AİLƏ DEMOQRAFİK SİYASƏTİ MODELƏRİ

Nurşən Bayramova Qurban qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
bayramova123@inbox.ru

Açar sözlər: demoqrafik vəziyyət, qərbi avropa, sosial müdafiə, etnik tərkib, xarici dövlətlər.

Ключевые слова: демографическая ситуация, западная Европа, социальная защита, этнический состав, иностранные государства.

Key words: demographic situation, western Europe, social protection, ethnic composition, foreign states.

Ölkəmiz üçün ən aktual olan dövlət demoqrafik siyasətinin səmərəliliyi probleminin elmi dərk edilməsi xarici ölkələrin müvafiq təcrübəsinə istinad etmədən əsassız olacaqdır. Qərbi Avropa ölkələri bu məsələdə xüsusi maraq doğurur ki, bu da bir neçə səbəblə bağlıdır. Əvvəla, Qərbi Avropa idi ki, çoxəsrlik tarixi ərzində maarifçiliyin, yüksək mədəni inkişafın, elmi-texniki tərəqqinin mühərriki olmuşdur, ona görə də o, dəfələrlə dünyanın bir çox ölkələri, o cümlədən sivilisasiyanın inkişafının müsbət nümunəsi olmuşdur. İkincisi isə, ilk növbədə, Qərbi Avropa ölkələri Azərbaycanın indiki mərhələdə qurulmasına can atdığı demokratik sosial dövlətin fəaliyyətində ən böyük təcrübəyə malikdir. Üçüncüsü, Qərbi Avropa ölkələri dünyəvi (əsasən) dövlətlərdir, lakin öz konfessional məkanında xristianlığın üstünlük təşkil etdiyi dövlətlərdir ki, bu da, fikrimizcə, problemin həlli baxımından müasir demoqrafik siyasətin xüsusiyyətlərini müəyyən edən mühüm amillərdən biridir. Dördüncüsü, Qərbi Avropa dövlətləri müasir tarixdə ilk dəfə doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi nəticəsində demoqrafik böhran problemi ilə üzləşmiş və buna görə də demoqrafik problemlərin həllində daha uzun təcrübəyə malik olmuşlar [2].

Yuxarıda göstərilənlərin hamısı bu məqalədə müraciət etdiyimiz problemin aktuallığını müəyyənləşdirdi. Hələ 1950-ci ildə Avropanın dünya əhalisinin tərkibindəki payı 22% idisə, indi 10,7% təşkil edir və 2050-ci ildə ekspertlərin hesablamalarına görə, 7,5% olacaqdır. Qərbi Avropa ölkələrində doğum səviyyəsinin uzun müddət aşağı düşməsi və ümumi ömür uzunluğunun yüksək olması (75,1 yaş) nəticəsində əhalinin qocalması prosesi gedir. Avropanın bugünkü sakinlərinin orta yaşı 40,2, Qərbi Asiyada 25, Afrikada isə 19,7 ildir. Ölkəmizdə bu rəqəm Avropa göstəricisinə yaxınlaşır və hazırda 37,5-dir [1, s. 134].

Müasir Avropanın demoqrafik vəziyyətinə uşaq doğurmada yüksək fəallıq göstərən müsəlman xalqların nümayəndələri getdikcə daha çox təsir edir. Avropada digər sivilizasiyaların nümayəndələrinin artmasına reaksiya olaraq ksenofobiya güclənir, irqçilik təzahürləri müşahidə olunur. Digər tərəfdən, Qərbi Avropada islamın təsiri artır ki, bu da artıq etno-konfessional münasibətlərdə ciddi ziddiyyətlərə gətirib çıxarır. Bildirilməlidir ki, müasir Avropa əhalinin etnik tərkibində əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır ki, bu da miqrasiya proseslərinin intensivliyini və yerli Avropa xalqlarının aşağı doğum səviyyəsini saxlamaqla, yerli avropalıların etnik azlıqlara çevrilməsi dəhşətli nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Təbii ki, onun öz əhalisinin azalması kontekstində onun iqtisadi nəticələri xarici miqrasiyanın artımını yumşaltmağa kömək edir. Amma bu, milli təhlükəsizlik və ictimai-siyasi sabitlik baxımından dağıdıcı təsirlərə malikdir. Bu arada demoqrafik böhranla bağlı problemləri həll etmədən tarixi gələcəyə ümid etmək mümkün deyil. Qərbi Avropa dövlətlərinin çətin demoqrafik vəziyyəti dövlət orqanlarının, siyasi və ictimai təşkilatların əhalinin təkrar istehsalı problemlərinə diqqətinin artmasına səbəb oldu. 20-dən çox Avropa ölkəsi doğum səviyyəsini artırmaq üçün ona təsir göstərməyi zəruri hesab etmişdir ki, bu da əhalinin azalmasının qarşısını

almaq üçün lazımdır. Bununla belə, Qərb cəmiyyətlərində doğuş, ailədə uşaqların sayı məsələsi müstəsna olaraq şəxsi, azad fərdi seçim sahəsi hesab olunur və bəzi ölkələrdə dövlətin bu məsələlərə müdaxiləsi (o cümlədən təbliğat səviyyəsində) cəmiyyətdə mənfi qarşılanır. Çox vaxt Qərbi Avropada xüsusi olaraq demoqrafik inkişafa yönəlməyən aktiv ailə siyasəti aparılır, lakin bəzi hallarda (İrlandiya, Fransa və s.) ailələrə maddi və digər maddi dəstək vasitəsilə reproduktiv davranışın maddi stimullaşdırılması üsullarını özündə ehtiva edir [1, s.5].

Hakimiyyətin liberal siyasi və ideoloji yönümlü bəzi ölkələrdə (Böyük Britaniya, Belçika) dövlət reproduktiv davranış məsələlərində neytral mövqe tutur. Bununla belə, məsələn, uşaqlı ailələr üçün müavinətlər və müavinətlər kimi tədbirlər eyni zamanda həm ailə, həm də demoqrafik siyasətin məqsədlərinin həyata keçirilməsinə kömək edə bilər. Bununla əlaqədar olaraq biz “ailə və demoqrafik siyasət” terminindən daha da çox istifadə edəcəyik. Qərbdə ailə və demoqrafik siyasətin aparılması, ilk növbədə, sosial dövlətin inkişafı ilə bağlı ümumi sosial maraqlarla əsaslandırılır. Liberal model ailələrə yardımın aşağı səviyyədə olması ilə xarakterizə olunur, daha çox ehtiyacı olan vətəndaşlar kateqoriyasına yönəldilir və xüsusilə uşaq baxımı məsələlərində maddi dəstək üçün bazar mexanizmlərinə əsaslanır. Mühafizəkar (ənənəvi) model valideynlərin məşğulluğunun xarakterini nəzərə alır və həm dövlət, həm də özəl sahədə ər-arvad arasında əmək bölgüsünə dair ənənəvi anlayışdan irəli gəlir. Sosial-demokratik model bütün ailələrə dövlət müavinətlərinin verilməsi, işləyən valideynlərə yüksək səviyyədə maddi yardımın göstərilməsi, həm məşğulluqda, həm də valideynlikdə gender bərabərliyinin təmin edilməsi söyləri ilə xarakterizə olunur. Ölkəmizdə müasir ailə və demoqrafik siyasət modelində sosial-demokratik və ənənəvi modellərin qarışıq xüsusiyyətləri mövcuddur. Sosial-demokratik model, bir qayda olaraq, aşağı məhsuldarlıq probleminin həllində yüksək və davamlı uğur qazanmır. Demoqrafik mənada ən təsirli olanı ailə və demoqrafik siyasətin mühafizəkar modelidir, lakin ona hüquqi və ideoloji komponentlə əhəmiyyətli dərəcədə əlavə olundu [4].

Vaxtilə Qərb ölkələrində ailə institutunda böhrana və doğum səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olan amillərin əhəmiyyətinin artırılmasında dövlət əsas rollardan birini oynayırdı. 1960-cı illərin sonlarında. Qərbdə əhalinin nikah və ailə davranışı sahəsində dövlət nəzarətinin zəifləməsi prosesi başlayır. Bu, əsasən bazar iqtisadiyyatının inkişafı və yeni istehlak sahələrinin genişlənməsi ilə bağlı idi. Dövlət tərəfindən idarə olunan (və demək olar ki, kilsə tərəfindən idarə olunmayan) ənənəvi evlilik, ailə və cinsi davranış normaları getdikcə cəmiyyətdə, xüsusən də gənc nəsil arasında rədd və fikir ayrılığına səbəb olur. Buna əsasən bazarın yeni inkişaf edən sahələri (məsələn, kütləvi informasiya vasitələri, müxtəlif xidmət şəbəkələri və s.) kömək etdi ki, bu da onların mədəni və informasiya mühitinin formalaşmasına, deməli, vətəndaşların şüuruna və davranışına təsirini sürətlə artırdı. Qərbi Avropa ölkələrinin dövlətləri ənənəvi baxışda tənzimləmə sahəsi kimi nikah, ailə və reproduktiv davranışa əhəmiyyətli dərəcədə yenidən baxdılar. İndi dövlətin yeni mövqeyi onun köməyi ilə sosial münasibətləri tənzimlədiyi ənənəvi sosial davranış normalarını qorumaq və möhkəmləndirməkdən deyil, bazarın inkişafı və istehlak cəmiyyətinin tələbatının ödənilməsi üçün şərait yaratmaqdan ibarət idi.

1960-cı illərin sonlarında, Qərbi Avropa ölkələrində ailə, demoqrafik sahədə qanunvericiliyin liberallaşdırılması prosesi başlayır. Dövlət abortu leqallaşdırır, boşanma proseduru sadələşdirir, kontraseptivlərin reklamına və satışına məhdudiyyətləri aradan qaldırır və s. Beləliklə, yeni, post-sənaye cəmiyyəti şəraitində nikah və ailə, reproduktiv davranışla bağlı minimal müdaxiləyə əsaslanan digər təsir formaları qurulur. Dövlət üçün indi seçicilərin istehlakçı şüurunu manipulyasiya etmək qabiliyyətinin artırılması daha vacib olur, ona görə də Qərb ölkələrində demoqrafik böhranın sosial-iqtisadi səbəbləri bazar iqtisadiyyatının sürətli inkişafı ilə bağlıdır. Xarici ölkələrin dövlət ailə və demoqrafik siyasətinin təcrübəsini öyrənərkən demoqrafik problemin həllində dövlətin siyasi və inzibati fəaliyyətinin rolunu başa düşmək

vacibdir. Bu baxımdan demoqrafik inkişafda yaranan problemlərə dövlət orqanlarının reaksiyasının xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Ailə və demoqrafik siyasətin formalaşmasına institusional yanaşma, onun həyata keçirilməsi üçün əsas tədbirlər, o cümlədən demoqrafik inkişaf məsələlərinə münasibətdə mövcud hökumətin siyasi və ideoloji mövqeyi xüsusi maraq doğurur [3].

Qərbi Avropada müasir ailə-demoqrafik siyasətin həyata keçirilməsinin əsas istiqamətləri ailənin gəlirindən asılı olmayaraq ödənilən universal uşaq müavinətləridir; hamiləlik dövründə və doğuşdan sonrakı dövrdə valideyn və ana hüquqlarının sosial müdafiəsi (ödənişli valideyn məzuniyyəti, uşaq müavinəti və s.); uşaq baxımı, təhsil xidmətləri, səhiyyə xidmətlərinin subsidiyalaşdırılması; aztəminatlı ailələr üçün əlavə müavinətlər; uşaqlı ailələrə vergi güzəştləri və s [2, s.15].

Bir çox xarici tədqiqatçılar hesab edirlər ki, uşaqlı ailələrə maddi dəstək üsulları arasında doğum səviyyəsinə görə maddi həvəsləndirmələr zəif effektivdir. Bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, doğum nisbətini stimullaşdırmağın ən təsirli yolu uşaqlara əlverişli qayğı və təhsil sisteminin institusional inkişafıdır. Buna görə də, bir çox elm adamları belə qənaətə gəlirlər ki, uşaqları olan qadınlar üçün iş və valideynlik funksiyalarını birləşdirməyə imkan verən vasitələr nə qədər inkişaf etsə, onlar birinci uşağın doğulmasından ikinci və üçüncü uşağın doğulmasına bir o qədər tez keçirlər. Ailə-demoqrafik siyasətin həyata keçirilməsi üçün xarici modellərdən İrlandiyanın təcrübəsi daha çox praktiki maraq doğurur. İrlandiyada dövlət ailə və demoqrafik məsələlərə kompleks yanaşır. İrlandiyanın ailə və demoqrafik siyasətinin güclü institusional inkişaf əldə etdiyinə diqqət çəkilir. Ailə və demoqrafik siyasətin institusionallaşdırılması formaları kifayət qədər müxtəlifdir, ailə və demoqrafik problemlərlə müxtəlif sferalarda xüsusi institutlar məşğul olur. Bu ölkədə demoqrafik inkişaf və ailənin müdafiəsi məsələləri müvafiq sosial müdafiə siyasətini, o cümlədən işsizlik, xəstəlik, analıq, uşağa qulluq, dulluq, qocalıq ilə bağlı yardımı formalaşdıran Ailə Məsələləri və Sosial Müdafiə Departamentinin səlahiyyətindədir və s. Ailə Məsələləri və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Departamentinin rəhbərliyi ilə Ailələrə Dəstək Agentliyi dövlət nümayəndəliyi statusunda fəaliyyət göstərir. “Agentliyin missiyası ailələri dəstəkləmək, ailələrin həyatında sabitlik prinsiplərini gücləndirmək, nikahların pozulmasının qarşısını almaq və yerli səviyyədə icmalarda ailələr üçün dəstəkləyici mühitin yaradılmasına töhfə verməkdir” [5]. Bütün bu qurumlar ailə-demoqrafik siyasətin praktiki vəzifələrini həll edir, nikah və ailə institutunun sosial statusunun möhkəmləndirilməsinə, aborta qarşı mübarizəyə töhfə verir, uşaqların baxımı və tərbiyəsində valideynlərə müxtəlif növ yardımlar göstərir və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Антонов А.И. 2010. Современные демографические тенденции и аналитические прогнозы, проблемы семейно-демографической политики в социальном государстве. – Вестник Московского университета. Сер. Социология и политология. № 4. С. 134-150.
2. Клулт М.А. 2008. Демография регионов земли. СПб: Питер. 347 с
3. Понкин И. 2007. Субъекты демографической политики в зарубежных странах. – Свободная мысль. № 1. С. 98-115.
4. Тындик А.О. 2010. Обзор современных мер семейной политики в странах с низкой рождаемостью. – SPERO. № 12. С. 157-176.
5. Esping-Andersen G. 1990. The Three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge: Polity Press. 264 p.

XARİCİ DÖVLƏTLƏRİN AİLƏ DEMOQRAFİK SİYASƏTİ MODELƏRİ

Nurşan Bayramova

XÜLASƏ

Məqalədə Qərbi Avropada dövlət ailə-demoqrafik siyasətinin həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri təhlil edilir. Məqalədə qeyd edilir ki, ailə-demoqrafik siyasətin səmərəliliyinin mühüm meyarı onun institusional və ideoloji xüsusiyyətləridir ki, onun xüsusiyyətləri konkret ölkənin tarixən formalaşmış milli xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bundan əlavə onuda vurğulamaq lazımdır ki, bu siyasətin geniş institusional struktura və ideoloji məzmununa malik olduğu ölkələrdə ailə-demoqrafik siyasət təcrübəsi müasir Azərbaycan üçün faydalı ola bilər. Bununla belə, fikrimcə, xarici təcrübənin birbaşa surəti əhəmiyyətli nəticələrə gətirib çıxarmayacaq, çünki hər bir ölkənin spesifik inkişafı müxtəlif yollarla ailə və demoqrafik siyasətin effektivliyini müəyyən edir.

МОДЕЛИ СЕМЕЙНОЙ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Нуршан Байрамова

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются особенности реализации государственной семейно-демографической политики в Западной Европе. В статье отмечается, что важным критерием эффективности семейно-демографической политики являются ее институциональные и идеологические особенности, характеристики которых зависят от исторически сложившихся национальных особенностей конкретной страны. Кроме того, следует отметить, что опыт семейно-демографической политики в странах, где эта политика имеет широкую институциональную структуру и идеологическое содержание, может быть полезен для современного Азербайджана. Однако, на мой взгляд, прямое копирование зарубежного опыта не приведет к значительным результатам, потому что специфика развития каждой страны по-разному определяет эффективность семейной и демографической политики.

FAMILY DEMOGRAPHIC POLICY MODELS OF FOREIGN COUNTRIES

Nurshan Bayramova

SUMMARY

The article analyzes the features of the implementation of state family and demographic policy in Western Europe. The article notes that an important criterion for the effectiveness of family and demographic policy is its institutional and ideological features, the characteristics of which depend on the historically formed national characteristics of a particular country. In addition, it should be noted that the experience of family and demographic policy in countries where this policy has a broad institutional structure and ideological content can be useful for modern Azerbaijan. However, in my opinion, a direct copy of foreign experience will not lead to significant results, because the specific development of each country determines the effectiveness of family and demographic policies in different ways.

TOLERANTLIĞIN İNKİŞAFI MÜASİR CƏMİYYƏTİN OBYEKTİV EHTİYACI KİMİ

Cəlilova Könül Rasim qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
konulclilova@gmail.com

Açar sözlər: tolerantlıq, dözümlülüyün formaları, tolerant insan, tolerant cəmiyyət.

Ключевые слова: толерантность, формы терпимости, толерантный человек, толерантное общество.

Key words: tolerance, form of tolerance, tolerant people, tolerant society.

Azərbaycan artıq sivilizasiyalararası dialoqa mühüm töhfə verən, beynəlxalq humanitar forumlara ev sahibliyi edən bütün xalqlar üçün tolerant nümunə göstərən nadir bir ölkədir. Azərbaycanda yüksək sivilizasiya və tolerantlıq ənənələrinin formalaşması və təkmilləşməsi onun bir daha dünya sivilizasiyasına mühüm töhfə verdiyini göstərir.

Mədəniyyətin mühüm elementi olan tolerantlıq bu gün müxtəlif inanc, mədəni ənənə, siyasi məslək daşıyıcısı olan insanların vəhdətləşməsinin zəruri şərti kimi qəbul olunur. Tolerantlıq eyni zamanda vətəndaş cəmiyyətinin əsas əxlaq prinsiplərindən biridir. Antik dövrdən başlayaraq tolerantlıq anlayışı tətbiq olunmağa başlayıb. Ancaq o vaxtki anlayış və sosial mədəniyyət fenomenləri bu günkindən çox fərqlənirdi.

Tolerantlıq nədir? Latın sözü olan "tolerancia"-nın hərfi mənası dözümlülük deməkdir. Lakin tolerantlığın mahiyyəti və izahı ilə bağlı müxtəlif variantlar mövcuddur. Fərqli izahların olmasına baxmayaraq hər kəsin qəbul etdiyi bir həqiqət var: tolerantlıq müxtəlifliyin mövcudluğuna təminat verən hüquqi borc və mənəvi tələbatdır.

Tolerantlıq elmi və siyasi ədəbiyyatlarda daha çox dini, milli və irqi müxtəlifliyin etirafı və ona hörmətlə yanaşılması kimi izah olunur. "Tolerant" sözü Azərbaycan dilinə "dözümlü" kimi tərcümə olunsada bəzən onun əvəzinə Anadolu türkcəsindən götürülmüş "xoş görü" kəlməsindən istifadə edilir. Hətta "tolerant" kəlməsini "hörmət" kimi tərcümə edənlər də var. Bu cür müxtəlifliyin yaranma səbəbi tolerantlıq anlayışına verilən ayrı-ayrı izahatlarla bağlıdır. Çünki insanların düşüncələri zahiri görünüşləri kimi fərqlidir.

Məşhur Oxford lüğətində dözümlülük sözünün 3 mənası verilmişdir.

- 1) Ehtiyac və ya ağrıya dözmə hərəkəti və ya təcrübəsi; nəyəsə dözmə qabiliyyəti və ya gücü;
- 2) Nəyəsə icazə vermə hərəkəti ;
- 3) Başqalarının fikirlərinə qarşı liberal mövqe tutma və ya bir şeyi etiraz etmədən qəbul etmə, təmkinlik;

Etnik ensiklopediyada Susan Mendus göstərmişdir ki, "Dözümlülük beynəlxalq səviyyədə bir şəxsin xoşlamadığı və ya əxlaqi cəhətdən yanlış saydığı hərəkətə icazə verməsi və ya bu hərəkətin qarşısını almamağıdır", buna əlavə olaraq o qeyd edirdi ki, "Dözümlülük tolerant şəxsin müdaxilə etmə gücü olmasını, yalnız onun bu gücdən istifadə etməkdən imtinasını tələb edir".

Digər bir qaynaqda, Fəlsəfə Ensiklopediyasında Maurise Krantson qeyd edir ki, "Dözümlülük xoşlanılmayan və ya bəyənilməyən hər hansı bir şeyin mövcudluğunda təmkinlik göstərmə siyasətidir". Tomas Jefferson isə vurğulamışdır ki, "Dözümlülük başqasının inanclarına hörmət edilməsinin ilk addımıdır və bu xoşbəxtliyin açarıdır". Dözümlülüyün müxtəlif formaları var: dini dözümlülük, etnik dözümlülük, siyasi dözümlülük və s.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin siyasi iradəsi nəticəsində Azərbaycan tarixən sahib olduğu tolerantlıq və multikulturalizm ənənələrini hüquqi və siyasi müstəvidə yenidən

bərpa etdi. Heydər Əliyev Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçdi və öz uzaqgörən, müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşan çoxmədəniyyətlik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırdı.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrinin qorunması sahəsində həyata keçirilən siyasi istiqamət hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam və inkişaf etdirilir.

Ölkəmizin və xalqımızın sahib olduğu multikultural dəyərlərin, tolerantlıq ənənələrinin beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim edilməsində Azərbaycan dövləti ilə yanaşı, dünyada maddi və qeyri-maddi irsin qorunmasında və təbliğində mühüm işlər görən Heydər Əliyev Fondunun da böyük əməyi var. Bu gün Heydər Əliyev Fondu Azərbaycan multikultural ənənələrinin qorunub saxlanması, təbliği ilə bağlı olduqca əhəmiyyətli layihələr həyata keçirir. Bu layihələr Azərbaycan multikulturalizminin bir ölkə çərçivəsində qapalı inkişafını deyil, dünyada dinlərin və mədəniyyətlərin müxtəliflikləri şəraitində fəaliyyət göstərməsini reallaşdırır.

Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitliyin tam təmin olunması və iqtisadi qüdrətimizin getdikcə artması regional əməkdaşlığı gündən-günə möhkəmləndirir. Siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin uğurla davam etdirilməsi Azərbaycanı artıq çox nüfuzlu beynəlxalq tədbirlərin keçirildiyi məkana çevirib. Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirən Azərbaycan Respublikası İslam Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (ISESCO) ilə qarşılıqlı faydalı münasibətlər qurmuşdur. Əlaqələrin daim yüksələn xətt boyunca uğurla inkişaf etdiyi ötən müddət ərzində respublikada İslam ölkələrinin qlobal əhəmiyyətli bir sıra mühüm mədəni forumları keçirilmişdir.

Azərbaycan hər zaman müxtəlif xalqlara, millətlərə, dinlərə mənsub olan insanların birgə yaşayış yaratdığı ölkə olub. Bu gün də müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşduğu məkan olaraq bütün dünyada fərqlənir. Bu isə müxtəlif xalqların, millətlərin nümayəndələrinin ölkəmizdə azad, bərabər, dinc sülh şəraitində yaşamasında, tolerantlığın təmin edilməsində, ölkəmizdə sosial-mədəni münasibətlər sisteminin təkmilləşməsində xüsusi rol oynayır. Azərbaycanın multikulturalizm və tolerantlıq təcrübəsinə maraq artır, hər yerdə bu artıq qəbul edilir. Multikulturalizm milli, etnik, irqi, dini-mədəni müxtəliflik olub yüksək mənəvi dəyərlərin təəcəssümü olan sosial hadisədir. Bu baxımdan dünyada mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafı və getdikcə zərurətə çevrilməsi qlobal problemlərin intellektual-mədəni müstəvidə həlli üçün daha mühüm aktualıq kəsb edir.

Buna çoxlu konkret misallar göstərmək olar. Bu baxımdan rus pravoslav kilsəsinin Bakı və Xəzəryanı Yepaarxiyasının rəhbəri Aleksandrın fikiri çox xarakterikdir. O, Azərbaycanda dövlətlə din arasındakı münasibətin nümunəvi xarakter daşdığını dönə-dönə qeyd edərək deyirdi ki, dinlərarası dialoqların Bakıda ardıcıl olaraq çağırılması və yüksək səviyyədə təşkili bütün xalqlar və dinlər üçün əvəzsiz bir nümunədir.

Ölkəmizdə dinlər və sivilizasiyalararası əməkdaşlıq və dialoq müvəffəqiyyətlə davam etdirilir, bu humanist və tolerantlıq təşəbbüsünə daim xüsusi diqqət verilir. Bu məqsədlə ölkəmizdə, xüsusilə Bakıda beynəlxalq forum və konfranslar keçirilir. Bu tədbirlərdə dünyanın nüfuzlu din və ictimai xadimləri, alimlər, müxtəlif mədəniyyətlərarası mərkəzlərin yüksək səviyyəli nümayəndələri iştirak edirlər. Onlar öz çıxışlarında ölkəmizdə multikulturalizmə aid tədbirlərin keçirilməsini yüksək qiymətləndirirlər. 2015-ci ilin martında Bakıda keçirilən III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunda Fransa parlamentinin üzvi Natali Qulenin çıxışı bu mənada xüsusi diqqət çəkir. O, öz çıxışında heyranlıqla qeyd edirdi ki, Azərbaycan gənc bir ölkə olsa da, Ermənistanla müharibə şəraitində yaşasa da milli-mənəvi dəyərləri qoruyan və özündə əzmlə daşıyan maraqlı tolerant bir ölkədir.

Multikulturalizmin həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycan dünyaya ilk tolerantlıq nümunəsi və mədəniyyəti kimi təqdim olunur. Məhz BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumunun Azərbaycanda keçirilməsi bunu bir daha sübut edir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin bu forumda dediyi sözlər buna ən əyani sübutdur: “Azərbaycan əsrlər boyu dinlər, mədəniyyətlər və sivilizasiyaların bir araya gəldiyi məkan olmuşdur. Biz Şərq və Qərb arasında yalnız coğrafi körpü deyil, həm də mədəniyyət körpüsüyük. Bu gün Azərbaycan çoxmillətli və çoxkonfessiyalı ölkədir. Burada bütün dinlərin və etnik qrupların nümayəndələri sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayırlar. Bu bizim ən böyük sərvətimizdir və biz tariximizlə fəxr edirik”.

Bu gün də Azərbaycanda multikulturalizm siyasəti davam etdirilir. Multikulturalizm dəyərləri olmayan məkanda ayrı-sekçilik, ksenofobiya, antisentizm kimi amillər yaranır. Bu isə sivilizasiyaların sonunu gətirən haldır. Multikulturalizm və tolerantlıq Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası ilə də qorunur. Azərbaycanda tolerant ölkə olması onun bütün dinlərə qarşı açıq olmasını bildirir. Konstitutsiyanın 48-ci maddəsində də bildirildiyi kimi “Hər kəsin vicdan azadlığı vardır”. Hər bir Azərbaycan respublikası vətəndaşı təkbəşinə və ya başqaları ilə irləkdə etiqad etmək, dinə münasibəti ilə əlaqədar olaraq əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququna malikdir.

Azərbaycanda multikulturalizm sahəsində görülən böyük tədbirlərdən biri də 2014-cü ildə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm mərkəzinin açılışı olmuşdur. 2016-cı il isə bütövlükdə multikulturalizm ili elan olunmuşdu. Bütün bunlar Azərbaycan dövlətinin multikulturalizm sahəsində çox böyük məqsədlərinin olduğunu göstərir. Azərbaycanın dünyanın əsas multikulturalizm mərkəzlərindən biri hesab edilir. Hətta “multikulturalizmin Azərbaycan modeli” ifadələri dünya miqyasında istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. А.Алиев. Художественная культура и Ислам. Б., 1991.
2. N.Cəfərov. Azərbaycanşünaslığın əsasları. B., 2005.
3. İlham Əliyev: Azərbaycan tolerantlıq örnəyidir. (çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər). Bakı, 2015
4. YUNESKO tərəfindən qəbul edilən “Dözümlülük Prinsipləri Bəyannaməsi”. 16 noyabr 1995.
5. Асмолов.А.Г.Толерантность: от утопии к реальности: Напутник толерантному сознанию/ отв.ред. П.Г.Асмолов. М.; 2000. С.4-7.
6. İsmayılov Gündüz: “Tolerantlıq:Bildiklərimiz və bilmədiklərimiz”,Bakı-2014.

TOLERANTLIĞIN İNKİŞAFI MÜASİR CƏMİYYƏTİN OBYEKTİV EHTİYACI KİMİ

Cəlilova Könül

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycanda tolerantlıq və multikulturalizm probleminə həsr edilmişdir. İşdə əsasən müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu yeganə məkan olaraq ölkəmizdə milli-mənəvi mühitin formalaşması və inkişaf etməsi, dünyanın bir çox ölkələri üçün nümunə olan multikulturalizmin Azərbaycan modeli, tarixi tolerantlıq ənənələri və dəyərləri məntiqi ardıcılıqla işıqlandırılır. Bununla bağlı multikulturalizm milli, etnik, dini-mədəni müxtəliflik olaraq ölkəmizdə yüksək mənəvi dəyərlərin təcəssümü kimi nəzərdən keçirilir. Məhz bu

cəhətdən Azərbaycan bütün dünya üçün yeganə nadir tolerant respublika kimi tanınır və qəbul olunur.

İşdə həmçinin Azərbaycanda multikulturalizmin dövlət siyasəti olması, dövlət- din münasibətlərinin yüksək səviyyədə qurulması, bütün dinlərə və məhzəblərə mənsub olan insanlara hərtərəfli dövlət qayğısı göstərilməsi, onların dostluq, dinc, sülh və əmin-amanlıq şəraitdə yaşaması, müxtəlif sosial-iqtisadi və mədəni tədbirlərdə fəal iştirakı, həmçinin digər məsələlər ardıcılıqla şərh edilir və işıqlandırılır.

РАЗВИТИЕ ТЕРПИМОСТИ КАК ЦЕЛЬ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Джалилова Конул

АННОТАЦИЯ

Статья посвящается толерантности и проблемам мультикультурализма в Азербайджане. В работе, в основном, Азербайджан освещается как единственное пространство объединения различных цивилизаций, развитие и формирование в стране национально-духовного условия, и так же Азербайджанской модели мультикультурализма, как показательной для многих других мировых стран. В связи с этим в стране мультикультурализм рассматривается как высокое воплощение национально-этнических, религиозно-культурных ценностей. Именно с этой точки зрения Азербайджан во всём мире признается исключительно толерантной республикой.

В работе так же показывается, что мультикультурализм в Азербайджане является государственной политикой, освещаются организации государственно-религиозных отношений на высоком уровне, уважение и забота всех религий и конференций в стране, их активное участие в социально-экономических и культурных мероприятиях, и так же другие проблемы.

DEVELOPMENT OF TOLERANCE AS AN OBJECTIVE NEED OF MODERN SOCIETY

Jalilova Konul

SUMMARY

The article devoted to the problems of multiculturalism and tolerance in Azerbaijan. The article highlighted in a logical sequence that our country is the only place where different civilizations merge, formation and development of national and spiritual environment, multiculturalism model of Azerbaijan, which is an example for many countries around the world and historical traditions and values of tolerance. In this regard, in our country multiculturalism is considered as the embodiment of the highest moral values as the national, ethnic, religions and cultural diversity.

In this respect Azerbaijan is the only country in the whole world that recognized and accepted as the unique tolerant country. The issues as multiculturalism is the public policy in Azerbaijan, the establishment of a high level of state-religion relations, the state care of to the people belonging to all religions and sects, and their co-existence in friendly, peaceful and tranquility environment, active participation in various socio- economic and cultural activities and other issues are covered and commented in sequence in the article.

KİBER CİNAYƏT, MEDIA VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK

Bəşir Əzizov Cavid oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
bashir.azizov@code.edu.az

Açar sözlər: kiber cinayət, media, cinayət, etibarsızlıq

Ключевые слова: киберпреступность, СМИ, преступность, незащищенность.

Key words: cyber crime, media, crime, insecurity.

Son illərdə internetin inkişafı ilə birlikdə kiber cinayətlər də artmışdır. Əsasən internetdə baş verən bu cinayətlər yeni bir platforma olduğu üçün insanlara yaddır. Kibercinayətkarlıq, kompüter mühitində, kompüter şəbəkəsini və ya şəbəkəyə bağlı bir cihazı hədəf almaq və ya istifadə etməklə törədilən hər hansı bir cinayət fəaliyyətidir. Yaxşı, inkişaf edən texnologiya ilə bunun qarşısını ala bilərikmi? Kiber cinayət, kompüter, kompüter şəbəkəsini və ya şəbəkə cihazını hədəf alan və ya istifadə edən hər hansı bir cinayət fəaliyyətidir.

Kiber cinayətlərin əksəriyyəti pul qazanmaq istəyən kiber cinayətkarlar və ya hakerlər tərəfindən törədilir. Kiber cinayətlərin arxasında fərdlər və ya qruplar dayanır.

Aşağıda müxtəlif növ kiber cinayətlərin bəzi nümunələri verilmişdir [1, s.49]:

- a) E -poçt və internet saxtakarlığı.
- b) Şəxsiyyət saxtakarlığı (şəxsi məlumatların oğurlanması və istifadəsi).
- c) Maliyyə və ya kart məlumatlarının oğurlanması.
- d) Korporativ məlumatların oğurlanması və satışı.
- e) Kiber qəsb (hücum hədəsi ilə pul istəmək).
- f) Ransomware hücumları (kiber qəsb forması).
- g) Kriptojacking (hakerlər özlərində olmayan mənbələrdən istifadə edərək kriptovalyutaları minaladıqları yer).
- h) Kiber casusluq (hökumət və ya şirkət məlumatlarını əldə edən hakerlər).
- i) Əksər kiber cinayətlər iki əsas kateqoriyaya bölünür:
- j) Kompüterləri hədəf alan cinayət işləri.
- k) Digər cinayətləri törətmək üçün kompüterdən istifadə edən cinayət işləri.

Kompüterləri hədəf alan kiber cinayətlər tez - tez virusları və digər zərərli proqramları əhatə edir. Kiber cinayətkarlar kompüterləri virus və zərərli proqramlarla yoluxduraraq cihazları zədələyə və ya işini dayandıra bilirlər. Məlumatları silmək və ya oğurlamaq üçün zərərli proqramlardan da istifadə edə bilirlər.

Kiber hücumlarına qarşı nə etməliyik?

- a) Əməliyyat sistemi və proqram təminatını yeniləmək.
- b) Antivirus proqramından istifadə edib onu daim yeniləmək.
- c) Şifrələri kompleks şəkildə hazırlamaq.
- d) E-poçtlarında spam açmamaq.
- e) Şəxsi məlumatları etibarlı olmadıqca paylaşmamaq.
- f) Spam e - poçt və ya etibarsız veb saytlardakı bağlantılara daxil olmamaq.
- g) Bank hesablarını mütəmadi olaraq nəzərdən keçirmək.

Hakerlərin orta yaşının 14 ilə 21 arasında olduğu və kiber cinayətkarların orta yaşının ümumiyyətlə aşağı olduğu bilindiyyindən, cəsarətdən təsirlənmə nisbəti yaşlılarla müqayisədə aşağıdır.

Bundan əlavə, cinayəti törədənlərin əksəriyyəti kişilər olduğundan qadınlara nisbətən onlar özləri bu hücmədən daha az təsirlənirlər. Onların sosial - iqtisadi vəziyyəti ümumiyyətlə ənənəvi cinayətlərdə olduğu kimi aşağı deyil [2, s. 77].

Texnoloji inkişaflarla ortaya çıxan sosial media anlayışı cəmiyyətin bütün təbəqələrinə sürətlə yayılır və bu vəziyyət istehlak mədəniyyətində əhəmiyyət qazanır. Sosial medianın birtərəfli düşüncəni tətbiq edən istehlak mədəniyyətinə xidmət etmək funksiyası, müşahidə anlayışına əsaslanan panoptikon yansıması ilə üst - üstə düşür.

A.A. Dəmirin də qeyd etdiyi kimi, panoptikon texnologiyasının inkişafı ilə insan zehni üzərində bir güc olaraq görülsə də, insan davranışını nəzarətdə saxlamış və ictimai nəzarətə qarşı olmayan fərdlər yaratmağı hədəfləyir [3]. Bu mənada fərdlərin şəxsi məlumatları rəqəmsal müşahidə ilə qeyd olunur və fərdlər bu məlumatların könüllü paylayıcısı olurlar.

Beləliklə, rəqəmsallaşdırılmış cəmiyyətdə törədilən cinayətlər, rəqəmsal müşahidə ilə yanaşı rəqəmsal hala gəlir və sosial media bu cinayətlər üçün əhəmiyyətli bir zəmin olaraq görülür.

Cinayət və günahkarlıq anlayışları tarix boyu fərqlə əlaqələndirilmişdir. Fərqli ölkələr mədəniyyətlərinə və əhatə dairələrinə görə cinayətlə mübarizə üçün fərqli strategiyalar qəbul etmişlər. Cinayət faizi yüksək olan ölkələr inkişaf etməkdə çətinlik çəkirlər. Bunun mənfi sosial və iqtisadi nəticələri var.

Cinayət anlayışına J. Freyd kontekstində baxsaq, təcavüzkar və ya dağıdıcı insan hərəkətlərinin həm 'təbii' (id), həm də 'mədəni' (superego) səbəbləri var. 1990 - cı illərin ortalarından etibarən internet, xüsusən də sənayeləşmiş Qərbi dünyasında yaşayanlar üçün dünya həyatının ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Webster - in də qeyd etdiyi kimi, internet də "kiçilən" dünyamızda həyatla əlaqəli yeni imkanlar və çətinliklər yaradan qloballaşma prosesinin bir hissəsi olaraq görülür [4].

Bu vəziyyətə nəzarət etmək çətin olan kiber dünyada təhlükələr gətirir. Kütləvi informasiya vasitələri internetin cinayət mühiti kontekstində nəzərdən keçirilməsində mühüm rola malikdir.

Kibercinayətkarlıqdan danışarkən, yerli cinayət vəziyyətləri ilə yanaşı, bəzən digər ölkələri narahat edən sərhədlərarası cinayətlərə də rast gəlinir. Məsələn, insan alveri, qaçaqmalçılıq və terrorizm kimi universal problemlərin çətinliyi altında araşdırılan cinayət növləri göstərilə bilər.

Kiber cinayət anlayışının dəqiq bir tərfi olmasa da, bir çox tədqiqatçı ümumiyyətlə bir - birinə yaxın təriflər vermişdir. Məsələn, Thomas və Loader kibercinayətkarlığı "müəyyən tərəflər tərəfindən qanunsuz və ya qeyri-qanuni hesab edilən və qlobal elektron şəbəkələr vasitəsi ilə həyata keçirilə bilən kompüter vasitəsi ilə edilən fəaliyyətlər kimi təsəvvür edirlər.

Thomas və Loaderin tərfi cinayət (qanunla açıq şəkildə qadağan edilmiş və buna görə də qanunsuz hərəkətlər) və sapma (qeyri - rəsmi sosial norma və qaydaları pozan və buna görə də arzuolunmaz və ya etirazedici sayılan hərəkətlər) arasındakı fərqə də diqqət çəkir. Cinayətkarları tapmaq çətinliyi kiber cinayətlərdə qarşılaşılan problemlərin başlanğıcında gəlir [5].

İnternet mühiti, sosial kimliyi manipulyasiya etməklə kiber qarşılıqlı əlaqələri artırır və fərdlərin "real dünya" kimliklərindən uzaq olan yeni virtual şəxslərə çevrilərək özünü yenidən kəşf etmələrinə imkan verir. Bu vəziyyət kriminologiya baxımından cinayətkarı tapmağı çətinləşdirir.

Nəticə. Bugünkü texnologiya fərdlərin şəxsi həyatlarını izləməyə və müşahidə etməyə yönəlsə də, təkə səlahiyyətli deyil, həm də fərdləri müşahidə üçün yönləndirir. Yeni dövrün vacib asılılıqlarından olan sosial media mədəniyyəti, rəqəmsal mühitdə nəzarəti həmişə açıq saxlayır. Digər tərəfdən, sosial mediada dolaşan insanlar, paylaşımaları nəticəsində izləyiciləri ilə ünsiyyət quraraq bu vasitəyə interaktiv bir xüsusiyyət əlavə edirlər.

Araşdırmada əldə edilən nəticələrə görə, sosial media vasitələri inkişaf etdikcə və çoxaldıqca kiber cinayətlərin nisbətləri artmağa davam edir. Bu vəziyyət sosial mediada nəzarəti

çətinləşdirir və bununla birlikdə kiber dünyada etik pozuntulara zəmin hazırlayır. Sosial media ilə görmə qabiliyyətinin və əlçatanlığın artırılması eyni zamanda istifadəçiləri yeni cinayət təhdidlərinə qarşı həssas edir və cinayətin qurbanı olmaq üçün imkanlar yaradır. Bu baxımdan bu cür kibercinayətlərdən qorunmaq üçün hər kəs bacardığı qədər internetin təhlükəsizlik xidmətlərindən istifadə etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Jackson A.A. Cybercrime of world. PP press, 2018, 500 p.
2. Morgan A.D. Cybercine of people soical accounts, London press, 398 p.
3. <https://www.pandasecurity.com/en/mediacenter/panda-security/types-of-cybercrime/> – Cybercrime 2021.
4. <http://www.un.org/russian/topics/crime/docs10.htm> - BMT-nin cinayətkarlığın qarşısının alınması və qanunu pozanlarla davranış üzrə X Konqresi 2021.
5. <https://www.unodc.org/documents/data-and-alysis/tocta/10.Cybercrime.pdf> – Cybercrime 2021.
6. https://www.researchgate.net/publication/265350281_Cybercrime_definition – Cybercrime defination 2021.

KİBER CİNAYƏT, MEDIA VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK

Əzizov Bəşir

XÜLASƏ

Çox vaxt kibercinayətlərin yayılması ilə bağlı iddialarda, xüsusən də onlar haqqında "kiber" anlayışının nə olduğu aydınlaşdırılmır. Bəlkə də daha çox qarışıqlıq hər il bildirilən yüz minlərlə kiber cinayət hadisəsi ilə nisbətən az sayda bilinən cinayət təqibi arasındakı təəccüblü ziddiyyətdir. Bu ziddiyyətli dəlillər, kibercinayətkarlıq anlayışımızdakı böyük bir boşluğu ortaya qoyur və bu barədə kriminoloji biliklərin istehsalının keyfiyyəti ilə bağlı bir sıra vacib suallar doğurur.

Məlumatların toplandığı konseptual əsaslar və kiber cinayətlər haqqında fərziyyələr haqqında hələ də cavablandırılacaq bəzi suallar meydana çıxır. Bu məqalədə ictimai kiber cinayətlərlə bağlı təsəvvürlərin formalaşması və bununla bağlı etibarsızlıqların yaranması yolları tənqidi şəkildə nəzərdən keçirilir.

Ritorikanın reallıqla qarışdırılmasına səbəb olan kriminoloji biliklərin istehsalındakı gərginliyi müəyyən etməzdən əvvəl kiber cinayətin müxtəlif konseptualizasiyalarını araşdırır. Daha sonra məqalədə internet təhlükəsizliyi ilə bağlı ictimai tələblər və onun təmin edilməsi arasında yaranan arxayınlıq boşluğunu anlamaq üçün kiber cinayət mifologiyası müqayisə edilmişdir.

КИБЕРПРЕСТУПНОСТЬ, СМИ И БЕЗОПАСНОСТЬ

Азизов Башир

АННОТАЦИЯ

Часто в заявлениях о распространении киберпреступности, в частности, не разъясняется, что подразумевается под «киберпреступностью». Возможно, еще больше сбивает с толку разительный контраст между сотнями тысяч киберпреступлений, о которых сообщается каждый год, и относительно небольшим количеством известных уголовных преследований. Это противоречивое свидетельство показывает огромный пробел в нашем понимании киберпреступности и поднимает ряд важных вопросов о качестве производства криминологических знаний.

Остается ответить на несколько вопросов о концептуальной основе, на которой собираются данные, и предположениях о киберпреступности. В этой статье критически исследуются способы формирования представления о публичной киберпреступности и возникновения недоверия.

В нем исследуются различные концептуальные представления о киберпреступности, прежде чем определяется напряженность в производстве криминологических знаний, которая приводит к смешению риторики с реальностью. Затем в статье сравнивается мифология киберпреступности, чтобы понять разрыв между общественным спросом на безопасность в Интернете и ее безопасностью.

CYBER CRIME, MEDIA AND SECURITY

Azizov Bashir

SUMMARY

Often, claims about the spread of cybercrime, in particular, do not clarify what is meant by "cyber". Perhaps more confusing is the striking contrast between the hundreds of thousands of cybercrimes reported each year and the relatively small number of known criminal prosecutions. This contradictory evidence reveals a huge gap in our understanding of cybercrime and raises a number of important questions about the quality of the production of criminological knowledge.

There are still some questions to be answered about the conceptual framework on which data is collected and the assumptions about cybercrime. This article critically examines the ways in which perceptions of public cybercrime are formed and mistrust arises.

It examines the various conceptualizations of cybercrime before determining the tension in the production of criminological knowledge that causes rhetoric to be confused with reality. The article then compares cybercrime mythology to understand the gap between public demand for Internet security and its security.

PEDAQOGİKA

AUTİZM SPEKTR POZĞUNLUĞUNUN MAHİYYƏTİ VƏ AUTİZMLİ UŞAQLARIN SOSIAL BACARIQLARIN ƏLDƏ EDİLMƏSİNDƏ TƏLİMİN ƏHƏMİYYƏTİ

Hüseynova Nigar Çingiz qızı
BDU-nun 2-ci kurs magistrantı
nigar_huseynova_2020@mail.ru

Açar sözlər: autizmin tarixi, diaqnoz, xarakterik əlamətlər, təlim metodu

Ключевые слова: история аутизма, диагноз, характерные признаки, метод обучения

Keywords: history of autism, diagnosis, characteristic signs, training method

Müasir dövrümüzdə müxtəlif elm sahələrində, texnikada və tibbdə möhtəşəm inkişaf tempi var. Bu inkişaf həyatımızın hər sferasına nüfuz edərək gündəlik rutinlərimizin asanlaşmasında, məsafədən və zamandan asılı olmayaraq informasiyanın əlçatan və rahatötürülən olmasına, tibbdə nəzərə çarpan yeniliklərin tətbiqinə öz töhvəsini verir. Hazırda müasir insanın zəkasına olan tələbat fiziki gücünə olan tələbatı üstələyir. Lakin avtomatlaşan dünyanın qloballaşan problemləri təbii resurslar və xüsusilə insan kapitalınının diqqət mərkəzində saxlanılmasını və düzgün yönləndirilməsini tələb edir.

Təbii ki, sağlam cəmiyyətin formalaşması və var olması üçün fiziki və psixi sağlam fərdlərin aşkar üstünlüyü vacib amildir. Lakin araşdırmalar onu göstərir ki, qüsurlu körpələrin doğulmasının səbəbləri arasında genetik və irsi faktorlar, xroniki xəstəliklər, valideynlərin maddə və alkoqolizm aludəçiliyi, qeyri-sağlam həyat tərzini və o cümlədən ətraf mühit amili öz təsirini göstərir. Təəssüf ki, bütün insanlığın gələcəyinin memarları olacaq yeni nəslin davamçıları arasında inkişaf geriliyi, fiziki və əqli qüsurlar getdikcə artmaqdadır. Hazırda beş yaşına qədər 5.9 milyon uşaq inkişaf potensialına çatmamaqdadır.

Bu kiçik bir rəqəm deyildir, müvafiq yaş qrupundakı 22 milyon uşağın 26 %-ni təşkil etməklə işkifaşında ləngimələr olan uşaq qrupu təşkil edir. Riskli doğuş sonrası yaşama şansı az olan körpələrin həyatda qala bilməsi tibbin böyük uğurlarından olsa da, bərabərində müxtəlif problemlərə qapı açır. İnkişafını optimal tamamlaya bilməmiş beyin- sinir sistemi, təəssüf ki, gələcəkdə özünü müxtəlif mental əksikliklərlə büruzə verir. Hazırda bəhsi gedəcək olan autizm problemi də məhz bu kateqoriyadandır. Xarici görünüşdə normal insanlardan heç nəyi ilə fərqlənməsələr də autizm spektr pozğunluğu olan fərdlər də beyinin fərqli fəaliyyətinin gətirdiyi çətinliklərlə həyatını sürdürmək məcburiyyətində qalırlar.

Autizm anlayışına nəzər salsaq, problemi araşdırsaq görürük ki, bu termin müasir dünyanın işlətdiyi bir söz olsa da, problemin tarixi çox keçmiş zamana dayanır. Hətta keçmişdə belə fərqli davranışlı uşaqlardan bəhs edən rəvayətlərə də rast gəlinirdi. Təbii ki, fərqli davranışlara malik uşaqların özəlliyindəki səbəblər tibbi aspektdən araşdırılmırdı, bu əlamətlərə mifik yanaşma var idi. Dövrün insanları uşaqların pərilər tərəfindən dəyişdirildiyinə, insan övladının pəri körpəsi ilə əvəzləndiyinə dair inanclara sahib idilər.

Lakin eyni tipli real əhvalatlardan bəhs edən bəzi materiallar günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. 1801-ci ildə Fransada meşədən 12 yaşlarında bir oğlan uşağının tapılması ilə bağlı faktlar var. Belə ki, həmin uşaq lal, qəribə davranış tərzinə malik və qeyri-adekvat reaksiyalar sərgiləyən bir fərd olur. Viktor adı verilən bu uşaq Jan-Mark-Qaspard İtard adlı fransız həkimə həvalə edilir. İtard onun hərəkətlərindəki qəribəliyi valideynlərindən ayrı düşməsiylə əlaqəndirsə də, dövrünün məşhur fiziki Filip Pinel bu fikirlə razılaşmırdı. O hesab edirdi ki, uşağın

öyrənməsindəki çətinlik anadan gəlmə bir problemdir. Uşağın kəskin düzən və səliqə həssəsiyyətinin olması, oyuncaqlara və ətrafdakılara qarşı laqeyd münasibəti və qeyri-adekvat hərəkətləri, koqnitiv bacarıqlarındakı gerilik hazırda bəhs edilən autizm diaqnozunun əlamətləri ilə çox bənzər idi. Belə nümunələrə müxtəlif mənbələrdə rast gəlinirdi. Onlarda ayrı-ayrı fərdlər təsvir olunsada, lakin hamısını ortaqlar əlamətlər birləşdirirdi.

Yalnız XX əsrin əvvəllərində bu məsələyə sadəcə tək-tək fərdlərin qəribəlikləri olaraq yox, kompleks şəkildə yanaşılməyə başlandı. Sözsüz ki, müxtəlif müəlliflərin bənzər hekayələri bu məsələnin qabardılmasında, ətraflı araşdırmaların aparılmasında tətbiqi rolunu oynadı və beləliklə fransız və italyan həkimləri bu əhvalda olan uşaqlarla bağlı bəzi faktları toplayıb bir-birinə bənzər hərəkətlərin icrasının, oxşar davranış şəklləri sərgiləmənin bir patologiyanın olma ehtimalını önə sürməyə başladılar.

Bu xüsusda, əsas mənbə aktuallığını indiyədək qoruyan və elmi araşdırmaların hələdə istinad nöqtəsi olan, psixiatr Leo Kannerə məxsus nəzəriyyə hesab olunur. O klinikasına gələn bir çox uşaqdakı bənzər davranış tərzini analiz etmiş və 1943-cü ildə bu tədqiqatını “ erkən körpə autizmi” adı altında təqdim etmişdir. Leo Kanner uşaqların hərəkətlərini bütün incəlikləri ilə təsvir etmiş, diaqnozun qoyulması üçün konkret əlamətləri vurğulamışdı. Hətta bu xəstəliyin anadangəlmə olması və ilk 30 ay ərzində özünü biruzə verdiyi faktını da ortaya qoymuşdu. Kannerin nəzəriyyəsi öncəkilərdən öz qətiyyətliliyi və dəqiq cizgilərinin olması ilə seçilirdi. Müasir elmin sadaladığı əlamətlər eynilə Kannerin sindromunu -yəni, uşaq- infantil autizmini işarə edir.

Kanner ilə eyni vaxtda avstraliyalı pediater və psixiatr Hans Asperger Kannerin sindromuna çox bənzəyən, lakin daha münasib emosional sferaya və sosial bacarıqlara malik olan uşaq və yektinlər qrupu haqqında tədqiqatını çap etdirir. Asperger məhdud maraq dairəsi olan, monoloq tipli danışiq formasında ünsiyyət qurmağı sevən, normal və ya üstün zəka əlamətləri göstərən, eyni zamanda davranışlarında tipik autistləri xatırladan insan qrupu haqqında yazırdı. Son 20 ildən bir qədər çox müddətdir ki, onun tədqiqatı geniş şəkildə müzakirə olunmağa başladı, və bu xəstəlik “ Asperger sindromu” adı ilə tibbə daxil edildi.

Bəs hər fərqli davranışa malik uşağa autizm və ya asperger diaqnozu qoyula bilərmi? Ruhi-sinir sistemi xəstəliklərinin təyin olunması hər zaman mübahisə mövzusu olduğundan, ümumi rəyin və istinad obyektinin olması, psixoloqların və nevroloqların qeyri- dəqiqliyə və qeyri-peşikarlığa yol verməməsi üçün Amerikan Psixiatrik Assosiasiyası tərəfindən mental xəstəliklərin tanınması, əlamətləri və statistikasını üzrə professionalların tərtib etdiyi əl kitabı psixi xəstəliklərə diaqnozun qoyulmasında dünya üzrə rəhbər hesab olunur. 2013-cü ildə nəşr olunmuş sonuncu DSM-5 versiyasına görə autizm spektr pozğunluğuna aşağıdakı kateqoriyalar aid edilir:

1) Autizm- Simptomları 36 ay öncəsi üzə çıxan və özünü sosial münasibətlərin anlanması və qurulmasında əksiklik, yüksək işığa, səsə qarşı çox və ya az həssaslıq, düzən dəşikliyində aqressiv reaksiya, qeyri-münasib davranış, məhdud nitq və ya nitqin tamamilə olmaması, koqnitiv bacarıqlar və müvazinət yetərsizliyi, anlamsız təkrari hərəkətlərlə izlənilir.

2) Asperger sindromu-danışiq qabiliyyəti olan, yüksək innovativ potensiala malik, lakin sosial münasibətlərin qurulmasında yetərsizliklə izlənilir

3) Uşaq dezintegrativ pozğunluğu -Teodor Heller tərəfindən kəşf edilmiş, Heller sindromu adı ilə tanınan, 2-12 yaş arası uşaqlarda normal inkişafdan (dil, oyun bacarıqları, tualet bacarıqları, özünə qulluq bacarıqları və sosial bacarıqlar) geriləmələr ,əvvəllər əldə olunmuş bacarıqların getdikcə itirilməsi ilə izlənilir.

4) Atipik autizm- Tam olaraq autizm diaqnozu ilə eynilik göstərməsə də, lakin uşaqlarda bir çox sahədə müəyyən inkişaf pozğunluğun var olması ilə izlənilir.

Autizmin tipik əlamətləri-

- 1) Digər uşaqlara qarşı marağın və diqqətin olmaması
- 2) Hər şeyin eyni olmasını istəmək, dəyişikliyə qarşı kəskin reaksiya vermək
- 3) Səbəbsiz və uyğun olmayan situasiyalarda gülmək və ya ağlamaq
- 4) Həddindən artıq hərəkətilik və ya hərəkətsizlik
- 5) Təhlükəni dərk etməmək və müdafiə olunmaq ehtiyacı duymamaq
- 6) Göz təmasının olmaması və ya çox az olması
- 7) Həmişə eyni oyunları oynamaq
- 8) Hərəkəti-motor bacarıqların zəif inkişafı
- 9) Ağrıya qarşı hissiyatsızlıq
- 10) Cavab vermək əvəzinə, ona deyilən sözü təkrar etmək
- 11) Tək qalmaq üstün tutmaq
- 12) Ehtiyaclarını bildirməkdə çətinlik çəkmək
- 13) Təmasdan, qucaqlaşmaqdan yayınmaq
- 14) Obyektləri öz ətrafında fırlatmaq
- 15) Səslərə qarşı yüksək həssaslıq və ya hiss etməmək
- 16) Normal öyrənmə metodlarını anlama bilməmək
- 17) İnsanlardan daha çox əşyalara bağlanmaq
- 18) Səbəbsiz yerə depresiyaya qapılmaq
- 19) Fırlanan əşyalara uzunmüddətli diqqət, özünün öz ətrafında fırlanması
- 20) Steriotip hərəkətlər
- 21) Özünə və digərlərinə qarşı zorakılıq
- 22) Təxəyyül çatışmazlığı
- 23) Epileptik tutmalar

Ümumi əlamətlər qeyd olunsada, ASP çox individual və unikaldir. Bütün ASP-li fərdlərin hər birinin özünəməxsus və fərqli xüsusiyyətləri, davranış formaları var. ASP-li fərdlərin ailələri ilə də aparılan müsahibələr zamanı bu daha da aydın olur ki, hətta bir ailənin iki autizmlı övladı belə eynilik təşkil etmir. Beynin autizimdən şiddətli və yüngül dərəcədə təsirlənməsi uşağın xarakterində həlledici rol oynayır.

Hazırda autizmlı uşaqların doğulma sayı 68-də 1-dir. Bu təəssüf ki, artan saydır və problemin həlli mümkün olaraq qalmaqdadır. Oğlan uşaqlarının autizmə tutulma faizi qızlara nisbətə dörd dəfə çoxdur. Qızlarda autizm pozğunluğunun oğlanlara nisbətən az olmasına baxmayaraq, xəstəliyin təsirindən daha şiddətli zərərə uğrayırlar. Sindromun müalicəsi və bu xəstəlikdən tamamilə qurtulmaq mümkün deyil.

Lakin zamanında medikament müdaxiləsi və intensiv pedaqoji dəstək ilə ASP-li fərdin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və sosial bacarıqların mümkün qədər mənimsənilməsinə nail olmaq mümkündür. Autizmlı uşaqların təlimində dünya üzrə ən məşhur və nəticəverən proqram ABA hesab olunur. ABA davranış və öyrənmə texnologiyalarına yiyələndirən, autizmlı uşaqların sosial davranış qaydalarını mənimsəməsində, motor bacarıqların, kommunikativ, koqnitiv qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsində istifadə olunan intensiv proqramdır. ABA terapiyanın məqsədi arzuolunmaz davranışları "söndürmək" və arzu olunan davranışları və bacarıqlarını öyrətmək, autizmlı uşaqdan mümkün qədər özünü idarə edən, heç kəsdən asılı olmayan fərd yetişdirməkdir.

İlk dəfə ABA terapiya 1987-ci ildə psixoloq Ivar tərəfindən tətbiq edilmişdir. Bu Terapiya uşağa mənimsədilməli olan bacarıqların hər birinə nail olma zaman uşağın qiymətləndirilməsi, mükafatlandırılmasını nəzərdə tutur. Məsələn, uşağa eyni olan ilə müxtəlif olanları qruplaşdırma bacarığı öyrədilirsə, hər düzgün yerini yetirilmiş tapşırıq onun mükafatlandırılması ilə nətilənməlidir. Uşağın hər uğurlu addımın mükafatlandırılması (sevdiyi yemək, şirniyyat,

məşğuliyyət və s.) bəzilərinin fikrincə qeyri-insani görsənsə də, lakin çox qənaitbəxş nəticələndir. Hətta intensiv dərslərdən sonra uşaqlardakı arzuolunmaz davranışların xeyli seyrəldiyi, autizm əlamətlərinin maksimum azaldığı görülmüşdür. İntensiv təlim, öz müsbət nəticəsini verir və gələcəkdə təhsil almağa münbit zəmin yaradır. Təbii ki, normal sosial davranış göstərən uşaq gələcəkdə normal uşaqlarla birlikdə təhsil olmaq, sosiallaşmaq, cəmiyyətin fəal, iş qabiliyyəti olan fərdinə çevrilir. Təhsilin təlimlə sıx bağlılığı öz nəticəsini autizmlə uşaqlarda daha gözə çarpacaq dərəcədə biruzə verir. Müəllimlərin bir autizmlə uşağın həyatında rolu həddindən artıq çoxdur. Onu yetişdirmək, ondakı güclü tərəfləri üzə çıxarmaq müəllimin və valideynin üzərinə düşür.

Cəmiyyət içərisində ərtafımıza baxsaq ASP-li uşaqlar görə bilərik. Bəs nəyə görə yeniyetmələr və gənclər diqqətimizi çəkmir?! Sanki bu generasiya silinib, yoxdur. Buna səbəb həmin nəslin cəmiyyətə inteqrasiya oluna bilməməsi, sosial bacarıqları əldə edə bilməmələri səbəbindən zamanın çoxunu evdə-qapalı şəkildə keçirməsidir. Aşkardır ki, gələcək inklüziv təhsil modelinin tətbiqi, belə uşaqların həyatında böyük rol oynayacaq. Artıq onlar həm təhsili, həm də onlar üçün gərəkli olan əlavə təlimləri, psixoloqla reabilitasiya seanslarını məktəbdə ala biləcəklər.

Fərqli uşaqlarla birlikdə təhsil almaq belə uşaqların özlərini təcrid etməməsi üçün, insanlarla tanış olmaq və münasibət qurmağa alışması üçün gözəl fürsət olacaq. Qabiliyyətləri üzə çıxarılsa, bir peşəyə yiyələnmə bilmələri üçün istedadları kəşf olunarsa, belə gənclər də gələcəkdə həyatlarını özləri idarə edib, kimsənin köməyinə gərək duymadan ehtiyaclarını qarşılaya bilərlər. ASP-yə sahib olan bir çox tanınmış insanın, hətta alimlərin olması autizmlə uşaqların təlim və təhsil sayəsində nə qədər irəliləyə biləcəklərinə sübutdur.

Bilirik ki, məktəb illərində fərqli fiziki görünüşə, müxtəlif dərəcəli əlilliyə və mental geriliyə sahib olan uşaqlar bullinqə daha çox məruz qalır. Bunun qarşısının alınması üçün cəmiyyət daha çox maarifləndirilməlidir. Məktəblərdə şagirdlər və valideynlərlə daha çox iş aparılmalıdır. Biz müəllimlər fərqli uşaqları da cəmiyyətə qazandırmağa çalışmalıyıq, bu nəslə itirməməliyik. Belə problemlə üzləşən ailələr bundan utanmamalı, gizlətməməlidir. Unutmamalıyıq ki, autizm bir fərqlilikdir. Adətən autizmin mənfi tərəflərindən danışılır. Ancaq belə uşaqların diqqətdən uzaq qalmış müsbət bir yönündən də bəhs etməliyik. Dünyanın min cür saxtakarlıq, riyakarlıq, yalan və xəyanətlə dolu olduğu bir zamanda belə uşaqlar bu əməllərdən tamamilən uzaqdırlar. Hər şeyin göstəriş səbəbilə edildiyi zamanda onların sevgisi də, hissləri də səmimidir. Onları öyrətməyə çalışdığımız qədər, onlardan da nəşə öyrənirik. Ən əsası səbr və ümid etməyi. Çünki autizmlə uşağın hər bir uğuru ailəsinin və müəllimlərinin uzunsürən əməyi, səbri və ümidinin bəhrəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Otizm Spektrum Bozukluğu olan bireyler ve teknoloji destekli öğretim. Doç. Dr. Özge Eliçin 2017
2. McClannahan, LE. ve Krantz, P.J. (2010). Otizmlə uşaqların təhsilində effektivlik çizelgələrinin istifadəsi. İstanbul: Sistem Yayıncılık. NAC (2009). National Standards Report. ABD: NAC.
3. NAC (2009). National Standards Report. ABD: NAC. Peters-Scheffer, N. ve diğ. (20u). A meta-analytic study on the effectiveness of comprehensive ABA-based early intervention programs for children with ASD. Research in ASD, 5, 60-69
4. Otizmin erkən tanısı və önemi 2004 Dr. Şahin Bodur, Dr. Şebnem Soysal

<https://www.tohumotizm.org.tr/otizm/otizm-spektrum-bozuklugu/>

5. Teaching Students with Autism Spectrum Disorders – Roger Pienrangelo , George Giuliani
2012

AUTİZM SPEKTR POZĞUNLUĞUNUN MAHIYYƏTİ VƏ ASP-YƏ SAHIB UŞAQLARIN SOSIAL BACARIQLARIN ƏLDƏ EDİLMƏSİNDƏ TƏLİMİN ƏHƏMİYYƏTİ

Hüseynova Nigar

XÜLASƏ

Autizm, erkən uşaqlıq dövründə simptomları aşkara çıxan, sosial bacarıq əksikliyi və davranış pozğunluğu ilə özünü biruzə verən mental xəstəlikdir. Diaqnozunun təyin edilməsi üçün Amerikan Psixiatrik Assosiasiyası tərəfindən tərtib olunmuş DSM-5 rəhbət kitabına istinad edilir. ASP-li uşaqların pedaqoji-psixoloji təlim almaları onların gələcək həyat keyfiyyətinin artırılması üçün vacibdir. Autizmlı uşaqların təlimində ən əlverişli metodlardan biri ABA hesab olunur.

СУЩНОСТЬ РАССТРОЙСТВА АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА И ВАЖНОСТЬ ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНЫХ НАВЫКОВ У ДЕТЕЙ С АУТИЗМОМ

Гусейнова Нугяр

АННОТАЦИЯ

Аутизм, ментальное расстройство проявляющая симптомы в раннем детском возрасте показывает себя в отставание поведенческих и социальных навыков. Для постановление диагноза применяется книга DSM-5 составленная Американской Психологической Ассоциацией. Психологическое-педагогическое обучение является очень важный для улучшения качества жизни детей с РАС. АВА считается самым доступным методом обучение детей с РАС.

THE ESSENCE OF AUTISM SPECTRUM DISORDER AND THE IMPORTANCE OF TRAINING IN THE ACQUISITION OF SOCIAL SKILLS IN CHILDREN WITH AUTISM

Huseynova Nigar

SUMMARY

Autism Disorder, the symptoms of which appear from early childhood, is a developmental disease that affects communication and behavior. To define the diagnosis, it will be referred to a DSM-5 guidebook that has been compiled by American Psychiatric Association. Psychological-pedagogical trainings are significantly important for increasing the life quality of children with ASD. ABA is considered as the most affordable method in training kids with ASD.

UŞAQLARIN AİLƏDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHUNDA TƏRBIYƏSİ

*Hacıyeva Pınar Famil qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
haciyevapinar64@gmail.com*

Açar sözlər: Ailə, tərbiyə, əxlaq, mənəviyyət

Ключевые слова: семья, воспитание, нравственность, духовность.

Keywords: family, education, morality, spirituality

Ailə dövlətin təməli olduğu kimi, insanlığın, bəşəriyyətin də davamı üçün çox önəmli bir ünsür, hamının rahatlıqla sığınıb isindiği bir ocaqdır. Ailə məsələsi bütün dövrlərdə insanları, dövlətləri düşündürən, onlar üçün hər şeydən zəruri olan bir məsələdir. Onun necə olması, hansı təməllər üzərində qurulması, inkişafı, övladların tərbiyəsi millətin və dövlətin gələcəyinin əsas şərtlərindəndir.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin bütün həyatı və fəaliyyəti nəsillərə nümunə olmaqla yanaşı, ideal ailə başçısı kimi göstərdiyi nümunə, vətənpərvərlik nümunəsi misilsizdir.

Onun ailə dəyərlərinə verdiyi qiymət həmişə hörmətlə xatırlanır və xatırlanacaqdır. Cəmiyyəti yaşadan və onun varlığını sübut edən ailə meyarlarına ulu öndərin öz münasibəti, öz yanaşması olmuşdur. Heydər Əliyev həm də öz ailəsinə göstərdiyi qayğı və diqqətlə seçilmiş, milli-mənəvi dəyərlərimizin qaranlıq kimi ailənin müqəddəsliyinə daim böyük önəm vermişdir. Ulu öndərimiz

H.Ə.Əliyev ailə tərbiyəsi ilə əlaqədar deyirdi: “Ailə tərbiyəsi öz xarakterinə görə nadir bir haldır. Bu tərbiyə ata-ananın övlada məhəbbəti və uşaqların da ata-anaya bu cür hissləri kimi bir mənəvi əsas üzərində qurulur. Əgər ailə aləminə əxlaqsızlıq mikrobu daxil olmuşsa, əgər uşaq ailə vəsaitlərinin əyri yollarla əldə edildiyini görürsə, onun qəlbində iki cür əxlaq yarana bilər”.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan uşaqlarını ən əzizi, doğması hesab edərək deyirdi: “Mənim üçün ən əziz nemət Azərbaycanın uşaqlarıdır, Azərbaycanın gəncləridir. Çünki Azərbaycan Prezidenti kimi mən bu gün haqqında yox, Azərbaycanın böyük gələcəyi haqqında düşünürəm. Azərbaycanın gələcəyi də Azərbaycanın gənclərindən və uşaqlarından asılıdır”.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin ənənələrinə sadıq qalan, dahi şəxsiyyətin siyasi kursunu layiqincə həyata keçirən, ideyalarını yaşadan möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev və Heydər Əliyev Fondu, şəxsən fondun prezidenti Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyeva uşaqların xoşbəxt gələcəyi üçün bütün imkanlardan istifadə edir, bu sahəni daim diqqət mərkəzində saxlayırlar.

Gənclərimizin erməni təcavüzünə qarşı apardığı inamlı mübarizə, qəsb edilmiş torpaqlarımızın azad edilməsi, işğal edilmiş ərazimizin bərpa edilməsi, möhtərəm Prezidentimiz, Ali Baş Komandanımız cənab İlham Əliyevin istər siyasət meydanında müdrik siyasəti və istərsə də hərbi meydanında uğurlu strategiya və taktikası sayəsində müzəffər ordumuz 44 gün ərzində qələbə çaldı. Bu qələbə həmçinin gənclərimizin, əsgərlərimizin milli-mənəvi tərbiyəsinin, əxlaqi keyfiyyətlərinin ailə tərbiyəsinin qələbəsi idi. Bu onların vətənpərvərliyi, həmrəyliyi, ailədə aldığı tərbiyə və təhsilin nəticəsi, məktəbimizin, təhsilimizin, elmimizin qələbəsi idi.

Yeniyetmə və gənclərimizin fiziki cəhətdən sağlam, əxlaqca saf, mənəviyyatca zəngin milli – mənəvi və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi, onların dövlətçilik məfkurəsi ətrafında sıx birləşməsi hər cür qələbənin təməli kimi dəyərləndirmək olar ki, bütün bunlar da ailədə verilir.

Azərbaycanda təməli ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş dövlət təhsil siyasətinin uğurla reallaşdırılması nəticəsində bu gün mühüm nailiyyətlər, qələbələr əldə olunmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyev yetişən gənc nəsə daim sonsuz qayğı ilə yanaşmış, gənc

nəslin milli-mənəvi ruhda tərbiyəsinə böyük diqqət və həssaslıqla yanaşmışdır. Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev zəngin mənəvi irsimizin yaşadılmasına və inkişafına yol açmış, milli birliyimizin, bütövlüyümüzün möhkəmlənməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

Dahi şəxsiyyət, Ulu öndər Heydər Əliyev 2 fevral 1996-cı il tarixində Gənclərin Birinci Ümumrespublika Forumunda nitqində demişdir:

“Gənclərimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri milli-mənəvi tərbiyə məsələsidir...mənəvi tərbiyəni daim aparmaq lazımdır və gənclərimizi yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyələndirmək lazımdır. Ümumbəşəri dəyərlər, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri hər bit gənc tərəfindən mənimsənilməlidir. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz. Nə qədər var dövlət olsa da, nə qədər pul olsa da, nə qədər zənginlik olsa da mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz” (1).

Ulu öndər nitqinə davam edərək deyir: “Gənclərimiz milli- mənəvi ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli- mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi, ədəbiyyatımızı yaxşı bilməlidir, keçmişini yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz”. Demək vətənpərvərlik bilavasitə milli şüur, milli mənəviyyatla bağlıdır. Mənəvi şüur ilk növbədə vətənpərvərliklə bağlıdır. Vətənpərvərlik mənəvi şüurun və mənəvi tərbiyənin tərkib hissəsidir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi təhsilin əsas məqsədlərindən biri olması “Təhsil haqqında Qanun”da xüsusi olaraq göstərilmişdir (2, 11).

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2006-cı il 29 mart tarixli sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (de-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramının (2006-2015-ci illər)” qəbul edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir (3). Bunun məntiqi davamı olaraq Heydər Əliyev Fondunun uşaqların müdafiəsi ilə əlaqədar həyata keçirdiyi silsilə, rəngarəng tədbirlər sırasında “Hər uşağın ailəyə ehtiyacı var” layihəsi ailənin və ailə tərbiyəsinin vətənə məhəbbət tərbiyəsinin inkişafına böyük töhfədir.

Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyeva Azərbaycanda uşaq ilinə və BMT-nin Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiyasının 20 illiyinə həsr olunmuş konfransda demişdir: *“... Fikrimcə, uşaqılıq dövrü insan həyatının ən rəngarəng, ən yaddaqalan və ən xoşbəxt dövrüdür. Məhz bu illərdə, bu dövrdə insanın gələcək taleyinin, onun, fiziki və mənəvi sağlamlığının, vətəndaş mövqeyinin, insani cəhətlərinin əsası qoyulur. Əlbəttə, hər şəxsin formalaşmasında ailənin, ailə mühitinin, ailə tərbiyəsinin rolu əvəzsizdir. Ailəyə bağlılıq, ailə dəyərləri, uşaqlara qayğı, böyüklərə hörmət Azərbaycan xalqına məxsus olan ən gözəl xüsusiyyətlərdən biridir. Əsrlər boyu bu xüsusiyyət formalaşmış və bu gün də ənənəvi olaraq davam edir ”.*

Bu gün elə uşaqlar var ki, onlar valideyn himayəsindən məhrumdurlar. Belə uşaqlar dövlət müəssisələrində tərbiyə olunurlar. Onların sağlam və savadlı böyümələri, təhsil almaları üçün lazımi şərait yaradılıb. Heydər Əliyev Fondunun prezidentinin təşəbbüsü ilə hazırlanmış “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı Proqramı” çərçivəsində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilinə diqqət artırılmışdır. Hətta, kimsəsiz uşaqlara ev şəraitinə uyğun mühit yaradılmışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Mehriban xanım Əliyeva uşaqların ailə mühitində tərbiyə almasını daha əhəmiyyətli və vacib hesab edir. Azərbaycanın birinci xanımı bu məsələ barəsində danışarkən demişdir: “Bu gün Azərbaycanda ən yüksək standartlara cavab verən uşaq evləri və internat məktəbləri fəaliyyət göstərir. Burada yüksək peşəkarlığa malik insanlar çalışır. Amma həqiqət ondan ibarətdir ki, ən yaxşı uşaq evi, ən müasir internat məktəbi ailə mühitini, ailə tərbiyəsinə, valideyn məhəbbətinə əvəz edə bilməz”.

Bəli, ailə tərbiyəsi, vətənpərvərlik tərbiyəsi, ailə mühitindən, ailə tərbiyəsindən, valideyn məhəbbətindən başlayır.

Müstəqil Respublikamızın Konstitusiyasının 17-ci maddəsində göstərilir ki, *“Cəmiyyətin özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir, uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir”* (4).

Respublikamızın hazırkı inkişaf dövründə ölkə vətəndaşlarının, o cümlədən böyüməkdə olan nəsl milli əxlaq və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək müstəsna dərəcədə böyük əhəmiyyət daşıyır.

Milli əxlaqımızın prinsiplərini elə təbliğ və tətbiq etməliyik ki, onlar hər bir şəxsin davranış və rəftarında, adətlərində, ailədə və cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətlərində, ünsiyyət tərzində möhkəm yer tutsun və vətənə məhəbbət hissinə çevrilsin.

Uşağı qorumaq, tərbiyə etmək və ona əxlaqi dəyərləri qazandırmaq vəzifəsi ailənin üzərinə düşür. Məhz bu baxımdan ailə münasibətlərinin uşaqların tərbiyəsində roluna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ailədə böyüməkdə olan uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsində valideynlərin şəxsi nümunəsi və nüfuzu, uşağa münasibətləri, istifadə etdikləri tərbiyə üsulları ailə tərbiyəsinin səmərəliliyini tənzimləyir və xüsusi rol oynayır. Uşaqlara ailədə vətən haqqında, onun təbiəti, flora və faunası, görkəmli şəxsiyyətləri, simvol və atributları haqqında ardıcıl məlumat verilməlidir.

Ailə münasibətləri, hər şeydən əvvəl, uşaqların emosiya və hisslərinə təsir göstərir. Yaş artdıqca uşaqlar həmin münasibətləri mənimsəyir, nəticədə bu zəmində oğlan və qızların xarakter əlamətləri, şəxsiyyəti formalaşır.

Son illər əhəlinin təhsil-mədəni səviyyəsinin köklü surətdə yüksəlməsi valideynlərin pedaqoji mədəniyyətinə mühüm təsir göstərmişdir. İxtisasından asılı olmayaraq onların böyük əksəriyyəti ailə tərbiyəsi problemləri ilə bağlı qəzet və jurnalları oxuyur, televiziya və radio verilişlərində ölkəmizin, o cümlədən, respublikamızın tanınmış psixoloq, pedaqog və həkimlərin söhbətlərini dinləyirlər.

Valideynlər uşağı ilk gündən elə tərbiyə etməlidirlər ki, onun hansı yaşındasa yenidən tərbiyəsinə ehtiyac qalmasın. Ailə elə bir qurumdur ki, burada ailə üzvləri bütün tərəfləri və cəhətləri ilə əhatə olunmuşdur. İnsanın bütün şəxsi, mənəvi, əxlaqi keyfiyyətləri, vətənə məhəbbət hissləri, vətənə məhəbbət hissləri öncə ailədə formalaşır.

Ailə tərbiyəsi konkret ailədə valideynlərin və qohumların köməyi nəticəsində yaranan tərbiyə və təhsildir. Ailə tərbiyəsi mürəkkəb sistemdir. Həm irsi, həm bioloji, həm sosioloji, həm psixoloji amillər uşaqların və valideynlərin sağlamlığına, inkişafına təsir edir, maddi-texniki təminat, sosial vəziyyət, həyat şəraiti, ailə üzvlərinin sayı, ailənin yaşadığı yer, uşağa münasibət və s. bütün bunların hamısı üzvi surətdə hər bir konkret halda ailənin həyat tərzində özünü göstərir.

Ailə və ailədaxili münasibətlərin tənzimlənməsi, ailədə oğlan və qız övladının tərbiyəsi məsələlərini əks etdirən çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış, onlarla kitablar yazılmışdır. Bu yazılmış əsərlər sırasında Prof. Akif Abbasovun son dövrlərdə nəşr edilmiş "Milli əxlaq və ailə etikası" (2020) adlı dərsliyi bu sahədə tələbə gənclərimiz, məktəblilərimiz, müəllim və tərbiyəçilərimiz, valideynlərimiz üçün ən dəyərli əsər hesab edilə bilər (5).

Pedaqoji istiqamətdə aparılmış tədqiqatlarda prof. S.M.Quliyev (6), prof. A.N.Abbasov(5), prof. L.N.Qasımova (7), R.L.Hüseynzadə (8) və başqalarının əsərlərində ailədaxili münasibətlər, ailədə valideyn-övlad münasibətləri, valideyn nüfuzu və valideyn nümunəsi, uşaqların tərbiyə edilməsində ailənin vəzifələri, onların bu sahədə dövlət və cəmiyyət qarşısında məsuliyyət hissləri, ailə etikasının gözlənilməsi və s. məsələlər ətraflı araşdırılmışdır.

Görkəmli pedaqoqların apardıqları tədqiqat işlərində ailənin formalaşmasının nəzəri və praktik müddəaları sistemləşdirilmişdir.

Bütün bu tədqiqatlar, yazılan əsərlər ailə tərbiyəsinin səmərə və keyfiyyətini artırmağa, ailədə böyüyən uşaqların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasına dəyərli töhfələr verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunda nitq/Azərbaycan qəz. Bakı, 1996, 6 fevral.
2. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009.
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2006-cı il 29 mart tarixli "Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (de-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı (2006-2015-ci illər)" haqqında sərəncamı// Xalq, 30 mart, 2006 -cı il .
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1995-ci il.
5. Abbasov A. N. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı: Mütərcim, 20134
6. Quliyev S. M., Quliyeva M.A. Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərində ailədə övlad tərbiyəsi. Bakı: BDU, 2008
7. Qasımova L.N. Məktəblilərin milli mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi təcrübəsindən.
8. Hüseynzadə R. L. Ailə pedaqogikası. Dərslik. Bakı: ADPU, 2015

UŞAQLARIN AİLƏDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHUNDA TƏRBIYƏSİ

Hacıyeva Pınar

XÜLASƏ

Validəylər uşağı ilk gündən elə tərbiyə etməlidirlər ki, onlarda vətənə məhəbbət hissi, vətənə sevgi hissi formalaşsın. İnsanın bütün şəxsi, mənəvi, əxlaqi keyfiyyətləri, vətənə məhəbbət hissləri öncə ailədə formalaşır. Vətənpərvərlik hissi uşaqlara ilk növbədə atadan, anadan gəlməlidir. Məhz ailə uşağı elə tərbiyə etməlidir ki, o vətənə, torpağa, elə-obaya, orduya, qazılərimizə, şəhidlərimizə məhəbbət ruhunda, düşməyə isə nifrət hissləri ilə böyüsun.

ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ В ДУХЕ ПАТРИОТИЗМА В СЕМЬЕ

Гаджиева Пинар

АННОТАЦИЯ

Родители с первого дня должны воспитывать своих детей так, чтобы у них развивалось чувство патриотизма и любви к Родине. В семье формируются все личные, духовные, нравственные качества, чувство любви к Родине. Чувство патриотизма должно приходить к детям в первую очередь от их отцов и матерей. Семья должна воспитывать ребенка таким образом, чтобы он рос в духе любви к Родине, земле, деревне, армии, нашим ветеранам, нашим шехидам и с ненавистью к врагу.

EDUCATION OF CHILDREN IN THE SPIRIT OF PATRIOTISM IN THE FAMILY

Hajiyeva Pinar

SUMMARY

From the first day, parents should bring up their children in such a way that they develop a sense of patriotism and love for the motherland. All personal, spiritual, moral qualities, feelings of love for the motherland are formed in the family. The feeling of patriotism should come to children first of all from their fathers and mothers. It is the family that must bring up the child in such a way that he grows up in the spirit of love for the motherland, the land, the village, the army, our veterans, our martyrs, and with hatred for the enemy.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ SİYASİ MÜHİT VƏ QADIN TƏHSİLİNƏ MÜNASİBƏT

*Aygül Rəşidli Əfət qızı.
BDU-nun II kurs magistrantı
rashidliaygul@gmail.com*

Açar sözlər: Azərbaycan, ictimai siyasi mühit, qadın təhsili, ziyalılar.

Ключевые слова: Азербайджан, общественно-политическая среда, женское образование, интеллигенция.

Keywords: Azerbaijan, socio-political environment, women's education, intellectuals

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində dünya tarixində dərin dəyişikliklər dövrü başlayır. Sosial-iqtisadi həyatdakı dəyişikliklər, sənaye çevrilişinin başa çatması və dünya iqtisadiyyatının inkişafında sənaye mərhələsinə keçid bujuaziya cəmiyyətinin formalaşması, siyasi partiyaların yaranması, proletariyatın fəhlələrin adından çıxış edən ictimai qüvvə və qruplar tərəfindən siyasi partiya təşkilatların yaranması - bu dövrün başlıca xüsusiyyətlərini təşkil edir. Yenicə başlanan 1905-ci il inqilabı tətil hərəkatının genişlənməsi dövründə Rusiya müsəlmanlarının siyasi təşkilatı – “İttifaqi-müslimum” adlandırılan Ümumrusiya Müsəlman İttifaqı yarandı. Azərbaycan bujuaziyası Rusiyanın müsəlman burjuaziyası ilə birləşməyə can atırdı.

Bu birləşmənin təşəbbüskarları Kırım və Kazan tatarlarının burjua ziyalılarının nümayəndələri R.İbrahimov, Y.Akçurin, İ.Qasprinski idi. Hazırlıq işlərində A.M.Topçubaşov fəal iştirak edirdi. İttifaqın yaradılması haqqında məsələ hələ 1905-ci ilin əvvəllərində meydana gəlmişdi. Onun ilk qurultayı 15 avqust 1905-ci ildə Nijni-Novqorodda, yarmarka vaxtı keçirildi. Qurultayda Rusiyanın müsəlman əhalisinin müxtəlif zümərələri (əsasən burjuaziya və ziyalılar) təmsil olunmuşdu. Çıxışlarda, əsasən, “Rusiyanın bütün müsəlmanlarını birləşməyə”, müsəlman burjuaziyasının hüquqlarının rus bujuaziyasının hüquqları ilə eyniləşdirilməyə, müsəlmanlara münasibətdə sıxışdırmaları və hüquq bərabərsizliyini aradan qaldırmağa səsləyən, “müsəlmanların doğma dillərində məktəblərin açılmasını, kitab və qəzetlərin buraxılmasını tələb edən”, “Qızların təhsilinin təşkilini” çağırışları səslənirdi.

İkinci Rusiya - İran müharibəsi (1826-1828) gedişində - 1827-ci ildə rus ordusu Azərbaycanı tutmuş, xanlıqları zorla Rusiyaya birləşdirilmiş və 1828-ci ildə isə Rusiya və İran arasında bağlanan Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycan bütünlüklə Rusiyanın tərkibinə qatılmışdı.

Bu hadisə ölkənin siyasi müstəqilliyinə son qoysa da, onun iqtisadi, mədəni inkişafında müəyyən irəliləyişə, tərəqqiyə səbəb oldu. XIX əsrin II yarısında Azərbaycanın bütün bölgələrində iqtisadiyyatda, daxili və xarici ticarətdə müsbət dəyişikliklər baş verdi ki, bu da öz növbəsində mədəni tərəqqiyə, maarifçi ənənələrin inkişafına, yeni tipli məktəblərin, teatrın, mətbuatın yaranmasına, ölkədə savadsızlığın, geriliyin aradan qaldırılmasına, qızların təhsil almasına səbəb oldu. Bu dövrə qədər Azərbaycanda təhsil, xüsusilə qadınların təhsili sistemli xarakter daşımamış, onların təhsili bir çox hallarda gizli olub, məhdud dairədə evlərdə xüsusi savad görmüş şəxslər tərəfindən həyata keçirilirdi.

Qadınların təhsili ilə əsasən dini təhsil almış qadınlar məşğul olurdu. XX əsrin 30-cu illərinə aid mənbələrdə bəzi evlərdə qızların təhsili ilə bağlı məlumatların mövcudluğu barəsində, orada dini biliklərlə bərabər, dünyəvi biliklərin də öyrədilməsinə, habelə burada qızlara evdarlıq, tikiş, rəsm, nəğmə kimi bacarıqların verilməsinə dair məlumatlara rast gəlmək olur.

Ümumiyyətlə XX əsrin 30-cu illərinə qədər Azərbaycanda qadın təhsilinə ötəri nəzər salsaq görürük ki, bu təhsil əsasən Bakı, Şuşa, Gəncə, Şamaxı, Nuxa, Zaqatala, Naxçıvan bölgələrində yaranmış və əsasən bir qədər imkanlı, mütərəqqi fikirli şəxslərin övladlarına verilmişdir.

Bakı qız məktəbində olmuş N.S.Stepanova adlı bir müəllif yazırdı: “«Bakıda ikən Xırdaxanım adlı bir qadının öz evində təşkil etdiyi məktəbə getdim. Çox gözəl, zərif və gənc bir qadındır. Dediynə görə, ana dili, hesab, fars dili, tarix, nəğmə, rəsm, Quran və şəriət dərsləri keçir. Mənim xahişimə görə nəğmə dərslərini keçdilər. Mən Şərq musiqisini başa düşməsəm də deyə bilərəm ki, müəllimə xanım qabil xanəndədir. Şagirdlər də gözəl oxuyurdular. Sonra qızların çəkdiyi şəkillərə, tikdikləri tikmələrə baxdım, oxumalarına qulaq asdım. Adam inana bilmir ki, bu qızları öyrədən xanım müəllim deyil, adi ev qadınıdır”.

Keçən əsrin ortalarında Güllübəyim xanım adlı bir müəllimənin Şamaxıda açdığı xüsusi qız məktəbi özünün şöhrəti ilə Şamaxı quberniyasında məşhur olmuşdur. Burada şagirdlərə gözəl xətlə yazmaq, rəvan oxumaq öyrədilir, onların çəkdiyi şəkillər, tikdiyi tikmələr, oxuduqları nəğmələr diqqətəlayiq idi. Əlbəttə, belə məktəblər tək-tək idi və qadın təhsili, əsasən, dini kitabların oxudulması ilə məhdudlaşdırılırdı.

Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə qatıldıqdan sonra qadın təhsili yeni forma və məzmun aldı. Burada qulluq edən hərbi və mülki qulluqçu ailələrinin sakin olması, rus qız məktəblərinin yaradılması ilə nəticələndi.

Azərbaycan ərazisində rus dilində ilk qız məktəbi 1848-ci il aprelin 30-da Şamaxıda açıldı. “Müqəddəs Nina” qız məktəbi adlanan və elementar biliklər verən bu təhsil ocağı Qafqazın o zamankı canişini M.S.Vorontsovanın həyat yoldaşı Y.K.Vorontsovanın təşəbbüsü və köməyi və tərkibində azərbaycanlı qadınlar da olan eyni adlı xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən açılmışdır. Birinci il məktəbə 16 şagird cəlb edilmişdi (Kavkazskiy kalendarğ na 1849 q. Tiflis, 1848 q., IV otd., str.64).

Quberniya mərkəzinin Şamaxıdan Bakıya köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq 1861-ci ildə həmin məktəb də Bakıya köçürüldü və “Müqəddəs Nina” qız məktəbi adlandırıldı. XX əsrin əvvəllərində isə bu məktəbin əsasında müstəqil qız gimnaziyası təsis edildi..

“Müqəddəs Rimsipi” xeyriyyə cəmiyyətinin İrəvan şöbəsində fəaliyyət göstərən mütərəqqi azərbaycanlı qadınları yeni məktəblərin açılması ilə bağlı müəyyən işlər görürdülər ki, 1850-ci ilin yanvarın 1-də İrəvan şəhərində qız məktəbi açıldı ki, burada da başqa millətlərin nümayəndələri ilə birlikdə azərbaycanlı qızları da təhsil alırdılar. 1851-ci ildə 21 qızdan 3-ü, 1856-cı ildə 28 şagirddən 7 nəfəri azərbaycanlı idi (S-P MDTA, f.1281, s. 5, iş № 115, v. 78.; Kavkazskiy kalendarğ na 1852 q. Tiflis, 1851 q. Str. 4445). İrəvan qız məktəbində Mir Mehdi adlı bir müəllim tərəfindən Azərbaycan dili dərsləri də tədris edilirdi.

1864-cü il oktyabrın 1-də Zaqatalada 2-ci dərəcəli qız məktəbi açıldı. Burada təhsil pullu idi. Zaqatala qız məktəbi az bir müddət ərzində yerli əhəlinin rəğbətini qazandı və 1904-cü ildə 4 sinifli Marinski qız məktəbinə çevrildi (Kavkazskiy kalendarğ na 1866 q. Tiflis, 1865 IV otd. str.42. S-PMDTA, f. 1268, s.10, iş № 153, V. 1.)

1875-ci il oktyabrın 26-da Şuşada xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən qız məktəbinin əsası qoyuldu (Gürc.Resp.MDA, f.12., s.4. iş № 136, v. 59 arxiv). Tədris planına rus dili, hesab, tarix, joğrafiya, ana dilində oxu və yazı, rəsm və rəsmxət, ümumi joğrafiya, ölkəşünaslıq daxil idi.

1884-cü il yanvarın 14-də Gəncə “Müqəddəs Nina” qadın xeyriyyə cəmiyyətinin xətti ilə 6 nəfər rus şagirdlə ilk qız məktəbi fəaliyyətə başladı (Üirkuluar... KUO, 1885, № 2, str. 65; Gürc.Resp. MDA, f.422, s.1. iş №2055, v. 4-7). Gəncə get-gedə inkişaf edərək 1889-cu ildə progimnaziya, 1902-ci ildə isə gimnaziyaya çevrildi. Azərbaycan ərazisində ilk dəmiryol məktəbi 1888-ci ildə Gəncə dəmir yolu stansiyasında açıldı ki, burada oğlanlarla bərabər, qızlar da təhsil almağa başladı.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində açılan qız məktəblərində təhsil alanların əksəriyyəti qeyri millətlərin qızları idilər. Azərbaycanlılar bu məktəblərin təşkilində yaxından iştirak etsələr də orada oxuyan azərbaycanlı qızların sayı çox az idi.

XX əsrin əvvəllərində qız məktəblərinin meydana gəlməsi azərbaycanlı qızlarının dünyəvi təhsil alma ideyasının meydana gəlməsinə xeyli kömək edirdi. Bir tərəfdən yeni rus məktəblərinin açılması, digər tərəfdən inkişaf etməkdə olan milli mədəniyyətin qüvvətli təsiri və dövrün icimai-mədəni, siyasi tələbləri azərbaycanlı qızlarının dünyəvi təhsil alma ideyasını sürətləndirirdi. Bu ideyanın ilk jarçıları da Rusiyada təhsil alan, rus dilini bilən, mütərəqqi azərbaycanlı ziyalılarımız idilər.

Dünyəvi qadın təhsili ideyasının irəli sürülməsində böyük maarifçilər H.Zərdabi, M.T. Sıdqi, C.Məmmədquluzadə, Eynəlibəy Sultaov, Rəşid Bəy Əfəndiyev öz təşəbbüskarlıqları və əməli fəaliyyətləri ilə fərqlənirdilər ki, bunlar da nəticəsiz qalmadı.

XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı qızları üçün ayrıca məktəb açmaq sahəsində ilk təşəbbüs edildi. Bu təşəbbüs H.Zərdabinin həyat yoldaşı Hənifə xanıma məxsus idi.

Həsən bəylə Hənifə xanım Məlikovların bu təşəbbüsü Zaqafqaziyanın digər şəhərlərində, ilk növbədə isə Zaqafqaziyanın həm inzibati, həm də mədəni mərkəzi olan Tiflisdə azərbaycanlı qızlar üçün rus dilində ümumtəhsil məktəb açmaq fikrini gücləndirdi. Lakin xəzinədən vəsait buraxılmadığından, ianələrdən toplanan vəsait isə azlıq etdiyindən Tiflis müsəlman qız məktəbinin təsisinə baş tutmadı.

1909-cu ildə Bakıda ilk rus-tatar (Azərbaycan) qadın məktəbi açılmışdır. Ona Hənifə xanım Məlikova rəhbərlik edirdi. İlk müəllimlər isə A.Əfəndiyeva və Səkinə Axundzadə olmuşlar. Hənifə xanım və onun silahdaşları evləri gəzir və məktəb haqda danışdılar, qızların anaları və nənələri arasında izahedici iş aparırdılar. Hənifə xanımın təkliflə Rübabə Qasimovanın evində “Nicat” maarif cəmiyyətinin Bakı şəhər qadın şöbəsi yaradılır. Bu şöbədə maarifçilik işini Xədicə Əlibəyova, Sürəyya Axundova, Sara Vəzirova, Sabirə xanım Əbdürrəhmanova, Xurşid Vəzirova və bir çox başqa qadınlar aparırdılar.

Azərbaycanda 1909-cu ildə dövlət tərəfindən açılan ilk ibtidai məktəb I rus-tatar qız məktəbi idi. Bakıda Kladbişinskaya (indiki Mehdi Hüseyn) küçəsində birmərtəbəli binada yerləşən bu məktəbin müdiri Həsən bəy Zərdabinin həyat yoldaşı Hənifə xanım Məlikova idi. Burada Azərbaycanın ilk maarifpərvər qadınları: Şəfiqə xanım Əfəndizadə, Səkinə xanım Axundzadə ilə yanaşı ilk rus-müsəlman qız məktəbinin məzunları Ayna Musabəyova, Qumru Nərimanova, Asya Nərimanova və başqaları dərs deyirdilər.

Bundan sonra XX əsrin əvvəllərində Bakıda azərbaycanlı qızlar üçün daha iki məktəb açıldı. II rus-tatar qız məktəbinə görkəmli dramaturq Nəjəfbəy Vəzirovun qızı Sara xanım Vəzirova, III rus-tatar qız məktəbinə isə Rəhilə xanım Hacıbababəyova başçılıq edirdilər. Bu təhsil ojaqlarına işləməyə gəlmiş Səidə Şeyxzadə, Nigar Aslanova, Mina Aslanova, Sürəyya Vəzirova, Zəhra Ağayeva, Əminə Ağayeva, Tamara Axundova, Sürəyya Vəlibəyova, Məryəm Terequlova və başqaları Azərbaycanda qadın təhsilinin inkişafı işinə böyük kömək göstərirdilər.

Naxçıvanda qadın təhsili ilə bağlı maraqlı bir fakt M.S.Ordubadinin “Qanlı sənələr” əsərində öz əksini tapmışdır. Əsərdə göstərilir ki, Naxçıvan ziyalısı Məmmədqulu bəy Kəngərli öz şəxsi hesabına Qafqazda ilk dəfə olaraq “Leyli” qız məktəbini təsis etmişdir. Bu məktəb ibtidai təhsil deyil, gimnaziya tipli olaraq yüksək təhsil vermiş və buranı bitirənlər universitetə qəbul oluna bilirdilər. “Leyli” qız məktəbində oxuyanların hamısı azərbaycanlı qızlar idilər. Bu məktəb 1903-cü ildə öz fəaliyyətini İrəvan şəhərində ingilis bağının qarşısında İsmayıl bəy Sadıqbəyovun mülkündə davam etdirmişdir. Bu təhsil ocağı 1905-ci ilədək fəaliyyət göstərmişdir.

Akademik İsa Həbibbəyli bu məktəb haqqında dəyərli araşdırmalar aparmış geniş və ətraflı məlumatlar vermiş və qeyd etmişdir ki, bu məktəbdə birinci il 18 nəfər şagird təhsil almışdır. Şagirdlərin siniflər üzrə bölgüsü aşağıdakı kimi olmuşdur: hazırlıq sinfi – 4 nəfər; birinci sinif – 4 nəfər; ikinci sinif - 4 nəfər; üçüncü sinif - 6 nəfər. Məktəbin 300 cildədən 3 bölmədən ibarət zəngin kitabxanası olmuşdur.

Xalqın maariflənməsində, tərəqqisində, oğlan və qızların təhsilə cəlb olunmasında böyük demokrat yazıçı C.Məmmədquluzadə həm əsərləri ilə, həm də əməli pedaqoji fəaliyyəti ilə, bir yazıçı, bir xalq müəllimi, bir fəal maarifçi, ziyalı kimi geniş fəaliyyət göstərirdi. O çalışdığı Nehrəm kənd məktəbində təlim-tərbiyə işlərini yenidən qurmuş, maarifçilik hərəkətini genişləndirmiş, məktəb təhsilini xeyli dərəcədə inkişaf etdirmişdi. Bu məqsədlə o, ilk növbədə məktəbdə şagirdlərin sayını xeyli artırmışdı.

Cəmi 26 nəfər şagirdlə qəbul etdiyi Nehrəm məktəbində təhsil alanların sayı 1896-cı ildə 40 nəfərə çatdırılmışdı. Bütün bunlar Azərbaycanda qız təhsili sahəsində atılan ilk addımlardan biri idi. Nehrəmdə oxumağa gələn Şərəbanı Adıgözəlova, Səkinə Cahangirova, Ümbül Qaziyeva, Səkinə Məmmədquliyeva, Xədicə Mehdixanova, Zəhra Mehdiyeva, Səkinə Mirzəməmmədova, Mina Mirzəməmmədova (Yenə orada) bəlkə müsəlman dünyasında, yaxud cəmi Qafqazda məktəbə ayaq basan ilk müsəlman qız şagirdlər idilər. Buna görədir ki, Xalq Məktəbləri Direktorluğu özünün xüsusi raportu (№ 172) ilə “Müsəlman qızları arasında savadı yaymaq üçün göstərdiyi qayğıkeşliyə görə” C. Məmmədquluzadəyə “səmimi təşəkkürlərini bildirməyi” özü üçün “xoş bir vəzifə” hesab etmişdi (Yenə orada).

Cəlil Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı Həmidə xanım Cavanşir 1912-ci ildə Tiflisdə keçirilən qurultayda məruzə ilə çıxış edən ilk azərbaycanlı qadın olmuşdur. Bir müddət Mirzə Cəlillə bərabər İranda yaşamağa məcbur olduqda Həmidə xanım Təbrizdə qadınlar üçün qız məktəbi açmaq fikrinə də düşüb. Nəriman Nərimanovun köməyi ilə geriye çağırıldıqları üçün bu iş o zaman yarımçıq qalıb.

XX əsrin əvvəllərində qadın təhsilinin zəruriyyəti təkcə şəhərlərdə deyil, kəndlərdə də özünü göstərirdi. Bir sıra qabaqcıl kənd müəllimləri dərs dedikləri oğlan məktəblərinə qızları da cəlb edirdilər. Bu məsələdə görkəmli yazıçı və pedaqog Cəlil Məmmədquluzadənin xidmətləri unudulmazdır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının qadın təhsili uğrunda mübarizəsi get-gedə genişlənir və Azərbaycanın müxtəlif şəhər, kənd və qəsəbələrində qız məktəbləri yaradılırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Mir-Babayev M., Azərbaycanın neft sənayesi tarixinin qısa xronologiyası. Bakı, 2004, 365 s.
2. İsmayılov M.A. 20-ci əsrin əvvəllərində Bakı sənayesi, Bakı, 1976, 322 s.
3. Nərimanov N. H.Z.Tağıyevin həyatının 50 ili və millət üçün yaşama, Bakı,1900, 345 s.
4. Hüseynzadə R.L. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2020, 538 s.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ SİYASİ MÜHİT VƏ QADIN TƏHSİLİNƏ MÜNASİBƏT

Aygül Rəşidli

XÜLASƏ

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində dünya tarixində dərin dəyişikliklər dövrü başlayır. Sosial-iqtisadi həyatdakı dəyişikliklər, sənaye çevrilişinin başa çatması və dünya iqtisadiyyatının inkişafında sənaye mərhələsinə keçid bürjuaziya cəmiyyətinin formalaşması, siyasi partiyaların yaranması, proletariatın fəhlələrin adından çıxış edən ictimai qüvvə və qruplar tərəfindən siyasi partiya təşkilatların yaranması, qadın təhsilininin təşkili - bu dövrün başlıca xüsusiyyətlərini təşkil edir. Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə qatıldıqdan sonra qadın təhsili yeni forma və məzmun aldı. Burada qulluq edən hərbi və mülki qulluqçu ailələrinin sakin olması, rus qız məktəblərinin yaradılması ilə nəticələndi.

Azərbaycan ərazisində rus dilində ilk qız məktəbi 1848-ci il aprel 30-da Şamaxıda açıldı. Bu "Müqəddəs Nina" qız məktəbi adlanırdı. Dünyəvi qadın təhsili ideyasının irəli sürülməsində böyük maarifçilər H.Zərdabi, M.T. Sıdqi, C.Məmmədquluzadə, Eynəlibəy Sultaov, Rəşid Bəy Əfəndiyev geniş fəaliyyət göstərirdilər. XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı qızları üçün ayrıca məktəb açmaq sahəsində ilk təşəbbüs edildi. Bu təşəbbüs H.Zərdabi və onun həyat yoldaşı Hənifə xanıma məxsus idi. Onların geniş fəaliyyəti və xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maliyyə dəstəyi ilə Bakıda 1901-ci ilə Şərqdə ilk qız məktəbi yaradıldı. Onun direktoru Hənifə xanım Zərdabi oldu.

ОТНОШЕНИЕ К СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СРЕДЕ И ОБРАЗОВАНИЮ ЖЕНЩИН В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Айгуль Рашидли

АННОТАЦИЯ

Конец 19 века - начало 20 века ознаменовали начало периода глубоких перемен в мировой истории. Изменения в социально-экономической жизни, окончание промышленной революции и переход к индустриальному этапу развития мировой экономики, формирование буржуазного общества, появление политических партий, появление партийных организаций политических сил общественными силами и группы, представляющие пролетариат, организацию женского образования. После присоединения Азербайджана к России женское образование приобрело новую форму и содержание. Поселение здесь служащих семей военнослужащих и гражданских привело к созданию русских женских школ.

Первая русскоязычная женская школа в Азербайджане была открыта 30 апреля 1848 года в Шамахе. Называлась она девичьей школой Святой Нины. Пропагандируя идею светского женского образования, великие педагоги Х. Зардаби, М.Т. Широкую активность проявили Сидги, Дж. Мамедгулузаде, Эйналибей Султаов, Рашид бек Эфендиев. В начале 20 века была предпринята первая инициатива по открытию отдельной школы для азербайджанских девочек. Эта инициатива принадлежала Х. Зардаби и его жене Ханифе

ханум. Благодаря их активной деятельности и финансовой поддержке мецената Гаджи Зейналабдина Тагиева в 1901 году в Баку была основана первая на Востоке женская школа. Его директором была Ханифа Зардаби.

ATTITUDE TO THE SOCIAL POLITICAL ENVIRONMENT AND WOMEN'S EDUCATION IN AZERBAIJAN AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Aygul Rashidli

SUMMARY

The end of the 19th century - the beginning of the 20th century marks the beginning of a period of profound changes in world history. Changes in socio-economic life, the end of the industrial revolution and the transition to an industrial stage in the development of the world economy, the formation of bourgeois society, the emergence of political parties, the emergence of political party organizations by social forces and groups representing the proletariat, the organization of women's education. After Azerbaijan joined Russia, women's education took on a new form and content. The settlement of military and civilian families serving here resulted in the establishment of Russian girls' schools.

The first Russian-language girls' school in Azerbaijan was opened on April 30, 1848 in Shamakhi. It was called St. Nina Girl's School. In the promotion of the idea of secular women's education, great educators H. Zardabi, M.T. Sidgi, J. Mammadguluzade, Eynalibey Sultaov, Rashid Bey Efendiyev were widely active. At the beginning of the 20th century, the first initiative was taken to open a separate school for Azerbaijani girls. This initiative belonged to H. Zardabi and his wife Hanifa khanum. With their extensive activities and the financial support of the philanthropist Haji Zeynalabdin Tagiyev, the first girls' school in the East was established in Baku in 1901. Its director was Hanifa Zardabi.

YENİYETMƏLƏRİN ƏXLAQİ ŞÜURUNUN FORMALAŞMASI PROBLEMİ

Uğurliyeva Aytac Vəfadar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
xlilzadaytac@gmail.com

Açar sözlər: Yeniyetməlik, əxlaqi şüur, mənəviyyat, vətənpərvərlik

Ключевые слова: подростковый возраст, нравственное сознание, мораль, патриотизм.

Keywords: Adolescence, moral consciousness, morality, patriotism

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununun 9-cu maddəsində deyilir ki, müasir dövrdə başlıca vəzifə – dərin və hərtərəfli biliyə, bacarığa, praktik hazırlığa, yüksək mədəniyyətə, məsuliyyət hissinə, mütərəqqi dünyagörüşə malik olan və onu daim inkişaf etdirməyə çalışan şəxsiyyət formalaşdırmaq; soy kökünə, Azərbaycan xalqının azadlıq və demokratiya ənənələrinə bağlı olan, xalqının milli, əxlaqi, humasit, mənəvi və mədəni dəyərlərinə dərinlən yiyələnmək, onu qoruyan və daim inkişaf etdirən, ailəsini, vətəni, millətini sevən və daim ucaltmağa çalışan, ümumbəşəri dəyərlərə insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, müstəqil və yaradıcı düşünən, biliyinə, yüksək əxlaqi və mənəvi şüura və demortalkliyinə görə dünyanın ən qabaqcıl ölkələrinin vətəndaşları səviyyəsində dura bilən sağlam yurddaşlar yetişdirmək və bununla yüksək sivilizasiyalı cəmiyyət qurmağa, Azərbaycanı dünyanın ən inkişaf etmiş demokratik dövlətlərindən birinə çevirməyə qadir olan “İnsan” tərbiyə etməkdir.

Əlbəttə belə şəxsiyyətlər yetişdirməkdən ötrü gənc nəsildə ilk növbədə əxlaqi şüur, milli-mənəvi mədəniyyət formalaşdırmaq lazımdır.

Bütün bunlar isə tərbiyənin məzmununu, əsas tərkib hissələrini təşkil etməklə əxlaq tərbiyəsi ön planda gedir.

“Əxlaq” ərəb dilində “Xəlq”, “Xulq” sözündən yaranıb “Xarakter”, “Səciyyə” “Yaranış” mənasını verir. “Məxluq” sözü də buradan meydana gəlmişdir.

Latın dilində **“Mores”** “vərdiş” deməkdir. Sonradan bu söz başqa dillərə keçmişdir. İngiliscə **“moralist”**, rusca **“Moral”** sözləri meydana gəlmişdir ki, mənası müsbət, gözəl vərdişlər, yaxşı adətlərə aid olmaq deməkdir. Qədim Roma və Yunanıstanda yaxşılığı birbaşa əxlaqla əlaqələndirmişlər.

Əxlaq etikanın tədqiqat obyektidir.

“Etika” “Etos” sözündən əmələ gəlib yunanca “vərdiş” mənasını verir. Hərəkətlər vərdiş əmələ gətirir, vərdiş də insanın xarakterini yaradır. Ona görə yaxşı demişlər: “Əkərsən hərəkət, biçərsən vərdiş, əkərsən vərdiş biçərsən xarakter, əkərsən xarakter biçərsən taleh”. Demək, əxlaq hərəkətlə, davranışla, praktik işlə, əməllə bağlıdır ki, bunlar da ilk növbədə əxlaqi şüurdan qaynaqlanır.

Əxlaq cəmiyyətdə davranış modellərinin cəmidir, xalqın davranış normalarının məcmusudur. “Fəlsəfə” dərəcə vəsaitində əxlaqın mahiyyəti belə ifadə edilmişdir: “Əxlaq – cəmiyyətdə insanların hərəkətlərini tənzim edən bircəyəsəyş normalarının, davranış qaydalarının məcmusudur” (1,s.176). Beləliklə əxlaq tərbiyəsi anlayışının mahiyyətini əxlaq tərbiyəsi – müsbət mənəvi keyfiyyətlərlə bağlı olan əxlaqi hiss, şüur, davranış və vərdişlərin formalaşdırılması prosesidir.

Əxlaq tərbiyəsinin məqsədi yetişən gənc nəsli cəmiyyətin, toplumun əxlaq normalarına, cəmiyyətdə müəyyən edilmiş davranış qaydalarına əməl etməyə alışdırmaq, onları milli mentalitetə, adət və ənənələrə uyğun hərəkət etməyə sövq etdirməkdir. Bu cəhətdən mənəvi

tərbiyə və şüurdan fərqli olaraq əxlaqi şüur fərdi kateqoriyadır, əxlaq tərbiyəsi isə ictimai kateqoriyadır.

Əxlaq tərbiyəsi görmüş şəxs cəmiyyətin əxlaq normalarına, milli-mənəvi dəyərlərə, milli mentalitetə, adət və ənənələrə əməl edir.

Əxlaq insanın başqalarıyla ünsiyyətində, rəftarında, ictimai yerlərdə davranışında özünü göstərir. Əxlaq insanın özünə, başqalarına, əməyə, hadisələrə, cəmiyyətə, xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə münasibətini əks etdirir.

Cəmiyyətin inkişafı ilə, onun iqtisadi quruluşunun dəyişməsi ilə birlikdə əxlaqi şüur da dəyişir. Buna görə cəmiyyət nəinki əxlaqi yaradır, həm də onu qoruyur və inkişafına təsir edir.

Əxlaqın formalaşmasına ictimai şüurun, siyasətin, hüququn, fəlsəfənin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin, tarixin ciddi təsiri olur. Onlar əxlaqi şüurun tərbiyəsinin məzmununa və xarakterinə təsir göstərirlər.

Əxlaq tarixi hadisədir və milli xarakter daşıyır. Buna görə bütün dövrlərdə dünya xalqlarının öz etnik münasibətlərinə uyğun əxlaqi qanunları mövcud olmuşdur. Azərbaycan xalqının da özünəməxsus əxlaq normaları mövcuddur ki, bunlar ilk növbədə ailə tərbiyəsindən başlayır.

Ulu öndər Heydər Əliyev 1979-cu ilin aprel ayında Bakıda “Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması: mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri” mövzusunda həsr edilmiş ümumittifaq elmi-praktik konfransında əsas məruzəçi kimi çıxış edərək milli-mənəvi şüurun ən zəruri məsələlərinin, komponentləri haqqında çox qiymətli fikirlər söyləmişdir. Hələ o vaxt Hüdyər Əliyev deyirdi ki, insanın milli- mənəvi keyfiyyətlərinin, xarakterinin ilk əlamətləri məhz ailədə formalaşır. Ailə ilkin tərbiyə məktəbi, insanın formalaşmasında tərbiyəsində böyük rol oynayır. Uşaqlar ailədə dünyaya göz açır, məktəbdə bir şəxsiyyət kimi formalaşır.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev uşaqlarda milli-mənəvi şüurun tərbiyə komponentləri məsələsini bütün nitq, çıxış və məruzələrində ön plana çəkmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumundakı (2 fevral, 1996) “Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərdir” adlı proqram xarakterli nitqi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Heydər Əliyev həmin nitqində müstəqil Azərbaycan dövlətində fəaliyyət göstərən gənclərin milli-mənəvi tərbiyəsinin zəngin proqramını verərək deyir ki, nə qədər var-dövlət olsa da, nə qədər pul olsa da, nə qədər zənginlik olsa da, mənəviyyat olmayan yerdə insanın əxlaqi şüurunu heç cür tərbiyə etmək olmaz. Xalqımızın tarixinin bütün mərhələlərində yüksək mənəviyyat olmuş, mənəvi keyfiyyətlər gənclərə aşılarmışdır.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev insanı ucaldan, onu zənginləşdirən mənəviyyat komponentlərinə milli əxlaqi şüuru, Azərbaycan vətənpərvərliyini, milli ləyaqəti, hərbi vətənpərvərliyi, milli iftixarı, milli dəyanəti və vicdanı, düşmənə nifrəti xalqımızın adət və ənənələrini, ana dilini dərinlən bilməyi, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin vəhdətinin təmin edilməsini, böyüyə hörməti milli-mənəvi, əxlaqi tərbiyənin əsası hesab edirdi.

Bunu da qeyd edək ki, ictimai quruluş, iqtisadi şərait dəyişdikcə əxlaq normaları da dəyişir, inkişaf edir, təkmilləşir və daha yüksək əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də milli əxlaqi şüur normalarını erkən yaşlardan uşaqlara aşılamaq lazımdır. Bunun üçün müəyyən prinsip və metodlar, yeni təlim və tərbiyə texnologiyaları vardır.

Texnologiya yunan sözü olub (yunanca techno – sənət, ustalıq, bacarıq, logos isə elm-nəzəriyyə mənalərini verir), istehsal prosesində hazır məhsul almaq üçün işlədilən xammal, material və yarımfabrikatların emalı, hazırlanması vasitələrin, müxtəlif metodlarının məcmusu başa düşülür.

Tərifdən göründüyü kimi texnologiya ilk əvvəllər sənayedə, təsərrüfat işlərində istifadə edilmişdir. Amma, dövrün zamanın tələbi ilə XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq texnologiya, təhsil siteminə daxil oldu, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, təlimin səmərəsinin

artırılmasında pedaqoji texnologiyalardan geniş istifadə edilməyə başlandı. Bu proses əvvəlcə Amerikada, sonra Avropa məktəblərində, sonra, Rusiya və Azərbaycanda təhsil islahatlarının keçirilməsi ilə bağlı oldu. Hazırda pedaqoji texnologiyalara insanşünaslıq texnologiyalarının bir növü kimi baxılır.

Pedaqoji texnologiyalar psixodidaktika, psixopedaqogika, sosial psixologiya, kibernetika, idarəetmə və menecment nəzəriyyələrinə əsaslanır. Pedaqoji texnologiya dedikdə yalnız texnikadan, texniki vasitələrdən istifadə etmək deyildir. Pedaqoji texnologiyalar yeni metod və metodikalar, sınılanmış texniki vasitələr, müəllim və tərbiyəçilərin pedaqoji ustalığı, səriştəliliyi və peşəkarlığıdır. Pedaqoji texnologiyalar zaman keçdikcə təkmilləşmiş, əldə edilmiş təcrübə ilə öz coğrafiyasını daha da genişləndirmiş, və təhsilin idarə edilməsində, sinifdən xaric işlərin təşkilində, məktəbdənkənar tədbirlərdə və həmçinin tərbiyə işlərinin təşkilində geniş istifadə edilməyə başlanmışdır. Beləliklə, pedaqoji elmində texnologiyaların aşağıdakı şəkildə təsnifatı meydana çıxmışdır ki, bu təsnifatda tərbiyə texnologiyaları öz mükəmməl yerini tutmuşdur.

Tərbiyə texnologiyaları dedikdə, müəllim və tərbiyəçilərin, valideynlərin pedaqoji vəzifələri həll etməyə yönəldilmiş ardıcıl, qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyəti başa düşülür. Başqa sözlə desək, pedaqoji texnologiya öncədən planlaşdırılmış pedaqoji prosesi planauyğun, sistemli və ardıcıl olaraq praktikada həyata keçirməkdir. Ümumtəhsil məktəbində tərbiyə texnologiyaları müəllimlə şagird arasında qarşılıqlı fəaliyyəti nəzərdə tutur. Bu fəaliyyət fərdiləşdirmə və diferensiaslaşdırma prinsiplərini, insani və texniki imkanları, dioloji ünsiyyəti nəzərə almaqla, optimal şəkildə həyata keçirir.

Tətbiq olunan texnologiyalar Dövlət Təhsil Standartlarına uyğun olmalı və müəllimin yaradıcı fəaliyyəti ilə həyata keçirilməlidir. Bu prosesdə müəllimin səriştəliliyi və peşəkarlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Pedaqoji ustalığı pedaqoji texnologiyaya yiyələnməyin yüksək səviyyəsidir. Pedaqoqlar arasında belə bir fikir möhkəmlənmişdir: pedaqoji ustalığı sırf fərdidir, ona görə onu əldən-ələ vermək olmaz. Texnologiya ilə ustalığın qarşılıqlı əlaqəsi açıq-aydın göstərir ki, eyni bir texnologiya müxtəlif müəllimlər tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Tərbiyə texnologiyalarının nəticələri tərbiyə olunanların əməli işində, praktik fəaliyyətində, əxlaqi şüurunda özünü göstərir. Bu gün təhsilin qarşısında duran əsas məqsəd hərtərəfli inkişaf etmiş ahəngdar şəxsiyyət yetişdirməkdir ki, tərbiyə texnologiyaları ilk növbədə bu istiqamətə yönəlməlidir.

Şəxsiyyətin formalaşdırılması ailədən başlayır, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində davam etdirilir, məktəb illərində və sonrakı təhsil illərində və ömür boyu tərbiyə prosesi fasiləsiz olaraq davam edir.

Pedaqoji prosesdə tərbiyə texnologiyaları – nəzərdə tutulmuş tərbiyəvi məqsədin yerinə yetirilməsini təmin etməyə imkan verən, elmi əsaslar üzərində qurulmuş, məkan və zaman səviyyəsində proqramlaşdırılmış pedaqoji prosesin bütün komponentlərinin birgə fəaliyyət sistemidir. Eyni zamanda, tərbiyə texnologiyaları təlim-tərbiyə prosesinin paradiqmalarını müəyyənləşdirən elə alqoritmlər sistemidir ki, onun tətbiqi kamil insan yetişdirməyə, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin yetişdirilməsinə xidmət edir.

Şagirdlərdə əxlaqi şüurun formalaşdırılmasında tərbiyə texnologiyalarının tətbiqində müəllimin fəaliyyətini aşağıdakı funksional komponentlərə ayırmaq olar: 1) Qnostik (idraki) komponent; 2) Layihələşdirici komponent; 3) Konstruktiv komponent; 4) Təşkilatçılıq komponenti; 5) Kommunikativ (ünsiyyət) komponent.

Beləliklə, müəllimin tərbiyə texnologiyaları ilə göstərilən komponentlərindən səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Əxlaq tərbiyəsi uşaqlıqda əxlaqi hisslərin, adətlərin, əxlaqi şüurun inkişaf etdirilməsinə xidmət edir, çünki kiçik yaşda uşaqların hərəkət və davranışında hisslər, emosiyalar, rənglər,

nümunələr üstünlük təşkil edir.

Texnologiya yunan sözü olub (yunanca techno – sənət, ustalıq, bacarıq, logos isə elm-nəzəriyyə mənalərini verir), istehsal prosesində hazır məhsul almaq üçün işlədilən xammal, material və yarımfabrikatların emalı, hazırlanması vasitələrin, müxtəlif metodlarının məcmusu başa düşülür.

Tərifdən göründüyü kimi texnologiya ilk əvvəllər sənayedə, təsərrüfat işlərində istifadə edilmişdir. Amma, dövrün zamanın tələbi ilə XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq texnologiya, təhsil siteminə daxil oldu, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, təlimin səmərəsinin artırılmasında pedaqoji texnologiyalardan geniş istifadə edilməyə başlandı. Bu proses əvvəlcə Amerikada, sonra Avropa məktəblərində, sonra, Rusiya və Azərbaycanda təhsil islahatlarının keçirilməsi ilə bağlı oldu. Hazırda pedaqoji texnologiyalara insanşünaslıq texnologiyalarının bir növü kimi baxılır. Pedaqoji texnologiyalar psixodidaktika, psixopedaqogika, sosial psixologiya, kibernetika, idarəetmə və menecment nəzəriyyələrinə əsaslanır.

Pedaqoji texnologiya dedikdə yalnız texnikadan, texniki vasitələrdən istifadə etmək deyildir. Pedaqoji texnologiyalar yeni metod və metodikalar, sınılanmış texniki vasitələr, müəllim və tərbiyəçilərin pedaqoji ustalıq, səriştəliliyi və peşəkarlığıdır. Pedaqoji texnologiyalar zaman keçdikcə təkmilləşmiş, əldə edilmiş təcrübə ilə öz coğrafiyasını daha da genişləndirmiş, və təhsilin idarə edilməsində, sinifdən xaric işlərin təşkilində, məktəbdən kənar tədbirlərdə və həmçinin tərbiyə işlərinin təşkilində geniş istifadə edilməyə başlanmışdır. Beləliklə, pedaqoji elmində texnologiyaların aşağıdakı şəkildə təsnifatı meydana çıxmışdır ki, bu təsnifatda tərbiyə texnologiyaları öz mükəmməl yerini tutmuşdur:

Tərbiyə texnologiyaları dedikdə, müəllim və tərbiyəçilərin, valideynlərin pedaqoji vəzifələri həll etməyə yönəldilmiş ardıcıl, qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyəti başa düşülür. Başqa sözlə desək, tərbiyə texnologiyası öncədən planlaşdırılmış pedaqoji prosesi planauyğun, sistemli və ardıcıl olaraq praktikada həyata keçirməkdir. Ümumtəhsil məktəbində tərbiyə texnologiyaları müəllimlə şagird arasında qarşılıqlı fəaliyyəti nəzərdə tutur. Bu fəaliyyət fərdiləşdirmə və diferensiallaşdırma prinsiplərini, insani və texniki imkanları, dioloji ünsiyyəti nəzərə almaqla, optimal şəkildə həyata keçirir.

Tətbiq olunan texnologiyalar Dövlət Təhsil Standartlarına uyğun olmalı və müəllim yaradıcı fəaliyyəti ilə həyata keçirilməlidir. Bu prosesdə müəllimin səriştəliliyi və peşəkarlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Pedaqoji ustalıq pedaqoji texnologiyaya yiyələnməyin yüksək səviyyəsidir.

Pedaqoqlar arasında belə bir fikir möhkəmlənmişdir: pedaqoji ustalıq sırf fərdidir, ona görə onu əldən-ələ vermək olmaz. Texnologiya ilə ustalıq qarşılıqlı əlaqəsi açıq-aydın göstərir ki, eyni bir texnologiya müxtəlif müəllimlər tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Pedaqoji prosesdə tərbiyə texnologiyaları – nəzərdə tutulmuş tərbiyəvi məqsədin yerinə yetirilməsini təmin etməyə imkan verən, elmi əsaslar üzərində qurulmuş, məkan və zaman səviyyəsində proqramlaşdırılmış pedaqoji prosesin bütün komponentlərinin birgə fəaliyyət sistemidir. Eyni zamanda, tərbiyə texnologiyaları təlim-tərbiyə prosesinin paradigmalarını müəyyənləşdirən elə alqoritmlər sistemidir ki, onun tətbiqi kamil insan yetişdirməyə, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin yetişdirilməsinə xidmət edir.

Şagirdlərdə əxlaqi şüurun formalaşdırılmasında tərbiyə texnologiyalarının tətbiqində müəllimin fəaliyyətini aşağıdakı funksional komponentlərə ayırmaq olar: 1) Qnostik (idraki) komponent ;2) Layihələşdirici komponent; 3) Konstruktiv komponent;4) Təşkilatçılıq komponenti; 5) Kommunikativ (ünsiyyət) komponent

Uşaqlarda da ilk əxlaqi hisslər onu əhatə edən insanlara münasibətdə özünü göstərir. Onu da qeyd etmək ki, 2-4 yaşlı uşaqların insanlara və ətraf həyat hadisələrinə münasibəti müxtəlif və dəyişkən olur. Uşaqdakı müsbət hərəkətlər bəzən əksinə, mənfi münasibətlə də əvəz oluna bilər.

4-5 yaşlı uşaqlarda əxlaqi hisslər get-gedə sabitləşir. Onlar yoldaşlarına qayğı ilə yanaşır, böyüklərə hörmət edir. Bu zaman valideyn və tərbiyəçinin müsbət hisslərini formalaşdırmaq üçün apardığı tərbiyəvi tədbirlər öz səmərəsini verir. Bu yaşlı uşaqlar balacalara oyun zamanı kömək edir, sınımış oyuncağını düzəltməyə çalışır, qocalara, xəstələrə qayğı ilə yanaşır, xüsusən, baba və nənəyə kömək etməkdən həzz alırlar.

5-6 yaşlı uşaqlar artıq öz hisslərini idarə etməyə çalışır, hisslərini şüura tabe etməyə səy göstərirlər.

4-6 yaşlı uşaqlarda öz hərəkətlərinin yaxşı və pis olduğunu yaxşı başa düşmək hissini formalaşdırmaq lazımdır. Kiçik yaşlı uşaqlar çox vaxt belə hallarda öz mənfi hərəkətlərinin zərərini yaxşı başa düşürlər. Belə şəraitdə oxşar müsbət hərəkətləri nümunə göstərməklə başa salmaqdan istifadə etmək lazımdır.

Yeniyyətlik dövrü 12-16 (17) yaş dövrünü əhatə edir. 12 yaşına gəlmiş bir məktəbli yeniyyətə ona verilən tapşırıqları məsuliyyətlə yerinə yetirir, əxlaqi şüur və xarakterin xarakterin əsası qoyulur, yaxşı və pisi bir birindən ayıra bilir.

Tapşırıqları yerinə yetirməyəndə necə cəzalanacağını ön görür. Konkret əxlaqi təfəkkür formalaşır, məntiqə əsaslı düşüncə formalaşır. Yeniyyətlik dövrü isə insanın inkişaf mərhələləri arasında həm fiziki, həm hormonal, həm zehni cəhəti ilə ən çox dəyişikliyə məruz qalan və eyni zamanda çox sürətlə baş verən bir çox dəyişikliyi əhatə edir. Bu və başqa yönələri ilə yeniyyətlik insan inkişafında ən kritik mərhələ sayılır.

Yeniyyətlik mərhələsi öz daxilində 3 hissəyə ayrılır, erkən yeniyyətlik, orta yeniyyətlik, gec yeniyyətlik. Hər bir dövrün özünə məxsus xarakterik cəhətləri vardır. Yeniyyətinin başlanğıcında hormonal proseslərin dəyişməsi ilə insanın xarici görünüşü dəyişir, qızlarda qadın bədən quruluşu formalaşır, menstural siklus başlayır, oğlanlarda səs dəyişməsi, kişi bədən quruluşu formalaşmağa başlayır. Bu zaman ətrafların eyni zamanda bədənə simmetriyası pozulur, hərəkətlərdə kobudluq olaraq ortaya çıxır.

Bu dəyişiklik eyni zamanda zehni dəyişikliklərlə, əxlaqi şüurla birgə baş verir. Öz cinsinə aid davranışlar qabarmağa başlayır, əks cinsə qarşı maraq yaranır. Şəxsiyyət formalaşmağa başlayır. 16 yaşlarına çatan birisi artıq yetkin insanlar qədər, yaxşı pisi bir birindən tam ayırd edə bilir, kədərini sevincin nə olduğunu, nifrətin sevginin nə olduğunu anlayır.

Yeniyyətinin sonuna doğru isə artıq öz hisslərinə hakim olmağı, lazım gəldiyində onları cilovlamağı bacarır. Bu proseslər beyinin orqanik inkişafının əxlaqi şüurun təzahürü olaraq ortaya çıxır.

Bu dövr və eyni zamanda bura qədər olan mərhələlərdə genetik faktorların üzərinə formalaşan ailə daxili münasibətlər, bağça, məktəb, məhəllə, universitet mühiti kimi amillər bir şəxsiyyətin əxlaqi şüurunun formalaşmasında mühim rolə malikdirlər. Əgər təkrar mərhələlərə göz atacaq olarsaq, məktəbə qədər dövrdə uşaqların çox təriflənməsi, etdiyi- istənilən davranışların üzərində çox dayanılması, sevilməyən davranışlarının görməzdən gəlinməsi, eyni zamanda təqlid qabiliyyətləri inkişaf etdiyinə görə nümunə olunması bu mərhələni normal başa vurmağa kömək olacaqdır. Məktəb dövrü uşaqlıq zamanı isə bir öncəki sadalananlarla yanaşı cəza tətbiq edilməsi, ancaq bu cəzanın uşağın özünə qarşı olmadığını sadəcə etdiyi yanlış davranışa görə verildiyinin vurğulanması vacibdir. Təbii ki, cəza yaşa uyğun verilməlidir. Eyni zamanda musiqi, idman incəsənət kimi müxtəlif sahələrə təşviq edilməli, kurs və məktəblərə yönləndirilməlidir.

Milli mənlik və əxlaqi şüurun Azərbaycan vətənpərvərliyi və milli-mənəvi şüur anlayışını ilk dəfə Ulu öndərimiz H.Əliyev özünün çıxış və nitqlərində işlətməmiş, onun mahiyyət və məzmununu açıqlanmışdır. Milli vətənpərvərlik, keçmiş tariximizin qiymətləndirilməsi torpaqlarımızın qorunmasıdır. Azərbaycan çoxmillətli, demokratik bir dövlətdir. Milliyyətindən asılı olmayaraq, hər bir vətəndaş üçün Azərbaycan onun üçün ana vətəndir. "Vətəndaş" sözü o

deməkdir ki, hər bir vətəndaş öz - vətəninə sadıq olmalı, onu göz bəbəyi kimi qorumaq və vətəni uğrunda, torpağı uğrunda, ana-atasının müdafiəsi yolunda şəhid olmağa hazır olmalıdır.

Müasir dövrümüzdə bu müdrik siyasi kursu ulu öndərimizin layiqli varisi, davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, müzəffər ordumuzun Ali Baş Komandanı İlham Əliyev uğurla davam etdirir. 44 günlük Vətən müharibəmiz, qəhrəmanlıq savaşımız tarix boyu şanlı qürur mənbəyimiz olaraq qalacaqdır.

Azərbaycan xalqı tariximizin ən yaddaqalan və şanlı dövrlərindən birini yaşadı. Ali Baş Komandan, Prezident cənab İlham Əliyevin strateji rəhbərliyi, müdrik siyasəti və “Dəmir yumruq” əməliyyatı ilə Azərbaycan ordusu işğal olunmuş ərazilərimizdən düşməni qovub çıxardı.

Bu qələbə həmçinin gənclərimizin, əsgərlərimizin milli-mənəvi tərbiyəsinin, əxlaqi şüurunun və tərbiyəsinin qələbəsi idi, Bu onların vətənpərvərliyi, həmrəyliyi, aldıkları ailədə, məktəbdə aldıkları tərbiyə və təhsilin nəticəsi, məktəbimizin, təhsilimizin, elmimizin qələbəsi idi.

Təcrübələrdən məlum olmuşdur ki, milli mənlük və əxlaqi şüuru və əqidəsi olmayan hər bir kəs ötrə hisslərlə yaşayıb, hansı əqidəyə xidmət etdiyini özü də bilmir və həyatda uğursuzluğa düşər olur.

Məhz buna görə də biz deyər bilərik ki, hər bir yeniyetmə məktəblidə əxlaqi şüurun formalaşması, hər bir cəmiyyətin gələcək mövcudluğu və inkişafı, üçün başqa insanlarla qarşılıqlı münasibətləri üçün zəruri şərtidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009.
2. Bayramzadə E. M. Fəlsəfə. Dərs Vəsaiti
3. Qarayev S.A. Müstəqil Azərbaycan elminin və təhsilinin memarı // Respublika. -2013, - 19 aprel, - № 80, - s.8.
4. Şəkərliyev A. M. Heydər Əliyev ideyaları yaşayır və qalib gəlir // Xalq qəzeti.- 2015, - 14 iyun, - № 127, - s.11.
- 5.Qasıмова L.N. Məktəblilərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi təcrübəsindən. Bakı: Nurlan, 2004.
- 6.Qədirzadə H.Q. Milli- mənəvi dəyərlərimiz. Bakı: Əcəmi, 2012.

YENİYETMƏLƏRİN ƏXLAQİ ŞÜURUNUN FORMALAŞMASI PROBLEMİ

Aytac Uğurliyeva

XÜLASƏ

“Əxlaq” ərəb dilində “Xəlc”, “Xulq” sözündən yaranıb “Xarakter”, “Səciyyə” “Yaranış” mənasını verir. “Məxluq” sözü də buradan meydana gəlmişdir.Latın dilində “Mores” “vərdis” deməkdir. Sonradan bu söz başqa dillərə keçmişdir. İngiliscə “moralist”, rusca “Moral” sözləri meydana gəlmişdir ki, mənası müsbət, gözəl vərdislər, yaxşı adətlərə aid olmaq deməkdir. Qədim Roma və Yunanıstanda yaxşılığı birbaşa əxlaqla əlaqələndirmişlər.

Əxlaq etikanın tədqiqat obyektidir. “Etika” “Etos” sözündən əmələ gəlib yunanca “vərdis” mənasını verir. Əxlaq tərbiyəsinin məqsədi yetişən gənc nəslə cəmiyyətin, toplumun əxlaq normalarına, cəmiyyətdə müəyyən edilmiş davranış qaydalarına əməl etməyə alışdırmaq, onları milli mentalitetə, adət və ənənələrə uyğun hərəkət etməyə sövq etdirməkdir

ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ ПОДРОСТКОВ

Айтадж Угурлиева

АННОТАЦИЯ

«Нравственность» происходит от арабских слов «Люди», «Поведение» и означает «Характер», «Характер» и «Бытие». Слово «существо» тоже происходит отсюда. На латыни «нравы» означает «привычка». Позже это слово распространилось и на другие языки. Английское слово «моралист» и русское слово «моралист» имеют положительное значение, что означает принадлежность к хорошим привычкам, хорошим привычкам. В Древнем Риме и Греции добро было напрямую связано с моралью.

Нравственность - объект изучения этики. «Этика» происходит от слова «Ethos», что в переводе с греческого означает «привычка». Цель нравственного воспитания - приучить молодое поколение следовать нравственным нормам общества, установленным в обществе правилам поведения, побудить их действовать в соответствии с национальным менталитетом, обычаями и традициями.

THE PROBLEM OF FORMATION OF THE MORAL CONSCIOUSNESS OF TEENAGERS

Aytac Uğurliyeva

SUMMARY

"Morality" is derived from the Arabic words "People", "Behavior" and means "Character", "Character" and "Genesis". The word "creature" also comes from here. In Latin, "Mores" means "habit." Later, the word spread to other languages. The English word "moralist" and the Russian word "moral" have a positive meaning, which means to belong to good habits, good habits. In ancient Rome and Greece, goodness was directly associated with morality.

Morality is the object of study of ethics. "Ethics" comes from the word "Ethos", which means "habit" in Greek. The purpose of moral education is to accustom the young generation to follow the moral norms of society, the rules of behavior established in society, to encourage them to act in accordance with the national mentality, customs and traditions.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ APARILAN TƏHSİL İSLAHATLARI VƏ YENİLİKLƏR

Heydərova Aysel Sehran qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aheydarova98@mail.ru

Açar sözlər: islahat proqramı, kurikulum islahatları, dərslik siyasəti, Təhsil Sektorunun İnkişafı Layihəsi, ali təhsildə islahatlar

Ключевые слова: программа реформ, реформы учебных программ, политика в отношении учебников, проект развития сектора образования, реформы в высшем образовании

Keywords: reform program, curriculum reforms, textbook policy, Education Sector Development Project, higher education reforms

Hər bir dövlətin, millətin inkişafı üçün daim yeni-yeni ideyalara, təsəvvürlərə, yanaşmalara ehtiyac duyulur. Məhz bütün bu ehtiyacların, tələbatların ödənilməsi üçün zəruri olan islahat prosesi həyata keçirilir. İslahatların həyata keçirilməsinin əsas məqsədi, başlıca olaraq, inkişafa xidmət etsə də, heç də həmişə uğura nail olmaq mümkün deyil. Bu prosesin səmərəli nəticə verməsi üçün, ilk növbədə, cəmiyyətin düşüncə baxımından yeni ideyalara, yanaşmalara açıq və hazır olması, eyni zamanda yeniləşmə ideyasını zərurət kimi irəli sürən tarixi şəraitin yetişmiş olması vacib amil kimi göz önündə durur. İqtisadiyyat amilini də nəzərdən qaçırmmaq olmaz.

Çünki islahat prosesinin səmərəliliyi iqtisadi amillə birbaşa əlaqəlidir. Tarixi şərait göstərir ki, müasir zamanda beynəlxalq nüfuzu ilə seçilən dövlətlər inkişafa, ilk növbədə, təhsil sahəsində islahatlar keçirməklə nail olmuşlar. Bu baxımdan ölkəmizdə müstəqil dövlət quruculuğu prosesi təhsilin yenidən qurulmasını sürətləndirmişdir. Ulu öndərin hakimiyyətə qayıdışının ilk illəri olan 1993-1995-ci illər ölkənin bütün sektorlarında dəyişikliklərə başlaması üçün bir sabitlik dövrü olaraq tarixə düşdü. Ölkəmiz Konstitusiyaya əsasən, 1995-ci ildə icbari ümumi orta təhsili həyata keçirməyə başladı. Ağır maliyyə problemləri olsa da, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təcrübəli müəllimlərin məktəblərdən çıxarılması kimi zərərli bir tendensiyanın qarşısı alındı.

Ölkənin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi islahatın əsas hədəfi dünya ölkələrinin qabaqcıl təhsil təcrübəsini mənimsəməyə yönəlmişdi. Təhsil islahatlarının başlıca və birbaşa təşəbbüscüsü olan ulu öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasındakı çıxışında bu mövzunu məxsusi olaraq qeyd etmişdir: “İndi təhsil sistemində islahatların əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşsın. Təbii ki, belə bir şəraitdə Azərbaycan özünün təhsil nailiyyətləri ilə inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatmaqla daha böyük uğurların sahibi ola bilər.”

1993-1994-cü dərs ilindən başlayaraq, ali təhsil iki pilləyə bölündü: 4 illik bakalavr və 2 illik magistratura pilləsi. 1997-ci ildə ilk bakalavr dərəcəsi verildi və ilk dəfə magistr hazırlığına başlandı. Azadlığımızın ilk illərində qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinin, xüsusilə də özəl ali məktəblərin inkişafı təhsil sistemində baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklərdən biri idi. 1990-cı illərin əvvəllərində fəaliyyətə başlayan bu müəssisələrin müəyyən qüsurları üzə çıxdı. Lakin Heydər Əliyev Təhsil Nazirliyinə özəl universitetlərin fəaliyyətini tənzimləməyi tapşırıqdan sonra bu sektorda müəyyən sabitlik yarandı. 1998-ci ildə ölkədə 17 dövlət qeydiyyatlı özəl ali təhsil müəssisəsi var idi.

Dövlət ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinə ödənişli qəbulun tətbiqi bu illərin ən əhəmiyyətli inkişaflarından biri idi. Ulu öndərin 1995-ci ildə imzaladığı ali təhsildə ödənişli

təhsil haqqında tarixi sərəncam sonrakı illərdə bu səviyyənin sürətli yüksəlişi üçün əlverişli imkan yaratdı.

Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatlarını təsdiqləyən ən etibarlı tarixi sənədi 1998-ci ildə yaradılmış Dövlət Komissiyası hazırlamışdır və bu sənəd 1999-cu il iyun ayının 15-də ulu öndər Heydər Əliyevin sərəncamı ilə təsdiqlənmişdir. “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” adlanan bu sənəd davamlı, sabit və qabaqcadan proqnozlaşdırılmış nəticələrə əsaslanır. Ümummilli liderin fikir və əsas prinsiplərini əks etdirən bu proqram ölkəmizdə 1999-cu ildən etibarən növbəti 15 il üçün ümumi təhsilin inkişafının planlı fəaliyyət modelini müəyyən etmiş, islahatlara ehtiyac olduğunu müasir tələblər baxımından əsaslandırmış, islahatın əsas məqsədlərini aydınlaşdırmış və onların həyata keçirilməsi, qüvvəyə minməsi üçün bir sistem rolunu oynamışdır.

Proqrama uyğun olaraq, islahat prosesinin ümumi təhsilin ən mühüm sahələrində həyata keçirilməsi planlaşdırılmışdı. Bura bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən yeni təhsil sisteminin normativ-hüquqi, iqtisadi, maddi-texniki və informasiya bazasının, kadr, maliyyə təminatının yaradılması, ümumi təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsi və digər aktual məsələlər daxil edilmişdi (1). İslahat gündəliyinə əsasən, qarşıdakı ən əhəmiyyətli iş ölkənin ümumi təhsilinin tədris proqramının təkmilləşdirilməsi idi. Hökumət bu tələbi nəzərə alaraq, 1999-cu ildə Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq, ümumi orta təhsilin dövlət standartlarını və razılaşdırılmış tədris planını yaratdı və təsdiqlədi. Ümumiyyətlə, İslahat Proqramında müəyyən edilmiş başlıca istiqamətlər aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- Müasir tələblərə cavab verən istedadlı uşaqlar üçün təhsil müəssisəsindən tutmuş, inkişafında qüsurlar olan, reabilitasiyaya ehtiyacı olan uşaqlar üçün yaradılmış yeni tipli təhsil müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması. Bütün tiptən olan təhsil müəssisələrinin diversifikasiyası (əlaqələndirilməsi);

- əmək bazarına tələbatın formalaşması ilə bağlı tədris proqramlarının, təhsilin məzmununun və metodikasının yeniləşdirilməsi. Burada əsas meyl respublika iqtisadiyyatının başlıca inkişaf istiqamətlərinə, eləcə də humanitar və ictimai fənlərin məzmununun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəltməklə, günün tələblərinə cavab verməyən proqramlar, metodikalar və səmərəsiz təhsil fəaliyyətləri aradan qaldırılacaqdır;

- təhsil müəssisələrinin maddi-texniki resurslarına tələbat normalarının hazırlanması. Təhsilin keyfiyyətinə, standartların icrasına nəzarət, eləcə də təhsil müəssisələrinin və ayrı-ayrı təhsil proqramlarının ekspertiza və akkreditasiya mexanizminin yaradılması;

- təhsil müəssisələrinin inkişaf strategiyası və məqsədlərinin müəyyən edilməsində, müvafiq qərarların çıxarılmasında və s. müstəqillik verən yeni idarə-etmə mexanizminin yaradılması;

- təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsinin yeni mexanizmini əks etdirən iqtisadi modelin yaradılması (2).

Həyata keçirilən təhsil islahatları ulu öndərimizin tövsiyəsinə uyğun olaraq, Dünya Bankının maliyyə dəstəyi aparıcı rol oynadığından bu təşkilat ilə aparılan danışıqlardan sonra qərar verildi ki, islahat layihəsi informativ tipli müəyyən edilsin, yəni öyrədici xarakter daşıсын. Eyni zamanda, ölkəmizdə ümumi təhsilin mövcud mövqeyi ilə bağlı araşdırmalar aparılsın. İlk layihə əsasında 1999-2003-cü illəri əhatə edərək 20 pilot müəssisəsində həyata keçirilən öyrədici-innovativ xarakterli tədbirlər təhsil sahəsində çalışan insanların təhsillənməsi, dünya ölkələrinin təhsil təcrübəsi və fəaliyyət mexanizmini mənimsəməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Ölkə rəhbəri Heydər Əliyev də ölkənin təhsil infrastrukturunun gücləndirilməsinə yönəlmiş tədbirlərə yüksək qiymət verirdi. Dövlət başçısı kimi Heydər Əliyevin “ Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında “ 13 iyun

2000-ci il tarixli fərmanı isə təhsil sisteminin əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməsinə, idarəetmənin müasir prinsiplər üzrə təşkilinə, onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına və dünya təhsil sisteminə inteqrasiyasına zəmin yaratmışdır (4). Əmrin icrası üçün görülən işlərin nəticəsi olaraq, bəzi ali təhsil müəssisələrinə universitet statusu verildi. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu və onun 12 region üzrə filialının yaradılması təhsil tariximizdə ilk dəfə baş vermişdir. Yeni formalaşan təhsil ocaqları nəticəsində ölkəmizdə ali məktəblərin sayı artmışdı.

Bu zaman çərçivəsində təhsil mütəxəssislərimiz müasir kurikulum nümunəsi formalaşdırılması bacarıqlarını, qiymətləndirmə texnologiyasını, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi növlərini mənimsədilər, tədris vəsaitləri və qiymətləndirmə vasitələrinin inkişafı və onların tətbiq edilməsi üçün zəruri olan təcrübəni əldə etdilər. 2002-ci ildə Təhsil Nazirliyi və Dünya Bankının ekspertləri tərəfindən aparılan birgə tədqiqatlar mövcud kurikulumlarla bağlı əsas problemləri aşkar etmişdi. Birinci problem məzmunun nəticəyönümlü deyil, təklifyönümlü olması idi.

Yəni tədris proqramları mövzuların siyahısından və mətnlərdən ibarət idi. İkinci problem məzmunun nəzəri və abstrakt olması, həyati bacarıqlara əsaslanmaması və nəticə etibarilə şəxsiyyətyönümlü olmaması idi. Məzmun faktoloji xarakter daşıyırdı, məlumatların yadda saxlanması bacarığına üstünlük verilirdi. Bu da şagirdləri əzbərçiliyə sövq edirdi, onların təfəkkür və düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirmirdi (6, 358). Üçüncü problem məzmununda şaquli və üfüqi inteqrasiyanın olmaması idi. Məzmununda siniflərarası və fənlərarası bağlılıq zəif idi. Asandan daha çətinə keçid və bir-biri ilə bağlı olan mövzuların inteqrasiyası təmin edilmirdi (6, 359).

Birinci layihənin nəticələri Dünya Bankı mütəxəssisləri tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyindən, Azərbaycan Hökuməti ilə Dünya Bankı arasında Təhsil Sektorunun İnkişaf Layihəsi (TSİL) olaraq bilinən layihənin həyata keçirilməsinə dair razılıq əldə edildi. Bu layihə əvvəlki layihənin dünya ölkələrində aparılmış araşdırmalar və bu ölkələrdəki təlim, təhsil tədqiqatlarını əhatə edən əməliyyatlarının nəticələrinə əsasən yaradılmışdır. 2003-cü ildən 2007-ci ilə qədər davam edən layihənin başlıca hədəfi ümumi təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və onun real ehtiyacları ödəməsinə, eləcə də idarəetmə, rəşonalizasiya və maliyyələşdirmə sahəsində islahatlara yönəlmiş səyləri dəyərləndirməsini təmin etmək idi. Buna uyğun olaraq, ümumi təhsil proqramı, müəllim hazırlığı və dərsləklərin tərtibində əhəmiyyətli irəliləyişlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılırdı.

“Kurikulum islahatları” ifadəsi indi Azərbaycanın ümumi təhsil sisteminə məzmun islahatlarını təsvir etmək üçün istifadə olunur. Ötən əsrin 90 -cı illərinin sonunda “kurikulum” anlayışı ölkəmizin təhsil lüğətinə daxil oldu. Latınca “yol” və ya “istiqamət” mənasını verən bu sözün bizim dövrümüzədən əvvəl istifadə edilməsinə baxmayaraq, indi əksər millətlərdə beynəlxalq təhsil termini olaraq bilinir.

Əvvəlcə, bu anlayış qızğın mübahisələrə səbəb oldu və bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan ekvivalentinin kəşf edilməsinə çalışıldı. Pedaqoji sahədə “kurikulum” sözü işlədilsə də, qəbul olunmuş yeni Təhsil Qanununda rəsmi olaraq “Təhsil proqramı (kurikulum)” ifadəsi öz əksini tapmışdır. Kurikulum, əsas etibarilə, təhsil fəaliyyətinə nəzarəti təmin edən əsas sahələri özündə birləşdirən konseptual sənəddir. Bu, ilk növbədə, öyrənmə nəticələrini, dövlət təhsil standartlarını, təlim üsulları, qiymətləndirmə standartlarını və s. özündə birləşdirir. Konseptualılıqla bərabər, kurikulumların mahiyyətini müəyyən edən əsas elementlər sırasına nəticəyə yönəlmiş, şəxsiyyətə əsaslanan, tələbə yönəlmiş, şagirdyönümlü və inteqrativ olması daxil edilir.

Milli Kurikulum sənədinin və bu sənədə uyğun olaraq, ümumtəhsil məktəblərində ibtidai təhsil üçün fənn kurikulumlarının təhsil ictimaiyyəti üçün hazır vəziyyətə gətirilməsi 2003-

2007-ci illərdə gerçəkləşdirilən Təhsil Sektorunun İnkişafı Layihəsinin İcra Planına uyğun müəyyən edilmişdi. Bununla əlaqədar işlərin icrasını məşvəratçı orqan olan "CİTO GROUP" şirkəti həyata keçirirdi. Aparılan uzun müzakirələrin nəticəsi olaraq Nazirlər Kabinetinin 30 oktyabr 2006-cı il qərarı ilə "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)" sənədi qəbul edilmişdir. Təhsil naziri tərəfindən 2007-ci ildə təsdiq olunmuş I-IV siniflər üçün nəzərdə tutulmuş fənn kurikulumları beynəlxalq təhsil təcrübəsinə istinad edən müasir yanaşmaları özündə cəmləşdirirdi. Bundan sonra isə orta məktəblərin birinci siniflərində 2008-2009-cu tədris ili yeni mövzu proqramları və müasir dərsliklər ilə başladı və bu proses 2011-2012-ci tədris ilində birinci, ikinci, üçüncü və dördüncü sinifləri əhatə etməklə genişləndi. Yeni kurikulumun tətbiqi ilə əlaqədar olaraq, V-XI siniflər üçün eyni vəsaitləri hazır etmək üçün sıx say göstərilmişdir, nəticədə, həmin siniflər üçün mövzu proqramları (kurikulumlar) 2011 -ci ilin iyununda hazırlanmış, müzakirə edilmiş və təsdiq edilmişdir.

Təhsilə yeni məzmunun əlavə edilməsi yeni nəsil dərsliklərinin yaranmasına təkan vermişdi. 2005-ci ildə qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri də cəlb olunmaqla "Ümumi təhsil sistemində dərslik siyasəti" sənədi hazırlanaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti ilə razılaşdırıldıqdan sonra nazirliyin 23.01.2006-cı il tarixli, 33 nömrəli əmrilə təsdiq edildi. "Ümumi təhsil sistemində dərslik siyasəti" sənədində bu siyasətin əsas prinsipləri, dərsliklərin məzmununa verilən əsas tələblər, dərsliklərin dili, Dərslikləri Qiymətləndirmə Şurası, yeni dərsliklərin yaradılması, təsdiqi və nəşri, müəllif və nəşriyyatların hüquqları, dərsliklərin alınması və şagirdlərə çatdırılması, dərslik fondu, elektron dərsliklər, dərslik siyasətinin həyata keçirilməsində Təhsil Nazirliyinin funksiyaları, təhsil orqanları və məktəblərin vəzifələri ətraflı izah olunur.

Əsas yeniliklərdən biri də bu idi ki, yeni yaranan dərsliklər yalnız Dərslikləri Qiymətləndirmə Şurası tərəfindən ekspertizadan keçirilib müsbət qiymətləndirildiyi halda, nazirliyin əmri ilə təsdiq olunurdu (3). 2003-2011-ci illərdə milli-mənəvi prinsiplərə əsaslanan 40 milyondan çox nüsxə dərslik mövcud standartlara uyğun olaraq buraxılmışdır. Təhsil tariximizdə ilk dəfə olaraq I-IV siniflər üçün dərsliklər (şagirdlər üçün dərslik, iş dəftəri, müəllimin əl kitabçası) yaradıldı, Dərsliklərin Qiymətləndirilməsi Şurası tərəfindən qiymətləndirildi və lazımi rəy alındıqdan sonra nəşr olundu.

Yeni məzmun siyasətinə uyğun olaraq, ən çox diqqət şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətlərinə, ilk növbədə, təhlil, tətbiq və analiz bacarıqlarına, nitq və ünsiyyətə yönəldilmiş, bununla bərabər, sərbəst qərar qəbul etmə və analiz etmə bacarıqlarına, məlumatlara olan ehtiyaca, əldə olunan biliklərin həyatla əlaqəsinə, birbaşa inkişafına, dünyagörüşünün artmasına diqqət yetirilmişdir.

Bu zaman çərçivəsində baş verən əsas hadisə 2009 -cu ildə "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi olmuşdur.

Bu dövr ərzində Azərbaycan təhsilində ilk dəfə olaraq milli (ölkə səviyyəsində təhsilənlərin nailiyyətlərinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi) və beynəlxalq qiymətləndirmə (ölkədə təhsil səviyyəsinin digər ölkələrlə müqayisəli təhlilini aparmağa yönəlmiş qiymətləndirmə) tədbirləri həyata keçirilib və bu proses davam etdirilməkdədir (5).

Təhsil Sektorunun İnkişafı Layihəsinin həyata keçirilməsindən sonra dəyişikliklərin miqyasını artırmaq üçün başqa bir vəzifənin - Təhsil Sektorunun İnkişafı üzrə İkinci Layihəsinin yaradılması və həyata keçirilməsi irəli sürüldü. Məktəbəqədər təhsilin modernləşdirilməsi və ixtisaslaşdırılmış peşə təhsilinin təkmilləşdirilməsi üzrə Dövlət Proqramlarına uyğun olaraq, ümumi təhsilin mahiyyəti sahəsindəki dəyişiklik işlərinin davam etdirilməsi, rəsmi olaraq təsdiqlənmiş, təhsil planlarının inkişaf etdirilməsi planlaşdırılmışdı.

Təhsilimizin yaxın dəstəkçisi olan Heydər Əliyevin təhsilə qayğısını bildirən digər əlamətdar hadisə də orta məktəb şagirdlərinə dərsliklərin pulsuz paylanmasıdır. Yeni əlifbaya keçid, latın

qrafikalı əlifbanın tətbiqinin həyata keçirilməsi o dövrdə təhsil sahəsində ən mühüm irəliləyişlərdən biri idi. Məmnuniyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyevin “Bu günümüz və gələcəyimiz məhz latın qrafikası ilə bağlıdır” tarixi müraciəti və bununla bağlı verilən xüsusi fərman təhsil sistemində bu çətinliklərin tam aradan qaldırılması ilə nəticələndi.

Azərbaycan 2005-ci ildə isə Boloniya prosesinə qoşulmuş və Avropa təhsil mühitinə inteqrasiya istiqamətində mühüm səylər həyata keçirilmişdir. YUNESKO və digər beynəlxalq təşkilatların nəşrləri, habelə beynəlxalq kateqoriyalara uyğun olaraq ali təhsilin bakalavriat ixtisaslarının (proqramlarının) yeni siyahısı yaradılmış və təsdiq edilmişdir.

Təhsil Nazirliyinin tabeliyində olan bütün ali təhsil müəssisələrində kredit sisteminin tətbiqinə başlanılmış, 23 ali təhsil müəssisəsi akkreditasiyadan keçmişdir. Ölkənin 7 nüfuzlu ali təhsil müəssisəsinə (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti və Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti) muxtariyyət verilmişdir (5).

Ali təhsil müəssisələrinin infrastrukturunun yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm işlər görülmüş, bütün ali məktəblərin maddi-texniki bazaları tamamilə yenilənmişdir. “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində 2009-2013-cü illərdə islahatlara dair Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üçün ölkə başçısı tərəfindən 2010-cu il fevralın 10-da “Ali təhsildə yeni maliyyələşmə mexanizminin tətbiqi haqqında” sərəncamı imzalanıb. Bu fərmana əsasən, 2010-2011-ci tədris ilindən etibarən Azərbaycan Respublikasının ərazisində təlim-tərbiyə fəaliyyəti ilə məşğul olan ali təhsil müəssisələrində büdcədən maliyyələşmə dövlət sifarişi əsasında gerçəkləşdirilir. Dövlət direktivində ali təhsil müəssisələrində kadr hazırlığının dövlət büdcəsi hesabına adambaşına maliyyələşdirilməsi ideyası həyata keçirilir. Neft gəlirlərinin kadr potensialının təkmilləşdirilməsinə istiqamətləndirilməsinə gəlincə, “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 2007-2011-ci illərdə 800-ə yaxın bacarıqlı azərbaycanlı gənc müxtəlif ölkələrin tanınmış universitetlərində təhsil almağa göndərilib (5).

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 11 iyun 2010. S.4.
2. www.e-qanun.az
3. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti 4 dekabr 2009. S.1, 2.
4. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 2017
5. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 7 Oktyabr 2011. S.39.
6. Firədun İbrahimov, Rüşad Hüseynzadə. Pedaqogika. 2 cildə. I cild. – Bakı., Mütərcim. 2012, s.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ APARILAN TƏHSİL İSLAHATLARI VƏ YENİLİKLƏR

Heydərova Aysel

XÜLASƏ

Bu məqalədə müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində həyata keçirdiyi islahatlardan və bu islahatların təhsil sisteminə gətirdiyi yeniliklərdən bəhs olunur. Məqalədə, keçirilən islahatların məzmunu, bu islahatların təhsil sistemimizə təsiri kimi

məsələlər yer almışdır. Eyni zamanda təhsil sahəsində qəbul olunan qanunlar, hazırlanan islahat layihələri, təhsilin inkişafı üçün görülən işlər əhatə olunan əsas məsələlərdəndir. İslahatların əsas təşəbbüskarı olan ümummilli lider Heydər Əliyevin təhsilə verdiyi töhfələr və təhsil sahəsindəki xidmətləri də məqalədə öz əksini tapmışdır.

РЕФОРМЫ И ИННОВАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Гейдарова Айсель

АННОТАЦИЯ

В этой статье обсуждаются реформы, осуществленные Азербайджанской Республикой в области образования в период независимости, и нововведения, которые эти реформы приносят в систему образования. В статье раскрывается содержание реформ, влияние этих реформ на нашу систему образования. В то же время, принятые законы в сфере образования, подготовленные проекты реформ, проделанная работа по развитию образования являются одними из ключевых тем. В статье также отражен вклад общенационального лидера Гейдара Алиева, главного инициатора реформ, в образование и услуги в сфере образования.

EDUCATION REFORMS AND INNOVATIONS DURING INDEPENDENCE

Heydarova Aysel

SUMMARY

This article discusses the reforms implemented by the Republic of Azerbaijan in the field of education during independence and the innovations that these reforms bring to the education system. The article covers the content of the reforms, the impact of these reforms on our education system. At the same time, the laws adopted in the field of education, reform projects prepared, the work done for the development of education are among the key issues covered. The article also reflects the contribution of national leader Heydar Aliyev, the main initiator of the reforms, to education and services in the field of education.

TƏLİM PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜSULLARI

Həsənəliyeva Ləman Nicat qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
lheseneliyeva@gmail.com

Açar sözlər: tələbə, idrak fəallığı, təlim prosesi, inkişaf, üsul.

Ключевые слова: студент, познавательная деятельность, учебный процесс, развитие, метод.

Key words: student, cognitive activity, learning process, development, method.

Təhsilin modernləşdirilməsi konsepsiyası təhsilin yeni keyfiyyətini, təhsilin təkcə tələbə tərəfindən bilik miqdarını mənimsəməsinə deyil, həm də şəxsiyyətinin, idrak qabiliyyətlərinin inkişafına, müstəqil fəaliyyət təcrübəsi qazanmasına yönəldilməsini, şəxsi məsuliyyət və əsas səlahiyyətlərin formalaşmasını nəzərdə tutur. İdrak fəaliyyəti tələbələrin biliyə olan tələbatının formalaşması, peşəkar fəaliyyət bacarıqlarının mənimsənilməsi, müstəqillik, biliyin dərinliyi və möhkəmliyinin təmin edilməsi şərti kimi çıxış edir [1, s.29]. Təlim prosesinə tələbənin idrak fəaliyyətinin həyata keçirildiyi və tədris-əməliyyat, dizayn və təşkilati müstəqilliyinin formalaşdığı idarə olunan sistem kimi baxılır.

Tələbələrin fəaliyyəti, bir qayda olaraq, onların idrak fəaliyyətinə münasibətində özünü göstərir. Bundan əlavə, fəaliyyət təlim prosesinin ən vacib nəticələrindən biri kimi çıxış edir, həm də bir növ “itələyici”dir. “İtələyici” mexanizm olaraq, fəaliyyət tələbənin şəxsiyyətinin bütün aspektlərinin təzahürüdür: yeni şeylərə maraq, müvəffəqiyyətə can atma, öyrənmə sevinci, eyni zamanda idrak ziddiyyətlərinin həllinə münasibətdir.

Bu prosesin son nəticəsi olaraq fəaliyyət sabit ehtiyac, müəyyən bilik və fəaliyyət sahəsinə formalaşmış maraq, özünü təhsil və özünü inkişaf etdirmək bacarığı və istəyi, nəhayət, bacarıqlar kimi çıxış edir. P.İ.Pidkasistinin fikrincə, idrak fəaliyyəti tələbənin mənimsədiyi prosesdir. Öz fəaliyyətində ilkin olaraq idrak obyektini kimi meydana çıxan özgəninkiləşdirilən elmi biliyidir [4, s.86]. Tələbənin mülkiyyətinə çevrilərək, onun sonrakı idrak fəaliyyətində bu bilik onun şüurunda bir tərəfdən artıq onun idrak fəaliyyətinin obyektini kimi, digər tərəfdən isə onun nəticəsi kimi görünür. İdrak fəaliyyəti ilə bağlı tədqiqatlarda bütün çox yönlüliyi ilə iki əsas istiqaməti ayırd etmək olar:

- idrak fəaliyyəti - fəaliyyət kimi;
- xüsusiyyət, şəxsiyyət keyfiyyəti kimi idrak fəaliyyəti [4, s.87].

“İdrak fəaliyyəti” anlayışının ən dərin təhlili L.P.Aristova tərəfindən verilmişdir. O, idrak fəaliyyətini subyektin ətrafdakı hadisələrə və obyektlərə transformativ münasibətinin təzahürü hesab edir. Müəllifin fikrincə, bu münasibət olmadan tələbənin hərəkətləri aktiv ola bilməz [6, s.92]. Bildiyiniz kimi, ehtiyac fəaliyyət prosesində, fəaliyyət prosesində - onun ödənilməsi prosesində yaranır. Beləliklə, koqnitiv fəaliyyət, müxtəlif amillərin təsiri altında əldə edilən, möhkəmlənən və inkişaf etdirilən məqsədli kompleks şəxsiyyət formalaşması kimi başa düşülür: subyektiv (maraq, əzm, iradə, motivasiya və s.), obyektiv (ətraf mühit şəraiti, müəllimin şəxsiyyəti, metodları və s. təlim texnikası).

Tədqiqat göstərdi ki, insanın idrak fəaliyyətində iki prinsip birləşir: insanı “ən əvvəl yaradıcı” kimi xarakterizə edən təbii və bu keyfiyyətin inkişaf prosesində məqsədyönlü inkişafının mümkünlüyünü göstərən mədəni şəxsiyyət təhsili, həm də idrak fəaliyyəti insanda bütün həyatı boyu inkişaf edir, həyat planlarının və fərdin münasibətlərinin yenidən

yönləndirilməsi səbəbindən dəyişə bilər, yenilikçi fəaliyyətlərə hazırlaşmağa kömək edir [5, s.52]. Tədqiqat idrak fəaliyyətinin inkişafında aşağıdakı mərhələləri müəyyən etməyə imkan verdi:

- problemli situasiyanın ifadəsi (tələbələrin vəziyyətlə tanışlığı, onun təhlili, təcrid edilməsi və ziddiyyətlərdən xəbərdar olması);
- problemli situasiyanın həlli üçün modelin yaradılması və əsaslandırılması (öz bilikləri əsasında yaranmış problemin həlli, tədqiq olunan problemin nəzəri modelinin qurulması);
- yaradılmış modelin həyata keçirilməsi (qəbul edilmiş qərarın dəqiqləşdirilməsi və düzəldilməsi);
- təhlil (problemin həllinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi);
- əks etdirmə (praktiki hərəkət haqqında məlumatlılıq) [2, s.50].

Koqnitiv fəaliyyətin inkişafı üçün müasir üsullara aşağıdakılar daxildir:

1. Multimediyadan istifadə. Bu vasitələr öyrənilən materiala emosional-şəxsi münasibəti aktivləşdirir, gələcək mütəxəssislərin peşəkar təfəkkürünün formalaşmasına kömək edir. Video təlim iştirakçıların gələcək peşə fəaliyyətləri üçün xarakterik olan real problem vəziyyətinə düşməsinə, aktiv tədris metodlarından istifadə etməklə tədris materialının öyrənilməsinin səmərəliliyinin artırılmasına və problemli vəziyyətin vizuallaşdırılmasına kömək edir. İştirakçıların təlim prosesinə emosional cəlb olunmasını artırmaq, qrup dinamikasını artırmaq, video işlərin konkretliyi və qısalığı hesabına praktiki situasiyaları mövcud təlim proqramlarına uyğunlaşdırmaq, praktiki bacarıqların birbaşa sinifdə formalaşdırılması, vurğunun dəyişdirilməsidir. Biliklərin köçürülməsindən xüsusi vərdiş və bacarıqların inkişafına qədər tədrisin, dərslərin iştirakçıları üçün cansıxıcı etməməsi, tələbənin tədris prosesində rolunun gücləndirilməsi, yaradıcılıq üçün sahə verilməsidir.

2. İnteraktiv tədris metodu olan keys metodundan istifadə zamanı nəzəri mövqelərin və praktiki bacarıqların mənimsənilməsində müstəqillik hiss etmək imkanı kimi görən tələbələrə müsbət münasibət qazandır. Bu üsul iqtisadiyyat, idarəetmə, kadrların idarə edilməsi kimi fənlərin tədrisində istifadə olunur. İşin problemli vəziyyətdən fərqi, tələbələrə açıq problem təqdim etməməsidir və təhsil prosesinin iştirakçıları onu işin təsvirində olan məlumatlardan təcrid etməlidirlər. Tədris prosesində keys ilə işləmə texnologiyası nisbətən sadədir və aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- tələbələrin iş materialları ilə fərdi müstəqil işi (problemin müəyyən edilməsi, əsas alternativlərin formalaşdırılması, həll variantının təklifi və ya tövsiyə olunan fəaliyyət);
- əsas problemin həlli və onun həlli yolları barədə razılığa gəlmək üçün kiçik qruplarda işləmək;
- kiçik qrupların nəticələrinin ümumi müzakirədə təqdim edilməsi və yoxlanılması (tədris qrupu çərçivəsində).

Keys metodu aşağıdakı bacarıqları inkişaf etdirir:

- analitik bacarıqlar (vacib və qeyri-vacib məlumatları vurğulamaq, təhlil etmək, məlumatı axtarmaq və təqdim etmək bacarığı);
- praktiki bacarıqlar (nəzəriyyə, metod və prinsiplərdən istifadə bacarıqlarının praktikada formalaşdırılması);
- yaradıcı bacarıqlar;
- ünsiyyət və sosial bacarıqlar (müzakirə aparmaq, başqalarını inandırmaq, öz nöqteyi-nəzərini müdafiə etmək, rəqibləri inandırmaq, qısa, inandırıcı hesabat tərtib etmək bacarığı);
- introspeksiya (başqalarının və özlərinin fikirlərinin təhlili).

3. Elektron təhsil resurslarının inkişafı metodu. İnformasiya texnologiyaları tələbələri təhsil prosesinin fəal iştirakçılarına çevirməyin təbii yolunu tapmağa kömək edir. Elektron təhsil

resursları proqram təminatı, informasiya, texniki və təşkilati dəstək, elektron nəşrlər toplusu kimi başa düşülür. Elektron təhsil resursları aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- nümayiş (ümumiyyətlə hər hansı bir təhsil məlumatının əyani şəkildə təqdim edilməsini təmin edir);
- təlim (müxtəlif növ bacarıq və bacarıqların tətbiqi, keçmiş materialın təkrarlanması və möhkəmləndirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur);
- diaqnostika və sınaq (tələbənin bilik, vərdiş və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi, hazırlıq səviyyəsinin müəyyən edilməsi, şəxsi keyfiyyətlərin formalaşması, intellektual inkişaf səviyyəsi);
- nəzarətçilər (təlim nəticələrinə nəzarət (özünüidarə) proseslərini avtomatlaşdıran, tədris materialının mənimsənilmə səviyyəsini müəyyən edən);
- ekspert (təhsil prosesinin gedişatını idarə etmək, təhsil problemini həll edərkən istifadəçi ilə təlim sistemi arasında dialoqu təşkil etmək);
- kommunikativ (lokal və global şəbəkələrdə hər hansı məlumat əldə etmək imkanı, təhsil prosesinin subyektlərinin uzaqdan interaktiv qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək);
- hesablama (təhsil eksperimentinin nəticələrinin, hesablamların, nəzərdən keçirilən proseslərdə və hadisələrdə ölçmələrin işlənməsi proseslərinin avtomatlaşdırılması);
- xidmət (istifadəçinin kompüterdə təhlükəsizliyini və rahatlığını təmin etmək);
- asudə vaxt (tələbələrin maarifləndirilməsi və şəxsi inkişafı üçün kompüter oyunları, asudə vaxtlarının təşkili üçün kompüterdənəkar ünsiyyət vasitələri) [3, s.72-73].

Nəticə. Beləliklə, idrak fəaliyyətinin inkişafı üçün təklif olunan metodlar tələbəyə aşağıdakıları verir:

- təlim mühiti ilə qarşılıqlı əlaqədə təhsil məzmununun fəal mənimsənilməsi təcrübəsi;
- şəxsi əks etdirmənin inkişafı;
- tolerantlığın inkişafı;
- təhsil qarşılıqlılığının yeni təcrübəsini mənimsəmək.

İdrak fəaliyyətinin inkişafı üçün müasir metodlardan bacarıqla istifadə təhsil fəaliyyətinin ehtiyac və motivlərinə təsir göstərməyə imkan verəcək, aktiv idrak fəaliyyəti isə tələbələr üçün yeni imkanların açılmasını təmin edir, səriştələrin inkişafı üçün ilkin şərtidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədli L. Tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi yolları: ped. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis. Bakı: 2014. 142 s.
2. Байкова Л. Передать студентам науку, а не только знания // Альма-матер. 2004. № 2. С.49-50.
3. Горшкова О.О. Формирование познавательной активности студентов технических вузов как средство подготовки к инновационной деятельности //Фундаментальные исследования. 2006. № 7. С. 71-74 .
4. Джамирзе Н.К. Творческая активность как условие саморазвития студентов в образовательном пространстве вуза // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология. 2011. № 4. С. 85-87.
5. Евстафьев, В. Об активизации познавательного процесса в условиях военного учебного заведения // Вестник высш.школы. 2002. № 5. С.51-52.
6. Кочетовская, Е. В. Субъектная активность студентов как показатель эффективности организации учебного процесса // Современные наукоемкие технологии. 2009. № 7. С. 92-93.

TƏLİM PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜSULLARI

Həsənəliyeva Ləman

XÜLASƏ

Məqalədə ali təhsil müəssisələrində tələbələrin idrak fəaliyyətinin inkişafının müasir üsullarının nəzərdən keçirilmişdir. Habelə, koqnitiv fəaliyyətin tərifı verilir. Təlim prosesində tələbələrin idrak təhsil fəaliyyətinin mərhələləri vurğulanır. İdrak fəaliyyətinin inkişafı üçün müasir üsullar müəyyən edilmişdir. İdrak fəaliyyətinin inkişafı üçün müəyyən üsullardan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Гасаналиева Ламан

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются современные методы развития познавательной активности студентов в высших учебных заведениях. Он также определяет познавательную деятельность. В процессе обучения выделяются этапы познавательной учебной деятельности студентов. Выявлены современные методы развития познавательной активности. Целесообразно использовать определенные приемы для развития познавательной активности.

METHODS OF DEVELOPING STUDENT COGNITIVE ACTIVITY IN THE LEARNING PROCESS

Hasanaliyeva Laman

SUMMARY

The article considers modern methods of developing students' cognitive activity in higher education institutions. It also defines cognitive activity. The stages of students' cognitive educational activity are emphasized in the learning process. Modern methods for the development of cognitive activity have been identified. It is advisable to use certain methods for the development of cognitive activity.

VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ MƏQSƏDİ

Adıslı Zəhra Nəriman qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
memmedlizehra1998@gmail.com

Açar sözlər: vətəndaş tərbiyəsi, milli ideologiya, milli-mənəvi şüur, təlim-tərbiyə, vətənpərvərlik hissi.

Ключевые слова: гражданское образование, национальная идеология, национально-нравственное сознание, воспитание, чувство патриотизма.

Keywords: civic education, national ideology, national-moral consciousness, education, sense of patriotism.

Təhsildə ideoloji işlər cəmiyyət üçün aktual problem olaraq təqdim edilməli və gənc nəsili fəal iştiraka səsləməlidir. Orta məktəb müəssisələrində təlim-tərbiyənin, təhsilin də əsas məqsədi, məhz budur. Təhsil sahəsində bu məqsəd insanın yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyət haqqında mənəvi, hüquqi, siyasi və estetik anlayışı təmin etməyə yardım edir. Orta məktəb müəssisələrində ilk zamanlarda şagirdlərə verilən biliklər, bu kimi anlayışları onlarda formalaşdırmağa yönəlmişdir. Milli maraqlarımız təhsil prosesini bu şəkildə cəmləməyi üstün tutur. Ona görə də dövlətimiz bu prosesi hər zaman diqqətlə müşahidə edir. Təhsil müəssisələri təhsil işləri ilə yanaşı, təlim-tərbiyə prosesini günün tələb və aktuallığı çərçivəsində qurmağa səy göstərir. Hər zaman təhsil müəssisələri ideal vətəndaşı nümunə olaraq göstərir. Hazırlanan tədbirlərdə də bu fikir təbliğ olunur [1].

Əsl vətənpərvər, dövlətini əbədi olaraq görən, onun böyüklüyü üçün yaşayan, bayrağını, xalqını, adət -ənənələrini və onun haqqında olan hər şeyi sevən və rəğbət bəsləyən insan hesab olunur. Təhsil prosesində nümunə olaraq göstərdiyimiz qəhrəman və şəhidlərimiz əsl vətənpərvərlərdir. Məhz bu tərbiyədə qarşıda duran vəzifələr şagirdlərin milli-mənəvi şüurunu formalaşdırır, vətənpərvərlik hisslərini gücləndirir, qanuna və qanununçuluğa hörmət və diqqət yaradır.

Bu təlim-tərbiyədə qarşıya qoyulan vəzifələr milli ideologiyanın vacib mövzularıdır ki, bütün təhsil fəaliyyət sistemini, şagirdlərin milli-mənəvi, siyasi, estetik tərbiyəsini əhatə edir və onlarda cəmiyyətin tələblərini birləşdirən xüsusiyyətlər yetişdirir. Bütün bunlar onları cəmiyyətimizə və milli maraqlarımıza uyğun olmayan faktorlardan fərqlənən dəyərli vətəndaşlar edir [2]. Görülən işlər dövlətimizin, cəmiyyətimizin diqqət və nəzarətində olan təhsil sistemidir. Bu cür təhsil yeniyetmə və gənclərdə ideal vətəndaşlar haqqında təsəvvürlər yaradır, həmçinin də onların həyatda məqsəd və statuslarının formalaşmasına imkan yaradır.

Vətənə xidmət etmək, humanist fikirlərə bağlılıq, şəxsi həyatda uğurlar və nailiyyətlər arzusu onun həyat hədəflərinə çevrilir. Təlim-tərbiyə prosesi ictimai həyatda və onun formalaşmasında aktiv iştirak edən iradəli insanı, yəni əsl şəxsiyyəti yaradır. Təhsilin məqsədi gələcək perspektivlərə yönəlib. Məhz bu səbəblərdə əsas məqsəd, cəmiyyətlə və özüylə əlaqə qura bilən, humanist fikirlərlə yaşayıb yarada bilən insanlar yetişdirməkdir [3]. Həyat şərtlərimiz fərdlər və real şəxsiyyətin inkişafı üçün yeni tələblər irəli sürür və fəaliyyətləri ilə sosial inkişafın tələblərinə uyğunlaşan əsl vətənpərvər şəxsiyyətlərin yaradılmasını təhsilin əsas məqsədləri hesab edir. Təlim-tərbiyənin özünəxas, ümumi məqsədləri mövcuddur.

İcra prosesində günün aktuallığını nəzərə alaraq konkret vəzifələri həll etmək üçün hazırlanmış tapşırıqlar vardır. Buraya gənclərimizi ümumbəşəri, milli və mənəvi dəyərlər ruhunda tərbiyə etmək, onlara estetik dəyərlər aşılamaq, onları əməyə, təhsil almaq, ictimai

fəaliyyətlərdə iştirak etmək və bütün bunların həyatda uğurlu olduğunu başa düşmək daxildir. Milli-mənəvi dəyərləri öyrətmək və onlara vətəni sevməyi aşılamaq təhsil işçilərimizin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdir. Şagirdlər nəinki oxumağa həvəsləndirilir, həm də öyrədilir. Məhz bu səbəblə də qabiliyyətli, savadlı gənclik yetişdirməkdə məqsəd və hədəf prinsipinə ciddi riayət olunması tələb edilir [1]. Bu prinsiplər, humanizm, vətənpərvərlik, hərbi vətənpərvərlik, milli və mənəvi dəyərlərə hörmət, sevgi, fərdilik, tolerantlıq və s. yüksək keyfiyyətləri aşılamağa kömək edir, məsələn, onların bacarıqlı, savadlı, vətəndaşlar olaraq formalaşmasını təmin edir.

Təhsilin əhəmiyyətliyi müxtəlif cəhətlərdən qiymətləndirilə bilər. Hər halda, təhsil obyektinə nüfuzlu bir şəxs olaraq qəbul edilən bir şagirdədir. Təlim-tərbiyənin mahiyyəti, bu cür təhsildə məktəblərin rolunu tam dərk etmək deməkdir. İşin əhəmiyyəti savadlı şagirdləri əsl vətənpərvər şəxsiyyətlərə çevirmək üçün atılan addımlardır və bununla yanaşı görülən işlər sistemli şəkildə reallaşdırılır. Başqa sözlə, məhz bu, bir fərdin və ya bir qrup insanın tərbiyəsi işini özündə birləşdirən fəaliyyətdir.

İstər-istəməz bu işin mahiyyəti pedaqoqun mövqeyinin və məqsədlərinin həyata keçirilməsində tam şəkildə özünü göstərir. Eynilə, şagirdlər təhsillərində və təlimlərində iştirak edənlərin işinə dəyər verirlər. Burada müəllim və tərbiyəçilərin bilik və savadlılığı, qabiliyyəti, həyat təcrübəsi, ideoloji-siyasi və pedaqoji hazırlığı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, müəllimlər şagirdlərin yaşını, yaşayış şəraitini, psixoloji və sosial vəziyyətlərini nəzərə almalıdırlar. Təhsil və tərbiyə anlayışları praktikada uzlaşdırılmalı və ən çətin uşaqlar belə bu tərbiyənin verdiyi imkanlardan istifadə etməlidirlər.

Təcrübə zamanı, düzgün təhsil aşılana ən çətin uşaqlar belə məqsədyönlü, fəal, savadlı və bacarıqlı şagirdlərə çevrilə bilərlər. Məhz bu, şagirdlərin, müəllimlərin təcrübələrindən necə faydalanacağından asılı olur. Təhsilin məqsədləri, xüsusi olaraq hazırlanmış və ya həyata keçirilən təhsil fəaliyyətlərində bir şəxsə və ya bir qrup insanlarda gözlənilən fərqlilik və dəyişikliklərdir. Bu fəaliyyət tərbiyəçilərin və ya cəmiyyətin şagirdlərə humanist münasibətinə yönəlib. Bu istiqamətdə psixoloji, mənəvi, əxlaqi, fiziki, estetik, ekoloji və s. tərbiyə işləri aparılır və həyata keçirilir. Təlim-tərbiyənin istiqaməti məqsəd və məzmun birliyi ilə təyin olunur. Şagirdlərin zəkasını, savadını, bilik və bacarıqlarını, ətraf mühitə marağını və özünüdərkini inkişaf etdirmək, təhsillərini və intellektual işlərini stimullaşdırmaq, şəxsi keyfiyyətləri, yaradıcılığı, müstəqilliyi və dünyagörüşünü formalaşdırmaq üçün həvəs yaradır [4].

Əqli təlim-tərbiyənin vəzifəsi tədris vasitələri, təhsili, maarifləndirmə, xüsusi hazırlıq işləri, testlər, olimpiada yarışları, yaradıcı araşdırmalar, və s. ilə reallaşdırılır. Bütün bu təhsil üsul və yolları da şagirdlər arasında bir çox müsbət keyfiyyətlərin formalaşmasına köməklik göstərir. Şagirdlərdə ailəsinə, təhsil aldığı məktəbə, cəmiyyətə, vətəninə və ölkəsinə sevgi və hörmət aşılayır.

Şagirdlər bilirlər ki, əsl vətəndaş yalnız Konstitusiya qanunlarına şüurlu şəkildə riayət etməli, həm də qarşısında dayanan digər öhdəlik və məsuliyyətlərə hörmətlə yanaşmalı, vətənin inkişafı üçün yaşamaq və çalışmalıdır. Məhz bu proses şagirdlərdə müəyyən keyfiyyətləri formalaşdırmaq və bilik əldə etmək istəyini inkişaf etdirməyə kömək edir. Şagirdlər təhsil sahəsində və məktəbdə daha fəal olmaq istəyirlər. Yuxarıda qeyd olunan vəzifələr tam olaraq yerinə yetirilə bilməzsə, bütün təhsil sistemi tədrisdə uğursuz olacaqdır. Vətənpərvər şəxsiyyətin formalaşması heç bir hadisə və ya söhbətlə məhdudlaşmır. Ancaq bunlar təlim-tərbiyə sisteminin ayrılmaz hissəsidir [5].

Görülən bütün işlər bir-birini tamamlayır və müəyyən dərəcədə bir-birinə təsir edir. Zaman keçdikcə şagirdlər ideallarını gündəlik həyatda tapacaq, onu təqlid etməyə çalışacaq və müəyyən

dəyərləri inkişaf etdirəcəkdirlər. Bütün bu dünyəgürlərinin yaranmasında şagirdin təhsil aldığı məktəbin böyük rolu olur. Uğurla təşkil olunan təlim-təربiyə prosesi şagirdlər üçün onların olduğu mühiti hədiyyə edir. Pedaqoqlar isə, bu işdə peşəkarlıq göstərərək onlara obyektiv təsir göstərməkdədirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev M. "Humanitar fənlərin tədris prosesində məktəblilərin vətənpərvərlik təربiyəsi", Bakı-2004.
2. Əsgərov B. "Hərbi vətənpərvərlik təربiyəsinin əsasları", Bakı, 2000
3. Fətəliyev X. Hərbi vətənpərvərlik təربiyəsinin pedaqoji əsasları. "İbtidai məktəb və məktəbəqədər" jurnalı. 1983, №4
4. Fətəliyev X. "Orta ümumtəhsil məktəblərində hərbi vətənpərvərlik təربiyəsinin nəzəriyyə və təcrübəsi. Doktorluq dissertasiyası, Bakı, 1986
5. Mustafayeva R. "Təlim prosesində milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması", Bakı-1994.

VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ MƏQSƏDİ

Adışlı Zəhra

XÜLASƏ

Vətənpərvər ruhlu vətəndaş təربiyəsi orta təhsil ocaqlarında ən vacib məsələlərdən biridir. İdeoloji, mədəni-əxlaqi, milli-mədəni təربiyə, əsas dəyərləri özündə birləşdirməyə yönəlmiş və hər zaman diqqət mərkəzində olan bir fəaliyyət növü olaraq orta məktəblərdə əsas iş kateqoriyalarından biridir. Vətənpərvərlik hər şeydən əvvəl vətənə könüllü xidmət göstərmək deməkdir. Bu hissləri müasir gəncliyə aşılamaq təhsil işçilərimizin ən yüksək vəzifəsidir. Hər bir orta məktəb şagirdini bu ruhda təربiyə etməyə çalışılır. Bu istək bütün təhsil sisteminin məzmununu və formalarını əhatə edir.

ЦЕЛЬ И СУЩНОСТЬ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Адишлы Захра

АННОТАЦИЯ

Патриотическое гражданское воспитание – одна из важнейших задач средней школы. Идеологическое, нравственно-этическое, национально-духовное воспитание – одна из основных категорий работы в общеобразовательных школах как вид деятельности, направленный на объединение базовых ценностей и всегда находящийся в центре внимания. Патриотизм – это прежде всего добровольное служение Родине. Привить эти чувства современной молодежи – высшая обязанность наших педагогов. В этом духе необходимо воспитывать каждого старшеклассника. Это направление работы охватывает содержание и формы всей системы образования.

THE PURPOSE AND ESSENCE OF PATRIOTIC UPBRINGING

Adishli Zahra

SUMMARY

Patriotic civic education is one of the most important tasks of secondary school. Ideological, moral and ethical, national and spiritual education is one of the main categories of work in general education schools as a type of activity aimed at uniting basic values and always being in the center of attention. First of all patriotism is, voluntary service to the Motherland. It is the highest duty of our teachers to instill these feelings in today's youth. Every high school student tries to educate in this spirit. This desire encompasses the content and forms of the entire education system.

C. MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ H. B. ZƏRDABİNİN ƏDƏBİ PEDAQOJİ İRSİNDƏ QADIN TƏHSİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Muradova Lamiyə Fərahim qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
lamiyamuradova2399@gmail.com

Açar sözlər: Qadın təhsili, maarifçilik, məktəb, təhsil, inkişaf

Ключевые слова: Женское образование, просвещение, школа, образование, разработка

Keywords: Women's education, enlightenment, school, education, development.

XIX əsrdə Avropada, daha sonra Rusiyada başlayan maarifçilik ideyaları XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda da geniş vüsət almağa başladı. Bu dövrdə Avropada, Rusiyada, o cümlədən Qafqazda maarifçilik hərəkəti maarifpərvər insanların düşüncəsinə yeni ab-hava, yeni ideyalar gətirdi. A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, H.B.Zərdabi və Azərbaycanın digər ziyalıları doğma xalqının qəflət yuxusundan oyanması, azadlığı üçün yollar, vasitələr axtarırdılar.

Cəmiyyətin inkişafında və yeni nəslin yaxşı tərbiyə olunmasında qadın azadlığı, onun hüququ, təhsili və tərbiyəsi ictimaiyyətin mühüm tələbi idi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər Azərbaycanda qadınlar hüquqsuz, avam, əsarət altında yaşayırdılar. Bir tərəfdən çarizmin mürəccə siyasəti, digər tərəfdən islam dininin qanunları cəsarətli, zəkali qadınlarımızın və qızlarımızın inkişaf yolunu bağlayırdı, onları elmdən, təhsil və mədəniyyətdən məhrum edirdi.

Qadın və qızlarımızın düşdüyü bu ağır vəziyyət bir sıra uzaqgörən, maarifpərvər Azərbaycan ziyalılarını daim düşündürürdü. Onlar qadınları, qızları dini əsarətdən, ər hökmlərindən qurtarmaq, qız məktəbləri açmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Bunların sırasında görkəmli maarifpərvər ziyalımız Cəlil Məmmədquluzadə özünə məxsus yer tutur. Onun "Xanımlar icmai", "Yeni qızdan əski söz", "Qərb və bizim qadınlar", "Qız və nənə", "İki balış", "Kişi gəlir", "Xanın təsbehi", "Oyunbazlar", "Keçən günlər", "Bu işlərin çarəsi nədir", "Ölülər", "Bu nə qiyamətdir" və s. əsərlərində qadın azadlığı, təhsili və tərbiyəsi mühüm yer tutur (1, səh.264).

C. Məmmədquluzadə çalışdığı Nəhrəm kənd məktəbində maarifçilik hərəkətini genişləndirmiş, qızların təhsilə cəlb olunmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Daha sonra qızlar üçün ayrıca qız sinfinin açılmasına nail olması o dövrdə ən cəsarətli addımlardan biri idi. Mirzə Cəlil Nəhrəm məktəbində çalışdığı zaman təhsil alanların sayını 26 nəfərdən 40 nəfərə çatdırmışdır. O, qızların təhsilə cəlb olunmasına xüsusi diqqət yetirərək, Nəhrəm məktəbinə 8 nəfər qızı, o cümlədən, bacısı Səkinə Məmmədquluyevanı təhsilə cəlb etmişdir (2, səh. 274). Nəhrəm kimi ucqar, dindar bir kənddə qız sinfinin açılması o dövrün böyük ictimai-siyasi hadisəsi idi.

C. Məmmədquluzadə yazdığı felyeton və hekayələrində qadınların ağır vəziyyətini daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. "Qız və nənə" felyetonunda qızların təhsil və tərbiyədən məhrum edilərək, 8-9 yaşlarından ərə verilməkləri tənqid olunur. Nənənin dili ilə oxuyuruq: "Axırda zor ilə olar sənə ər, qırx yaşında dəvə kimi bir nəfər, boynu yoğun, əqli nazik, özü xər, onda sən başına nə daş salarsan" (1, səh. 264). Qızların kiçik yaşlarında qoca kişilərə ərə verilməkləri, qadınların və qızların hüquqsuzluqları, elmdən, təhsildən məhrum olmaqları, hökumətin, dinin, atanın, ər in qadınlar və qızlar üzərində zülmkar hərəkətləri Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi pedaqoji irsində öz əksini tapmışdır.

C. Məmmədquluzadənin pedaqoji görüşlərində əsas yerlərdən birini qızların oğlanlarla bərabər hüquqda təhsil alması tutur. “Mırt-mırt” felyetonunda qızların təhsil almamasının ailə həyatına necə mənfi təsir göstərməsindən geniş danışır. “Qızların oxumasını xeyirli bilirik, biz belə qanırıq və belə də deyirik. Hər kəs nə cür qanır elə də qansın” (1, səh.254). Görkəmli ədib bu məsələyə “Övrət məsələsi” adlı məqaləsində də toxunub. O, Bolqar-Türkiyə müharibəsində Bolqar qadın və qızlarının topçuluq, yara bağlamaq, teleqraflıq və s. işlərdə böyük şücaətlə mübarizə apardıqlarını nümunə kimi göstərir, qızlara da oğlanlar kimi təhsil verib, cəmiyyətin bütün sahələrində və ictimai-siyasi işlərdə daha fəal iştirak etməklərinə çalışır.

C. Məmmədquluzadənin “Oyunbazlar” pyesində yenilik köhnəliyə qarşı qoyulur. Əsərdə varlı bir ailənin nümayəndəsi Həsərət xanımın ailəsi təsvir edilir. Həsərət xanım qardaşı ilə birlikdə qızı Çiçəyi ərə vermək üçün qonaqlıqlar təşkil edir. Ancaq Həsərət xanımın oğlu Cahangir oxumuş, dünyagörüşlü gəncdir. O bu adətlərə qarşı gələrək anası və dayısı tərəfindən düzəldilən oyunbaz qonaqlıqlara qarşı çıxmış, bacısını elmə, təhsilə cəlb etməyə çalışır. Bu maarifpərvər, xalqını sevən gənc əhalinin, xüsusilə, qadınların, qızların inkişafı uğurunda mübarizə aparmışdır.

C. Məmmədquluzadə əhalinin, yoxsulların, xüsusilə, qadınların və qızların məktəbdən, təhsildən kənarda qalmasını böyük dərd hesab edir. Qızların geniş dünyagörüşünə malik olmaqlarını, hər cür çətin vəziyyətdən baş çıxarmaqlarını istəyirdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1916-cı il III nömrəsində oğlanlarla bərabər qızları da oxudub, təhsil verməyi tələb edirdi ki, onlar ailə quranda bir-birini başa düşə bilsinlər. Mirzə Cəlil bu məsələyə “Qız tərbiyəsi” əsərində də toxunmuşdur.

Əsərdə qeyd edirdi ki, oğlanlarımız mədrəsələrə gedib təhsil alırlar və evlənmək fikrinə düşəndə özlərinə uyğun həyat yoldaşı axtarırlar. Təhsil və elm görməmiş qızlarımıza mail olurlar və çoxları gedib əcnəbi millətlərin təhsilli qızlarını alıb, özlərinə övrət qərar verirlər. Bu belə davam edərsə, ailələrimiz milliliyini itirib, millətimizdən yadırgayacaqlar.

Digər tərəfdən qeyd edirdi ki, “onları qınamaqda mümkün deyil; səbəb budur ki, əgər onlar gedib tərbiyəsiz qız alıb evə gətirsələr, yola gedə bilməyəcəklər və necə də yola gedsinlər ki, kişi kitabdan və elmdən danışanda övrət saatda bir asqırıb deyəcək: “Kişi, tək səbir gəldi, qoy kitabı yerə”. Kişi övrətdən bir burun dəsmalı istəyəndə, övrət deyəcək: “Sən Allah, kişi, özündən iş çıxartma, ətəyinnən burnunu sil” (3, səh.50). Bunun çarəsini kişilərlə bərabər qızlara da təhsil verməkdə görürdü ki, onlar hər bir işdə yola gedə bilsinlər.

C. Məmmədquluzadə qızların mədəniyyətinin artması, onların dünya hadisələrindən baş çıxarması üçün təhsili əsas vasitə hesab edirdi. “Bu işlərin çarəsi nədir” adlı bir məqaləsində nəzərə çatdırırdı ki, qızlarımızın dərdsinin çarəsi var. Bunun çarəsi balaca qızlarımıza təhsil vermək, oxutmaqdır. “Elə ki, qızlarımız elmlə və tərbiyəli olub, öz qədirlərini bildilər, onda özləri bilərlər ki, necə rəftar eləsinlər” (1, səh.265). O, valideynlərə müraciətlə deyirdi: “Lazımdır çalışmaq, çalışmaq, çalışmaq. Uşağını qoy dərsə dilləri oxusun, elmlərdən, fənnlərdən xəbərdar olsun, sənəti, ticarəti öyrənsin” (1, səh.265).

XIX əsrdə Azərbaycan qadınlarının təhsildən kənarda qalması, hüquqsuzluğu maarifpərvər Həsən Bəy Zərdabinin də diqqətindən kənarda qalmamışdır.

Həsən Bəy Zərdabi bizim üçün kimdir?

Azərbaycan milli mətbuatının banisi!

Azərbaycan teatrının yaradıcısı!

Qadın təhsilinin ilk carçılarından biri!

Dövrünün məşhur pedaqoqu H. B. Zərdabinin ədəbi pedaqoji irsində qadın təhsili məsələləri mühüm yer tutur. Xüsusi ilə Zərdabinin “Əkinçi” qəzetində dərc etdirdiyi məqalələr toplusunda qadın təhsili problemi əsas ideya istiqamətlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan maarifpərvərləri qadın təhsili problemini irəli sürüb bu məsələni müdafiə edirdilər.

“Əkinçi” qəzeti Azərbaycanda qadın təhsilinin, qadınların ictimai həyata cəlb olunmasının vacibliyini müdafiə edən ilk qəzetimiz idi. H. B. Zərdabi xalqımızı maarifləndirmək üçün öz qəzetində elmin, maarif və mədəniyyətin, təhsilin, məktəbin əhəmiyyətini damla-damla xalqa çatdırırdı.

H. B. Zərdabi üzünü xalqa tutub deyirdi: “Sənin muradın o vaxta qədər yerinə yetər ki, bizim hətta çobanlarımız da oxumaq, yazmaq bilələr və ünas(qadın) tayfası da bilər” (8).

H. B. Zərdabi uşaqların yaxşı tərbiyə edilməsi üçün, ilk növbədə anaların tərbiyə olunmasını vacib sayırdı. O deyirdi: “Ünas tayfası elmdən bixəbərdir. Tərbiyənin binası ana ilədir. Uşağa 7-8 yaşına qədər ana tərbiyə verir. Ona görə ünas tayfası dəxi tərbiyə olunmalıdır”(8). Başqa bir yerdə: “ Qadın eyni zamanda anadır.

Ana isə gənc nəslin ilk müəllimidir, tərbiyəçisidir. Uşağın məktəbəqədər tərbiyəsi ata və ananın üzərinə düşür...Yalnız məktəb cocuğu tərbiyə və mədəniyyət sahibi etməyə qadir deyil. Ancaq savadlı, elmlə ana öz övladının tərbiyəsi ilə daha mükəmməl məşğul olar və uşaqda kitab-dəftərə məhəbbət hissini gücləndirə bilər”(8).

Həsən Bəy Zərdabi qadın təhsili haqqında yazırdı: “Kişilər üçün nə qədər məktəb açsaq da, arzu etdiyimiz məqsədə nail ola bilməyəcəyik. Qadınlar elmdən və təhsildən kənar qalırlar, halbuki gənc nəslin tərbiyəsində qadın mühüm rol oynayır” (2, səh 248).

Həsən bəy Zərdab kəndində işləyərkən ilk növbədə maarifin yayılmasına çalışırdı. Həsən bəyin xanımı kəndli uşaqlarına dərs verir, tez-tez qadınları başına yığıb onlara ruscadan hekayələr tərcümə edib oxuyardı, əl işləri öyrədərdi. Həsən bəy Zərdabda məktəb açmaq üçün çox çalışmışdı, çətinliklə də olsa, razılıq alınmışdır. O, bütün ömrünü avam xalqının yolunda əritmişdir. Küçədə, bazarda təbliğat aparır, şəhərləri gəzərək hər kəsi elmə çağırırdı.

Həsən bəy xanımı ilə bərabər Bakıya qayıtdıqdan sonra 2 uşağı öz mənzilinə gətirir. Daha sonra mənzilində saxladığı uşaqların sayı 10-a yaxın idi. Hənifə xanım bu uşaqları tərbiyə edir, məktəbə göndərirdi.

Həsən Bəy Zərdabi qadınlarında savadlanmasını çox arzu edərdi. Zərdabdan qayıtdıqdan sonra Həsən bəy türk qızlar üçün bir məktəb açmaq fikrinə düşür. Bu məsələ ilə bağlı qubernatora ərizə verir. Ərizə sərdara, daha sonra vəzirlər şurasına təqdim olunur. Bu məsələyə baxılarkən...və müddəi ümumi (Pobedonosov) bir təqim cəfəng söyləmişdir: “İslam yeddi başlı div kimi heykəldir. Bu heykəlin bir başı kəsilsə əvəzində yüzü bitər. Bunların kişilərinin savadlanmasından qorxuru. Qadınları da savadlanmış olursa onların öhdəsindən gəlmək mümkün olmaz” (5, səh 34).

Qız məktəbinin açılmasına Çar hökuməti icazə vermir. Məsələ II Nikolayın tac qoyma gününə qədər gedib çıxır. Bu gündən istifadə edərək H. Z. Tağıyev hökumətdən bir qız məktəbinin açılmasına icazə alır. Beləliklə, böyük milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maliyyə dəstəyi ilə və H. B. Zərdabinin yaxından iştirakı ilə 1901-ci ildə Bakıda rus çarının həyat yoldaşı Aleksandra Fyodorovna adına rus-müsəlman Qadın məktəbi (Tağıyev Qız Məktəbi) açıldı. Bununla da maarifçi H. B. Zərdabinin azərbaycanlı qızlar üçün təhsil müəssisəsi açmaq arzusu reallaşdı. Həmin məktəbin nizamnaməsini H. B. Zərdabi özü yazmışdır. Həsən bəyin həyat yoldaşı Hənifə xanım məktəbin ilk müdirəsi təyin olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Y.Seyidov. Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən
2. R.L.Hüseynzadə.”Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi” Dərs vəsaiti. Bakı-2020.ADPU-nəşriyyatı.538səh.

3. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cildə. III cild. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 480 səh.
4. Cəlil Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. "Əcəmi", Naxçıvan, 2009, 608 səh.
5. Həsən Bəy Zərdabi Xatirələrdə. Bakı, "Aspoliqraf", 2013, 224 səh.
6. Həsən Bəy Zərdabi. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1960, 474 səh.
7. Vilayət Quliyev. "Böyük əkinçi", Bakı, "Ozan", 2001, səh.180
8. Gəncəli, Sabir. "Əkinçi" qəzetinin ənənələri və Azərbaycan qadın mətbuatı.

C. MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ H. B. ZƏRDABİNİN ƏDƏBİ PEDAQOJİ İRSİNDƏ QADIN TƏHSİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Muradova Lamiyə

XÜLASƏ

Bu məqalədə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qadınların təhsildən kənarda qalmaqaları müzakirə olunur. İlk növbədə dövrün maarifçiləri pedaqoji fəaliyyətlərində qadın təhsilinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, qadın təhsilinin vacibliyinə toxunmuşlar. O dövrün maarifçilərinin əsas məqsədi qadınları təhsilə cəlb etmək, qız məktəbi açmaq, xalq cəhalətdən qurtarmaq idi. Əsərlərində qadın təhsilsizliyini, cəhaləti kəskin tənqid edərək, yol açan biləcəyi fəlakətlərdən söz açmışlar. Maarifçilərimiz bu ətrafda birləşərək bir sıra tədbirlər görmüş, məktəblər açmış, qadınların bir qismini təhsilə cəlb edə bilmişlər.

ПРОБЛЕМЫ ЖЕНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЛИТЕРАТУРНО- ПЕДАГОГИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ДЖ. МАМЕДГУЛУЗАДЕ И Х. Б. ЗАРДАБИ

Muradova Lamiyə

АННОТАЦИЯ

В этой статье обсуждается исключение женщин из системы образования в Азербайджане в конце 19- начале 20 веков. Прежде всего, педагоги того времени уделяли особое внимание образованию женщин в своей педагогической деятельности, и было затронуто значение женского образования. Главной целью просветителей того времени было вовлечь женщин в образование, открыть школу для девочек, освободить людей от невежества. В своих произведениях они резко критиковали безграмотность и невежество женщин, рассказывали о бедствиях, к которым они могут привести. Наши педагоги объединились в этой области, приняли ряд мер по образованию женщин, открыли школы и смогли привлечь некоторых женщин к образованию.

**ISSUES OF WOMEN'S EDUCATION IN THE LITERARY AND PEDAGOGICAL
HERITAGE OF J. MAMMADGULUZADEH AND H. B. ZARDABI**

Muradova Lamiyə

SUMMARY

This article discusses the exclusion of women from education in Azerbaijan in the late 19th and early 20th centuries. First of all, the educators of the time paid special attention to women's education in their pedagogical activities, and the importance of women's education was touched upon. The main goal of the enlighteners of that time was involve women in education, to open a girls' school, to free the people from ignorance. In their works, they sharply criticized women's illiteracy and ignorance, and spoke about the disasters they could lead to. Our educators united around this and took a number of measures for women's education, and were able to involve some women in education.

ЭМОЦИОНАЛЬНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ЧУВСТВА В ОБУЧЕНИИ КАК ОСНОВА ВОСПИТАНИЯ

Байрамова Афет Абан кызы
старший преподаватель кафедры педагогики БГУ

Ключевые слова: обучение и воспитание, эмоционально-волевые качества, подрастающее поколение, реформа школьного образования, требования к современной школе.

Açar sözlər: təlim və tərbiyə, emosional-iradi keyfiyyətlər, gənc nəsil, məktəb təhsilinin islahatı, müasir məktəbə olan tələblər.

Keywords: education and upbringing, emotional and volitional qualities, the younger generation, school education reform, requirements for a modern school.

Процесс обучения в школе связан, прежде всего, с педагогическим взаимодействием с обучаемыми на коммуникативном уровне. При этом не следует забывать, что коммуникативное взаимодействие на учебном занятии исходит из характера изучаемого предмета, его особенностей и целей поставленных на уроке. Педагогические взаимодействия в разных параметрах коммуникативного взаимодействия следует анализировать как в теории, так и на практике. Дело в том, что акте коммуникации идут в ход как индивидуально-личностные, так и коммуникативные методы, и здесь важны позиционные качества, как учителя, так и обучаемых.

При определении индивидуальных свойств каждого ученика необходимо использовать соответствующие подходы и анализ, основанный на исследовании психологических качеств каждого учащегося. Проводимый исследователями корреляционный анализ показывает, что есть статистически значимые различия между разными методами организации коммуникативного взаимодействия.

В частности, при анализе корреляционной структуры группы преподавателей характеризовались взаимосвязанность здесь индивидуальных, позиционных и поведенческих компонентов [4]. Иерархически организованной системностью, направленностью на успешность деятельности в целом можно отметить деятельность группы опытных преподавателей, с которыми проводилось исследование. Они отличались необходимой упорядоченностью и гармонизацией своих организуемых структур, и в тоже время успешной деятельностью. Между тем группа начинающих преподавателей имела разобщенные структуры взаимодействия, и успешность была связана больше с индивидуальными личностными свойствами, при автономности и разрозненности необходимых образований.

В целом становится ясно, что следует учитывать социальную психологическую типологию личности, которая раскрывает внутренние предпосылки стратегического, тактического и операционального подходов в деятельности. Исследователи считают, что «именно эмоциональные явления как посредники между регулирующим и регулируемым могут выступать наиболее разными информативными индикаторами изменений в процессе развития личности» [1].

Среди задач, стоящих сегодня перед системой образования в стране и касающихся дальнейшего совершенствования образования и обучения, а также воспитания подрастающего поколения, следует выделить задачу улучшения качества преподавания и повышения требований к работе учителей. Как известно, успешность деятельности учителей и учащихся, преподавателей и студентов зависит от целого ряда факторов среди

которых немаловажное значение имеет эффективность коммуникации, как об этом говорилось выше. Среди факторов, определяющих эффективность коммуникации, особо выделяется развитие эмоционально-волевой сферы ученика. Здесь к работе привлекаются данные по эмоционально-волевой сфере, которые каждым преподавателем должны быть изучены заранее. От характера взаимодействия детей в классе и от качества усвоения преподаваемых дисциплин зависит характер эмоционального взаимоотношения детей и учителя, успешность их взаимодействия. От искусств воздействия обучающего на обучаемого зависит эффективность и их взаимодействия [2]. Помимо вышеуказанных факторов, следует учитывать, что определённую роль в процессе общения играют экстралингвистические средства воздействия, к которым относятся сопровождающий речь идеомоторные движения и невербальные компоненты собственно речевого сообщения. Именно они рассматриваются, как выразительные средства воздействия на аудиторию.

Естественно, что это воздействие идёт через органы чувств, через умение ребёнка воспринимать и контактировать со средой, правильно оценивать ситуацию, эмоционально относиться к сказанному и реагировать на это посредством системы своей эмоциональной сферы. Исследователи методов анализа взаимодействия определили, что есть различия в использовании средств выразительности преподавателями разного уровня деятельности. Преподавателю на высоком уровне деятельности свойственно преднамеренное, целенаправленное использование средств выразительности, то есть богатства словарного языка, жестов, мимики, интонации, и так далее. Всё это используется в целях успешной коммуникации и реализации деятельности учащихся. При этом средства выразительности используются в процессе подачи информации, связанной с предметом изучения, а также в целях разрядки, отдыха для учащихся когда преподаватель обращается к юмору, шутке, обращается к ученикам при выражении похвалы и одобрения их ответов [3].

Их средства выразительности по большей мере связаны с доброжелательным отношением к происходящему в школьном классе. Им свойственно стремление не акцентировать средствами выразительности неудовольствие от ответа ученика, а, напротив, поощрение к тому, чтобы неправильный ответ был исправлен на правильный, когда надо стимулировать поиск учеником правильного направления в изучении дисциплины. При этом следует отметить, что у опытных преподавателей возможность контактировать в таком духе намного выше. Если преподаватель неопытный, или в целом не обладает необходимыми навыками, то его уровень деятельности носит иной характер. У такого преподавателя преобладает спонтанное использование средств выразительности. Они чаще прибегают к выразительным средствам в следующих случаях: при выражении раздражения и неудовлетворённости ответами ученика, при передаче негативного отношения к происходящему в классе. Выразительные средства воздействия преподавателей низкого уровня деятельности служит для передачи отрицательных эмоций чаще, чем положительных. Иногда использование ими средств выразительности свидетельствует об отсутствии педагогического такта, особенно в момент, когда они стремятся выговорить ученику, сделать ему замечание. В этом случае усиление выразительных средств воздействия способствует созданию напряжённой обстановки на занятиях, и вызывает раздражение учеников.

Известно, что при этом формируется эмоциональная культура, как «область деятельности, регулируемая общепринятыми нормами выражения эмоций, которая оказывает влияние на развитие личности» [3].

В процессе передачи информации, относящейся к изучаемому предмету, они используют средства выразительности в меньшей степени, то есть возможности

эмоционального воздействия сводят к минимуму. В процессе анализа исследователями было также замечено, что в сумме выразительные средства воздействия наиболее часто часто используются в определённых оценках деятельности обучаемых, психологи обращают внимание на влияние вербальных оценок учителя на деятельность школьника. В целом можно сделать вывод, что усиление невербальными компонентами вербальных парциальных оценок способствует успешности коммуникации преподавателей высокого уровня деятельности и препятствует преподавателям низкого уровня деятельности осуществлять коммуникацию, в итоге приводящую к понижению качества обучения.

В этом плане очень важно помнить, что деятельность преподавателей в школьном коллективе дополняет друг друга, в том числе с точки зрения эмоционального воздействия на процесс обучения. Совместная деятельность учителей связано с тем, что усилия каждого подчинены получению общих результатов в виде новых эмоционально-волевых и когнитивных образований в сознании учащихся. Встречающийся рост научно-технической информации влечет за собой необходимость систематического обновления и усложнения школьных программ, учебников, освоения новых средств, форм и методов учебно-воспитательного воздействия, и в конечном счете - перестройки коллективной и индивидуальной деятельности педагогов [4]. Вследствие этого важнейшими профессиональными качествами современного учителя становятся способности к работе в педагогическом коллективе и к перестройке собственной деятельности, то есть сознательной ломке старых и формированию новых стереотипов деятельности, без которых невозможно педагогическое творчество и мастерство.

Совместная деятельность учителей приводит к формированию у учеников нравственных основ, устойчивости, ответственного отношения к труду, к людям и самому себе, более прочных глубоких знаний, навыков и умений в деле продуктивного решения учебных задач. Совершенствование совместной деятельности возможно на основании устранения самими учителями противоречий между исполненными коллективными и реальными индивидуальными результатами, а также на основании индивидуального поиска способов преодоления этого противоречия, через изучение современной психолого-педагогической, методической и специальной по предмету литературы, с одной стороны, и изучение достоинств своей работы и работы своих коллег - с другой. Сложность совместной деятельности состоит в том, что в школе имеют место три взаимосвязанные подсистемы. Это начальные, средние и старшие классы, и результативность учебно-воспитательного процесса в последующие годы зависит от уровня сформированности психологического фонда личности учащегося, его эмоционально-волевой сферы и социально-психологического климата учебных групп и педагогического коллектива. Все коллективы могут быть в большей или меньшей степени быть адекватными искомому результату и нуждаться в большей или меньшей коррекции на пути к нему.

Следует учитывать противоречия, которые имеются в наличии между разными этапами процесса обучения в школе. Например, на уровень сформированности у выпускников начальных классов нравственных привычек, навыков динамического чтения, общих интеллектуальных умений, внимания, прилежания, трудолюбия, которые проявляются при работе под руководством учителя в четвёртом классе; по показателям прироста тех или иных параметров в ряду новых качеств выпускников восьмых классов, позволяющих им легко входить в такие новые педагогические системы, как лицей, или перейти в старшие классы; старшие классы выделяются по показателю прироста определенных качеств к уровню сформированности гражданской ответственности, творческой

активности, самостоятельности, самоорганизации, самодисциплины, самообразования; все эти качества проявляются уже в лицах, вузах и армии, а также на производстве.

В целом совместная деятельность предполагает использование коллективом учителей сквозных стандартизованных методик измерения динамики эффективности педагогического процесса от 1 до 10 класса в определённых, приспособленных для измерения отдельных этапов в процессе обучения. Успешная совместная деятельность возможна при условии создания педагогического управления процессами теоретического и методического обучения педагогов организации изучения результатов их анализа обобщения, фиксирования. Совместная деятельность исследуемых коллективов школьных учителей, которая совершенствуется на основе изучения результатов собственной деятельности в течение нескольких лет, показывает, что успеваемость учащихся из года в год повышается и формирование личности, процесс социализации успешно завершается при окончании учениками средней школы.

Следует отметить пользу применения технических средств обучения в рамках современных информационно-коммуникационных технологий. Именно они способствуют более яркому изложению проблемы, с использованием наглядных средств, в частности демонстрации различных документальных и художественных кадров, связанных с темой изложения урока. Технические средства, включенные в каналы педагогических коммуникаций, создают особые условия протекания учебного процесса, вместе с тем они могут и вносить определенные помехи, вызванные, прежде всего, невысоким умением использовать педагогами данных средств с одной стороны, и с другой стороны, формирования психологической зависимости детей от Интернета и социальных сетей. То есть, следует сделать вывод, что использование технических средств и новаторских приемов, связанных с ИКТ, ставит перед коллективом дополнительные педагогические задачи. Они связаны с тем, насколько целесообразно применение тех или иных технологических процедур, определения места продолжительности использования их, а также отбор и конструирование материалов в целом, анализ в деятельности обучаемых, и, прежде всего, необходимо видеть поставленные задачи, понимать их и знать, каковы их решения.

Использование эмоциональных возможностей в процессе обучения способствует повышению усвоения знаний учащимися, в том числе и начальных классов. Известно, что формирование и развитие творческой активности и самостоятельности учащихся начальных классов прежде всего зависит от нахождения наиболее рациональных путей и средств обучения. Они влияют на развитие самостоятельного мышления и творческого подхода к учащимся в их учебной деятельности. Известно, что многие преподаватели успешно применяют на уроках системы творческих задач, что создает проблемную ситуацию при изложении новых материалов и привлекает учащихся к самостоятельному поиску на отдельных этапах изложения материала. Благодаря умелому использованию сочетания правильного, грамотного изложения знаний в соответствии с умственным и возрастным развитием ребёнка, с его эмоционально-волевыми особенностями, можно добиться высокого уровня развития творческой активности и самостоятельности.

Здесь важно продуманная организация учебной деятельности. Это означает, что следует организовывать ориентировочную основу учебной деятельности учащихся, обращать внимание на соотношение деятельности учителя с деятельностью учащегося, способствовать сближению внутренней и внешней деятельности учащихся. Кроме того, необходимо повышение эмоциональной сферы восприятия учащимися программных материалов. Как известно, эмоциональная мотивация развивает интеллектуальную

деятельность ребёнка, повышает его внутреннюю самооценку. При этом следует создавать внутреннее стремление у ребёнка: если учитель заинтересовывает учащихся своими изложением, то они занимаются с полной отдачей сил. Для формирования необходимого интереса следует создавать проблемную ситуацию.

Наблюдения показывают, что содержание учебников и методических пособий для учащихся, в том числе начальных классов, способствует созданию проблемных ситуаций на уроках. В целом необходимо определить, как же относятся учащиеся к своей учёбе. Необходимо выявить, каковы интересы и потребности учащихся в учебной деятельности, а также каково влияние родителей на повышение успеваемости учащихся.

Выводы. Таким образом, в настоящее время достижения педагогики и психологии учебного процесса используются достаточно широко. Широкое использование возможностей государственных учреждений, образовательных учреждений, внешкольных детских учреждений, культурных и образовательных учреждений, общественных организаций, СМИ, семьи, являющейся основной ячейкой общества, влияющих в совокупности на развитие личности, расширяет возможности образовательного воздействия [5]. Следует развивать положительную эмоционально-нравственную атмосферу для успешного развития и воспитания детей и школьников.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Корниенко Н.А. Эмоционально-нравственные основы развития личности. Автореферат канд. дисс. М.: 1998. - 29 с.
2. Стародубова Е.А. Эмоционально-нравственное развитие личности младшего школьника в современных условиях // Интеграция образования, 2007, №2, с.73-85
3. Улиско Е.В. Эмоционально - нравственная культура детей дошкольного возраста // <https://nsportal.ru/detskiy-sad/raznoe/2014/10/27>
4. Эмоционально-нравственное развитие личности // <http://www.bibliotekar.ru/psihologia-1/48.htm>
5. Həsənov C. Şəxsiyyətin inkişafında və formalaşmasında təlim-tərbiyənin rolu // Respublika.- 2010.- 28 oktyabr.- S. 6.
6. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda sosial-emosional inkişaf üçün pedaqoji mühitin yaradılması // <https://www.eudi.az/sections/read/43>

ЭМОЦИОНАЛЬНО-НРАВСТВЕННЫЕ ЧУВСТВА В ОБУЧЕНИИ КАК ОСНОВА ВОСПИТАНИЯ

Байрамова Афат

АННОТАЦИЯ

Первые ростки личности возникают в семейной среде. Семейная среда играет роль своеобразного зеркального эффекта в развитии личности ребенка. Качества, приобретенные ребенком в семье, личность, которая входит в общество с этими качествами, демонстрирует воспитательную среду семьи своим поведением, отношениями и действиями в обществе. Это отражает то, что они воспринимают в семье как зеркало в обществе. Волевые качества личности проявляются и формируются в процессе произвольной работы. Эмоционально-волевые качества, как сложные психические

особенности, формирующиеся в процессе жизнедеятельности человека, носят косвенный характер в силу своей психологической природы. Условия обучения, социальная среда, а также тип нервной системы играют важную роль в формировании эмоционально-волевых качеств. Важно правильно использовать возможности обучения для их формирования.

TƏDRİSİN ƏSASI KİMİ TƏDRİSDƏ EMOSİONAL-MƏNƏVİ HİSSLƏR

Bayramova Afət

XÜLASƏ

Şəxsiyyətin ilk rüşeymləri ailə mühitində yaranır. Ailə mühiti uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında bir növ güzgü effekti rolunu oynayır. Uşağın ailədə qazandığı keyfiyyətlər, bu keyfiyyətlərlə cəmiyyətə qədəm qoyan şəxs cəmiyyətdəki davranışı, münasibəti, hərəkətləri ilə ailənin tərbiyə mühitini nümayiş etdirir. Bu, ailədə cəmiyyətdə güzgü kimi qəbul etdiklərini əks etdirir. Könüllü şəxsiyyət xüsusiyyətləri könüllü iş prosesində özünü göstərir və formalaşır. Emosional-iradi keyfiyyətlər insan həyatı prosesində formalaşan mürəkkəb psixi xüsusiyyətlər kimi psixoloji mahiyyətinə görə dolayı xarakter daşıyır. Emosional və iradi keyfiyyətlərin formalaşmasında təlim şəraiti, sosial mühit, eləcə də sinir sisteminin tipi mühüm rol oynayır. Onları formalaşdırmaq üçün öyrənmə imkanlarından düzgün istifadə etmək vacibdir.

EMOTIONAL AND MORAL FEELINGS IN TEACHING AS THE BASIS OF EDUCATION

Afat Bayramova

SUMMARY

The first shoots of personality arise in the family environment. The family environment plays the role of a kind of mirror effect in the development of the child's personality. The qualities acquired by the child in the family, the person who enters the society with these qualities, demonstrates the educational environment of the family by his behavior, attitudes and actions in society. This reflects what they perceive in the family as a mirror in society. Volitional personality traits are manifested and formed in the process of voluntary work. Emotional-volitional qualities, as complex mental characteristics that are formed in the process of human life, are of an indirect nature due to their psychological nature. Learning conditions, social environment, as well as the type of nervous system play an important role in the formation of emotional and volitional qualities. It is important to make the right use of learning opportunities to shape them.

TƏDRİS PROSESİNİN İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ

M.Ə. Alishov

Bakı Dövlət Universiteti

alishov54@mail.ru

Açar sözlər: İnteraktiv təlim, tədris prosesi, təlim metodları, məzmun standartları, İKT –li təlim.

Ключевые слова: интерактивное обучение, учебный процесс, методы обучения, стандарты содержания, ИКТ-обучение.

Keywords: Interactive learning, teaching process, teaching methods, content standards, ICT training.

Vahid pedaqoji prosesin ayrılmaz tərkib hissəsi olan təlim təhsil və tərbiyənin məqsədindən asılı olaraq həyata keçirilir. Nəticə dərş prosesində görünür, yəni məktəbin fəaliyyət düsturu orda “açılır”. Təlim iki tərəf arasında mövcud olan fəaliyyət prosesidir, biri müəllimin öyrətmə, digəri isə şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətidir. Təlim kollektivin pedaqoji prosesi olub hər bir şagirdin qabiliyyət və istedadının inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır. İntellektin güclənməsi, insanın hərtərəfli inkişafı üçün tədrisin də yerində olması vacibdir. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşması prosesi məktəbdə gedir. Pedaqoji prosesdə mərkəzi fiqur şagirdədir, əsas dərkətmə fəaliyyətidir, şəxsiyyətin inkişafı üçün əsas əhəmiyyətli olan biliklərin yadda saxlanılıb qaytarılması deyil, birgə düşünmək, diskussiyalar və tədqiqatlar aparmaqdan ibarətdir.

Məktəbdə psixoloji və pedaqoji diaqnostika bütün müəllimlərin və sinif rəhbərlərinin köməyi ilə həll edilir. Təlim prosesində şagirdlərin fənn üzrə bilik və bacarıqlara yiyələnmələri üçün pedaqogika elminin müəyyən etdiyi müxtəlif təlim texnologiyalarından, onların ayrı-ayrı metodik elementlərindən istifadə etməklə yanaşı, şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun gələn müasir üsullardan da istifadə edilməlidir.

Ən ümdə funksiyalardan biri olan şagirdin istedadının, qabiliyyətinin, maraqlarının, meyllərinin, inkişafının dərindən, sistemli diaqnostikasının mahiyyətində başlıca olaraq sinif şagirdlərinin sosial və əxlaqi keyfiyyətlərinin öyrənilməsi dayanır. Daha səmərəli şəkildə həyata keçirmək məqsədilə burada tərbiyələndirici və inkişafetdirici vəzifələr mümkün qədər nəzərə alınmalıdır. Dərş prosesində verilmiş silsilə sualların və iş vərəqlərindəki tapşırıqların cavablarından, şagirdlərin ya radıcı işlərindən alınan nəticələr göstərdi ki, interaktiv təlimin bir qolu kimi konstruktiv təlim şagirdlərin bilik və bacarıqlarının üzə çıxarılmasına daha geniş imkanlar yaradır. Bu dərş onların düşüncə və təfəkkürünü təkmilləşdirməyə, mövzu ilə bağlı bilik dairələrini genişləndirməyə və bugünkü reallıqla əlaqələndirərək vətənə məhəbbət hissi aşılamağa kömək edilir.

Cəmiyyətdə ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyət dəyişdikcə şagirdlərin baxışı, dünyagörüşü dəyişir, tədrisin metodikasını elə qurmaq lazımdır ki, şagirdin dərşə marağı artsın, bu da müəllimin məharətindən asılıdır. Planlaşdırılmış dərşin məqsədləri müəyyən edilir, sonra təlim strategiyaları seçilir, bu strategiyaların həyata keçirilməsi üçün müvafiq resurslar və qiymətləndirmənin forma və üsulları müəyyənləşdirilir.

Fəal (intektiv) təlimin üstünlüklərinə baxmayaraq, müəllim ənənəvi (izahedici, illüstrativ və reproduktiv) metodların istifadəsindən tam imtina etməməlidir. Məsələn, müəllim bacarıq və vərdişlərin formalaşması məqsədini qoyursa, o daha çox reproduktiv (təkrarlanma və model üzrə iş) metodu üstün tuta bilər. Fənn üzrə proqramlar fənyönümlüdür, yəni fənlərin əksəriyyətinin tədrisində, əsasən, yaddaşa, hafizəyə əsaslanan məzmun nəzərdə tutulur. Müxtəlif fənlərin

tədrisində eyni məzmunun təkrarlanması (integrativ şəkildə öyrənilməməsi) təlimin istənilən səviyyədə qurulmasına imkan vermir. Texnologiyadan məzmun standartları hazırlanarkən şagirdlərin idraki, informativ-kommunikativ fəaliyyət yətləri diqqət mərkəzində olmuş, düşünmə, emosional və psixomotor bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə üstünlük verilmişdir.

Orta yaşlı nəsil ənənəvi dərslərə daha çox üstünlük verir. Bu, danılmaz faktır, əksərinin də yeni texnologiyaların tətbiqinə münasibəti bəsit xarakter daşıyır. Onların həm də yeni təlim metodları ilə dərslərə keçməyə hazırlığı da gənc müəllim kimi olmur. Bu cür müəllimləri yeni mərhələyə gətirmək, hazırlamaq üçün də xüsusi olaraq kursların keçirilməsinə, seminarların aparılmasına və ən əsası lisenziya məsələsinə önəm verilməsinə məqsədə çatmağın vacib şərtləri hesab edirik. Biz adətən günün tələblərinə cavab verən dərslərin axtarışında olanda nədənsə əksər vaxt yaşlı nəslin nümayəndələrindən gözləmədiyimiz nəticəni ala bilməyəcəyimizi düşünüb gənc müəllimlərin dərslərində əyləşir, həmsöhbət olub metodikasından bəzi məqamları təqdirləyirik. Bu da səhv yanaşmadır, məqbul hesab olunmur.

Fəal təlim metodlarının tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, şagirdlərin fəallığının artmasına zəmin yaradır, şagirdlərdə müstəqil düşünmək, sərbəst rəy söyləmək, yoldaşlarının fikrini təsdiq və ya inkar etmək və s. xüsusiyyətlərin formalaşmasına köməklik göstərir. Fəal təlim quruluşundakı mərhələlər müzakirə olunur, həmin mərhələlərin fikirləri aydınlaşdırılır, ənənəvi və fəal təlimlərin fərqli, oxşar tərəfləri araşdırılır, təhsil islahatındakı yeniliklər barədə fikir mübadiləsi aparılır. Dərs prosesində yaranan canlı diskussiyalar, dialoqlar bugünkü şagirdlərin tərəkürünə, inkişafına kömək edir. Müəllim dərsləri planlaşdırarkən mövzunu, məqsədi, standartı, integrasiyanı, iş formasını, dərslərin tipini, üsulunu, resursları müəyyənləşdirir, pedaqoji proses zamanı subyekt-subyekt münasibətləri və qarşıya çıxan çətinliklərin analitik təhlilini aparır.

Müəllimlik insanın daxilindən gələn bir arzu, istək, hərəkət olmalıdır. Mənə görə yaxşı, uğurlu keçən açıq dərslər həvəslə, zövqlə görülən işin, ayların, illərin məhsuludur. Açıq dərslərin öz tələbləri olur. Bu dərslərin təşkili bəsit xarakter daşımamalıdır. Dərsdə müəllimin problemli sual qoymaq, problemli situasiya yaratmaq bacarığı mühüm rol oynayır. Əlverişli problem şəraiti təlim materialı ilə sərbəst əməliyyat aparmaqdır. Şagirdlərin maraqları əsasında qurulan dərslər onları axtarışda olmağa, yeni-yeni biliklər əldə etməyə, qarşıya qoyulmuş problemin həllini axtarmağa sövq edir.

Fənni sevdirməyin bir yolu da yaxşı fənn kabinet təşkil etməkdir, zövqlə tərtib olunan kabinet həm dərslərin keyfiyyətinə təsir göstərir, həm də fənnə qarşı marağa güclü stimül yaradılır. Kabinet müəllimlərə kömək məqsədilə təşkil edilir, qabaqcıl təcrübənin təbliği məqsədi daşıyır. Yaşından, stajından asılı olmayaraq metodiki-pedagoji çəlikləri tutmaq, gedən yeniliklərdən xəbərdar olmaq, dərsləri günün tələbləri baxımından təşkili üçün kabinet əvəzsiz vasitədir. Kabinetdə bütün əyani vəsaitlərin nümayişi təmin edilir, hər bir dərslərin mövzusuna aid əyani vəsaiti olur, bunlardan operativ istifadə etmək üçün təlim vasitələri dərslərin mövzuları üzrə kartoçkalardan istifadə edilir. Əyanilik şagirdlərin dərslərdə fəaliyyətini asanlaşdırır, onların canlı gerçəkliyi qavramasına və müşahidə etməsinə şərait yaradır, əyaniliyin yaratdığı canlı əlaqələr uzun müddət yadda qalır və unudulmur.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev ikinci dəfə Azərbaycana rəhbərlik etməyə başladıqdan sonra ölkəmizdə İKT sektorunun inkişafına xüsusi diqqət yetirməyə başladı və bu sahədə inkişafa nail olmaq üçün mühüm addımlar atdı. Heydər Əliyev dünyada gedən prosesləri diqqətlə izləyərək və uzaqgörənliklə qiymətləndirərək 2003-cü ilin fevralın 17-də “Azərbaycan Respublikasının inkişafı nəminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)”ni təsdiq etməklə ölkəmizdə informasiya cəmiyyəti və onun

mühüm tərkib hissəsi olan elektron hökumət quruculuğuna start verdi. Bu strateji istiqamət bugün də uğurla davam etdirilir.

Prezident İlham Əliyevin 21 avqust 2004-cü il tarixli 355 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)” bu istiqamətdə atılan ən mühüm addım olub. Prezidentin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Ümumtəhsil məktəblərinin İKT ilə təminatı Proqramı”nı təhsilin informatlaşdırılmasında, ümumi təhsilin inkişafında uğur kimi qiymətləndiririk. Ölkə başçısı tərəfindən təsdiqlənən “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sistemini informatlaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” qeyd olunan məsələlərin həllinə yönəlib.

Ölkədə həyata keçirilən təhsil faktiki olaraq, yeni milli təhsil sisteminin yaradılmasına yönəlmişdir və onun əsasında müasir zamanda ən çox üstünlük verilən demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, humanitarlaşdırma, integrasiya, diferensiallaşdırma, fərdiləşdirmə və bir neçə digər vacib prinsiplər durur. Prezidentin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Ümumtəhsil məktəblərinin İKT ilə təminatı Proqramı”nı təhsilin inkişafında mühüm addım hesab edirik. Təsədüfi deyil ki, onu hər bir müəllim təqdir edir. Kadr potensialının gücləndirilməsində də bu proqram böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan təhsilinin informatlaşdırılmasında müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Belə ki, onlar yeni texnologiyalar vasitəsilə tədris metodlarını daha da təkmilləşdirmək imkanı əldə edərək Azərbaycan üçün “XXI əsr bacarıqları”na malik yeni nəsil yetişdiriblər. Bu istiqamətdə müəllimlər üçün yeni təlimlər keçirilir.

Hazırda Azərbaycan məktəbliləri arasında informasiya texnologiyalarına marağı artırmaq və bu istiqamətdə kadr potensialını gücləndirmək məqsədilə Təhsil Nazirliyi tərəfindən məqsədyönlü iş aparılır. İnformasiya texnologiyalarının təhsil prosesinə tətbiqini genişləndirmək, şə- gird və müəllimləri İKT-nin geniş tətbiq olunması işinə cəlb etmək, eləcə də, istedadlı gənclərin yaradıcılıq poten- sialını inkişaf etdirmək naminə müxtəlif müsabiqələrin keçirilməsi təcrübəsindən istifadə edilir. Bu gün texnolo- giyanın inkişaf etdiyi bir şəraitdə elmin inkişafı dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

Xüsusilə bildirmək lazımdır ki, bu gün dünyada elmin inkişafında, texnoloji tərəqqidə istedadlı gənclərin xüsusi rolu var. Təhsil prosesinin idarəedilməsi üçün təhsil müəssisələri avtomatlaşdırılmış iş yerləri ilə təchiz olunur, təhsil sistemini pedaqoji və inzibati-idarəetmə kadrlarının İKT üzrə bilik və bacarıqları yüksəlir, yerli ekspert potensialı gücləndirilir, əhalinin bütün təbəqələri üçün keyfiyyətli və İKT əsaslı tədris proqramı ilə təhsil almaq imkanları təmin olunur.

İKT-nin təhsil sisteminə integrasiyası sahəsində hüquqi, normativ, elmi-metodiki sənədlərin bazası formalaşır. Hazırda respublikanın 4562 ümumtəhsil məktəbinin 82 faizi, 107 texniki-peşə müəssisələrinin 42 faizi, 56 dövlət orta ixtisas müəssisəsinin 91 faizi, ali məktəblərin isə hamısı kompüter avadanlığı ilə təmin olunub. Bundan başqa, bütün təhsil pillələri üçün İKT üzrə proqramlar hazırlanıb təsdiq edildi, distant təhsil üzrə ilk eksperimentlərin aparılmasına başlanılıb.

Tədris proqramları mürəkkəb olduğu üçün şagirdlər bir sıra fənlərdən təlim materiallarının 60-70 faizə qədərini mənimsəyə bilmirlər. Orta təhsil müddətinə şagirdlərin ayrı-ayrı fənlər üzrə aldıkları bilik və məlumatların xeyli hissəsi müstəqil həyatda praktik əhəmiyyət kəsb etmədi- yindən tez bir zamanda yaddan da çıxır. Məktəbdə tədris edilən fənlərin daha dərindən mənimsədilməsinə, həmçinin müəyyən fiziki və zehni çatışmazlıqları olan uşaqların təliminin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə xüsusi yer verilməlidir.

Yeni təlim metodları ilə dərslərə önəm verilirə, fənlərin forma və məzmun cəhətdən yeniləməsinə də ehtiyac duyulur. Dərs üçün düşündürücü çalışmalar seçərkən uzun və yorucu, şagirdin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olmayan çalışmalardan qaçmaq, sadədən mürəkkəbə prinsipini gözləmək lazımdır. Əks halda şagirdə öz qüvvəsinə inamsızlıq yaranar və fənnə marağı sönər.

Təhsilin informatlaşması pedaqoji elmin yeni sahəsi olub, pedaqoji innovasiyaların nüvəsini təşkil edir. Təhsilin informatlaşması ənənəvi təhsili yeni çalarlarla zənginləşdirir. Ənənəvi təlimdə əks-əlaqənin həyata keçirilməsi baxımından informasiya-qarşılıqlı əlaqə yaradılmasında 2 fəal tərəf var: öyrədən və öyrənən. İKT əsaslı təlim prosesində isə operativ əks-əlaqə baxımından öyrədən və öyrənənin yeni interaktiv tərəfdaşı meydana gəlir. Artıq müəllim şagird üçün informasiya mənbəyi deyil (belə şəraitdə müəllim işləmək, peşə nüfuzunu qorumaq heç də asan deyil). Müəllimin əks-əlaqə yaratmaq, şagirdin biliyini qiymətləndirmək imkanı tədricən məhdudlaşır, bu imkanların bir qismi (bəzən hamısı) İKT vasitələrinə transfer olunur.

Bu zaman öyrədən daha çox məsləhətçi-tyutor funksiyası daşıyır. Müəllim şagirdlərinə informasiya ötürülməsinə vaxt sərf etmir. Tədris materialının şagirdlərə nəql edilməsi, fərdi qaydada mənimsənilmiş tədris materiallarının onlardan qəbul edilməsi (tapşırıqların yoxlanılması, dərslərin sorğusu və s.) kimi mərhələlərə vaxt itirilmir. Qazanılan əlavə vaxt ərzində şagirdlər digər yaradıcı məsələlərin həllinə imkan qazanırlar. Beləliklə, tədris-informativ qarşılıqlı əlaqənin strukturu tədricən dəyişir, informasiya - təhsil mühiti formalaşdıqca öyrədən, öyrənən və İKT vasitələri arasında yeni səviyyəli informasiya mübadiləsi imkanları yaranır.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Ə.Alışov. Təhsil və cəmiyyət. Təhsil Quruculuğu. Hədəflər Nailiyyətlər. Problemlər (I cild) Bakı: Adiloğlu, 2020
2. M.Ə.Alışov. Təhsil və cəmiyyət. Təhsil və mədəni-intellektual inkişaf. (II cild) Bakı: Adiloğlu, 2020
3. M.Ə.Alışov. Təhsil və cəmiyyət. Təhsil islahatının dinamikası (III cild) Bakı: Adiloğlu, 2020
4. Kompüter təlimi və onun proqram təminatı // "Azərbaycan məktəbi" Bakı, Az.TNAPİ 1998-ci il №4 səh.85-90
5. Kompüter təliminə modullu yanaşma, informatika və HT-nın əsasları kursunda onun imkanlarının həyata keçirilməsi // APKİA və YH Baş İnstitutunun "Elmi əsərləri" bülleteni, Bakı, 1998-ci il, səh.24-25
6. Kompüter texnikası ilə şagirdlərin təlim fəaliyyəti // "Azərbaycan məktəbi", Bakı, TN 2000, №2, səh.111-120
7. İnkişafetdirici təlim şəraitində həndəsə materialının mərhələli tədrisinə dair // "İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə" Bakı: 2006-cı il, №2 səh.48-50
8. Orta ixtisas məktəblərində təhsilin informatlaşması problemləri // «Təhsildə qloballaşma və İKT» Beynəlxalq E.P.K. mat. ADPU, Bakı-2008-ci il səh.105-106
9. M.Ə.Alışov, S.İ.Quliyeva. Tədris Prosesində İnteraktiv Texnologiyalardan İstifadə. Crocodile Mathematics. Bakı: Zərdabi nəşriyyat-poliqrafiya MMC 2018

TƏDRİS PROSESİNİN İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ

M.Ə.Alıšov

XÜLASƏ

Cəmiyyətin səviyyəsi təhsillə ölçülür. Təhsil cəmiyyətin inkişafında ən mühüm komponentlərindən biri hesab olunur. Məqalədə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, yeni təlim texnologiyalarından səmərəli istifadə ilə bağlı tövsiyələr və ümumiləşdirilmiş nəticələr verilmişdir.

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ПРИ УСКОРЕНИЕ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ

M.A.Алышов

АННОТАЦИЯ

Уровень общества измеряется образованием. В развитии общества одним из главных компонентов является образование. Здесь были даны обобщающие результаты и рекомендации, связанные с повышением качества образования и использованием новых технологий обучения.

THE APPLICATION OF ACTIVE LEARNING METHODS INTENSIFIES THE TEACHING PROCESS

M.A. Alishov

SUMMARY

The level of society is measured with education. Education is considered as one of the most essential components in development of society. The recommendations and common outcomes are given for improving the quality of education as well as for the effective usage of the teaching technologies.

FILOLOGIYA

СЛОВО КАК УНИКАЛЬНОЕ ЯВЛЕНИЕ В ОЦЕНКЕ НИЗАМИ

Микаил Джафаров
проф. зав. кафедрой русского языка
естественных факультетов,
Азиза Фейзиева, ст. лаб. БГУ
mikayilceferov@mail.ru

Ключевые слова: гениальный поэт, мастер слова, достоинство слова, употребление слова, художественное слово.

Açar sözlər : dahi şair, söz ustası, sözün dəyəri, sözün işlənməsi, bədii söz.

Key words: genius poet, master of the word, dignity of the word, use of the word, artistic word.

В связи с юбилеем великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви проводятся многочисленные мероприятия во всех уголках нашей республики и во многих других странах. Можно с уверенностью сказать, что славный юбилей поэта – мыслителя отмечается во всём мире. И это не случайно, потому что Низами – кумир всего человечества. О гениальном поэте - мыслителе Низами Гянджеви пишут и говорят на многих языках, в том числе и на русском. И это тоже не случайно, так как именно «русские учёные и писатели лучше всех поняли и оценили смысл и красоту творений Низами. Начиная с декабриста Кюхельбекера, выдающихся учёных Сенковского, Эрдмана, Оболенского и др., сливки русской интеллигенции постигли глобальное значение учения Низами о равенстве, братстве, свободе, добре и любви к ближнему, о переустройстве общества. Поняв это, русская наука начала переводить, осмысливать и пропагандировать произведения Низами» (2, с. 5).

Многочисленные факты свидетельствуют о том, что русский народ с глубоким почтением относится к творчеству гениального поэта. Как справедливо подчёркивает Рустам Алиев, «С особой благодарностью следует отметить подвиг советских, в особенности ленинградских, учёных и поэтов, не забывших в самую тяжёлую годину для советского народа – в 1941 г. в Ленинграде, находившемся в блокаде, - отметить 800-летие со дня рождения Низами. Под руководством академика И.А. Орбели; выдающегося советского учёного и организатора науки, в холодную и голодную блокадную зиму в Эрмитаже была проведена большая научная сессия, посвящённая юбилейной дате Низами. На этой сессии советские учёные и поэты в солдатских шинелях, на время покинувшие свои окопы, вдохновенно говорили о значении творчества Низами и читали свои переводы» (2, с. 8).

Стали популярными исследования творчества Низами со стороны таких выдающихся русских учёных и поэтов, как Е.Э. Бертельс, А.Е. Крымский, И.Ю. Крачковский, А.О. Маковальский, А.А. Фадеев, П.Г. Антокольский, Н.С. Тихонов и др. Говорить о Низами Гянджеви, значит вести разговор о подлинной поэзии, созданной одним из талантливейших поэтов всех времён. А поэзия, по меткому определению Эдуарда Межелайтиса, - «это тоска по гармонии. Вечная тоска по добру, правде и красоте». Сказанное непосредственно относится к творчеству Низами Гянджеви, который ещё в XII в. во весь голос заявил о необходимости создания справедливого и гуманного общества во всём мире.

В этом отношении вызывают интерес и слова одного из исследователей творчества Низами Рустама Алиева, который как бы намекает на объективные заслуги нашего народа. Он отмечает, что «Низами Гянджеви ещё восемьсот с лишним лет назад возвестил всему миру о том, что величие народа не зависит от его численности и размеров территории, которую он занимает, а заключается в его вкладе в развитие мировой литературы, в стремлении своим умом и талантом сделать человека счастливым» (7, с. 5). Низами жил и творил в XII веке, когда ближневосточные страны переживали значительный экономический и культурный подъём.

Для многих стран Ближнего и Среднего Востока этот век явился поистине «золотым веком», вершиной развития литературы, науки, искусства и общественной мысли. Знаменитая азербайджанская поэтическая школа достигла в это время наивысшего расцвета, дав миру целую плеяду гениальных мастеров слова, в том числе и Низами, который обладал незаурядным поэтическим даром и прославился как талантливый поэт, мыслитель и гуманист.

По единому мнению исследователей, Низами Гянджеви вошёл в историю мировой литературы как основоположник нового литературного направления в восточной поэзии, создатель эпико-драматического жанра. В целом же азербайджанская поэтическая школа XII века оставила богатое творческое наследие. Более того, по словам известного азербайджанского востоковеда и историка академика Зия Бунятова, «в этот период персидский язык своим развитием и совершенствованием был обязан во многом азербайджанской поэтической школе; словарный запас, богатство синтаксических оборотов, выразительность и оригинальность тропов и фигур – все эти особенности стиля и поэтической формы выделяли поэтов Азербайджана...». Специальные исследования творчества азербайджанских поэтов той эпохи показывают, что владение ими персидским языком в совершенстве было обусловлено, прежде всего, исключительно внимательным отношением их к художественному слову, стремлением охватить весь смысловой потенциал лексического фонда. И на этом пути у них были большие достижения.

Низами и его современники высоко ценили слово как уникальное явление. При этом понятие **слово** для них было тесно связано с понятиями **язык** и **речь**, так как сам язык – это совокупность слов и высказываний, а также правила их употребления.

О могуществе слова гениальный поэт Низами высказал ценные мысли. В своей первой поэме – «Сокровищница тайн» - поэт посвятил этой теме несколько разделов: «О значении и достоинстве этой книги», «О достоинстве слова» и «О превосходстве мерной речи над прозаической». Восхваляя слово, поэт пишет: «Когда калам начал первое движение, первую букву он начертал благодаря слову, завесу (чертога) уединения когда отбросили, первое озарение совершили словом».

Будучи великолепным мастером слова, Низами в своём творчестве с помощью художественного слова пророчески провозгласил лозунг: «на земле, в обществе, меж людьми и природой должны царить гармония и согласие, иначе человечество погубит себя». (2, с. 5). В то же время поэт намекает на трудность определения слова, описания всех его функций:

«Всё о слове сказать наше сердце ещё не готово.

Размышлений о слове вместить не сумело бы сердце».

Тем не менее размышления о слове (языке, речи) наблюдаются на всём протяжении истории человечества. Ценные высказывания по этому поводу встречаются ещё в трудах выдающихся древнегреческих философов Платона, Аристотеля, Сократа и Цицерона.

Цицерон писал, что «величайшее из достоинств оратора не только сказать то, что нужно, но и не сказать того, что не нужно».

Отношение Низами к слову (речи, языку) стало темой статьи академика А.О.Маковельского «Мысли Низами о силе слова и о художественном творчестве». Как справедливо отмечает учёный, для Низами «нет ничего в мире сильнее, могущественнее и почётнее слова». Слово является «первым по мысли и последним по счёту» (Шараф-наме», с. 450).

Низами требует относиться к употреблению слова с большой ответственностью. Надо много работать над выражением мысли. «Слово, идущее от сердца, всегда проникает в сердца» (Иск.н, 62). Эту непреложную истину в разное время отмечали и другие поэты. Так, например, современник Низами, грузинский поэт Шота Руставели в своей поэме «Витязь в тигровой шкуре» писал:

«И сердце к сердцу речь не привлечёт,
Коль не из сердца ваша речь течёт».

Глубокая мудрость и тонкое поэтическое чутьё позволили Низами понять, что слово обладает мистическим зарядом, а в целом (звуковая стихия... обладает магической силой) (5, с. 95). Частое употребление же того или иного слова приводит к истощению его смыслового заряда, ведёт к пустословию. Поэтому поэт советует: «Слов у тебя много, но ты сделай их немногими, одно в сто не превращай, сто – одним сделай» («Шараф-наме», с. 404).

В этих строках поэт подчёркивает свою неприязнь к многословию и одобряет краткость, лаконичность и содержательность речи. Нетрудно понять большое дидактическое значение подобных назиданий в творчестве Низами.

Поэт не одобряет также ложь и клевету. Он советует взвешивать каждое слово и употреблять его в надлежащее время: «нужно слово сначала взвесить, как золото, и лишь тогда его расходовать» - (Х.Ш., 279, с. 2299).

Бесценны и советы великого поэта в отношении соблюдения моментов говорения и молчания. Он пишет: «Низами, устремись к молчанию» (Иск. н.,169). Но в то же время в трудных обстоятельствах жизни общества «совершает преступление тот старец, который молчит» (Иск.н., с. 141).

Таким образом, обобщая высказывания великого поэта – мыслителя о слове (речи и языке), можно сделать вывод о том, что в его понимании эти явления теснейшим образом связаны с сердцем, с душой, с внутренним духовным миром человека (и в целом) народа. На наш взгляд, именно эти мысли Низами помогли основоположникам общего языкознания спустя много веков после смерти поэта осознать единство языка и духа народа. Так, например, немецкий языковед и философ Вильгельм фон Гумбольдт в XIX в. теоретически обосновал лингвистическую концепцию, согласно которой «язык всеми тончайшими фибрами своих корней связан с народным духом...». И далее: «Язык есть как бы внешнее проявление духа народа; язык народа есть его дух, и дух народа есть его язык – трудно себе представить что – либо более тождественное» (6, с. 5).

В своей фундаментальной лингво-философской теории В. Гумбольдт обосновал связь внутреннего механизма языка с его ролью в человеческом обществе и с главной задачей языка – материализовать умственную деятельность человека (6, с. 78).

Этот постулат имел большое значение для последующего развития языкознания и обусловил появление таких направлений в исследовании словарного состава языка, как отображение картины мира в языке и человеческого фактора в языке.

Более того В. Гумбольдтом был разработан проект создания науки о языке на антропологических началах.

С уверенностью можно сказать, что в суждениях великого поэта – мыслителя Низами Гянджеви о слове (языке и речи) ещё в XII в. прозвучали отголоски современной глобальной лингво-философской теории о соотношении языка и мышления, которая теснейшим образом связана с активно разрабатываемой когнитивной моделью языка, с коммуникативным принципом обучения языкам.

В заключение следует отметить, что в кратком выступлении мы не смогли охватить все высказывания Низами о назначении и достоинствах слова, в том числе и художественного слова. Однако наши наблюдения позволяют нам согласиться с мнением исследователей творчества великого поэта – мыслителя о том, что «некоторые высказывания Низами удивительно созвучны нашей эпохе и именно в наше время становятся близкими и понятными». Причиной тому, на наш взгляд, является то, что Низами был не только великим художником слова, но и борцом за светлое будущее человечества. (3, с. 126).

По мнению одного из исследователей творчества Низами Р. Азаде, «общечеловеческие идеи, гуманистические взгляды, светлые мечты о важном и насущном в жизни человека делают Низами нашим современником, он и сегодня рядом с нами со своей убеждённой верой в социальную и нравственную силу Добра, Света, Красоты, всего подлинно Высокого!» (1, с. 4).

Низами – это такое светило, лучи которого будут вечно освещать пути нравственного и интеллектуального совершенствования человека и будут благотворно влиять на взаимоотношение народов на основе мира, добра и взаимопонимания. Это и есть тот весомый вклад азербайджанского гения в развитие не только восточной, но и в целом всей мировой литературы. Поэтому мы хотим закончить своё выступление словами великого персидского поэта Саади:

«Всяк, кто живёт, уйдёт,
Бессмертен только тот,
Кто славу добрую
При жизни обретёт».

Такого бессмертия достоин и гениальный азербайджанский поэт – мыслитель Низами Гянджеви.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азаде Р. Низами Гянджеви. Баку: Элм, 1981, 75 с.
2. Алиев Р. Большой вклад русских учёных и писателей в низамиведение /Выдающиеся русские учёные и писатели о Низами Гянджеви. Баку : Язычи, 1981, с. 5 -20.
3. Бертельс Е.Э. Низами о художественном творчестве / Выдающиеся русские учёные и писатели о Низами Гянджеви. Баку: Язычи, 1981, с.68 -126.
4. Бертельс Е.Э. Поэтика Низами /Выдающиеся русские учёные и писатели о Низами Гянджеви. Баку : Язычи, 1981, с. 57 - 67.
5. Грановская В.М. Риторика. Баку: Мутарджим, 2000, 192 с.
6. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода (извлечения) // Хрестоматия по истории языкознания XIX – XX веков. М.: Учпедгиз, 1956, с. 68 – 86.

7. Выдающиеся русские учёные и писатели о Низами Гянджеви. Составитель, автор предисловия и редактор Рустам Алиев. Баку: Язычи, 1981, 435 с.
8. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку: Элм, 1981, 488 с.
9. Маковельский А.О. Мысли Низами о силе слова и о художественном творчестве / Выдающиеся русские учёные и писатели о Низами Гянджеви. Баку: Язычи, 1981, 305 – 311.
10. Низами Гянджеви. Лирика. Баку: Язычы, 1991, 308 с.

СЛОВО КАК УНИКАЛЬНОЕ ЯВЛЕНИЕ В ОЦЕНКЕ НИЗАМИ

Микаил Джафаров, Азиза Фейзиева

АННОТАЦИЯ

В статье отмечается, что гениальный азербайджанский поэт-мыслитель Низами Гянджеви в своей первой поэме «Сокровищница тайн» посвятил теме языка несколько разделов. О могуществе слова поэт высказал ценные мысли и в других своих произведениях. Для Низами нет ничего в мире сильнее и почётнее слова. Высоко оценивая слово, поэт проявлял особую заботу об уместном и бережном его употреблении. Многие высказывания Низами созвучны нашей эпохе, так как в них прозвучали отголоски современных лингво-философских теорий о соотношении языка и мышления.

NİZAMİNİN DƏYƏRİNDƏ BƏNZƏRSİZ HADİSƏ OLAN SÖZ

Mikayıl Cəfərov, Əzizə Feyziyeva

XÜLASƏ

Məqalədə qeyd olunur ki, dahi Azərbaycan şair və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi öz “Sirlər xəzinəsi” adlı ilk poemasında bu mövzuya bir necə bölmə ayırıb. Sözün qüdrəti haqqında şair özünün digər əsərlərində də dəyərli fikirlər söyləyib. Nizami üçün aləmdə sözdən qüdrətli və şərəfli heç nə yoxdur. Sözə yüksək qiymət verərək, onun yerində və ehtiyatla işlənilməsinə şair xüsusi qayğı ilə yanaşırdı. Nizaminin bir çox fikirləri bizim dövrümüzdə səsləşir, belə ki onlar dil və təfəkkürün nisbətini əks etdirən müasir linqvo-fəlsəfi nəzəriyyələrin mahiyyətinə işarə edir.

WORD AS A UNIQUE PHENOMENON IN THE ASSESSMENT OF NIZAMI

Mikail Jafarov, Aziza Feyzieva

SUMMARY

The article notes that the brilliant Azerbaijani poet-thinker Nizami Ganjavi devoted several sections to the theme of language in his first poem "Treasury of Secrets". The poet expressed valuable thoughts about the power of the word in his other works. For Nizami, there is nothing in the world stronger and more honorable than a word. Highly appreciating the word, the poet showed special concern for its appropriate and careful use. Many of Nizami's statements are consonant with our era, as they contain echoes of modern linguistic and philosophical theories about the relationship between language and thinking.

УЧЁТ ЦЕЛЕЙ ОБУЧЕНИЯ И ОТБОР ГРАММАТИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА

*Санани Гюляр, старший преподаватель кафедры
русского языка по естественным факультетам,
Бакинский Государственный Университет*

Açar sözlər: məzmun, seçilmə, nitq, mənimsəmə, nəzəriyyə, asılılıq.

Ключевые слова: теория, содержание, зависимость, деятельность, усвоение, речь.

Keywords: a theory, a content, a choice, lexis, sociological, dependence, speech, activity, digestion.

Проблема отбора грамматического материала слишком широка. В методике наиболее разработанной является теория отбора лексики.

Долгое время существовала мнение, что грамматика ввиду обозримого количества составляющих её единиц вообще не поддаётся сокращению. В современной методике установлен закон прямо пропорционального соотношения между числом единиц в аспекте и возможностью ограничения при отборе: чем выше число единиц в аспекте, тем в большей степени проводится ограничение.

В соответствии с этим законом грамматический материал подвергается ограничению на начальном этапе.

Значительный вклад в разработку теории отбора грамматического материала внесли советские методисты.

Большое влияние на развитие теории отбора языкового материала (в частности грамматического) оказали идеи Л.В. Щербы. На основе его идей в методике разработаны положения об учёте конечных целей обучения при отборе языкового материала для начального этапа.

Л.В. Щерба в своей книге «Преподавание иностранных языков в средней школе» посвящает специальную главу проблеме зависимости методики преподавания иностранных языков от социологических факторов; он показывает, как социальные факторы определяют постановку целей обучения, даёт блестящий пример традиции целевых установок и уровней овладения языком в соответствии с существующими формами обучения и интересами контингентов студентов.

Фактором социального и психологического порядка, характеризующим обучаемую аудиторию, принадлежит, таким образом, важное место в определении содержания обучения. Эти факторы хотя и не определяют состава учебного грамматического минимума, тем не менее сказываются на содержании обучения, влияя на постановку целей обучения: целевая установка согласуется с возрастом, уровнем общего развития, лингвистическим опытом студентов соответственно отбирается и учебный языковой материал.

В целях обучения второму языку можно выделить общеобразовательный (познавательный) и практический (коммуникативный) аспекты. В процессе овладения вторым языком студент обязательно повышает свой общеобразовательный и лингвистический уровень, расширяет свой кругозор, знакомясь с новыми способами выражения понятий на изучаемом языке.

Для проведения отбора учебного материала цели обучения должны быть конкретизированы. Общепризнано, что коммуникативные цели обучения второму языку

состоят «... в формировании умений навыков устной речи, чтения и письма» и, что конкретизация целей обучения должна проводиться с учётом потребностей студентов с учётом того, в какой сфере они должны их применять.

Такой подход намечает основные положения, по которым можно конкретизировать цели обучения для проведения отбора учебного языкового материала: конкретизация сферы общения, в которую предстоит включиться обучаемому, видов речевой деятельности, которую ему предстоит вести, форм речи, которыми ему необходимо овладеть.

Соответственно формулируются и принципы отбора: тематико-ситуативный, принцип дифференцированного подхода к отбору материала для продуктивного усвоения.

Конкретизация сферы общения позволяет ограничить «конечный продукт» речевой деятельности студента с точки зрения содержания. Такое ограничение можно провести и «количественно», и «качественно».

Подобное ограничение можно провести на основе тематико-ситуативного принципа и путём исключения функционально взаимозаменяемых единиц. Последний часто называется в методических работах принципом исключения, синонимов. Однако этот принцип включает в себя два разных принципа: выбор одного из многих способов выражения в языке данного значения и выбор способа выражения наиболее общего значение, способно «покрывать» другие «частные» (более конкретные) значения. Соответственно среди функционально взаимозаменяемых единиц следует выделить две группы:

1. Единицы, употребление которых обуславливается формой, стилем, видом речи, идентичные в плане содержания и различающиеся в плане выражения по своей грамматической форме, например: стакан чая – стакан чаю; вы сделали работу отлично- работа сделана вами отлично; города, расположенные на побережье – города, которые расположены на побережье.

2. Единицы, которые с разной степенью точности представляют данное поле значений. Например: а) около школы, б) поблизости от школы, в) недалеко от школы, г) рядом со школой.

Чем выше заданный конечный уровень владения языком, тем конкретнее должны быть единицы, включаемые в грамматический минимум начального этапа. Путём «расщепления сложных мыслей на более простые» и замены сложных единиц комбинациями простых можно вести грамматику к очень небольшому числу единиц. Можно методом «расчленения» исключить из учебного минимума сложное предложения или даже строить высказывания, не содержащие падежных форм прилагательных и существительных:

1) Мы идём на вечер в медицинский институт, где учится Володя, с которым мы познакомились в турпоходе.

2) Мы ходили в турпоход. Там был Володя. Мы познакомились. Володя учится в медицинском институте. Мы идём туда на вечер.

3) Турпоход. Это Володя. Мы познакомились. Володя студент. медицинский институт. Здесь учится Володя. Здесь вечер. Мы идём туда на вечер.

Обычно существует несколько способов выражения одной и той же мысли. И хотя все они являются правильными, «...узус обычно узаконивает лишь некоторые из них в качестве стандартных, наиболее естественных и идиоматичных средств её выражения ... Следовательно, в нормальном языковом материале можно различать два типа правильных предложений: правильные предложения, являющиеся стандартным способом выражения

некоторой мысли (их можно использовать в речи), и правильные предложения принципиально возможные в рамках языковой системы, хотя и редко встречающиеся в речевой практике (их не нужно использовать в речи)».

В современной методике преподавания иностранных языков речевая ситуация понимается как «... совокупность условий, речевых и неречевых, необходимых и достаточных для того, чтобы осуществить речевое действие по намеченному плану ...»

В методической практике внимание часто концентрируется лишь на каком –нибудь одном из компонентов, входящих в сложный комплекс понятия «речевая ситуация». Под влиянием лингвистического подхода к истолкованию термина «ситуация» в первую очередь учитываются смысловые отношения, выражаемые в речи, и в качестве такого компонента выступает тогда смысловое содержание речи.

При составлении типовых речевых произведений учитывается не только сфера общения, к которой оно принадлежит, и форма речи (письменная устная (монологическая, диалогическая), в которой оно реализуется, но и характер действия студента с этим материалом: может ли студент в результате обучения читать данный текст, что он сможет сказать и воспринять на слух, в каких разговорах принять участие. Таким образом, конкретизация сферы общения оказывается тесно связанной с ограничением видов речевой деятельности и уровня речевых навыков и умений.

Ориентация на вид речевой деятельности при отборе учебного языкового материала имеет две стороны: учёт самого характера речевой деятельности и видов речевой деятельности – с одной стороны, и ограничение уровня навыков и умений в каждом виде речевой деятельности – с другой. подразделение отбираемого материала в зависимости от его рецептивного и продуктивного усвоения основывается на учении Л.В.Щербы о качественных различиях пассивной и активной грамматики.

Степень сходства пассивного и активного запаса находится в определенной зависимости от того, как определен для данного этапа обучения и данной целевой установки уровень навыков и умений.

При решении вопросов учебного материала цели обучения проводится в следующих аспектах: 1) соответствие содержания обучения сфере обучения, в которую должен включиться обучаемый; 2) соответствие содержания обучения виду речевой деятельности, которую обучаемый будет вести; 3) соответствие содержания обучения учебной деятельности, которую должен вести обучаемый для достижения поставленных целей. Отбор учебного языкового материала будет эффективным только в том случае, если учтены все названные аспекты в комплексе. При этом следует иметь в виду, что подразделение на аспекты можно провести только в теоретическом плане, а в практическом отборе учебного материала все три аспекта выступают в единстве, т.е. не может быть выделен материал, обеспечивающий соответствие сфере общения, в виду речевой деятельности и т.п.

Вид речевой деятельности влияет на содержание обучения, определяя, в первую очередь, характер навыков и умений, которые должны приобрести студенты (навыки говорения, аудирования, чтения, письма, изложения, конспектирования, и т.п.)

При выделении уровня владения языком на начальном этапе главное то, что начальный этап является базой дальнейшего овладения языком.

В результате можно выделить комплекс коммуникативных характеристик, который необходимо представить в наборе типовых речевых произведений, соответствующих уровню овладения речью на русском языке в результате обучения на начальном этапе.

Отбор учебного грамматического минимума непосредственно ориентируется на типовые речевые произведения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Щерб Л.В. – Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. М., 1974.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. – Страноведческий аспект преподавания русского языка. «Русский язык за рубежом», 1972, №2.
3. Милицина Л.П. – Грамматический минимум в целях обучения разговорному языку. «Иностранный язык в школе», 1956, №3.
4. Леонтьев А.А. – Некоторые вопросы обучения русскому языку, как иностранному. М., 1970.
5. Митрофанова О.О. – Отбор учебного материала по русскому языку – В сбор.: Русский язык для студентов-иностранцев. М., 1968.
6. Коршунов Я.Б. – К проблеме учёта целей обучения при отборе лексики для начального этапа. – В сбор.: Вопросы обучения русскому языку иностранцев на начальном этапе. М., 1971.

УЧЁТ ЦЕЛЕЙ ОБУЧЕНИЯ И ОТБОР ГРАММАТИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА

Санани Гюляр

АННОТАЦИЯ

В данной статье даётся разработанная теория отбора лексики. Большое влияние на отбор грамматического материала оказали идеи Л.В.Щербы. Он в своей книге посвящает проблеме зависимости методики преподавания иностранных языков от социологических факторов. Эти факторы сказываются на содержании обучения. Для проведения отбора учебного материала цели обучения должны быть конкретизированы.

GRAMMATİKANIN ÖYRƏNMƏSİ VƏ SEÇİM MƏQSƏDLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI MATERIAL

Sənani Gülər

XÜLASƏ

Bu məqalədə işlənmiş nəzəriyyədə seçilmiş leksika verilir. Qrammatik materialların seçilməsində L.B.Şerbanın böyük təsiri olub. O, öz kitabında, xarici dillərin tədrisi metodikasının sosial faktorlardan asılı olması probleminə toxunmuşdur. Bu faktorlar tədrisin məzmununa təsir edir. Tədris materiallarının seçilməsi konkretləşdirilməlidir.

TAKING INTO ACCOUNT THE OBJECTIVES OF LEARNING AND SELECTION OF GRAMMATIC MATERIAL

Guler Sanani

SUMMARY

An elaborated theory of choice of Lexis is given in the article. L.V. Sherb's ideas had a great influence on the choice of the grammar material. He devotes his book to the problem of dependence of the method of teaching foreign languages on sociological factors. These factors affect the content of teaching. The aims of teaching must be concretized for making a choice of the teaching material.

О НЕКОТОРЫХ ПРИЁМАХ ОРГАНИЗАЦИИ ЛЕКСИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

*Микаил Джафаров, заведующий кафедрой,
Наиля Мир-Бабаева, старший преподаватель
кафедра русского языка (естественных факультетов) БГУ*
mirbabayevan@mail.ru

Açar sözlər: söz, leksik materialın təşkil edilməsi, leksik xəritə, əsas söz, sözlərin birləşməsi.

Ключевые слова: слово, организация лексического материала, лексическая карта, узловое слово, сочетаемость слов.

Keywords: word, organization of the lexical material, the lexical map, the main word, combination of words.

В последние десятилетия во всём мире усиливается интерес к изучению иностранных языков, что обусловлено быстрыми темпами развития интеграционных процессов во многих сферах взаимоотношения людей разных специальностей и профессий. И это не случайно, так как «развитие» языковой способности человека обуславливает его общее развитие и в то же время является важной предпосылкой общественного прогресса, формирования способности ... свободно ориентироваться в быстро меняющемся информационном пространстве (3, с.4).

Учитывая наличие социальной востребованности общения на иностранных языках, методисты и языковеды ведут интенсивные поиски наиболее эффективных приёмов и путей обучения иностранным языкам. В этом направлении немало усилий проявляют и преподаватели – русисты, которые прекрасно понимают, что отправной точкой в процессе изучения языка является усвоение его лексического фонда. И это вполне закономерно, так как слово, по общему мнению языковедов, является центральной единицей языка. Ещё в начале прошлого столетия Фердинанд де Соссюр писал: «Слово, несмотря на трудность определить это понятие, есть единица, неотступно представляющееся нашему уму как нечто центральное во всём механизме языка» (9, с.111).

Как справедливо отмечают авторы книги «Живая методика для преподавателя русского языка как иностранного», «лексику вполне обоснованно можно считать наиболее «обделённой» вниманием как методистов, так и преподавателей – практиков... Данное обстоятельство вполне обоснованно можно объяснить тем, что кажущаяся простота усвоения слова, обусловленная его непосредственной соотнесённостью с внеязыковой реальностью, обратила интерес как теоретиков, так и практиков, прежде всего, к фонетике и грамматике» (1, с. 180- 181). Именно по этой причине наблюдаются некоторые пробелы в методике преподавания лексики. Заслуживает всяческого одобрения сам факт включения в упомянутую выше книгу специального раздела – «Лексика в практическом курсе русского языка», где подчёркивается, что «трудности в преподавании лексики возникают в связи со сложностью лексической семантики, достаточно скрытым характером системности составляющих её единиц, многоаспектностью слова, обладающего, помимо собственно лексического статуса, ещё и грамматическим, словообразовательным, фразеологическим, лингвострановедческим и т.д. статусами. Говоря проще, именно единицы лексического уровня языка являются основными, без которых невозможно и бессмысленно существование всех остальных уровней» (1, с.18).

Такой важный статус лексики в системе языковых средств требует тщательной разработки целого ряда методических вопросов в области преподавания русского языка,

как неродного. В этой связи возникает необходимость предварительной организации изучаемого лексического материала на занятиях РКИ. Так, например, в методической литературе рекомендуется составление лексических карт, где вокруг узлового слова заносятся все возможные существительные (прилагательные, глаголы, наречия и т.д.). Ср.: **Читать что?** – книгу, газету, журнал, роман, стихи, рассказ, письмо, объявление; **читать кого?** – Пушкина, Низами, Толстого; **читать кому?** – чему? – студентам, сыну, друзьям.

Конкретные случаи взаимодействия слов, относящихся к разным частям речи, позволяют сказать, что на практике наблюдаются различные виды лексических карт. Даже у одного и того же слова может быть несколько видов таких карт, характер которых зависит от качества его (слова) реализуемой семы. Так, например, у того же глагола читать, помимо приведённой выше объектной семы, потенциально существуют и другие семы – обстоятельственные (места, времени, образа действия). Ср.: читать где? – дома, в классе, в библиотеке, в читальном зале, на кафедре; **читать когда?** – утром, днём, вечером, до экзамена, после обеда; **читать как?** – быстро, внимательно, сидя, лёжа, наизусть, по памяти. В данном случае показаны лексические карты с узловым словом **читать**, являющимся одним из самых частотных глаголов в русском языке. Аналогичные лексические карты могут быть составлены для любого слова, в том числе и для существительных, наречий и местоимений, выступающих в позиции узловых единиц. К примеру, лексическая карта с узловым существительным **встреча** имеет следующий состав: **встреча** чья? – моя, твоя, наша, ваша, его, её, их, друзей, спортсменов; **встреча** какая? – первая, неожиданная, случайная, дружеская, официальная, короткая; **встреча** где? – в городе, на улице, на бульваре, в университете, на конференции; **встреча с кем?** – с другом, с туристами, с писателями, с поэтом, с депутатом, с коллективом, со студентами.

Рассмотрим лексическую карту с узловым словом – прилагательным, которое из-за своей зависимости от существительного имеет сравнительно ограничительную сочетаемость, но в методическом отношении представляет определённый интерес с точки зрения согласования с определяемым словом в роде, числе и падеже. Этот аспект адъективной лексики имеет особо важное значение для студентов-иностранцев, изучающих русский язык. Приведём несколько лексических карт с узловым словом – прилагательным: **смелый** воин, солдат, разведчик, человек, мальчик ; **смелый** поступок, план, проект ; **смелая** идея, мысль, речь; **смелое** решение, выступление; **смелые** люди, офицеры, разведчики, бойцы.

Как видно из приведённых примеров, лексическая карта фактически служит отражением потенциальной сочетаемости слов, благодаря которой они употребляются в речевом потоке. О необходимости работы над составлением и применением лексических карт в книге «Русский язык как иностранный» отмечается, что «обучение составлению карт лексических групп предполагает выполнение упражнений, в которых отрабатываются необходимые для группирования мыслительные действия. Это может быть:

- нахождение слов к данным дефинициям;
- нахождение в серии слов той единицы, которая по семантико- категориальному признаку к данной серии не подходит;
- соотнесение разрозненных слов с заданными дефинициями и т.п.» (7, с.144).

Выполнение такого рода заданий способствует запоминанию слов не как изолированных единиц, а как важных звеньев лексического окружения, что служит опорным материалом для построения различных высказываний в процессе общения.

В методической литературе также встречаются рекомендации по использованию в качестве лексических карт и сочетания группы глаголов с одним и тем же существительным типа: говорить, нести, болтать, - чепуху (7, с.144).

Думается, что подобная организация лексического материала весьма полезна и может быть широко использована на занятиях РКИ. Можно предложить и следующий материал: провести, отметить, справить – **праздник**; подготовить, написать, прочитать, перевести, показать, опубликовать – **статью**; изготовить, приготовить, назначить, найти, купить, достать, заказать, получить, принять, пить – **лекарство**.

Для усвоения и закрепления изучаемого лексического материала можно предложить студентам и ряд заданий типа:

I. Замените словосочетания словами, обозначающими людей по профессии.

1. Специалист по тушению пожара - ... (пожарник) 2. Мастер по укладке печей...(печник) 3. Солдат, служащий в артиллерии...(артиллерист) 4. Музыкант, играющий на гитаре....(гитарист) 5. Специалист по ремонту часов....(часовщик) 6. Боец, отправляющийся на разведку... (разведчик) 7. Учёный, изучающий атомную энергию....(атомщик) и т д.

II. К данным глаголам подберите подходящие по смыслу существительные.

Встречать, рисовать, решать, готовить, переводить, писать, мыть, чистить, ловить, строить, поднять, поливать, красить, открывать.

III. Подберите и вставьте вместо точек нужные глаголы.

Деревья... в лесу, рыбы... в море, птицы... в гнёздах, звери... в горах, медведь ... в берлоге, больные... в больнице, студенты ... в читальном зале.

IV. Замените словосочетания подходящими по смыслу словами.

Орган зрения-..., жилое здание -..., сильный холод -..., начало дня -..., прибор для глажения -..., главный город государства - ..., небесное светило-..., автор стихотворных произведений -..., автор прозаических произведений -...

Своеобразным приёмом частичной организации лексического материала являются данные «Словаря эпитетов русского литературного языка», где определяемые явления снабжены детальной характеристикой с помощью соответствующих групп адъективной лексики. В качестве яркого примера можно привести материалы словарной статьи к слову **луна**. Здесь сообщается о размере, форме диска; о положении луны на небосклоне, времени её появления: **большая, высокая, круглая, молодая, поздняя, полная, пышная, серповидная, тонкая, узкая**. Ср.: **Молодая луна** в закате дня (Бунин); **Узкая луна** восходит над городом (Инбер).

Другая группа эпитетов обозначает цвет, прозрачность, блеск луны: **багровая, белая, бледная, блестящая, зеркальная, матовая, светлая**. Ср.: Светит **яркая луна** (Никитин); Снежная равнина, **белая луна** (Есенин).

В третью группу эпитетов к слову луна входят слова, повествующие о впечатлении, психологическом восприятии: **беззаботная, безмятежная, вольная, задумчивая, ласковая, нежная, одинокая, печальная, унылая**. Ср.: Гуляет **вольная луна** (Пушкин). Плывёт меж звёзд **холодная луна** (Сурков). (8, с.223- 226).

Вовлечение в учебный процесс различных групп адъективной лексики способствует усвоению студентами такой важной темы, как согласование прилагательных с существительными, а также обогащению их лексического запаса за счёт слов, несущих смысловую и экспрессивно – эмоциональную нагрузку.

Все эти приведённые выше приёмы организации изучаемого лексического материала несомненно будут способствовать более полному усвоению комбинаторных возможностей

лексических единиц, т.е. их сочетаемостных возможностей при конструировании различных типов высказываний, необходимых для общения в конкретных ситуациях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аркадьева Э.В. Горбаневская Г.В. и др. Лексика в практическом курсе русского языка / Живая методика для преподавателя русского языка как иностранного М., 2015, с.180-209.
2. Бердичевский А.Л. Отражает ли русская грамматика русскую ментальность// Русский язык за рубежом, №3, 2016, с. 99-105.
3. Керимова С. Культура речи в общении на языке специальности. Практикум. Баку: Кооперация, 2020, 388 с.
4. Костомаров В.Г.; Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. М.: Русский язык, 1988, 158 с.
5. Москальская О.И. Грамматика немецкого языка. М: 1960.
6. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иностранному языку. М.: Русский язык, 1989
7. Русский язык как иностранный. Методика обучения русскому языку: учебное пособие для высших учебных заведений. М.: ВЛАДОС, 2004, 270 с.
8. Словарь эпитетов русского литературного языка. (К.С. Горбачевич, Е.П. Хабло). М.: Наука, 1979, 567 с.
9. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М., 1933.

О НЕКОТОРЫХ ПРИЁМАХ ОРГАНИЗАЦИИ ЛЕКСИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Микаил Джафаров, Наил Мир-Бабаева

АННОТАЦИЯ

Развитие интеграционных процессов в глобальном масштабе усиливают интерес людей к овладению иностранными языками. Отправной точкой в изучении языка является усвоение его лексического фонда. Успешному овладению неродным языком способствует организация лексического материала. Одним из приёмов такой организации является составление лексических карт, где вокруг узловых слов приводится набор лексического окружения. Узловые слова могут быть представлены словами различных частей речи.

TƏLİM PROSESİNDƏ LEKSİK MATERIALIN TƏŞKİL EDİLMƏSİNƏ DAİR BƏZİ ÜSULLAR HAQQINDA

Mikayıl Cəfərov, Əzizə Feyziyeva

XÜLASƏ

İnteqrasiya proseslərinin qlobal miqyasda inkişafı insanların xarici dillərin mənimsənilməsinə olan maraqlarını artırır. Dilin öyrənilməsində başlanğıc nöqtə kimi leksik fondun mənimsənilməsi dayanır. Qeyri-doğma dilin uğurla mənimsənilməsinə leksik materialın təşkil edilməsi təkan verir. Bu cür təşkil edilmənin üsullarından biri də leksik xəritənin tərtib

edilməsidir. Burada əsas sözlərin ətrafında leksik əhatə verilir. Əsas sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər.

ABOUT SOME METHODS ON THE ORGANIZATION OF THE LEXICAL MATERIAL IN THE LEARNING PROCESS

Mikayil Jafarov, Aziza Feyziyeva

SUMMARY

Development of the integration process on the global scale increases the people's interest in learning foreign languages. Mastering the lexical fund is the starting point of the language learning. The organization of the lexical material gives impetus to the successfully mastering of a non-native language. One of such organization methods is compiling the lexical map. Here is given a lexical coverage around the main words. The main words can belong to the different parts of speech.

POLİTOLOGİYA VƏ İDARƏETMƏ

QAFQAZDA MÜNAQİŞƏLƏRİN TƏSNİFATI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Elgün Əliyev, polkovnik-leytenant
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*

Açar sözlər: Qafqaz, konfliktologiya, münaqişələrin tipologiyası, deportasiya, separatizm, etnik ekstremizm.

Ключевые слова: Кавказ, конфликтология, типология конфликтов, депортация, сепаратизм, этнический экстремизм

Keywords: Caucasus, conflictology, typology of conflicts, deportation, separatism, ethnic extremism.

Giriş. Qafqaz regionun tarixən olduğu kimi, bu gün də qanlı çəkişmələrin, hərbi və transmilli təhdidlərin, həmçinin məkirli geosiyasi planların laboratoriyası hesab edilir. Tarixən dincliyin nə demək olduğunu bilməyən bu region özünün əlverişli coğrafi mövqeyi və zəngin təbii resursları ucbatından toqquşan siyasi, iqtisadi, etnik və dini maraqların girovuna çevrilmiş davamlı sabıtsızlıq məkanı hesab edilir. Daxili ziddiyyətlərlə xarici təsirlərin əlaqəsinə istinad edən “balkanlaşma” tendensiyasını bu regiondakı münaqişələrə şamil etmək mümkündür.

Məqalənin hazırlanması zamanı sistem, müqayisəli təhlil, struktur-funksional, təhlil metodlarından istifadə edilib.

Qafqaz regionunda siyasi prosesləri təhlil edərkən müxtəlif subyektlərin (ayrı-ayrı etnoslar, dövlətlər, konkret siyasi qruplar və s.) maraqlarına toxunan və siyasi xarakter daşıyan münaqişələrin üstündən sükutla keçmək olmaz. “Siyasi münaqişə” kateqoriyası öz mahiyyətinə görə müxtəlif siyasi qüvvələr arasında maraq və oriyentasiyaların uyğunsuzluğunu və hətta barışmazlığını özündə əks etdirən dərin fikir ayrılıqlarını ifadə edir. Münaqişələr siyasi gərginliklərin zəiflədilməsi və ya onların qarşısının alınması imkanlarının olmamasından yaranır, onların meydana gəlmə səbəbləri isə hansısa bir hadisə, addım, fəaliyyət, qarşıduran tərəflərin qərarı ilə bağlılıq təşkil edir.

Konfliktologiyaya dair tədqiqat işlərində münaqişələri dərk etmək və müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Həmin yanaşmalara uyğun olaraq, münaqişələrin müxtəlif tipologiyaları mövcuddur. Məsələn, istiqamətlərinə görə, daxili və beynəlxalq münaqişələr fərqləndirilir. İştirakçıların sayına görə münaqişələr ikitərəfli və çoxtərəfli qarşıdurmalara; coğrafi amilə görə - qlobal, regional, subregional və lokal; davam etmə müddətinə görə - qısamüddətli və uzunmüddətli; predmetinə görə - ərazi, iqtisadi, etnik, dini və s.; tərəflərin maraqlarının strukturundan asılı olaraq - ziddiyyətli və bir qayda olaraq barışmaz maraqlarla və tərəflərin maraqlarının uzlaşması ehtimalı ilə qarışıq münaqişələrə; silahlı zorakılığın tətbiq dərəcəsinə görə - silahsız, silahlı və müharibə və s. bölünür.

Tədqiqatlarda Qafqazdakı münaqişələrin tipologiyası ilə bağlı fərqli fikirlər də mövcuddur. Məsələn, İ.Zvyagelskaya Qafqaz regionu ərazisində baş verən aşağıdakı münaqişələrin növlərini belə müəyyən edir:

1. Əsasında separatizm dayanan, başqa etno-milli birliklərdən ayrılmaqla müşayiət olunan münaqişələr (məsələn, Abxaz-Gürcüstan münaqişəsi);

2. İrredentizmin yaratdığı münaqişələr - bir etnik qrupun öz etnik qrupunun əsas hissəsi ilə birləşmək və ya tarixən ona aid olan torpaqları almaq cəhdi (birinci vəziyyətə köhnə Dağlıq Qarabağ, ikinci vəziyyət isə Osetin-İnquş münaqişəsi);

3. Kvazi-etnik ölçülü vətəndaş müharibəsi [1, s.91].

A.Yamskov Qafqazdakı münaqişələr üçün fərqli təsnifat sxemləri təklif edir. O, ən ümumi formada münaqişələri iki sinfə ayırır:

1. Etnik qrupla dövlət arasındakı qarşıdurmalar (Abxaziya, Cənubi Osetiya);
 2. Etnik qrupların öz aralarındakı qarşıdurmalar (İnquş-Osetin qarşıdurması).
- Sonra isə müəllif münaqişələri aşağıdakı prioritet məqsədlərə görə təsnif edir:

- 1) sosial-iqtisadi;
- 2) mədəni-dil;
- 3) ərazi-status;
- 4) separatçı və irredentist.

Q.Mirski konfliktlərin tipologiyasını etnik qruplar arasındakı əlaqənin təbiəti ilə əsaslandırmağa çalışıb:

1. Etnik qruplar arasında uzunmüddətli antaqonist münasibətlərlə əlaqəli münaqişələr (artıq tarixə qovuşmuş Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi);

2. Əvvəllər birbaşa qarşıdurma vəziyyətinə çatmayan, lakin sonradan meydana gələn münaqişələr (Gürcüstandakı Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişələri);

3. Münasibətləri əvvəllər olduqca normal olan etnik qruplar arasındakı qarşıdurmalar (osetinlər - inquşlar) [2, s.14].

Y.D.Deşeriev Qafqazda millətlərarası münaqişələrin və ayrı-ayrı millətlər daxilində baş verən qarşıdurmaların əsas növlərini belə müəyyən edir:

1. Millətlərarası münaqişələr:

- ümumi xarakterli ayrı -ayrı xalqlar arasında milli münaqişələr;
- milli - dil münaqişələri;
- milli - mədəni qarşıdurmalar;
- iqtisadi xarakterli millətlərarası münaqişələr;
- ərazi məsələləri ilə bağlı millətlərarası münaqişələr;
- milli - dini qarşıdurmalar.

2. Müəyyən millətlər arasında münaqişələr:

- müəyyən xalqı təşkil edən müxtəlif klanlar, tayfa və dialekt qrupları arasındakı qarşıdurmalar;

- xalqların ayrı-ayrı hissələri arasında ərazi münaqişələri;
- qan düşmənçiliyi əsasında müxtəlif klanlar arasında münaqişələr;
- nigah münasibətləri əsasında müxtəlif ailələr arasında münaqişələr;
- su ehtiyatlarının kəndlər, onların hissələri və ayrı-ayrı ailələr arasında bölüşdürülməsi ilə bağlı münaqişələr;

- yaşayış sahələri və ayrı-ayrı ailələr arasında torpaq sahələrinin, otlaqların bölüşdürülməsi prinsipləri əsasında yaranan münaqişələr [3, s.4-5].

R.Abdulatifov haqlı olaraq "*etnosiyasi münaqişə*" ifadəsinin Qafqaz bölgəsində baş verən münaqişələrin əksəriyyətinə uyğun olduğunu iddia edir [4,s.11]. Bu tip münaqişələrdə siyasi və milli faktorlar bir-biri ilə sıx şəkildə uzlaşır və siyasi məzmun kəsb edir. Bunlara daxildir:

- çox vaxt keçmişdə parçalanmış etnik qrupların yenidən birləşməsi ilə sıx bağlı olan ərazi münaqişələri. Onların mənbəyi daxili-siyasi və çox vaxt hökumətlə milli azadlıq hərəkatı və ya qonşu dövlətin siyasi və hərbi dəstəyindən istifadə edən bu və ya digər separatçı (irredentist) qrup arasında silahlı toqquşmalar hesab edilir. Nümunə qismində 44 günlük Vətən müharibəsində mövcud olmuş Dağlıq Qarabağdakı və qismən hazırkı Cənubi Osetiyadakı vəziyyəti qeyd etmək olar;

- etnik azlığın müstəqil dövlət quruluşu yaratmaq şəklində öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu həyata keçirmək istəyi nəticəsində yaranan münaqişələr (Abxaziyadakı vəziyyət);

- deportasiya edilmiş xalqların ərazi hüquqlarının bərpası ilə bağlı münaqişələr. Osetinlərlə İnguşlar arasında Priqorodni rayonunun mənsubiyyəti ilə bağlı mübahisə bunun əyani təzahürüdür;

- Sovet dövründə aparılmış məqsədyönlü ərazi dəyişikliklərinin nəticəsi olan münaqişələr;

- milli qarşıdurmanın arxasında hakim siyasi elitanın mənafeyi ilə əlaqəli iqtisadi maraqların toqquşması nəticəsində yaranan münaqişələr. Bu hallar Qroznı ilə Moskva arasındakı əlaqəyə şamil edilir;

- metropoliyaya qarşı uzun illər milli azadlıq mübarizəsinin ənənələri ilə şərtlənən tarixi xarakterli faktorlara əsaslanan qarşıdurmalar. Məsələn, Qafqaz Xalqları Konfederasiyası ilə Rusiya hakimiyyəti arasında;

- deportasiya edilmiş xalqların digər respublikaların ərazisində uzun müddət qalması nəticəsində yaranan münaqişələr. Mövcud tipologiyalara əsaslanaraq, Qafqaz bölgəsindəki münaqişələri bir neçə əsasla təsnif etmək mümkündür.

Beləliklə, münaqişə vəziyyətlərinin xarakterindən və coğrafi mövqeyindən asılı olaraq bu zonaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) kəskin böhran vəziyyətlərinə malik zonalar ("dondurulmuş", həmçinin silahlı münaqişələr): Şimali Osetiya - İnguşetiya, Çeçenistan, Abxaziya;

2) potensial böhran vəziyyətlərinə malik zonalar: Gürcüstandakı Cənubi Osetiya, Rusiyada Krasnodar və Stavropol vilayətləri, Dağıstan; [5]

3) regional separatizm zonaları: güclü və mülayim regional separatizm ocaqları (Acariya, Svanetiya);

4) mübahisəli ərazi rayonları (demək olar ki, MDB-nin bütün üzv-dövlətləri arasında): Rusiyanın Cənubi Qafqaz ölkələri, həmçinin "uzaq xaric" dövlətlərinin öz aralarında mübahisəli ərazi rayonları. Xəzər dənizini bura daxil etmək olar.

Beləliklə, Qafqazdakı münaqişələr dövlətdaxili və dövlətlərarası xarakterə malik ola, milli zəmində toqquşmalara çevrilə və ya çevrilməyə bilər, ərazi, milli dövlət quruluşu formalarının seçimi, siyasi kurs və s. problemlərin həlli ilə bağlılıq təşkil edə bilər. Hazırda da separatizmlə müşayiət olunan etnik ekstremizm bütün Qafqaz üçün əsl faciədir [6, s.10].

Etiraf etmək lazımdır ki, Qafqaz regionunda mövcud münaqişələri yalnız mədəni ənənələrdəki dərin fərqlərlə, bu bölgədə yaşayan xalqların həyat tərzilə izah etmək kifayət etmir. Bu fərqlər özlüyündə xalqların tarixi inkişafının məhsuludur, obyektiv olaraq mövcuddur və birdən - birə millətlərarası qarşıdurma və ya birbaşa düşmənçilik mühitinə çevrilmişdir. Lakin millətlərarası fərqlər müəyyən siyasi qüvvələr və konkret liderlər tərəfindən vasitə qismində istifadə edildiyi andan siyasi məzmun kəsb edir.

Qafqazda münaqişələrin inkişafı ssenariləri ilə bağlı bir sıra nümunələr onu göstərir ki, münaqişələrin artması proseslərini gücləndirmək üçün aşağıdakı amillərdən istifadə olunur: əhalinin milli özünüdərkinin inkişafı sahəsində fəaliyyəti, millətmərkəzçi münasibətlərin formalaşması; cəmiyyətdə çoxsaylı problemlərin olması; siyasi qüvvələrin hərəkətləri.

Qafqaz regionunda münaqişənin səbəb və şərtlərindən danışarkən bir sıra digər vacib məqamları da vurğulamaq lazımdır. Millətlərarası münaqişənin tarixi kökləri (etnik qrupların bir-birlərinə köhnə iddiaları, qarşılıqlı narazılıqlar, deportasiya və köçürülmələr və s.), etnik qrupların səpələndiyi arealda inzibati-ərazi bölgü sisteminin və milli-dövlət quruluşunun uyğunsuzluğundan əlavə, millətlərarası gərginliyin kəskinləşməsi və bu sahədə qarşıdurmaların yaranması üçün bütün Qafqaz dövlətlərində mövcud olan siyasi (müxtəlif siyasi qüvvələr arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə) və iqtisadi (özəlləşdirmə, klanlararası elitaların güc

qrupları arasında mülkiyyət mübahisələri, hər şeydən əvvəl, dövlət mülkiyyətinin bölünməsi, iqtisadi təsir sahələri ilə əlaqədar) proseslər əlavə katalizator hesab edilir.

Qafqazda münafişəli vəziyyətləri öyrənərkən xarici faktorların rolunun üzərindən sükutla keçmək olmaz. Məlum olduğu kimi, bu bölgə müxtəlif siyasi qüvvələrin maraqlarının fəaliyyət zonasına daxil edilir və həmin qüvvələr ehtiyac duyduqları münafişənin həllinə daha çox maraq göstərirlər. Belə ki, 2003-cü ildə Gürcüstanda “narıncı inqilab” yolu ilə siyasi hakimiyyət dəyişikliyinə səbəb olan müxalif qüvvələrə ABŞ -in maliyyə və digər dəstəyi haqqında müxtəlif fikirlər söylənilir. Amerika Birləşmiş Ştatları müvafiq Seçki Məcəlləsinin layihəsini və Mərkəzi Seçki Komissiyasının formalaşdırılması prinsiplərini hazırlayaraq respublikadakı seçki kampaniyasına nəzarət etmişdir. Gürcüstan parlamenti yalnız ABŞ-ın keçmiş dövlət katibi Ceyms Beykerin ümumi rəhbərliyi altında ABŞ tərəfindən hazırlanan layihəyə səs vermişdi.

Qafqaz tarixən dünyanın ən mürəkkəb etnik struktura malik bölgələrindən biri olub. Bölgədə 50-dən çox müxtəlif dil və ləhcələrdə danışan etnik qruplar mövcuddur. Qafqaz eyni zamanda, müxtəlif dini konfessiyaların da məkanıdır. Burada çoxluğu təşkil edən müsəlmanlarla yanaşı, yəhudi və xristian məzhəblərinin nümayəndələri də yaşayır. Məşhur tədqiqatçı Paul B.Henzeyə görə, din həmişə Qafqazda etnik kimliyin tamamlayıcı ünsürü olub. Yəni burada etnik kimlik xalqlararası münasibətlərin müəyyənləşdirilməsində dini kimlikdən daha güclü amil kimi çıxış edib [7].

Qafqaz regionunda münafişələrin kəskinləşməsində islam dövlətlərinin də rolu böyükdür (islamlaşma prosesi Qafqaz regionunda İslamın mövqelərinin kifayət qədər güclü olduğu ərazilərə də təsir edib). Dağıstan və Çeçenistanda vəhhabilər – islamın sünni cərəyanında dini-siyasi doktrina tərəfdarları yenidənqurmanın əvvəlində peyda oldular. Bu respublikaların ərazisinə Ərəb dövlətlərindən missionerlər gəlmiş və gənc müsəlmanlara İslam ölkələrinin dini qurumlarında təhsil almaq imkanı yaradılmışdır. Dağıstan və Çeçenistanda əcnəbi dini təbliğatçıların fəaliyyətinə göz yuman və ya onlara birbaşa himayədrlik edən hakim elita konfessional və etnik qarşıdurmaların qızışdırılması üçün çox işlər görüb. Misal qismində SSRİ-nin dağılmasından sonra bəzi qüvvələr tərəfindən oratya atılmış “Qafqaz Evi” layihəsi Qafqazda müstəqil İslam dövləti yaratmaq məqsədi güdüb.

Lakin Qafqaz evini integrativ model kimi də təqdim etmək mükündür. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Mübariz Qurbanlı Bakıda keçirilən “İslam Sivilizasiyası Qafqazda” adlı II beynəlxalq simpoziumda çıxışı zamanı deyib ki, “Qafqazda bir sıra münafişə ocaqları var. Bu münafişə ocaqlarında kimlərsə din adından istifadə etməyə cəhd edir. Lakin bu gün baş verən münafişələrdə din axtarmaq lazım deyil. Münafişə ocaqlarının arxasında yalnız geopolitik maraqlar dayanır. Böyük siyasi, iqtisadi maraqları olan qrupların əməlləri dayanır.

Dinin bunlara hər hansı bir təsiri yoxdur. Nə Qurani-Kərim, nə İncil, nə də Tövrat insanları savaşa çağırır. Onlar əksinə insanları sülhə, əmin-amanlığa çağırırlar, ona görə də biz İslamın Qafqaz Sivilizasiyasında yeri və rolundan danışdıqda Qafqazda yaşayan xalqların tarixini, onların mənsub olduğu dinləri dəqiq bilməliyik. Ümumi Qafqaz evi yaratmaqla - bu ideya yeni deyil, əvvəllər də mövcud olub - Qafqazda yaşayan xalqlar arasında sülhə, əmin-amanlığa nail ola bilərik. Bu da bütövlükdə Qafqazın inkişafına böyük təkan vermiş olar. Ona görə də Qafqaz evi tolerant yaşayışda, multikultural dəyərləri qorumağa xidmət edər” [8].

Təəssüflər olsun ki, İkinci Qarabağ müharibəsinin gedişində və ondan sonra Azərbaycanın möhtəşəm qələbəsinə bəzi qüvvələr həzm edə bilmədiyindən din-məzhəb kartını ortaya atmaqla 10 noyabr sazişini pozmağa cəhd etmişlər. Belə ki, müharibənin sonuna yaxın Azərbaycanın getdikcə artmaqda olan üstünlüyündən narahat olan İran hakimiyyəti şimal sərhədinə yaxın ərazilərdə terrorçuların mövcudluğu fikrinə dilə gətirməklə öz xəbis niyyətini üzə çıxarmış

oldu. Bundan əlavə, İran rəsmilərinin guya bölgəyə gətirilmiş terrorçuların (Azad Suriya Ordusunun nümayəndələri və türkmənlər) təkfirçi (müsəlman-sünnilər) olduğunu bəhanə gətirərək hadisələrin antişia və antiiran xarakteri alması haqqında dezinformasiya yaymaqla Türkiyəni terrorizmin sponsoru kimi qələməyə verməyə və ona qarşı xristian və şia cəbhəsinin açılmasına, müxtəlif xarakterli sanksiyaların qəbul edilməsinə və Azərbaycanın parlaq qələbəsinə kölgə salmağa çalışıb. Türkiyəli tədqiqatçı Umut Bəşərin fikrincə, rəsmi Tehran “cihadçıların Qafqaza atılması” fikrini hallandırmaqla əslində gizli şəkildə Ermənistanı dəstəyini nümayiş etdirib [9].

Demək olar ki, müharibənin gedişində məlum dezinformasiyadan İran hakimiyyətinin bütün rəsmiləri istifadə etmişlər. Belə ki, İranın xarici işlər naziri Məhəmməd Zərifin hərbi əməliyyatların gedişi zamanı verdiyi bəyanatlardan birində “Qarabağ regionuna İŞİD qüvvələrinin qalıqlarının yerləşdirildiyi və İran İslam dövlətinin öz sərhədlərinin yaxınlığında terrorçu-təkfirçilərin mövcudluğu ilə barışmayacağı” fikri yer almışdır [10]. Həmin bəyanatda Türkiyənin adı çəkilməsə də, üstüörtülü onun əleyhinə bəzi ifadələr yer almışdır. Birincisi Rusiyada qadağan edilmiş İŞİD terrorçu təşkilatının münəqişə zonasına gətirilməsi sətiraltı Türkiyənin ayağına yazılır. Rəsmi Tehran Qarabağ ərazisini beynəlxalq terrorizm ocağı kimi qələmə verməyə, Türkiyəni isə İŞİD-lə işbirliyində suçlandırmağa çalışıb. Bu addım həm də Rusiyanı Türkiyə ilə üz-üzə qoymağa, onlar arasında etimadın pozulmasına hesablanmışdı. Bu bəyanat həmçinin erməni havadarlarının və türk əleyhidarlarının bir araya gəlməsinə hesablandığını təxmin etmək olar.

İkinci Qarabağ müharibəsinin başa çatcasından təqribən bir ay sonra Fransa Milli Assambleyasının “Erməni xalqının və Avropa və Şərqi xristian icmalarının qorunması” adlı qətnaməni qəbul etməsi Fransa Parlamentinin tamamilə əsassız, qeyri-dost və təxribatçı fəaliyyətinin məhsulu idi [11]. Senatın ardınca Aşağı Palatanın qərəzli qətnamə qəbul etməsi Azərbaycana qarşı aparılan davamlı kampaniyadan xəbər verirdi.

Qətnamənin adından da göründüyü kimi, realılıqla heç bir əlaqəsi olmayan, məsələyə dini çalarlar qatmaq istəyən Milli Assambleya üzvləri ermənipərəst mövqelərini süni əsaslandırma ilə təqdim etməyə çalışmışlar.

Müstəqillik dönməndən bu yana Xəzər dənizi hövzəsi də gərginlik zonası olmuşdur. O, sahilləri Xəzər dənizi ilə yuyulan beş ölkənin deyil, paytaxtları bu yerdən minlərlə kilometr aralıda yerləşən dövlətlərin də geosiyasi maraqlarına toxunub. 2018-ci ilin avqustun 12-də Aktau şəhərində “Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında” Konvensiyanın imzalanmasına baxmayaraq bəzi detallara tam aydınlıq gətirilməmişdir. Bu ilin yanvarın 21-də Azərbaycan Hökuməti ilə Türkmənistan Hökuməti arasında Xəzər dənizində “Dostluq” yatağının karbohidrogen resurslarının birgə kəşfiyyatı, işlənilməsi və mənimsənilməsi haqqında Anlaşma Memorandumu”nun imzalanması qlobal səviyyədə çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əslində 44 günlük müharibədə şanlı qələbədən sonra Azərbaycan iki mühüm nəticə də əldə etdi: Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi yekunlaşdı; Azərbaycan və Türkmənistan arasında mübahisəli yataq məsələsi həll olundu. Beləliklə, Xəzərin hüquqi statusundan sonra Transxəzər layihəsinin qarşısındakı daha bir əngəl aradan qaldırıldı.

Bunun ardınca Xəzər dənizində Azərbaycan və Türkiyənin region ölkələri tərəfindən ciddi izlənilən dəniz təlimləri (iki ölkə sualtı hücum və müdafiə məşqləri) Azərbaycan ordusunun modernləşməsi istiqamətində Türkiyə ilə əməkdaşlığın tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də strateji hədəflərə malikdir. Perspektiv hədəf Transxəzər layihəsidir. Ankara Bakı ilə birlikdə Xəzərdə hərbi təlimlərlə Transxəzər layihəsinə qarşı çıxacaq ölkələrə (Rusiya layihəni istəmir, İran Türkiyənin Xəzərə gəlişini qəbul etmir) mesaj verir. İstisna deyil ki, növbəti hərbi təlimlər üç ölkə - Azərbaycan, Türkiyə və Türkmənistan – arasında keçirilsin [12]. Türkiyənin 44

günlük Vətən müharibəsindən sonra Qara dəniz və Xəzər regionunda təsir imkanlarının genişlənməsi və buna qarşı bəzi region dövlətlərinin narazılığı səbəbindən Xəzər dənizini Qafqaz regionunun təhlükəsizliyinə təsir edən problemlər siyahısından çıxartmaq hələ tezdir.

Qafqaz regionundakı münaqişələrin əksəriyyəti bir çox daxili və xarici amillərin və səbəblərin bir-biri ilə uzlaşması üzərində qurulub. Bu, beynəlxalq terrorçu və daxili təşkilatların fəaliyyət göstərdiyi Şimali Qafqaz ərazisində özünü açıq şəkildə büruzə verir və regionda vəziyyəti gərginləşdirir.

Qafqazdakı münaqişələrdən söz açan rusiyalı politoloq Sergey Markedonov haqlı olaraq qeyd edir ki, sovet dönməsinin sonu və postsovet tarixində "Qafqaz" və "münaqişə" anlayışları assosiasiyalaşdırılmış oldu. Məhz bu səbəbdən də, XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından başlayaraq Qafqaz Avrasiya qitəsinin daha kəskin etno-siyasi münaqişələrin və müharibələrin baş verdiyi regiona çevrildi. Bildiyiniz kimi, postsovet məkanındakı səkkiz silahlı etno-siyasi və mülki münaqişələrdən əksəriyyəti Qafqaz regionunda baş verib. Bunlar aşağıdakılardır: - Dağlıq Qarabağla bağlı Ermənistan-Azərbaycan, - Gürcüstan-Cənubi Osetiya və Gürcüstan-Abxaziya, - Rusiya daxilində Osetiya-İnquşetiya və Rusiya-Çeçenistan münaqişələri. Bu münaqişələr nəticəsində, Qafqaz regionu postsovet məkanında separatizmin mərkəzinə çevrilmiş oldu.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazda sabitliyin pozulmasının və millətlərarası gərginliyin artmasının əsas səbəbi Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını irəli sürməsi oldu. Bilavasitə Ermənistanın təhriki ilə Dağlıq Qarabağda yaranan təcavüzkar etnik-separatçı hərəkət bütün Qafqazı əhatə etmiş, regionda təhlükəli meylləri artırmış və erməni separatizmi həlli müşkül dünyəvi problemə çevrilmişdi. 1988-ci ildə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində etnik təxribatlar zəmnində baş qaldırmış məlum münaqişə 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutu nəticəsində müstəqillik əldə etmiş Ermənistan ilə Azərbaycan dövlətlərarası qarşıdurmaya çevrildi.

Düzdür, Ermənistan hakimiyyəti dəfələrlə öz işğalçılıq siyasətini ört-basdır etmək məqsədilə həmin münaqişənin Azərbaycanla Dağlıq Qarabağ Respublikası arasında münaqişə kimi qələmə verməyə çalışıb. Atəşkəs rejimi haqqında imzalanmış sazişdən (12 may, 1994) 10 noyabr Üçtərəfli bəyanatadək (10 noyabr) ötən 26 il ərzində Ermənistan Azərbaycanın 20 faiz torpaqlarını öz işğalı altında saxlamışdır. Həmin ərazilərə Dağlıq Qarabağın özü, onun ətrafında olan beş rayon – Laçın, Qubalı, Zəngilan, Kəlbəcər və Cəbrayıl tam şəkildə, Füzulu və Ağdam rayonları isə qismən Ermənistanın nəzarətində idi. Belə ərazi konfigurasiyası Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsini digər postsovet münaqişələrindən fərqləndirirdi. Həmin fərq suveren Azərbaycanın tərkibindən qopmaq istəyən Dağlıq Qarabağın erməni icmasının öz müqəddəratını təyin etmək hüququ ilə yanaşı, həm də Azərbaycan ərazilərinin qonşu dövlət tərəfindən işğal edilməsi faktı idi.

Birinci Qarabağ müharibəsinin nəticələrinə əsasən Ermənistanın qazandığı qələbə dondurulmuş və münaqişənin dinc nizamlanması axtarışları iki əsas səbəb – “Azərbaycan torpaqlarının deokkupasiyası” və “keçmiş DQMV-in statusunun müəyyən olunması” əsasında həyata keçirilmişdir. İkinci səbəb əsasən 5+2 formulu əsasında iki seksiyadan ibarət olmuşdur. Separatçı rejimlə Ermənistan arasında dəhliz kimi qələmə verilən ərazilər (Kəlbəcər və Laçın) danışıqların əsas hissəsini təşkil edirdi. Eyni zamanda çoxsaylı danışıqlardan irəli gələrək ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri qarşıdurma tərəflərə münaqişənin nizamlanması üçün baza prinsiplər təqdim etmişdir. Həmin prinsiplər keçmiş muxtar vilayətlə həmsərhəd rayonların Azərbaycanın nəzarətinə qaytarılmasını və Dağlıq Qarabağın hüquqi statusunun müəyyən edilməsinə israr edən referendumun keçirilməsini nəzərdə tuturdu. 10 noyabr Üçtərəfli bəyanatı baza prinsipləri tamamilə dəfn etdi. İşğal edilmiş 7 rayon diplomatiya sayəsində deyil, hərbi güc yolu ilə Azərbaycanın yurisdiksiyasına qayıtdı. Bundan əlavə, keçmiş muxtariyyət ərazisinin

üçdə biri hərbi əməliyyatlar zamanı işğalçıdan azad edildi. Azərbaycan ondan ayrı düşmüş eksklavı – Naxçıvana birbaşa dəhliz yaradılması maddəsinin məlum bəyanata daxil olmasına nail oldu. Təqribən 30 ilə yaxın danışıqlar prosesinə məsul olmuş ATƏT-in Minsk Qrupu de-fakto danışıqlar prosesindən kənarlaşdırıldı. Ermənistan ağır məğlubiyyətə düşər olmaqla status məsələsindən də əl çəkmək məcburiyyətində qaldı. 10 noyabr bəyanatında status barədə heç bir ifadənin yer almaması Ermənistanın ağır məğlubiyyətdən öz canını qutarmaq məqsədilə kapitulyasiya aktını imzalamağa razılıq verməsi anlamına gəlir.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi tarixə qovuşsa da, Cənubi Qafqazın digər iki münaqişəsi olan gürcü-abxaz və gürcü-osetin münaqişəsi hələ də dondurulmuş olaraq qalmaqdadır. İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın möhtəşəm qələbəsi gürcü-abxaz və gürcü-osetin münaqişələrinə ciddi informasiya təsiri göstərər. Əvvəllər hər iki münaqişənin güc yolu ilə həlli variantına israr edən siyasətçilər 44 günlük müharibənin nəticələrindən daha da ilhamlanıb. Gürcüstan hökumətinin 2021-ci il üçün alışıni planlaşdırdığı operativ-taktiki raketləri, kəşfiyyat və zərbə dronları güc variantının tətbiqinə hazırlığa dəlalət edir.

Maraq doğuran məqam ondan ibarətdir ki, həmin münaqişələr Rusiya və Qərb arasında ciddi qarşıdurmanın tərkib hissəsi kimi qəbul edilməkdədir [13,s.32]. Lakin Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Rusiya ilə Qərb arasında belə fikir və mövqe ixtilafına rast gəlinməmiş, əksinə onların maraqlarında harmoniya münaqişənin həlli imkanlarını dalana dirəmişdi. Lakin Gürcüstanın düşər olduğu etnoregional separatizmlərdə vəziyyət başqa cürdür. 2008-ci ilin avqustunda baş vermiş “Beş günlük müharibə” nəticəsində Rusiya qərpbərəst gürcü rejimini cəzalandırmış, onun NATO tərəfindən yaradılmış hərbi bazalarına ciddi zərər yetirmiş və hər iki separatçı rejimi rəsmən tanımışdır. Gürcüstan bu gün Rusiyanın həmin addımını misal gətirməklə İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra regionda 3+3 formatına məqbul münasibət bəsləmir.

Həmin münaqişələrin gələcək perspektivləri haqqında pozitiv nəşə demək qeyri-mümkündür. Kırım məsələsindən sonra Rusiyanın beynəlxalq siyasətdə mövqelərinin güclənməsi yenidən onu Qərbin əsas opponentinə çevrilməsinə dəlalət edir. Hadisələrin bu məcrada inkişafı Gürcüstana yaxşı heç nə vəd etmir. Bir tərəfdən həmin münaqişələrin qalması və digər tərəfdən Qərbin postsovet məkanında Rusiya ilə açıq qarşıdurmadan yayınması Gürcüstanın NATO-nun üzvünə çevrilmək şansını heçə endirir. Digər tərəfdən Rusiyanın Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bağlı maddənin 10 noyabr bəyanatına daxil edilməsinə razılıq verməsi Cənubi Qafqazda Gürcüstanın hakim lojistik mərkəz statusunun əlindən alınması anlamına gəlir.

Nəticə.

1. Qafqaz regionunun əlverişli coğrafi mövqeyi, zəngin təbii ehtiyatları, mürəkkəb etnik və dini mozaikası, daima regional və transregional güclərin marağında olması bu regionda tarixən dinc və mehriban münasibətlərin qurulmasına imkan verməyib;

2. “Soyuq müharibə”nin süqutundan sonra regionda dinin siyasiləşməsi ekstremizmə, radikalığa və terrorizmə təkan verib. Etnik və dini identikliklərin qarşıdurması müasir Qafqaz regionunda ayrı-ayrı xəttlərin yaranmasına səbəb olub;

3. Qafqazda etnik və dini separatizmin xarici resursları strateji sabitliyin pozulmasında əsas rol oynayıb və oynamaqdadır;

4. Regionun cənub hissəsində – Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıq yaranıb. Azərbaycanın qələbəsi regionda dondurulmuş münaqişələrin həllində hərbi-siyasi yolun əhəmiyyətini ön plana çəkib.

ƏDƏBİYYAT

1. Звягельская И. Д. Ослабление сложившихся связей никому не на пользу. Восток. – 1993. – №6., С.91-93.
2. Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – №2., С.14.
3. Дешериев Ю.Д. О научных основах методики предупреждения и мирного разрешения межнациональных конфликтов на Кавказе/Межнациональные конфликты на Кавказе: методика их преодоления. – М., 1995.С.4 -5.
4. Основы национальных и федеративных отношений / Под общей ред. Р.Г. Абдулатипова. – М., 2001. – С.240
5. Спорные границы на Кавказе. – М., 1996.
6. Qafqaz - dünyanın unikal, etnik cəhətdən rəngarəng regionu / Paralel. - 2019.- 24 sentyabr. - № 193/194. - s. 10.
7. İslam dini Qafqazda birləşdirici mənəvi qüvvə kimi - Münasibət. <https://525.az/news/172449-islam-dini-qafqazda-birlesdirici-menevi-quvve-kimi-munasibet>
8. “Qafqazda mövcud olan münaqişələrdə dini amil axtarmaq lazım deyil”. 11 iyul 2019. https://www.aznews.az/news/take_a_look/230592.html
9. Башар, У Иран в «клубе проигравших» в Карабахской войне? В ходе последней эскалации Иран создавал видимость поддержки Баку, но не предпринимал никаких шагов в отношении Еревана: / – Турция, Агентства “Анадолу” 23.11.2020. <https://www.aa.com.tr/ru/%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%>
10. Zarif on Karabakh conflict: Iran won't tolerate terrorists' presence near borders [// PressTV, Novwember 1, 2020. <https://www.presstv.com/Detail/2020/11/01/637666/Iran-Zarif-Nagorno-Karabakh-Azerbaijan-Armenia>
11. No:445/20, AR XİN Mətbuat xidməti idarəsinin Fransa Milli Assambleyası tərəfindən qəbul etdiyi qətnamə ilə bağlı şərh. 2020-12-04.
12. Türkiyə Xəzərə gəlir: dəniz təliminin hədəfləri... Axar.az 2021.09.12. <https://axar.az/news/gundem/586242.html>
13. Буря на Кавказе / Д.Барри, М.Казалет, А.В.Лавров, К.В.Макиенко, С.М.Маркедонов, Р.Н.Пухов, Д.В.Тренин, К.Хас, М.Ю. Шеповаленко; под ред. Р.Н.Пухова. — М.: Центр анализа стратегий и технологий, 2021. — 128 с.

QAFQAZDA MÜNAQİŞƏLƏRİN TƏSNİFATI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elgün Əliyev

XÜLASƏ

Məqalə Qafqaz regionunda cərəyan edən münaqişələrin dinamikasından bəhs edir. Problemin daha dərinədən öyrənilməsi məqsədilə regiondakı münaqişələrin çoxsaylı təsnifatı, onların yaranmasına, inkişafına və qarşılıqlı əlaqəsinə təsir göstərən amillər məcmusu təhlil edilir. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaranmış yeni geosiyasi şəraitin regiondakı münaqişələrə təsirinə toxunulur və onların yaxın gələcək üçün perspektivləri proqnozlaşdırılır.

КЛАССИФИКАЦИЯ И ОСОБЕННОСТИ КОНФЛИКТОВ НА КAVKAZE

Эльгун Алиев

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается динамика конфликтов в Кавказском регионе. Для более глубокого изучения проблемы анализируются многочисленные классификации конфликтов в регионе, совокупность факторов, влияющих на их возникновение, развитие и взаимодействие. Обсуждается влияние новой геополитической ситуации после Второй карабахской войны на конфликты в регионе и обсуждаются перспективы их будущего урегулирования.

CLASSIFICATION AND FEATURES OF CONFLICTS IN THE CAUCASUS

Elgun Aliyev

SUMMARY

The article deals with the dynamics of conflicts in the Caucasus region. In order to study the problem in more depth, the numerous classifications of conflicts in the region, the set of factors influencing their emergence, development and interaction are analyzed. The impact of the new geopolitical situation after the Second Karabakh War on the conflicts in the region is discussed, and the prospects for their future resolution are discussed.

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİN QƏLƏBƏSİ

Babayev Əli Mirzə oğlu
BDU, İslamşünaslıq Elmi Tədqiqat Mərkəzi
ali76@bk.ru

Açar sözlər: Qarabağ; “Dəmir Yumruq”; Erməni vandalizmi; Zəfər günü;

Ключевые слова: Карабах; “Железный кулак”; Армянский вандализм; День Победы;

Keywords: Karabakh; “Iron Fist”; Armenian vandalism; Victory Day

Biz həmişə sülhsevər, tolerant olmuşuq. Amma... Əgər sən bu keyfiyyətini düzgün qiymətləndirmirlərsə, onda sözünü deməlisən, özünü təsdiqləməlisən. 27 sentyabr 2020-ci il. Bu gün Azərbaycan xalqının 30 illik can yanğısına su səpdi. Hamı qələbəyə inanırdı, çünki Milli Ordunun qüdrətinə inanırdı, çünki Ali Baş Komandanın qətiyyətinə inanırdı. Xalqın inamı, ordunun gücü, Ali Baş Komandanın qətiyyəti bir yumruğa çevrildi, düşmənin başına enən “Dəmir Yumruq” oldu. Azərbaycan xalqı sarsılmaz birliyi, “Dəmir Yumruq”u ilə özünü beynəlxalq aləmdə bir daha təsdiq etdi və nələrə qadir olduğunu bir daha nümayiş etdirdi. Bu birlik otuz ilə yaxındır nəinki Azərbaycanın, hətta bütün qonşu xalqların əziyyət çəkdiyi erməni vandalizminə 44 gün ərzində son qoydu. Qısa bir müddətdə öz işğal olunmuş torpaqlarını azad edən müzəffər Azərbaycan Ordusu həm regionun mənzərəsini dəyişdi, həm də bəzi dövlətlərin “qirmizi xətt” adlandırdığı, ölkələr arasındakı vəhşi düşmən tərəfindən yaradılmış maneələri dəf etdi.

Atalar yaxşı deyib: “Düşmən mərd olsa, yaxşıdır”. Amma bizim bəxtimizə namərd düşmən çıxıb, hiyləgər və vandal, gücünü qocaya, qadına, uşağa göstərən, amma ordumuzun qabağından it kimi qaçan. Mən deyərdim ki, heç bir milli-mənəvi dəyərləri qiymətləndirməyən insan təkcə bir xalqa yox, bütün bəşəriyyətə düşməndir. Adamı insana çevirən onun mənəviyyətidir. İşğaldan azad olunan ərazilərimiz, oradakı milli, mədəni, dini abidələrimiz erməni vandalizminin şahidləridir. Onlar bu ərazilərdə baş verən tarixi hadisələr haqqında bizə hər şeyi deyir. Onların hər biri bu gün canlı bir tarix muzeyidir. İşğal olunmuş ərazilərimizin otuz ili daşı daş üstə qalmayan qədim şəhərlərimizdə, oradakı evlərin qalıqlarında, dağıdılmış məzar daşlarında yaşamaqdadır. Ərazilərimizin 27 il ermənilər tərəfindən qanunsuz olaraq işğal edilməsi əsrlər boyu qoruyub saxladığımız məscidlərin, muzeylərin, teatrların, kilsələrin, məktəblərin, qədim mağaraların və hətta şəxsi evlərin dağıdılması ilə nəticələndi. Ağdam, Qubadlı, Füzuli, Zangilan, Cəbrayıl kimi şəhərlər Xirosima kimi xarabalıqlara çevrildi. Kənd təsərrüfatı torpaqları yararsız hala düşdü.

Ermənilərin meşələri kütləvi talan etməsi də "eko-terror" la nəticələndi. Azərbaycanın tarixi mağaraları və qazıntı yerləri dağıdıldı, sərvətləri oğurlandı. Bütün dünya Qarabağın zəngin və ən firavan bölgələrinin Ermənistan tərəfindən necə məhv edildiyinin şahidi oldu. Azərbaycan hökumətinin nümayəndələri, beynəlxalq mətbuat və Bakıda yerləşən 40-dan çox səfirliyin diplomatları bu dəhşətli "müharibə cinayətinin" sübutlarını dünya ictimaiyyətinə təqdim etdilər. Allahım, insan bu qədər vəhşi ola bilərmiş. Ağdamda gördüyüm mənzərənin təsirindən hələ də çıxa bilmirəm. Hanı Ağdam?! Hanı o gözəl şəhər?! Hanı onun insanların halal zəhmət ilə, halal qazanc ilə, əzizləyə-əzizləyə, sevə-sevə çalışıb tikdikləri o gözəl evlər?! Hanı o bağlar, bağçalar?! Hanı o İmarət?! Hanı insanların əzizlərinin dəfn olunduğu məzarlıq?! Hanı Tanrının evi?! Erməni vandallarının viran qoyduğu Ağdamda istər teatr binasının, “Çörək muzeyi”nin salamat qalmış fasadları, ermənilərin benzin töküb yandırsa da, salamat qalmış Ağdam Cümə məscidi, ermənilərin donuz saxladığı, lakin şanlı ordumuzun əsgərləri tərəfindən paklığa

qovuşduğu Pənahəli xanın türbəsi, ermənilərin eyş işrət yerinə çevirdiyi, lakin Prezidentimiz tərəfindən Dövlət Qoruğu adı qaytarılmış Şahbulaq qalası öz əzəmətləri ilə bu torpaqda milli, mənəvi, mədəni, dini bağlarımızı qoruyub saxlamış, bu torpağın əsl sahiblərinin qayıdışından sonra daha da canlanmışdı.

Müdrək Prezidentimizin azad edilmiş ərazilərimizdə ilk növbədə ibadət ocaqlarının, kilsələrin, tarixi, mədəni abidələrimizin bərpasından başlaması bir xalq kimi milli mənəvi dəyərlərə olan sayqımızı, bağlılığımızı və gələcək nəsillərə ötürməyimizi dünyaya mümayiş etdirir. Ağdama səfərimdə meyvə ağaclarının, xüsusən də nar ağaclarının dolu-dolu bar gətirdiyini müşahidə etdim. Sanki təbiət də öz doğma sahibinin gəlişini sevinclə qarşılayırdı. Erməni, sən hansı əxlaqın sahibisən? Sənin üçün müqəddəs heç nə yoxmuş. Allahın evində heyvan saxlayan heç bir vaxt mənəvi əxlaqı dəyəərə sahib olan “böyük xalq” ola bilməz. Əgər Qafqazda tarixən mövcud olan xalqların milli-mənəvi dəyərlərinə baxış etsək, ermənilərin malik olduğu işğalçı, qonşulara düşmən təfəkkürü onların nəinki bu coğrafi əraziyə, hətta xristianlıq inancına belə yad olduğunu görürük. Erməni, sən cəzanı aldın, əməlinin bəhrəsini yedin.

“Dəmir Yumruq”un zərbəsi səni elə sarsıtdı, elə gicəlləndirdi ki, bir də cəsarət edib başını qaldıra bilməzsən. Get dərsləklərini dəyiş və təzədən yaz: Qarabağ Azərbaycandır!!! Prezident İlham Əliyev tərəfindən verilən tapşırıqlara əsasən hazırlanan Qarabağın İnkişaf Strategiyası, Qarabağ Dirçəliş Fondu, dövlət proqramları, dövlət başçısının işğaldan azad edilmiş Qarabağa mütəmadi səfərləri, yeni ibadət ocaqlarının təməlinin qoyulması və infrastrukturla bağlı başlanılan işlər artıq bölgənin inkişafının yüksək səviyyədə təşkil olunacağına inamı daha da artırır, Qarabağa böyük qayıdışı yaxınlaşdırır. İnşa ediləcək yeni obyektlərin təməllərinin qoyulması, Azərbaycanı istəməyən məkrli qüvvələrə mesaj olaraq Prezident İlham Əliyev və təyyarəsi birbaşa hava limanına eniş edən Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı ilə Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının açılışı və nəhayət tikintisi qısa vaxtda həyata keçirilən, Azərbaycan xalqının qazandığı parlaq Qələbənin simvolu olan Zəfər yolunun istifadəyə verilməsi artıq 30 ildir ki, didərgin düşmüş sakinlərin doğma şəhərinə tezliklə qayıtmasını təmin edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/86186>
2. https://azertag.az/xeber/Azərbaycan_Respublikasında_Zefer_Gununun_tesis_edilmesi_haqqin_da_Azərbaycan_Respublikasi_Prezidentinin_Serencami-1657265

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİN QƏLƏBƏSİ

Babayev Əli

XÜLASƏ

Bu məqalə regionun mənzərəsini dəyişən Zəfər Gününə, Qafqaza yad olan, hətta deyərdim İnsanlığa belə yad olan erməni xislətinin Qarabağda törətdiyi vəhşiliyin açılmasına həsr olunub. Həmçinin, məqalədə erməni vandalizminin bütün mədəniyyətlərə, milli-mənəvi dəyərlərə, insanlara qarşı vurduğu ziyanların tablosu açılır.

ПОБЕДА НАШИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Бабаев Али

АННОТАЦИЯ

Эта статья посвящена ко Дню Победы, изменившего ситуацию региона, раскрытию истинной природы зверств, совершённых в Карабахе армянского характера, чуждого Кавказу, я бы даже сказал, чуждого человечеству. Статья также рисует картину ущерба и зверств, совершённых армянским вандализмом против всех культур, религий, национальных и моральных ценностей.

THE VICTORY OF OUR NATIONAL AND SPIRITUAL VALUES

Babayev Ali

SUMMARY

This article is dedicated to the Victory Day, which changed the landscape of the region, to the atrocities committed in Karabakh by the Armenian character, which is alien to the Caucasus and, I would even say, alien to humanity. The article also reveals the damage caused by Armenian vandalism to all cultures, national and moral values and people.

PSİXOLOGİYA

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ ИМИДЖА В СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

*доцент Велиев Миралам,
доцент Мустафаев Азер, кафедра психологии БГУ
доц. Джавадов Ровшан
кафедра гендера и прикладной психологии
azer.mustafaev.60@mail.ru*

Ключевые слова: имидж, изображение, образ, социальный стереотип, престиж, репутация, массовое сознание, социальные представления.

Açar sözlər: imic, təsvir, obraz, sosial stereotrip, reputasiya, kütlə şüuru, sosial təsəvvürlər.

Keywords: image, the image, an image, a social stereotype, prestige, reputation, mass consciousness, social representations.

Проблема современных коммуникаций и их технологий занимает существенное место при взаимодействии, восприятии и понимании людьми друг друга и поэтому вопрос изучения имиджа в современных исследованиях имеет огромную ценность.

В общественном сознании все более закрепляется представление об имидже как об определенной ценности, от которой зависит успешность деятельности любой организации. Это понятие активно используется в средствах массовой информации, в системе маркетинга, рекламы и связей с общественностью. Имидж относят к таким социальным реальностям, как человек, группа людей или организация (например, имидж артиста, членов правительства, страны) и результатам их деятельности (взглядам, теориям и т.д.).

Понятие имиджа имеет ряд близких по значению слов: мнение, рейтинг, репутация, образ, отношение, известность, слава, популярность, престиж, авторитет и т.п. [1].

Проблема имиджа в западных странах (главным образом в США) становится актуальной с 1950-х годов XX столетия. В 60-х годах XX в Америке и Европе отмечен рост числа исторических, социологических, философских и психологических исследований имиджа. В отечественной науке до конца 80-х годов, близкие по направленности исследования проводились в рамках психологии пропаганды, массовых коммуникаций, социального познания. Большой размах получило изучение индивидуального и общественного сознания. В целом, отечественная научная мысль имеет значительную базу для плодотворного исследования не новой для нас, но ставшей актуальной проблематики имиджа.

Несмотря на представленность термина «имидж» в современной науке (защищено множество диссертаций по имиджевой тематике), построение психологических теорий имиджа остается не решенной до конца задачей. В диссертационных исследованиях и научных публикациях отражаются отдельные аспекты данного явления.

Так, ученые из ближнего зарубежья, например Е.Б. Перельгина предложила концепцию имиджа как феномена интерсубъективного взаимодействия, теоретическая модель имиджа построена применительно к персональному имиджу [2].

Исследователи Е.Н. Богданов, В.Г. Зазыкин, наиболее предметно исследовавшие корпоративный имидж, рассматривают его в рамках деятельности по организации связей с общественностью [3].

В многочисленной, так называемой «практической» литературе господствуют, интуитивистские подходы к описанию этого явления, опирающиеся на западный опыт в области маркетинга, рекламы.

Отсутствием единого мнения сущности имиджа обусловлена необходимость выявить наиболее распространенные аспекты употребления этого понятия. **Имидж** - английское слово, произошедшее от латинского - изображение, подобие. В современном английском языке слово имидж имеет множество значений и оттенков. Среди них следует выделить не только традиционно отмечаемые - «образ», «изображение», но и такие значения, как «олицетворение», «представление» (о чем-либо), «репутация», «престиж». Современные английские словари трактуют имидж и как общее впечатление, «публикуемое» личностью, организацией, товаром и т.д. Важно отметить и такое слово, используемое в англоязычной литературе, как «имидж» - в смысле «создание репутации», «лица» фирмы. Эти значения больше соответствуют пониманию имиджа, которое сложилось в современной науке.

Анализ более множества определений имиджа в современной научной литературе, позволил выделить несколько основных подходов к пониманию сущности имиджа.

Перевод слова имидж как **изображение**, вероятно, послужил основанием для интуитивного понимания имиджа как наглядного, зрительно выраженного явления. Признавая важность зрительного образа объекта имиджа, следует учесть и то, что социальные и социально-психологические характеристики объекта имиджа не визуальны. Поэтому представляется недостаточным при определении имиджа опираться лишь на визуальные характеристики.

Другой взгляд на сущность имиджа состоит в акцентировании его **символического** характера. Роль символизации в ходе формирования имиджа несомненна, однако, если смотреть с позиции того же символического интеракционизма, все социальное поведение человека заключается в производстве и оперировании символами. Картины мира организуются с помощью символов и поэтому, люди живут одновременно в двух средах - естественном окружении... и окружении символическом. Очевидно, что констатации лишь символической природы имиджа для его определения недостаточно.

Отнесение имиджа к феномену **влияния** исторически является одним из первых подходов к его пониманию. В данном контексте имидж представлен как способ психологического воздействия на мотивацию поведения, как механизм управления массовым и индивидуальным сознанием. Ряд известных исследователей рассматривают имидж как влияние, подчинение воли одного человека воле другого, другие представляют его как социальное программирование духовной жизни и поведения субъектов. Несомненно, «влиятельный» характер имиджа следует учесть при определении его сущности, избегая, однако, сведения этой сущности к собственно влиянию или авторитету.

Следует отметить, что большинство исследователей определяют имидж через понятие психического **образа**, формирующегося в массовом сознании. Понятие “образ” используется в психологии для описания отражения объективного мира.

По мнению А.Н. Леонтьева, “...проблема восприятия должна быть поставлена и разрабатываться как проблема психологии образа мира” [4]. Как результат психических

познавательных процессов, “выступающий либо в сенсорной, либо в идеализированной форме”, образ является одним из базовых понятий и в общей и в социальной психологии. Отражаемые явления и предметы входят в содержание образа. Образ не есть моментальный снимок действительности.

Н.Д. Завалова, Б.Ф. Ломов, В. А. Пономаренко считают, что - сложный, динамичный, “развертывающийся во времени процесс, в ходе которого отражение становится все более и более адекватным отражаемому предмету”. При этом отмечается активность образа: процесс построения и функционирования образа может быть рассмотрен как особый вид деятельности.

Появление в научном лексиконе термина «имидж» связано не столько с англоязычной экспансией, сколько с тем, что имидж - это не просто психический образ, а образ, обладающий определенными особенностями, которые обычно не афишируются.

Как представляется, такой подход наиболее продуктивен для исследования имиджа. В рамках данного подхода имидж как образ характеризуется двумя основополагающими признаками: *эмоциональной* окрашенностью и *устойчивостью*.

Устойчивость имиджа отличает его от более динамичных сущностей, таких как общественное мнение и настроение. Для его формирования и изменения необходимо большее время и более существенная информация. Такая устойчивость приводит подчас к аналогиям между имиджем и социальным стереотипом. Однако такое представление требует уточнения.

В психологии под социальным стереотипом принято понимать упрощенный, схематизированный, эмоционально окрашенный и чрезвычайно устойчивый образ какой либо социальной группы или общности, с легкостью распространяемый на всех ее представителей [5].

Стереотип формируется на основе социального опыта и позволяет «экономить» внимание и мышление при восприятии социальной действительности. Имидж отличается от стереотипа тем, что он *индивидуализирован*, т.е. по сущности своей является образом данного *конкретного* объекта.

Стереотип же «обобщает» некоторый класс сходных объектов, заставляя воспринимать их идентично, как наделенных набором одинаковых характеристик. Конечно, возможен вариант, когда имидж будет целиком определяться существующим стереотипом. Пожалуй, это не лучший вариант имиджа, ведь в таком случае скрытыми остаются индивидуальные особенности объекта. Вместе с тем, многие авторы указывают, что эффективный имидж должен опираться на имеющиеся стереотипы как на когнитивную основу, но не совпадать с ними.

Некоторые исследователи обращают особое внимание на «иллюзорность имиджа», отмечая разрыв между имиджем и реальностью. Однако, противопоставление некой «объективной» реальности и «иллюзорного» имиджа ничего не дает для выявления его сущности.

Более адекватным предмету рассмотрения представляется подход, который предложен С. Московичи в концепции социальных представлений: "... то, что человеческие сообщества думают о своем собственном бытии, те значения, которые они приписывают своим институтам, те образы, которыми они наделяют себя самих, являются необходимой частью их реального существования, а не просто его реальным отражением"[6].

Как и любой психический образ, имидж есть, с одной стороны, более или менее адекватное, но всегда неполное и субъективное отражение; с другой стороны - имидж часть социально-психологической реальности. Социальная реальность конструируется людьми,

«истинна» эта реальность в сознании человека (группы) или «искажена» - зависит от степени совпадения этой индивидуальной (групповой) реальности с общепринятыми представлениями. Имидж в этом смысле не может быть «истинным» или «ложным», он образуется в результате смещения ракурса восприятия на те или иные стороны объекта.

Имидж, в таком случае, всегда «искажен» относительно образов, создаваемых иными людьми и группами. Поэтому можно говорить лишь о большей или меньшей согласованности имиджа, имеющегося в сознании одной аудитории, с образами данного объекта, сложившимися у другой аудитории. Иными словами, имидж всегда реален - само его наличие есть факт реальности. Имидж всегда «иллюзорен», так как он есть субъективная реальность, созданная субъектом.

В некоторых подходах сущность имиджа сводится к мнению, представлению, установке. Многие авторы указывают на близкие ему понятия репутации, престижа, зачастую не утруждая себя уточнениями, имеются ли различия между указанными понятиями, или это разные наименования одного по сути явления. Рассматривая этот вопрос, Е.Н. Богданов и В.Г. Зазыкин замечают, что понятия престижа, репутации и имиджа не тождественны потому, что имидж есть манипулятивный, привлекательный образ, воздействующий на сознание и поведение человека через эмоциональную сферу. В этом его отличие от репутации и престижа - категорий рассудочных, основанных на осознанном выборе, рациональном и аргументированном сравнении. Трудно согласиться с тем, что престиж является рассудочной категорией. А вот указание на манипулятивность имиджа следует рассмотреть подробнее.

Для понимания сущности имиджа чрезвычайно важен вопрос о том, является ли имидж только формируемым, целенаправленно заданным образом или он может быть как «искусственным», так и «естественным», стихийно образованным. Мнения исследователей по данному вопросу разделяются. Экспертный опрос, проведенный социологом О.А. Малакановой, показал, что 64% специалистов в области массовой коммуникации выражают мнение, что имидж существует всегда, независимо от того, занимаются им или нет, и лишь 23% экспертов считают, что имидж целенаправленно формируется [7].

Уточнить мнение указанного большинства требуют ситуации использования понятия «имидж». И в обыденной речи, и в публицистике, и в научной литературе данное понятие употребляется почти исключительно в контексте формирования, планируемого воздействия и **целенаправленного** создания.

Так, Е.Б. Перельгина указывает, что «... имидж есть создаваемый образ, т.е. образ, возникающий в результате определенной деятельности, работы». Еще точнее это формулируют Е.Н. Богданов и В.Г. Зазыкин: «имидж - это не что иное, как специально сконструированный психический образ, создаваемый со вполне определенными целями.». Такой целью часто называется психологическое воздействие на людей, их поведение. Именно в этой целенаправленности, «сконструированности» и состоит основная специфика имиджа как образа.

Вероятно большинство экспертов в исследовании О.А. Малакановой, понимая под имиджем образ, имплицитно переносят на имидж и такую важную сторону образа, как существование его вне зависимости от того, осознает ли сам объект восприятия существование этого образа. Т.е., образ объекта возникает всегда, когда появляется субъект, воспринимающий данный объект.

Таким образом, проблема изучения имиджа является очень важной в современных условиях, когда люди вступают в отношения, при межличностном восприятии, а также непрерывных интеракциях и эмоциональных контактах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Утлик Э.П. Практическая психология имиджа//Вестник университета. Социология и управление персоналом. -М., ГУУ. 1999. № 1.
2. Перелыгина Е.Б. Имидж как феномен интерсубъективного взаимодействия: содержание и пути развития: Дис... докт. психол. наук. -М., 2003.
3. Богданов Е.Н., Зызыкин В.Г. Психологические основы «Паблик рилейнз». -СПб., 2003.
4. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. В 2 томах. т.2. -М.: 1983, С. 252.
5. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. - М., 1990. С. 135.
6. Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд// Психологический журнал № 1, 1995. С. 6.
7. Малаканова О.А. Имидж политического института как предмет социологического исследования.: Дис. ... канд. социол. наук. -Самара, 1999. С. 35.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ ИМИДЖА В СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Велиев Миралам, Ровшан Джавадов Мустафаев Азер

АННОТАЦИЯ

В статье повествуется о таком важном компоненте человеческого бытия и коммуникации как научная проблема имиджа. Авторы, прежде всего, относят имидж к таким социальным реальностям, как человек, группа людей или организация (например, имидж артиста, членов правительства, страны) и результатам их деятельности (взглядам, теориям и т.д.), а также указывают на то, что имидж - процесс взаимосвязи и взаимодействия общественных субъектов, в котором может происходить обмен информацией, деятельностью.

Далее отмечаются работы выдающихся психологов и педагогов по проблеме исследования. Особое внимание уделяется таким авторам как Леонтьев А.Н., Агеев В.С., Московиси С., Утлик Э.П., Перелыгина Е.Б., Богданов Е.Н. и т.д.

В работе анализируются различные пути исследования проблемы. Ученые отмечают, что понятие имидж часто используется в современных коммуникациях. Отмечается, что для понимания сущности имиджа чрезвычайно важен вопрос о том, является ли имидж только формируемым, целенаправленно заданным образом или он может быть как «искусственным», так и «естественным», стихийно образованным.

MÜASİR TƏDQİQATLARDA İMİC PROBLEMİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Vəliyev Miraləm, Rövşən Cavadov, Mustafayev Azər

XÜLASƏ

Məqalədə imic anlayışının tədqiqatlara əsasən elmi mahiyyəti şərh edilir. Ayrı-ayrı alimlərin fikirlərinə müraciət olunur. Problemim elmi – nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd edilir.

Müəlliflər imic fenomenologiyasının mahiyyətini və özünə xas struktur aspektlərini araşdırırlar.

SOME ASPECTS OF IMAGE IN MODERN RESEARCHES

Valiyev Miralam, Rovshan Javadov Mustafayev Azer

SUMMARY

In article is narrated about such important component of human life and communications as a scientific problem of image. Authors, first of all, carry image to such social realities as the person, group of people or the organisation (for example, image of the actor, members of the government, the country) and to results of their activity (to sights, theories etc.), and also specify that image - process of interrelation and interaction of public subjects in which there can be an information interchange, activity.

Further works of outstanding psychologists and teachers on a research problem are marked. The special attention is given to such authors as by Leontyev A.N., Aqeev V. S, Moskovici S., Utlik E.P., Perelygina E.B., Bogdanov E.N. etc.

In work various ways of research of a problem are analyzed. Scientists notice, that the concept image is often used in modern communications. It is noticed, that for understanding of essence of image the question on is extremely important, whether is image only the formed, purposefully set image or it can be both "artificial", and "natural", spontaneously formed.

MƏİŞƏT ZORAKILIĞINA MƏRUZ QALMIŞ QADINLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Dadaşova Surahı Adil qızı
BDU-nun II kurs magistrantı

Açar sözlər: məişət zorakılığı, psixoloji zorakılıq, fiziki zorakılıq, qurban, intihar, şiddət, ailə, təzyiq.

Ключевые слова: домашнее насилие, психологическое насилие, физическое насилие, жертва, самоубийство, насилие, семья, давление.

Key words: domestic violence, psychological violence, physical violence, victim, suicide, violence, family, pressure.

Haqqında danışdığımız “zorakılıq” anlayışını təhlil etməzdən əvvəl həmin psixoloji təzahürün meyarlarını müəyyən etmək lazımdır. Keçmiş zamandan bu günə qədər zorakılıq, onun formalaşması və təzahürü mexanizmi müxtəlif tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Hesab edirik ki, zorakılıq anlayışının sosial-psixoloji mahiyyətin təhlil etməzdən əvvəl ona yanaşma tərzlərinə diqqət yetirmək vacibdir. Zorakılıq insanın fiziki, cinsi, psixoloji və ya iqtisadi baxımdan zərər görməsi ilə nəticələnən və ya nəticələnməsi ehtimal olunan hərəkətləri, hədə-qorxu, təzyiq və ya azadlığın bilərəklə məhdudlaşdırılmasını da özündə ehtiva edən, cəmiyyətdə və ya şəxsi sferada meydana gələn fiziki, cinsi, psixoloji, sözlü və ya iqtisadi hər növ davranış və münasibətləri özündə birləşdirir [1, s.12]. Zorakılıq fiziki gücün hədə mahiyyətində və ya yaralanma, ölüm, psixoloji zərər, inkişaf pozuntusu və yoxluğu kimi nəticələrə gətirib çıxaran və ya belə nəticələr verməsi ehtimal oluna biləcək şəkildə bilərəkdən istifadə olunan hərəkətlərdir [2, s.14].

Zorakılıq insanlar arasında qeyri-bərabər qüvvələr münasibətinin özünə məxsus təzahür formasıdır və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərdəki dominantlıq isə əksər vaxtlarda daha həssas cinsin nümayəndəsi hesab edilən qadının kişi tərəfindən hüquqlarının boğulması ilə nəticələnir. Qadına qarşı zorakılıq insan hüquqlarının pozulması və qadınlara münasibətdə hər hansı bir növ ayrı-seçkiliyin qoyulması kimi başa düşülür ki, buraya da istər sosial, istərsə də şəxsi həyatda meydana gəlməsindən asılı olmayaraq fiziki, cinsi, psixoloji və iqtisadi ziyan və zərərlə, o cümlədən hədələr, məcburi və ya əsassız azadlıqdan məhrum etmə kimi hadisələrlə nəticələnmə bilən bütün gender əsaslı zorakılıq hərəkətləri daxildir [3]. Qadına qarşı ailədaxili zorakılıq kişinin qadın üzərində hakimiyyət qurmasına səbəb olan cinsiyyət siyasəti və kişinin üstünlüyünü önə çəkən cinsi fərqlilikləri ilə yaxından əlaqəlidir. Qadına qarşı zorakılıq qadınların və qız uşaqlarının maddi və mənəvi bütünlük haqqı, azadlıq və təhlükəsizlik haqqı, fikirlərini sərbəst ifadə etmək azadlığı, ailə quracağı insanı seçmə haqqı, sağlam sosial-psixoloji mühitdə yaşamaq haqqı kimi ən əsas hüquqlardan faydalanmasını əngəllədiyi üçün zorakılığı insan haqlarının pozuntusu kimi də dəyərləndirmək mümkündür [4, s.48]. Bununla bağlı bir çox elmi ədəbiyyatlarda müxtəlif təriflər mövcuddur.

Ən geniş yayılmış təriflərəarası zorakılıq kateqoriyasıdır ki, bura ailədaxili zorakılıq, daxil edilir. Lakin şəxsi münasibətlər çərçivəsində baş verəndən çox vaxt gizli saxlanılır. Bu baxımdan ailədaxili zorakılıq həyat yoldaşları və ailə üzvləri arasında, çox vaxt “ev içində” baş verən zorakılıq olaraq qələmə verilir. Müasir dövrdə ailədaxili zorakılıq çox vaxt kişi tərəfindən qadına tətbiq olunan zorakılıq şəklində baş verir. Aparılmış tədqiqatlarda ailədaxili zorakılıq, adətən, ailə içində bir qadının həyatının, bədəninin, psixoloji vəziyyətinin, ya da azadlığının güc və ya məcburiyyət istifadə edilərək təhlükəyə məruz qalması formasında təhlil olunur. Ailədaxili

münəqişələr zəminində həyat yoldaşı tərəfindən qadınlara qarşı törədilən zorakılığı izah etmək üçün bir sıra məlum olan nəzəriyyələr mövcuddur. Məişət zorakılığına məruz qalmış qadınların statistik göstəricilərinin həqiqətdə baş verən zorakılıq hallarını əks etdirmədiyi və həqiqətdə baş verən zorakılıq hallarından daha aşağı göstəricilər olduğu təxmin edilir. Bir sıra səbəblərlə bağlı zorakılığa məruz qalan qadınlar bu vəziyyətlə bağlı utanc duyduğu, özünü günahkar hiss etdiyi və ya kifayət qədər güvəndə hiss etmədikləri üçün, narahatlıq və qorxu hissi keçirdikləri üçün məruz qaldıqları və davam etməkdə olan zorakılığı açıqlamaqdan imtina edirlər.

Bunu nəzərə alaraq ailədaxili zorakılıqla əlaqəli daha az məlumatların olması və mövzunun daha dərin işlənilməsinin tələb olunduğu cəmiyyətin ciddi sağlamlıq problemi olduğu vurğulanmalıdır. Zorakılıq faktlarının ört-basdır edilməsinin əsasında müəyyən dərəcədə cəmiyyətdəki cinsi bərabərsizliyin, cəmiyyətin hər bir üzvü tərəfindən hətta müzakirə edilməsi belə çətin olan mövzular kimi qəbul edilməsinin rolu böyükdür. Ailədaxili zorakılığı öyrənən tədqiqatlar qadının və uşağın məruz qaldığı fiziki zorakılığın səbəbi kimi uşaqlıq dövründəki travmaları təhlil etsə də, qadının sıxışdırıldığı və nəzarət edilməyə çalışıldığı ailələrdə böyüyən uşaqlarda da oxşar problemlərin olduğu müşahidə olunur. Ailədaxili zorakılığa şahid olan uşaq zorakı davranışa tolerantlığı, qadınlar ilə kişilər arasındakı münasibətə dair "kişilər qadınları döyər" şəklində rol planlamasını öyrənir [9, s.745].

Bu davranış və münasibətin yenidən təkrarlanması və təcrübədən keçirilməsi uşağın davranışında tədricən möhkəmlənir. Uşaq zorakı davranış kimi digərləri ilə münasibətdə manipulyasiya, aldatma, hədə və məcburetmə ilə istəklərini həyata keçirməyi də öyrənir. Bununla yanaşı itaətkarlıq, özünü günahlandırma və çətinliklər qarşısında ruhdan düşmə də müşahidə olunaraq davranışda modelləşir. Öyrənilən bu davranışlar gələcəkdə antisosial şəxsiyyətin inkişafının başlanğıcını qoya bilər. Qız uşaqları üçün də yetkin yaşda zorakı davranışa meyilli kişi ilə ailə qurma ehtimalını artırdığı kimi, öz uşaqlarına zorakılıq tətbiq etməsi ehtimalını da artırır. Uşaqların cinsinin qız və ya oğlan olması, onların aqressiv olan ata ilə, yoxsa ana ilə identifikasiyası zamanı əhəmiyyət kəsb edir. Qız və ya oğlan uşağının ailədə neçənci uşaq olduğu (böyük-kiçik sıralaması da) identifikasiya zamanı əhəmiyyət kəsb edir. Ailədaxili zorakılığın çox erkən yaşlarda öyrənilməyə başlanıldığı və 3-5 yaş aralığındakı uşaqların sosial münasibətlərində zorakılıq izlərinə rast gəldiyi qeyd olunur. Ailədaxili zorakılığa məruz qalan və ya şahidlik edən uşaqların, erkən yaşlardan etibarən yaşlılarından daha az empatiya yarada bildiklərini və daha tez-tez davranış pozuntusu nümayiş etdirdiyini göstərən araşdırmalar mövcuddur [10, s.63].

Zorakılığa məruz qalan qadınların uzun illər zorakılıq mühitində yaşamağa davam etdiyi müəyyən olunmuşdur. Zorakılığı tətbiq edənə eyni mühiti paylaşmağa davam edən qadında gərginlik hissi yüksək olur, yaşadığı vəziyyəti mənalandırmağa çalışarkən öz həqiqətlərindən şübhə duymağa başlayır. Zamanla zorakılığı tətbiq edən tərəfin dünyagörüşünü mənimsəməsi ilə iki tərəf arasındakı münaqişənin şiddətini ən aşağı səviyyəyə endirməyə çalışır. Bu səbəblə də zorakılığa məruz qalan bir çox qadın zorakılığın davam etdiyi mühitdə yaşadığı müddətcə zorakılığın səbəblərini özündə axtarır, özünü günahlandırmağa çalışır [6, s.37].

Tədqiqatlar nəticəsində zorakılıq mühitində yaşayan və zorakılıqdan zərər çəkən qadınlar üçün aşağıda orta xüsusiyyətləri müəyyən etmişdir:

- qayğı və kədər, ruh düşkünlüyü;
- qəzəbli və dağıdıcı hisslərindən günahkarlıq duyma;
- acizlik, ümitsizlik və ya gücsüzlük;
- azad olmağa dair günahkarlıq hissi;
- təhlükəsizliklə bağlı narahatlıq;
- çarəsizliyindən utanc duyma;

- özündən əminlik hissinin itirilməsi;
- zorakılığın subyektinə qarşı qisas hissi;
- cinsi aktivliyin azalması;
- birinin travmanı təkrarlamasından qorxma;
- travma qaynağı olan insana dərin qəzəb hissi;
- intihara meyillilik;
- alkoqol və ya narkotikdən asılılıq və s. [7, s.58].

Ailədaxili zorakılığa məruz qalan qadınlar tez-tez zorakılıq tətbiq edən tərəfindən nəzarət edilməyə və dəstək ala biləcəkləri sosial çevrələrindən təcridə məruz qalırlar. Kifayət qədər dəstək ala bilməməyin və zorakılığın davam etdiyi mühitdə yaşamağa davam etməyin qadının ruhi sağlamlığına neqativ təsirləri olur, psixoloji, emosional və davranış yayınmasına səbəb olur. “Öyrənilmiş çarəsizlik”, zorakılıq qarşısında hərəkətsiz-passiv qalma, donma tez-tez müşahidə olunan hallardır. Çox zaman zorakılığın inkarı, qadının zorakılığa məruz qaldığı münasibəti müdafiə etdiyi müşahidə olunur [8, s.186].

Əmək bacarığı və işləmək arzusu olmayan, nüfuzlu peşəsi və təhsili olmayan qadınlar əksər vaxtı ərlərindən iqtisadi cəhətdən asılı vəziyyətdə olurlar. Onlar öz statuslarının aşağı enməsindən qorxub, boşanmadan çəkinərək ərinin zorakılığına dözür. Belə qadınlar cəmiyyətdən təcrid olunaraq yaşadıkları ailə münasibətlərinin ifşa olunmasından çəkinirlər. Bu mərhələdə qadının zorakılığı şüurlu qəbul etmə prosesi baş verir. Qadın hesab edir ki, ər kişi rolundan irəli gələrək kobudluq etməli və qadınını qorxu altında saxlamalıdır. Qadın artıq bu “fəlsəfi” yanaşma ilə sakitləşir [7, s.33].

Zorakılığa məruz qalan qadınların bu vəziyyətlə mübarizə apararkən üsulları fərqli olduğu kimi, zorakılığın davam etdiyi müddətdə bir qadının verdiyi reaksiya və cavablar da fərqli şəkildə özünü göstərir. İllərlə zorakılığa qarşı gəlməyən bir qadın zorakılığa cavab verməyə və ya mübahisə başlayarkən illər ərzində geri çəkilmə və vəziyyəti qəbul etmə nümayiş etdirə bilər. Zorakılığa məruz qalan qadının cavab reaksiyasını (uzaq durma, dayanma, xilas olma) və ya zorakılığı dayandırmağa yönəlmiş söylərini təhlil edərkən cəmiyyət ilə fərd arasında əlaqəni araşdıran sistemli bir model lazımdır. Yalnız bu formada hər bir müraciəti dəyərləndirmək və buna uyğun tədbirlər görmək mümkündür.

Qadınlar niyə zorakılıq mühitində yaşamağa davam edir?

Zorakılığın emosional gərginliyin tədricən yarandığı, partladığı və təsirini itirərək zorakılıq tətbiq edən tərəfin sakitləşməsi şəklində bir tsikldən ibarət olduğu məlumdur. Qadınlar çox vaxt münasibətlərini bir neçə dəfə zorakılığa məruz qaldıqdan sonra bitirir. Ayrılıq qərarı alıb-almamaq isə çox vaxt zorakılığa məruz qalan qadının istifadə etdiyi üsullar arasında yer tutmaqdadır. Bəzi qadınlar zorakılığın davam etməsinə baxmayaraq “çəkinmə” strategiyasından istifadə edərək müəyyən dərəcədə davam edən zorakılıqla mübarizə aparmağa davam edirlər. Ailədə müxtəlif səbəblərdən baş verən konfliktli situasiyaların düzgün həll edilməsinə diqqət yönəltmədikcə, gün keçdikcə evlilik daha da mənfi nöqtəyə yönələn təhlükə signalına çevrilir. Konflikt zamanı baş verən qarşıdurmalarda kişinin və ya qadının arasında davamlı olaraq bir güc mübarizəsinin yaşandığı müşahidə edilir, ya da biri digərinə (əksər vaxtlarda, qadın ərinə) tamamilə boyun əymək məcburiyyətində qalır. Cəmiyyətin ən kiçik vahidi olan ailə, insanların güvən hissinə, bədən və ruh sağlamlığını qorumaq və inkişaf etdirməklə yanaşı, bəzən hər növ zorakılığın təzahür etdiyi və tətbiq olunduğu mərkəzə çevrilir. Bunu da unutmaq lazım deyil ki, ailə canlı bir təsisatdır. O da dialektika qanunlarına tabedir. Bu mənada da söhbət heç də ailədə münaqişənin olub-olmaması haqqında getmir. Əslində münaqişəsiz ailə yoxdur və ola da bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onlarla mübarizə haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası (İstanbul Konvensiyası). Bakı: 2016, 108s.
2. Aktaş M.A. Aile içi şiddet. İstanbul: Elma Yayınevi, 2014, 224s.
3. İbrahimbəyova R.F. Azərbaycanca keçid dövründə gender problemləri // “Genderşünaslıq” jurnalı, AMEA, Bakı: 2000, № 1, s.14-16
4. Şenol D., Yıldız S. Kadına Yönelik Şiddet Algısı-Kadın ve Erkek Bakış Açılılarıyla. Mutlu Çocuklar Derneği Yayınları, Ankara, 2013, 128s.
5. Altınay A.G., Arat Y. Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddet. İstanbul: Metis Yayınları, 2008, 200s.
6. Потапова Е. А. Что такое домашнее насилие: концептуальный подход к проблеме // Гендерный калейдоскоп. Курс лекций / Под общ. ред. М. М. Малышевой. – М.: Асачегина, 2002. 123с.
7. Barnett P. The Walker “Cycle of violence and its applicability towie'e batiering in the South African context”. Johannesburg, 1993, 95p.
8. Kocacik F., Dogan O., Domestic violence against women in Sivas, Turkey: survey study. [Croatian Medical Journal](#), 2006; No 47, pp. 742-749
9. Jackman M. R. Violence in Social Life // Annual Review of Sociology, 2002, Vol. 28. pp. 387– 415.
10. Nicolson P. Domestic violence and psychology. A Critical Perspective. New York, 2010, 200 p.

MƏİŞƏT ZORAKILIĞINA MƏRUZ QALMIŞ QADINLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Dadaşova Surahı

XÜLASƏ

Məişət zorakılığının xüsusi forması olan gender əsaslı zorakılıq dünyada təməl insan hüquqlarının pozulmasının ən ciddi formalarından biri hesab olunur. Gender əsaslı zorakılıq cəmiyyətdə qadınlarla kişilər arasında tarixən qeyri-bərabər səlahiyyət bölgüsünün təzahür formasıdır ki, bu da daha çox qadınlar üzərində hökmranlığa gətirib çıxarır və qadınların tam şəkildə tərəqqisinin qarşısının alınması ilə nəticələnir. Qadınlara qarşı zorakılığın ən əsas səbəbi də məhz cəmiyyətdə qadınlar və kişilər arasında bərabərsizliyin olması, dözümsüzlük və inkar mədəniyyətinin daimiləşməsi ilə əlaqədardır. Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkilik də qüvvələrin qeyri-bərabər olmasından irəli gəlir ki, bu da onların zorakılıq hallarından can qurtarmasını çətinləşdirir.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ХАРАКТЕРИСТИК ЖЕНЩИН, ПОВРЕЖДЕННЫХ БЫТОВЫМ НАСИЛИЕМ

Сурахи Дадашова

АННОТАЦИЯ

Гендерное насилие, особая форма домашнего насилия, считается одной из самых серьезных форм фундаментальных нарушений прав человека в мире. Гендерное насилие - это форма исторически неравного распределения власти между женщинами и мужчинами в обществе, которое ведет к большему доминированию женщин и мешает женщинам полностью развиваться. Основная причина насилия в отношении женщин - неравенство между женщинами и мужчинами в обществе, сохранение культуры нетерпимости и отрицания. Дискриминация в отношении женщин также проистекает из неравенства властей, что затрудняет им уход от насилия.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF CHARACTERISTICS OF WOMEN EXPOSED TO DOMESTIC VIOLENCE

Surahi Dadashova

SUMMARY

Gender-based violence, a special form of domestic violence, is considered one of the most serious forms of fundamental human rights violations in the world. . Gender-based violence is a form of historically unequal distribution of power between women and men in society, which leads to greater domination of women and prevents women from fully progressing. The main reason for the violence against women is the inequality between women and men in society, the perpetuation of a culture of intolerance and denial. Discrimination against women also stems from inequality of power, which makes it difficult for them to escape violence.

KİÇİK MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİMDƏN GERİ QALMALARINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Nəzrin Kərimli Eyvaz qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
nazrinkarimli2@gmail.com

Açar sözlər: Təlim, kiçik məktəbli, psixi ləngimə, məktəb, idrak prosesləri, özünəqapanma, nitq, özünüqiymətləndirmə.

Ключевые слова: Обучение, маленький школьник, умственная отсталость, школа, познавательные процессы, замкнутость, речь, самооценка-самооценивание.

Keywords: Training, junior pupil, psychological deceleration, school, cognitive processes, introvertness, speech, self-evaluation.

Kiçik məktəb yaşı gərgin, sistematik təlim həyatının başlanğıc dövrüdür. Gündəlik həyat rejiminin, tapşırıqların çətinlik dərəcəsinin, məqsəd və tələblərin məzmununun dəyişməsi məktəblinin qarşısında duran yeni məsələlərdir. Bəzən məktəbli bu məsələlərin həllində çətinlik çəkir və təlim prosesindən geridə qalır.

Uşaqlarla işin təşkilində, ilk növbədə, idrak proseslərinin imkanları nəzərə alınmalıdır. Diqqət, qavrama hafizə və təfəkkürün inkişaf səviyyəsi təlim prosesinə əsaslı təsir göstərir. Xəstəliklər, travmalar, gərginliklər uşağın əqli fəaliyyətinə müxtəlif səviyyədə yansır. Nəticədə, onlarda əqli proseslərin ləngiməsi halları yaranır. Bu isə onun fəaliyyətində, konkret olaraq, təlim materiallarının mənimsənilməsində çətinlik yaradır. Təlimdə qarşılaşılan çətinlikləri müxtəlif psixi problemlərin yaranmasına səbəb olur. Bunlara aiddir: müvəffəqiyyətsizlik nəticəsində təlimə, məktəbə marağın itməsi, frustrasiya, özünəqapanma, sosiallaşma problemləri və s.

Kiçik məktəb yaşlıların təlimdən geri qalmalarını şərtləndirən amillərin əhatə dairəsi genişdir [7]:

- a) Təlim motivasiyasının yaranmaması;
- b) Özünütəşkilətmədə uğursuzluq;
- c) Müəllim və yaşlıları ilə münasibətdə münaqişələr;
- d) Qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə;
- e) Davranışda repressiya əlamətləri və s.

V.M.Astapov qeyd edirdi ki, təlimdə uğursuzluq əksər hallarda idrak fəaliyyətinin pozulması ilə deyil də, uşağın məktəb təliminə hazırlanmaması ilə bağlıdır. Xüsusilə, I sinif şagirdlərində təlim motivasiyasının formalaşdırılması əlavə səy tələb edir. Uşaqlar oyun mühitindən dərs mühitinə keçiddə çətinlik çəkirlər. Bunun başlıca səbəbi isə təlim mühiti haqqında uşaqda təsəvvürlərin formalaşdırılmamasıdır. Eyni zamanda, sosial baxımdan zəif uşaqlar qrupdaxili fəaliyyət qoşula bilmir, kollektivdə öz yerlərini tapa bilmirlər. Bu və digər səbəblər nəticəsində uşaqda məktəbə, dərsə, müəllimə, sinif yoldaşlarına, bir sözlə, təlim prosesinə maraq və istək yaranmır.

Təlimdən geri qalmaya fizioloji səbəblər, xüsusilə solaxaylıq da əsaslı təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, solaxaylıq sağlamlıqdan kənar bir hal deyildir, inkişafın fərdə məxsus norma daxilində olan təzahürüdür. Solaxay uşaqların məktəblə bağlı ilk çətinlikləri qəbul zamanı baş verir. Mütəxəssislər məsləhət görürlər ki, təlim prosesinin ümumi metodikadan fərqlənən xüsusi yanaşma qaydası ilə aparılması daha düzgündür.

Solaxay uşaqlarda sağ əlli uşaqlara nisbətən güzgü yazısı, hərflərin düzgün yazılmaması (optik səhvlər) kimi xətt pozuntuları, daha çox zəif sürət və pis birləşdirilmiş yazı daha çox müşahidə olunur [5].

Məktəbə daxil olan şagirdlərinin təlim prosesində qarşılaşdığı ilkin çətinlikləri məşhur rus psixoloqu V.V.Davıdov üç qrupa ayırır:

- 1) Məktəbin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə bağlı çətinliklər (evə verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsi, məktəb rejiminin gözlənilməsi, dərstdə sakit oturmaq, diqqətli olmaq və s.)
- 2) Yoldaşlar və müəllimlər, eləcə də, ailədə qarşılıqlı münasibətdə baş verən çətinliklər.
- 3) Üçüncü tip çətinlik tədris ilinin ortalarında uşağın təlim fəaliyyətində baş verir. Belə ki, təlim mürəkkəbləşir, şagird onun öhdəsində gələ bilmir.

Məktəblinin gün rejiminin düzgün qurulmaması təlimi ləngidən səbəblərdəndir. Uşaqlardakı yorğunluq, yuxusuzluq, güclü qıcıqların fasiləsizliyi zamanı çətin mərkəzləşmək, diqqəti uzun müddət bir obyekt üzərində saxlamaq, ətrafda baş verənləri aydın təhlil etmək, nəyi isə xatırlamaq çətin olur [2].

Təlimdə geri qalmaya səbəb olan amillərdən biri də psixikanın infantil xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Bu zaman həddindən artıq asılılıq halları müşahidə edilir. Bu cür uşaqların intellektual fəaliyyətinin tam olmasına baxmayaraq, onlar sisteməlik təhsil yüklənməsinə məruz qalırlar. Bu uşaqlar digər sağlam uşaqlara nisbətən tez yorulurlar. Sinir-psixi zəiflik vəziyyəti, istənilən fəaliyyətdə yorğunluq, uzunmüddətli gərginliyə qarşı dözümsüzlük halı baş verir.

Emosional iradi sferada baş verən pozulmalar təlim prosesində mənfi təsirini göstərir. Bu uşaqlar aqressiv olurlar, tez-tez emosional tormozlanma yaşayırlar. Onlarda utancaqlıq, həyəcan, stress, daxili gərginlik xarakterikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Çələbiyev N.Z., Uşaq psixologiyası Bakı 2005, səh.234
2. Əmrəhli L., Rzayeva N., Uşaq psixologiyası Bakı 2018, səh.442
3. Əlizadə Ə.Ə., Əzimov Q.E., Quliyev E.M., Məktəblinin psixologiyası Bakı 1990, səh.246
4. Quliyev E.M., Kiçik məktəblinin psixologiyası Bakı 2003, səh.122
5. Vəliyev M.V., Mustafayev A.M., İnkişaf və yaş psixologiyası Bakı 2016, səh 331
6. Vəliyev M.V., Mustafayev A.M., Təlimdə geri qalan şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətləri. Müasir dövrün aktual problemləri. Elmi əsərlər toplusu. Buraxılış N.6. Bakı 2011
7. Дубровина И.В., Психологическая служба в школе М., 1984 426с.
8. Выготский Л.С., Педагогический психология М., 1991 480с.

KİÇİK MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİMDƏN GERİ QALMALARINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Nəzrin Kərimli

XÜLASƏ

Kiçik məktəbli dövrü sistemli təlim həyatının başlanğıcı olub, daha gərgin fəaliyyət tələb edir. Lakin bəzən şagird bu tələbləri ödəməkdə çətinlik çəkir. Buna səbəb psixi proseslərdə ləngimə, məktəb həyatına adaptasiyada yaranan çətinliklər, funksional problemlər, təlimə marağın itməsi və s.dir. Bu məsələlər vaxtında həll edilmədikdə təlim prosesi uğursuz sonlanır.

ФАКТОРЫ ВЫЗЫВАЮЩИЕ ОТСТАЛОСТЬ МАЛЕНЬКИХ ШКОЛЬНИКОВ ОТ ОБУЧЕНИЯ

Назрин Каримли

АННОТАЦИЯ

Маленький школьный период это начало систематической Учебной жизни, которая требует более интенсивной деятельности. Но иногда ученику трудно выполнить эти требования. Однако это связано с задержкой психических процессов, трудностями адаптации к школьной жизни, функциональными проблемами, потерей интереса к учёбе и так далее. Когда эти проблемы не решаются своевременно, процесс обучения заканчивается неудачей.

THE FACTORS CONDITIONING THE FALLING BEHIND TRAINING BY JUNIOR PUPILS

Nazrin Karimli

SUMMARY

As the onset of systematic training life, the period of being junior pupil requires much more intense activity. Nevertheless, the pupil sometimes encounters the difficulties in meeting these requirements. The reasons are the deceleration in psychological processes, the difficulties in adapting to the school life, functional problems, the loss of interest over the training and etc. If these matters can not be solved in time, the training process ends up unsuccessfully.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA MƏN-OBRAZIN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

p.ü.f.d. Nuriyyəva Mələhət Rafiq qızı
BDU-nun Gender və tətbiqi psixologiya kafedrasının müəllimi
nuruyeva.malahat@bsu.edu.az

Açar sözlər: mən-obraz, məktəbəqədər yaşlı uşaq, özünüqiymətləndirmə, özünüdərək, şəxsi təcrübə

Ключевые слова: я-образ, самооценка, дошкольник, самосознание, личный опыт

Key words: self-image, preschool child, self-esteem, self-awareness, personal experience

Mənlik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesidir. Mənlik şüuru dedikdə insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur. Onun əsas əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: insan özünü ətraf aləmdən, yəni “mən”-ini “qeyri-mən”-indən ayırır, özünün fiziki, psixi və mənəvi keyfiyyətlərini qiymətləndirir və dərk edir, psixi həyatının bütün cəhətlərinə şüurlu münasibət bəsləməyə başlayır.

Mənlik şüurunun strukturunda aşağıdakı 3 cəhəti xüsusilə fərqləndirmək lazımdır.

1. “Mən obraz” – insanın özü haqqında təsəvvürləri
2. Özünüqiymətləndirmə - insanın özünün özü haqqındakı təsəvvürlərinin adekvat surətdə qiymətləndirməsi

3. Potensial davranış reaksiyaları – insanın “Mən obrazı” və özünə verdiyi qiymətlərin onun davranış və rəftarında təzahür etməsidir [1, səh.217].

Mənlik şüuru sözün əsl mənasında yeniyetməlik və gənclik yaşlarında formalaşsa da, onun mənbəyi, qaynaqları əvvəlki yaş dövrlərinə təsadüf edir.

Mən-obrazın əsasını insanın özü haqqında bilikləri təşkil edir. Lakin bu biliklər insan üçün həç də adi xarakter daşımır. Onlar insanın özünə olan münasibətini ifadə edir. Mən-obrazın psixoloji əhəmiyyəti də məhz bundan ibarətdir. Mən-obraz mürəkkəb hadisədir. Mən-obrazın formalaşması dialektik prosesdir. O müxtəlif amillərlə şərtlənir.

Uşaqlarda Mən-obraz onun özünün şəxsi təcrübəsinin və digər insanlarla münasibətdə qazandığı təcrübənin qarşılıqlı təsiri şəraitində formalaşır. Uşaqlarda Mən-obrazı məktəbəqədər dövrdən əvvəl formalaşmağa başlayır, belə ki 3 yaşına kimi uşaqların əksəriyyətində öz bacarıqları haqqında aydın və dəqiq təsəvvürlər formalaşır [1, səh. 223].

Yalnız şəxsi təcrübə əsasında formalaşan təsəvvürlər əvvəlcə öz davamsızlığı və qeyri-dəqiqliyi ilə xarakterizə olunur və böyüklərin qiymətləndirməsi təsiri altında uşaq tərəfindən rədd edilə (ignor) bilər. 5-7 yaşında isə ətrafdakıların qiymətləndirməsi uşaqlar tərəfindən öz şəxsi təcrübələrinin işarə etdiyi meyarlara əsasən qəbul edilir.

Uşaqların şəxsi təcrübələri əsasında əldə etdiyi biliklər böyük konkretlik ilə seçilir. Buna görə də məktəbəqədər yaşlı uşağın bu biliklərə əsaslanması ifadəli emosional çalarlara malik olmur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki uşağı fərqi təcrübəsi onun Mən-obrazının özünü tanımasının, özünün bacarıq və qabiliyyətini bilməsi kimi koqnitiv hissəsidir.

Böyüklər tərəfindən edilən istənilən hər bir qiymətləndirmə özündə həm emosional, həm də idraki elementləri birləşdirir. Buna görə onlar uşaqları həm yaxşı, həm də pis davranışlarına diqqət etməyə istiqamətləndirir, həmçinin uşağın özü haqqında təsəvvürlərin formalaşmasında model olur. Bu münasibətlərdə böyüklərin qiymətləndirici xarakteri uşaqlarda özlərinin bacarıqları haqqında təsəvvürlərin formalaşmasında həll edici əhəmiyyətə malikdir [2, səh 346].

Uşağın özü haqqında təsəvvürlərinin dəqiqliyi ilə böyüklərin onu qiymətləndirici təsiri səviyyəsi bir biri ilə vəhdətdədir.

Böyüklər tərəfindən aşağı qiymətləndirmə uşağın öz davranışlarının nəticəsini dəqiq qiymətləndirməyə mənfi təsir göstərir. Bu uşaqlarda inamsızlıq, məbahisələr, razılaşmamaq və hətta fəaliyyətdən uzaqlaşmağa gətirib çıxarır.

Böyüklərin yüksək qiymətləndirməsi uşaqlarda 2 cür davranışa səbəb ola bilər:

1. Bu uşağın öz davranışlarının nəticələrini böyükmək tərəfinə görə təhrif edir;
2. Onun gücünü mobilləşdirir, uşaqlarda optimizm və özünəinamı stimullaşdırır.

Böyüklərlə ünsiyyət uşağa özünü etalon və ya ideal ilə müqayisə etməyə vasitə rolunu oynayır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların davranışı ilə böyüklərin qiymətləndirici təsirləri uşağın yaşından asılı olaraq tərs mütənəsidir: uşaq nə qədər balacadırsa o böyüklərin fikrinə o qədər tənqid edici yanaşır və onun öz imkanları haqqında təsəvvürləri o qədər az fəaliyyətinin konkret nəticələrinə söykənir. Böyük məktəbəqədər yaşda valideyn uşaq üçün hələ də avtoritet olaraq qalır, lakin uşağın qiymətləndirməsi daha çox öz fərdi təcrübəsindən qaynaqlanan nəticələrə əsasən olur [4, səh. 46].

Həmyaşıdların qiymətləndirməsi uşaqlar tərəfindən başqa cür qavranılır: belə ki uşaq nə qədər balacadırsa onun üçün yaşıdlarının qiymətləndirməsi bir o qədər vacib olur. Uşaqlarda özü haqqında təsəvvürləri formalaşması prosesində onu həmyaşıdları ilə ünsiyyəti ilk növbədə ona özünü "özü kimilərlə" müqayisə etmək şansı verir və kollektiv həyatın əsas bacarıqlarını əldə etməyə xidmət edir. Bundan əlavə həmyaşıdları ilə ünsiyyət uşaq üçün qiymətləndirici fikirlərin mübadiləsi vasitəsidir. Bunun hesabına uşaq özünü digərlərinin gözündə görə bilir.

Uşağın özü haqqında dəqiq təsəvvürləri onunfərdi təcrübəsi və onun digər insanlarla münasibətlərdə topladığı təsəvvürlərinin harmonik birləşməsindən yaranır. Əgər bu harmoniya pozlarsa onda uşağın özü haqqında təsəvvürləri yüksəlmə və ya azalma tərəfinə təhrif oluna bilər. Lakin bu ya uşağın fərdi təcrübəsinin az olmasının, ya da onun ətrafdakılarla ünsiyyətinin əlverişsiz şəraitinin nəticəsində baş verir.

Fərdi psixi inkişafı bir çox hallarda onun sosial mühitə, həmçinin əxlaqi normalar sferasında uyğunlaşması ilə müəyyən edilir.

Əxlaqın əsas funksiyasını sosial davranışın tənzimi və insanın qəbul edilmiş dəyərlər sisteminə uyğun bir-biriləri ilə qarşılıqlı münasibətləri təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq şəxsiyyət özünə tələblər qurur, özünüqiymətləndirməsi baş verir, uyğun olmadığı situasiyalarda isə özünə qarşı müəyyən sanksiyalar tətbiq edir. Beləliklə, sosial bələdləşmiş özünü-tənzim baş verir: sosial normalın pozulduğu zaman inkaredici özünüqiymətləndirmə daxili sanksiyalar rolunu oynayır (kiminsə mənfi qiymətləndirməsi həmçinin xarici sanksiya rolunu oynayır); eyni zamanda müsbət özünüqiymətləndirmə özünüaktuallaşdırmanın aləti olur.

Əxlaqi normaları və Mən-obrazın əlaqəsini ifadə edən əsas müddəalar:

1. Əxlaqi özünü-tənzimin əsas psixoloji faktoru özünüdür.
2. Əxlaqi davranış özünüdür - bütöv Mən obrazın real-mən və potensial-mən kimi qatlara ayrılması forması kimi müəyyən edilir.
3. İnsanın sosial normalara əməl etməyə təhrik edən motivlər özünün hazırkı müsbət obrazını saxlamağa yönəlməsidir.
4. Mən obrazın müsbət tərkibinə sosial norma və prinsiplərə əməl etmək daxil edilir [4, səh. 78].

Məktəbəqədər dövrün sonunda uşaqlarda Mən obrazın vasitəsilə əxlaqi davranışın özünü-tənzimi yaranır, yəni Mən obrazın real-mən və potensial-mən obrazlarına ayrılması baş verir.

5 yaşlı uşaqlarda əxlaqi seçimlərinə uyğun olaraq öz davranışını tənzim etmək qabiliyyətini yaranır. 5 yaşından sonra isə uşaqlar normalar və insanlararası qarşılıqlı münasibətlərin qaydaları ilə aktiv maraqlanırlar, tam dərk edilmiş şəkildə norma və əxlaqi seçim situasiyalarına əməl edirlər. bütün bunlar S.N.Karpovoy və L.Q.Lisok (1986), həmçinin E.V.Subbotskoyun (1977) tədqiqatlarında əks olunmuşdur.

5 yaşlı uşaqlar oyun zamanı yaradıcı sujetlər yaradırlar. Onlar özlərini və öz davranışlarını uydurduqları situasiyalarda ifadə edirlər. bunla uşaqlar harmonizasiya və real-situativ özünüdərk kompensasiya məqsədi ilə öz obrazlarını yaradırlar. Çox vaxt bu obrazlar real obyektiv xarakterlərinə uyğun olmur.

S.Q.Yakobson və S.i.Moreboy (1989) tədqiqatlarında uşağın əxlaqi davranışı və onun əxlaqi özünüdərk arasında əlaqənin öyrənilməsinə çalışmışdılar.

6-7 yaşlı müxtəlif əxlaqi davranışlı məktəqdə uşaqlar müşahidə olunurdular. Daha dəqiq desək, normalara təkidlə əməl edən uşaqlar, normalara səthi əməl edən uşaqlar və əxlaqi davranış normalarını sistematik olaraq pozan uşaqlar tədqiqatlarda iştirak edirdilər [2, səh. 124].

Ekspərimənt zamanı uşaqların oyunaqları bölüşdürməkdə olan ədalətlilik səviyyələri öyrənilirdi.

Aydın olmuşdur ki, yüksək özünüqiymətləndirən uşaqlar normalara əməl edən həmyaşdını yüksək qiymətləndirir və normaları pozanları isə aşağı qiymətləndirirlər. lakin əxlaqi davranış normalarına təkidlə əməl edən uşaqlar normalın xəyali pozulmasında belə özünüqiymətləndirmələrini aşağı salırlar. Bu özünün mənfi davranışlarına yüksək tənqidi yanaşmanı göstərir.

Əxlaqi normalara səthi yanaşan uşaqlar, normalara əməl etsələr belə onları təvəzükarlıqla poza bilənlər sırasına aid edilirlər. Bununla belə bu uşaqlar özlərinin normaları real pozmanı yüksək qiymətləndirirlər, nəinki uydurulmuş.

Normaları sistematik olaraq pozan uşaqlar özlərini, həmçinin yaşıdlarını da yüksək qiymətləndirirlər. Normalara mümkün əməl etməyi onlar kifayət qədər yüksək qiymətləndirirlər. Lakin bu onların real poza bilmələrindən yenə də aşağıdır. Bu nəinki tənqidi yanaşmanın olmamasından xəbər verir, həm də bu uşaqlarda belə davranışa bəraət qazandırma tendensiyasının olmasını və özünü və yaşıdlarını qiymətləndirərkən tamamilə başqa meyarların olduğunu göstərir [3, səh. 271].

Tədqiqatın müəllifləri uşaqların əxlaqi normaları pozmaları zamanı özünüqiymətləndirmə xüsusiyyətlərini ayırd etmişlər:

1. Müxtəlif əxlaqi davranışlı uşaqlar normalara real və xəyali əməl etmək – normaların pozulmasına görə özlərini qiymətləndirmə xarakterinə əsasən fərqləndirirlər.

2. Real və xəyali normalara əməl etmə ilə bağlı özünüqiymətləndirmənin nisbəti uşaqların davranışından asılı olur.

3. Mən obrazın dəyişilməsi uşağın həm davranışını, həm də özünüqiymətləndirməsini dəyişir.

4. Əgər uşağın mən obrazı real-mən və potensial-məndən ibarətdirsə onda bu uşağın əxlaqi davranışını müəyyən edir. Bu zaman uşaq tərəfindən müəyyən normalara əməl olunması real-mənin komponentidir, bu normaların pozulması ilə neqativ potensial-mənin tərkib hissəsi olur.

Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar. Uşaq erkən uşaqlıqda ətraf aləmi dərk etməklə paralel özü-özünü dərk etməyə davam edir. Bu prosesdə özünüdərk mərkəzi və tənzimədiçi funksiyaları yerinə yetirir. Uşaq öz arzu və davranışlarını öz şəxsi normalarına əsasən tənzim edir. Uşaq öz keyfiyyət və hərəkətlərini dərk edərək, onların bu və ya digər dərəcədə ətrafdakıların gözlənti və tələbatlarına uyğunluğuna görə özünü qiymətləndirməyi bacırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Dərslik Bakı:2002, 623səh.
2. Психология человека/от рождения до смерти/ под общей редакцией А.А.Реев СПб, «прайм-ЕВРОЗНАК» Издательский Дом «НЕБА»
3. Белкина В. Н. Психология раннего и дошкольного детства: Учебное пособие. Ярославль, 1998.
4. Берне Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Пер. с англ. М.: Прогресс, 1986.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA MƏN-OBRAZIN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nuriyyeva Məlahət

XÜLASƏ

Məqalədə müəllif Mənlik şüuru və onun strukturunun təşkil edən elementlərdən biri olan mən-obraz haqqında məlumat verir. Mən-obrazın formalaşmasına təsir edən amillər araşdırılmış və onların təsir xüsusiyyətləri sadalanmışdır. Məqalədə, ailə üzvlərinin və böyüklərin qiymətləndirməsindən asılı olaraq məktəbəqədər yaşlı uşağın özü haqqında olan təsəvvürlərinin formalaşma xüsusiyyətləri ətraflı izah edilmişdir. Həmçinin, uşağın özü haqqında təsəvvürlərinin əxlaq normaları ilə olan əlaqəsi də şəhr edilmişdir. Yekun olaraq, uşağın özü haqqında təsəvvürlərinin yaşla bağlı necə dəyişildiyi göstərilmişdir.

ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОРМИРОВАНИЯ I-ИЗОБРАЖЕНИЯ У ДОШКОЛЬНЫХ ДЕТЕЙ

Нуриева Малахат

АННОТАЦИЯ

В статье автор предоставляет информацию о самосознании и самооценке, которая является одним из элементов, составляющих его структуру. Изучены факторы, влияющие на формирование самооценки, и перечислены особенности их влияния. В статье подробно раскрываются особенности формирования самооценки ребенка дошкольного возраста в зависимости от оценок членов семьи и взрослых. Объясняется также связь между восприятием ребенком самого себя и моральными нормами. Наконец, он показывает, как восприятие ребенком самого себя меняется с возрастом.

FEATURES OF I-IMAGE FORMATION IN PRESCHOOL CHILDREN

Nuriyyeva Malahat

SUMMARY

In the article, the autor provides infirmation about the self-consciousness and the self-image, which is one of the elements that make up its structure. Factors influencing the formation of self-image are studied and their influence features are listed. The article explains in detail the features of the formation of the preschooler's perpection of himself, depending on the assessment of family members and adults. The connection between the child's perpection of himself and the moral norms is also explained. Finally, it shows how the child's perpection of himself changes with age.

РЕБЁНОК АУТИСТ ГЛАЗАМИ РОДИТЕЛЕЙ

Рагимова Алия Джаванишир
магистрант 2 курса кафедры психологии БГУ
aliyarahimova96@gmail.com

Ключевые слова: Аутизм, дети аутисты, семья аутичного ребёнка, стресс, социализация

Açar sözlər: Autizm, autizmlı uşaqlar, autizmlı uşaqların ailələri, stress, sosiallaşma

Keywords: Autism, autistic children, autistic child's family, stress, socialization.

В данной статье раскрываются особенности формирования правильных взаимоотношений между родителями и детьми аутистами. Аутизм - нарушение психического развития, которое связано с нарушением возможности адекватного общения с окружающим миром. В результате научных исследований было обнаружено, что диагноз аутизм очень редко бывает приобретенным. С таким диагнозом рождаются [4]. Дело в том, что у новорожденных не всегда можно заметить поведенческие, слуховые, когнитивные или же другие отклонения. Все это выявляется со временем, пока он растёт. С возрастом у ребенка обнаруживается сверхреактируемость, которая сопровождается с неадекватным поведением или, напротив, недостаточность реагирования, ребенок замкнутый и большее время находится в своем мире. Дезорганизованный мозг может посылать неточные сообщения для управления действиями ребенка. У него могут возникать трудности со слухом, зрением, вниманием, взаимопониманием с людьми и взаимодействием с предметами, в обработке новой информации, запоминании и обучении.

Клиническая картина аутистического расстройства очень разнообразна. Сюда относится-

- ✓ Нетипичный аутизм;
- ✓ Синдром Аспергера;
- ✓ Синдром Ретта;
- ✓ Расстройство, сопровождающееся умственной отсталостью и стереотипными движениями.

Необходимо отметить, что появление нарушений у ребёнка – всегда неожиданное событие. У родителей, в отношении ребёнка есть какие-то ожидания, связанные с «нормальным» прохождением жизненного цикла. Взрослые «представляют себе основные события жизни ребёнка, причём в их представлениях отражаются не только сами события, но и время их свершения». Неожиданное событие, которое нарушает нормальный ход вещей (рождение особого ребёнка), естественно, переживается как травма. События, происходящие «не вовремя» и не соответствующие ожиданиям семьи, также могут стать серьёзными стрессовыми факторами. В основном если ребенок первенец родитель сталкивается с проблемами чаще, так как нет опыта правильного воспитания, правильной реакции на развитие ребенка, а самое главное не с кем сравнивать чадо.

Члены семей, в которых есть аутичные дети, чаще обычного обнаруживают характерный для аутизма, но менее ярко выраженный дефицит речевых и коммуникативных навыков, а также нетипичные черты личности. К числу таких нарушений относятся: отчуждённость, навязчивое поведение; проблемы коммуникативного использования речи, гипер- и гипокommunikативность; проблемы понимания речи.

Очень часто отмечаются случаи ослабления супружеской привязанности, возникает никотиновая, алкогольная, наркотическая зависимость, которые обостряются в периоды ухудшений состояния ребёнка. После первого стресса, вызванного постановкой диагноза, переживания родителей приобретают яркую специфику, характерную именно для родителей аутичных детей, что связано с неопределённостью будущего. Родители не знают, будет ли их ребёнок признан обучаемым, какую школу ему лучше выбрать, как говорить с учителем, объясняя проблемы ребёнка, чтобы не быть неправильно понятым, не будет ли их ребёнок изгоем в коллективе сверстников. Эти переживания часто формируют картину «вторичной аутизации», когда у родителей снижается потребность в общении, страх перед переменами, эмоциональные срывы. Многие из них пытаются покинуть родной город, страну, так как реакция окружающих, неизвестность, связанная с развитием малыша, заставляют родителя оставить все и отдалиться как можно дальше, а желательно туда где адекватно относятся, принимают ребенка таким какой он есть, не осуждая родителя в неправильном воспитании.

Самая главная проблема с которой сталкиваются родители- это неудовлетворенность общением со своим ребёнком. Так как родитель считает себя ненужным, невостребованным в общении со стороны ребёнка. В результате осознание тяжести положения ребёнка наступает внезапно. Родитель которого успокаивало серьезный, умный взгляд, особые способности ребёнка внезапным предположением специалистов - врача невропатолога психиатра данного диагноза, так же оформление инвалидности сильно сказывается на эмоциональном состоянии семьи. Был здоровым, а даже одарённым и вдруг стал не обучаем, инвалид.

Семья аутичного ребёнка часто лишена моральной поддержки не только знакомых, но и близких людей, что связано с низким уровнем информированности общества, окружающие в большинстве случаев ничего не знают о проблеме детского аутизма, и родителям бывает трудно объяснить им причины разлаженного поведения ребёнка, его капризов, отвести от себя упреки в его избалованности. Нередко семья сталкивается с нездоровым интересом соседей, с недоброжелательностью, агрессивной реакцией людей в транспорте, магазине, на улице и даже в детском учреждении. Родители испытывают стресс, когда поведение ребёнка привлекает внимание к семье. Причём нужно отметить, что данная проблема волнует и родителей аутичных детей на Западе, хотя там уровень информированности общества об аутизме значительно выше [2].

Как бы странно не звучало особая ранимость, напряжённость переживаний семьи, воспитывающей аутичного ребёнка, порой превышает ранимость семей, имеющих детей с другими тяжелыми нарушениями. Постепенно стресс, который переживают родители, становится хроническим. Так как первое время родитель не принимает диагноз своего малыша и всячески пытается найти оправдание неадекватному поведению ребенка. Далее происходит принятие, смирение с диагнозом. Эмоционально стабильные родители пытаются помочь ребенку, ищут правильный подход, реабилитацию которая включает медикаментозное лечение и терапию. Родители с нестабильной эмоциональной сферой, склонные к депрессивному состоянию, или пытаются заниматься, вести терапию в домашних условиях или же предпочитают водить ребенка к специалистам, которые гарантируют полное выздоровления ребенка. В любом случае рано или поздно родитель полностью принимает проблему ребенка.

Самый значительный стресс семьи аутичных детей испытывают от непредсказуемости поведения ребёнка и связанных с этих проблем в социальном и межличностном общении.

Baxter (1986) обнаружил, что аутичные дети сильнее всего привлекают к себе внимание окружающих не внешним видом или поведением, а речью. Следовательно, стресс родителей также связан с речевыми проблемами их детей. Стремясь избежать ситуаций, вызывающих стигматизацию, родители зачастую пытаются организовывать жизнь семьи так, чтобы у детей не возникало необходимости говорить публично или исполнять социальные роли, каким-либо образом подчёркивающие их нарушения. Они могут, например, не водить детей на детские праздники или не брать их с собой в гости к знакомым. Baxter (1986) отмечает, что родители охотно берут таких детей на встречи с родными и близкими друзьями, но с крайней неохотой ходят с ними в такие места, где их видят посторонние [5]. В результате страдает нормальная жизнь всей семьи.

Отцы, как правило, реагируют менее эмоционально и задают вопросы о долгосрочных последствиях нарушений; матери, проявляют более эмоциональную реакцию и выражают боязнь не справиться с уходом за ребёнком. То есть, отцы воспринимают известие о нарушениях у ребёнка как инструментальный кризис, матери – как экспрессивный кризис. Отцы больше матерей озабочены социально приемлемым поведением своих детей, их социальным статусом и карьерой. В результате, отцы больше матерей беспокоятся о долгосрочных последствиях нарушений у своего ребёнка. В особой ситуации растут братья и сёстры таких детей, они тоже испытывают бытовые трудности, и родители часто вынуждены жертвовать их интересами.

В какой-то момент они могут почувствовать обделённость вниманием, посчитать, что родители их любят меньше. Иногда, разделяя заботы семьи, они рано взрослеют, а иногда переходят в оппозицию, формируя особые защитные установки, и тогда их отчуждённость от забот семьи становится дополнительным источником стресса для родителей. Из-за нежелания родителей разговаривать на тему присутствия в семье особенного ребёнка, братья и сёстры могут страдать от недостатка информации, неадекватно оценивать складывающуюся ситуацию, которая часто осложняется тем, что внешне, физически, аутичный ребёнок выглядит здоровым. Некоторые из них начинают вести себя также как особенный ребенок, тем самым пытаясь привлечь внимание родителя.

Семьи, в которых имеются дети с нарушениями, с какой-либо патологией, существуют во всех социальных слоях. Но специалистам чаще приходится иметь дело с семьями из высшего и среднего. В результате специалисты и семьи, с которыми они работают, могут иметь совершенно несовпадающие взгляды на нарушения и способы их коррекции. Если родители и специалисты из среднего и высшего слоев чаще всего воспринимают аутизм как ненормальное и крайне неприятное состояние, то иногда родители из низшего могут вообще не считать его расстройством.

Растить и воспитывать ребёнка с аутизмом равноправно изучению иностранного языка с нуля. Пока родитель не изучит не научится писать и читать на этом языке он не сможет входить в контакт и общаться с народом данной страны [2]. То есть если родители не познакомятся с основными трудностями этих детей, они не смогут наладить с ними взаимодействия.

Выяснилось, что этот синдром нельзя вылечить при помощи лекарств, и что им нужно не столько лечение, сколько интеграция, адаптация в общество с помощью специалистов, которые бы использовали специальное обучение.

Очевиден факт, что многие окружающие аутичного ребёнка люди, прежде всего его близкие, нуждаются в информировании на доступном уровне, а зачастую и в психологической либо медицинской помощи. Желательно в первую очередь исправит

психологическое состояние родителей. Если родитель постоянно напряженной, чувствительный ребенок не сможет добиться чего-либо.

Основная задача при коррекционной работе с аутичным ребёнком – его успешная социализация. Но это возможно лишь при благополучном социальном окружении. Помочь аутичному ребёнку можно, лишь одновременно помогая его близким. На сегодняшний день мы недостаточно информированы об особенностях социального окружения аутичного ребёнка, хотя научные исследования в данной области продолжаются. Не вызывает сомнения факт, что дальнейшие открытия в данной области окажут существенное положительное влияние на практику правильного обучения и воспитания детей с аутизмом.

Сохранение постоянства в пространственной организации жизни ребенка поможет избежать многих поведенческих проблем. Растерянность, тревога уменьшатся, если ребенок четко усвоит свое основное место занятий и что он должен делать во всех других местах школы, где он бывает. Поэтому самое главное не избегать, а помочь развиваться в социуме. Ему необходимо усвоение особенно четкого и стабильного расписания каждого текущего школьного дня с его конкретным порядком переключения от одного занятия к другому, приходом в школу и уходом домой, порядком этих дней в школьной неделе, а также ритм рабочих дней и каникул, праздников в течение школьного года. Планируя занятия такого ребенка, необходимо помнить о его высокой психической пресыщаемой, легком физическом истощении.

Поэтому для него важно организовать индивидуальный адаптированный ритм занятий, возможность своевременного переключения и отдыха. Это можно сделать даже в условиях работы в классе, спланировав для такого ребенка возможность временно выйти из общего ритма, а затем вернуться к общим занятиям. В условиях данной группы детей эту часть работы выполнял сопровождающий класс психолог. Для адекватной оценки возможностей ребенка необходимо четко различать его достижения в спонтанных проявлениях, стереотипных интересах и результатах, полученных при попытке произвольной организации такого ребенка, в его действиях по просьбе учителя, а также обращать внимание на различия выполнения одного и того же задания в разных условиях.

Вся работа сосредоточена на выполнении инструкций по дискретной тренировке навыков; эти инструкции направлены на то, чтобы помочь детям младшего возраста относиться внимательнее к языку и начать им пользоваться. Применяются подсказки и приемы оформления поведения, а также подкрепление, поощряющее желаемое поведение.

Таким образом аутизм- это не приговор, правильный подход к ребенку поможет добиться успехов в будущем. Главная задача общества, создание благоприятных условий для полноценного развития ребенка, не отстранять, дать возможность развитию в социуме.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М., Костин И.А., Веденина М.Ю.,Аршатский А.В., Аршатская О.С. Дети и подростки с аутизмом. Психологическое сопровождение. – М.: Теревинф, 2005.
2. “Аутизм”Практическое руководство для родителей, членов семьи и учителей Фред Р. Волкмар Лиза А. Вайзнер .2014.
3. Методическое руководство Авторы: Елисей Осин Наталья Устинова,
4. **Robert Schramm-Motivation And Reinforcement: Turning The Tables On Autism.2006.**
5. Baron-Cohen S. & Bolton P. Autism; the facts. Oxford; Oxford University Press.1993.

РЕБЁНОК АУТИСТ ГЛАЗАМИ РОДИТЕЛЕЙ

Рагимова Алия

АННОТАЦИЯ

Каждый ребенок, независимо от состояния его психики, умственного, физического развития, достоин расти в обществе. Такому ребенку очень сложно быть принятым родителем, зная, что это не излечимая проблема. Несмотря на то, что они столкнулись с такой ситуацией, родители должны действовать, чтобы улучшить содержание своего ребенка. При достаточном количестве работы можно подарить ребенку прекрасное будущее. Очень важно, чтобы родители не сдавались. Они должны верить, что при правильном подходе и правильном лечении они увидят улучшенные результаты в поведении своего ребенка.

AUTİZM SPEKTR POZUNTULU UŞAQ VALİDEYİNLƏRİNİN GÖZÜ İLƏ

Rəhimova Aliyə

XÜLASƏ

Psixi, zehni, fiziki inkişafından asılı olmayaraq hər bir uşaq cəmiyyətdə insanların arasında böyüməyə layıqdır. Bu patalogiyanı tamamilə aradan qaldıracaq müalicəsi olmadığını bilən, hər bir valideyn üçün problemi qəbul etmək olduqca çətinidir. Lakin buna baxmayaraq uşağın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün hərəkətə keçməlidirlər. Autizm spektr pozuntusu müalicə olunmasa da, uşağa gözəl bir gələcək bəxş etmək, uğur qazanmaq mümkündür. Valideynlərin əsas vəzifəsi təslim olmamaqdır. Onlar inanmalıdır ki, doğru yanaşma, müalicə böyük dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

AN AUTISTIC CHILD THROUGH THE EYES OF PARENTS

Rakhimova Aliya

SUMMARY

Every child, regardless of the state of his psyche, mental, physical development, deserves to grow up within society. It is very difficult for such a child to be accepted by his/her parent, knowing that this is not a curable problem. Despite being faced with such situation, parents should act to improve the contain of their child. With enough work, it is possible to give a wonderful future to the child. It is essential that parents do not give up. They have to believe that with correct approach and right treatments they will see improved results in the behavior of their child.

ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR

p.ü.f.d. Piriyeva Elnarə Abbas qızı
BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti
Hüseynova Nurlana Anar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
nurlana.huseynova.2021@bk.ru

Açar sözlər: şəxsiyyət, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, psixoloji münasibətlər, psixoloji amillər

Ключевые слова: личность, межличностные отношения, психологические отношения, психологические факторы

Keywords: personality, interpersonal relationships, psychological relationships, psychological factors

Qarşılıqlı münasibətlər insanlar arasında müəyyən bir fəaliyyət nəticəsində yaranan çoxşaxəli bir prosesdir. Bunun nəticəsi olaraq insanların bir birlərinə qarşı müəyyən subyektiv hisslər əsnasında şəxsiyyətlərarası münasibətlər formalaşır. İnsanlar arasında qarşılıqlı münasibətlər problemləri hər zaman aktual olub. Belə ki, bir sosial qrupa aid olan şəxs digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olur. Onların davranışlarının başqa insanlarla münasibətdən yaranan müəyyən təsirlər fonunda əlaqəsi qarşılıqlı psixoloji əlaqələr adlanır.

Şəxslərarası qarşılıqlı əlaqə müəyyən obyekt və ya subyektin bir-birinə birbaşa və yaxud da hansısa dolayı yolla təsir etməsi prosesidir, hansı ki, bu proses məhz tərəflər arasında psixoloji münasibətləri şərtləndirir. Şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqədə bir insanın başqa bir insana münasibəti öz daxili aləminə uyğun olaraq qurulur, bu münasibətlər ya birgə fəaliyyət, yaxud da insanlar arasında ünsiyyət əsnasında qurulur.

Şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəni bir proses olaraq qəbul etsək, o zaman onun komponentlərini də aydınlaşdırmaq lazımdır. Şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə zamanı münasibətlərdə diqqət yetirilən məqamlardan biri məhz ünsiyyətin formasıdır. Birgə fəaliyyət zamanı bir-birimizlə necə əlaqə saxlayırıq, necə hərəkət edirik. Bu zaman şəxsiyyətin daxili aləmində vəziyyətin necə aktuallaşması və necə təzahür etməsi müşahidə olunur. Belə deyək ki, ünsiyyətin forması meydana gəlir. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər şəxslərarası qarşılıqlı əlaqənin xüsusiyyətlərindən biridir. Bu münasibətlər insanlar arasındakı əlaqələrin daxili, gizli prosesidir.

Bu münasibətlərin araşdırılması istiqamətində bir sıra alimlər tədqiqatlar aparmışlar. Bunlar arasında ən uğurlu araşdırmalar R. Brown, G. Levitt, R. Likert kimi bir sıra digər alimlərə məxsusdur ki, onlar bu sferada müəyyən nəticələrə nail olmuşlar. B.G. Ananiyev, G.M. Andreyeva, V.M. Bexteryev kimi bir sıra elm adamları da şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin və problemlərin yaranması tədqiqatlarını aparıblar.

G. Moreno tərəfindən hazırlanan sosiometrik texnika şəxsiyyətlərarası və qruplararası münasibətlərin yaranması, dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsinin diaqnostikasında həyata keçirilir. Sosiometrik diaqnostika vasitəsilə qrup fəaliyyəti zamanı üzvlərin sosial-psixoloji uyğunluqlarını müqaisə etmək və onların sosial davranışlarının tipologiyasını müəyyənləşdirmək mümkündür. Sosiometrik diaqnostika bir neçə məqsədlə həyata keçirilir:

- Qrupdakı birlik və pərakəndəlik dərəcəsinin ölçülməsi;

- Korrelyativ səlahiyyətlərin qrup üzvləri arasında simpatiya-antipatiya əsnasında müəyyən edilməsi və buna əsasən qrupun lideti və təcrid edilən üzvünün təyin edilməsi, sosiometrik mövqelərin müəyyənləşdirilməsi;

- Qrup daxilindəki birliklərin müəyyən edilməsi, onlar arasında birləşdirici formasiyaların müəyyən edilməsi amilləri.

Sosiometriyadan istifadə bizə qrupun rəsmi və qeyri-rəsmi liderlərini müəyyən edərək, qrup üzvləri arasında yaranabiləcək gərginlikləri azaltmağa imkan verir. Sosiometrik diaqnostika qrup şəklində aparıldığından onun təmin edilməsi üçün elə uzun vaxt tələb olunmur. O tətbiqi tədqiqatlarda, xüsusilə, komandaxili münasibətlərin yaxşılaşdırılmasında effektivdir. Amma bəzi məsələlərin həlli yolları əgər sadəcə simpatiya və antipatiya səbəbilə yaranmayıbsa və onun mənbələri daha başqa məqamlarda axtarılmalıdır, bu zaman bu üsul problemin həlli üçün radikal üsul sayılır.

Şəxslərarası münasibətlərə eyni qrupa mənsub insanlar - ailə, məktəb sinfi, idman komandası, işçilər və s. arasında münasibətlər kimi baxmaq olar. Belə hallarda şəxsiyyətlərarası münasibətlər birgə fəaliyyət və ünsiyyət zamanı insanların bir-birlərinə göstərdiyi qarşılıqlı təsirlərin xarakterində və münasibətdə özünü göstərir.

Psixologiyada insanlar arasındakı əlaqələr şəxsiyyətlərarası və qruplararası olmaqla iki yerə ayrılır. İctimai münasibətlər fərdlər və sosial qruplar arasında iqtisadi, siyasi və digər əlaqələri nəzərdə tutur [2].

Şəxsiyyətlərarası münasibətlər qarşılıqlı təəssürat və insanların bir-birini necə anlamasından ibarətdir. Tərəflər arasında münasibətlər psixoloji uyğunluq dərəcəsi əsasında yaranır və formalaşır.

Bu qavrayış fərdlərin bir-birində yaratdığı təəssüratlar və qiymətləndirdiyi müxtəlif stereotiplər sistemindən ibarətdir. İlk təəssürat isə fərdin anatomik, funksional və digər sosial xüsusiyyətlərinin məcmusunu əks etdirir. Bu xüsusiyyətlər hər nə qədər vəhdətdə olsalar da idrak prosesində ilk olaraq sosial xüsusiyyətlər önə keçir. Bunun ən bariz nümunəsi olaraq misal göstərə bilərik ki, qarşımıza kimsə çıxanda ilk olaraq o kimdir? sualını veririk və beləcə insanın sosial dərəcəsini müəyyənləşdiririk.

Bunun açıqlamasını bu şəkildə göstərə bilərik ki, hər hansı bir insan ilk olaraq qarşısındakı insanı onun geyimini, görkəmini, davranışını və fəaliyyətini qavrayaraq dərk edir. Bu zaman fərdlər arasında emosional davranış reaksiyaları üstünlük təşkil edir. Bunu onunla izah etmək olar ki, insanların münasibətləri üz ifadələrində, jestlərdə, duruşda, baxış və hətta intonasiyada öz əksini tapır. Bununla insanlar arasında ünsiyyətin davam etdiyi və ya bitdiyi aydınlaşır. Sosiologiyada şəxslərarası münasibətlər makro səviyyədə nəzərdən keçirilir. Bu mənada ki, sosial münasibətlərin insanlara necə təsir etməsi, cəmiyyət tiplərinin bu münasibətə təsiri geniş şəkildə araşdırılır. Politologiyada şəxsiyyətlərarası münasibətlər cəmiyyətin siyasi quruluşu ilə, yəni istənilən cəmiyyətin siyasətinin şəxsiyyətlərarası münasibətlərə necə təsir etməsi ilə bağlı nəzərdən keçirilir. Digər bir nümunə olaraq deyə bilərik ki, əgər biz tarix tərəfindən şəxsiyyətlərarası münasibətləri nəzərdən keçirsək, buradakı psixoloji amilləri qədim dövrdən bu zamana kimi insanın keçdiyi inkişaf və təkamül üzərində quraraq araşdırırıq. Psixologiya isə bu mövzuya sosial psixologiya olaraq yanaşır və tədqiq edir. Yəni, mövzu, qrup, cəmiyyət olaraq hər birinin özünün şəxsiyyətlərarası münasibətlərə yanaşma prizması var. Daha aydın şəkildə qeyd etsək deyə bilərik ki, şəxsiyyətlərarası münasibətlər ailə, dostluq, kollektiv və ya digər sferalarda fərqli şəkildə müşahidə olunur.

Sosial psixologiya kursunda öyrəniləcək əsas məqamlar birgə fəaliyyətlər (onların birgə iş zamanı bir-birlərinə münasibət, motivasiya məsələləri), şəxsiyyətin sosial psixologiyası (şəxsiyyətin sosiallaşması, şəxsiyyət quruluşu, şəxsiyyətin sosial davranışının tənzimlənməsi), qruplar (kiçik qruplar, kollektivlər, böyük və spontan qruplar), insan qarşılıqlı əlaqəsi (kiçik qrupda ünsiyyət və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə) aspektlərindən öyrənilir. Şəxslərarası münasibətlər, insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə prosesində bir-birinin təcrübəli, şəxsi əhəmiyyətli

emosional və idrak əksidir. Sosial psixologiyada şəxsiyyətlərarası münasibətlər probleminə müxtəlif psixoloji qavramlar nöqteyi-nəzərindən baxılır. Beləliklə, psixozanaliz baxımından şəxsiyyətlərarası münasibətlərin əsasını şüursuz və ya qarşı tərəflərin bir – birinə ötürdüyü enerji təşkil edir. Bu şüura təsir edən hisslərin insan davranışında təzahürü kiçik qrupdakı insanlar arasında şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakterini müəyyən edir.

Şəxsiyyətlərarası əlaqələrdə psixoloji amillərlə yanaşı həm də subyektiv amillər münasibətlər sistemində özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Elə bu səbəbdən qarşımızdakı fərdin subyektiv fikri hər zaman maraq dairəmizdə olur və onun müəyyən məsələlərdə mövqeyini öyrənməyə çalışırıq. Bu proses isə müxtəlif vasitələrin köməkliyi ilə həyata keçirilir. Beləliklə, münasibət qurulan şəxsin kimliyi, hansı hisslərlə ətrafdakılara yanaşması, ictimaiyyətdəki rolu kimi bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilir.

Təsnifata diqqət yetirərsə olsaq görürük ki, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin sosial psixologiyada bir neçə növü müəyyənləşir. Şəxsi, rəsmi, işgüzar, qeyri-rəsmi və s. kimi növlər məhz şəxsiyyətlərarası münasibətlərin sosial psixoloji təsnifatını təşkil edir. Bu münasibətlərdən bir neçəsinin açıqlamasına diqqət yetirsək görürük ki, rəsmi münasibətlər dedikdə elə adından da göründüyü kimi fərdlər arasında münasibətlər uyğun sənəd və normalar əsnasında aparılır. Bu cür əlaqələr adətən rəhbər və işçilər arasında olur. Fərdlər arasındakı münasibətlər rəsmiyyətə dayanır və qarşılıqlı münasibətlərdən kənara çıxılmaz. Bu qruplarda hər kəs öz fəaliyyətində səlahiyyətləri daxilində hərəkət edir [2].

Qeyri-rəsmi münasibətlər insanların bir – birinə daha səmimi bağlarla əlaqələndiyi münasibətlərdir və daha çox şəxsi münasibətlərə dayanır desək yanılmarıq. Bu cür münasibətlər əsasən, subyektiv xarakter daşıyır və insanların bir-birinə qarşı hissləri əsnasında inkişaf edir.

Sosial psixologiyada şəxsiyyətlərarası münasibətlərin daha bir forması şəxsi münasibətlərdir. Şəxsi münasibətlərin özü bir neçə aspektdə inkişaf edərək müxtəlif tipləri yaradır. Bu sahəni araşdıran elm adamlarının gəldiyi qənaət budur ki, şəxsi münasibətlərin fonunda insanların bir-birlərinə qarşı hissləri dayanır və bu bağlılıqlar emosionallıq zəmnində yaranır. Şəxsi münasibətlər zəmnində yaranan və ən geniş yayılan fərdlərarası münasibətlərdən biri məhz tanışlıqlardır. Tanışlıq mövzusunə diqqət yetirərkən bu zaman daha bir neçə psixoloji aspekt vardır ki, bunlar da insanlar arasındakı münasibətlərə təsir edən birbaşa amillərdəndir. İnsanlar tanışlıq münasibətlərini belə bir sıra tiplərlə səciyyələndirirlər ki, bunun da üç tipini qeyd edə bilərik. Bunlardan birincisi qarşımızdakı insanı sadəcə üzdən tanımaqla kifayətlənməkdir, ikincisi, yalnız qarşılıqlı münasibətdə olduqlarımızla salamlaşma dərəcəsində tanışlıqdır. Sonuncu səciyyələndirdiyimiz münasibət növü isə tanışlarımız dediyimiz insanlarla salamlaşır və ortaq mövzularımız haqda müzakirələr edə bilirik. Tanışlıq mövzuları zamanı xüsusən vurğulaya bilərik ki, bu zaman fərdlər arasında hansısa hisslərin olması elə də əhəmiyyət kəsb etmir.

Şəxsi münasibətlər zəmnində səciyyələndirdiyimiz digər psixoloji amillərdən biri insanlarla yoldaşlıq münasibətlərinin qurulmasıdır. Bu münasibətlər demək olar ki, işgüzar təmasa əsaslanır. Burada insanların birgə çalışması zamanı fəaliyyətlərinin müəyyən məqsədi, onlar arasında təyin edilən vəzifə bölgüsü kimi bir sıra amillərə əhəmiyyət kəsb edir. Burada məqsədə doğru gedərkən vasitə və nəticələrin ortaq mövqe təşkil etməsi mühüm amillərdəndir.

Dostluq münasibətləri yuxarıda sadaladıqlarımdan psixoloji olaraq bir – birinə qarşı daha çox bağlılıq hiss edən insanların bir arada olmasıdır. Dostluq münasibətləri ilə bir-birinə bağlı olan insanlar arasında qarşılıqlı mənəvi yaxınlıq, ortaq maraqlar üstünlük təşkil edir. Öz tədqiqatlarında Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə qeyd edir ki, qarşılıqlı münasibətlərin hər birində psixoloji məsafələr böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, ailə daxilində tərəflər arasındakı psixoloji məsafələr intim və dostluq çərçivəsində münasibətlərlə formalaşır. Şəxsi zəmində olan

münasibətləri isə dostluq, tanışlıq yoldaşlıq və sair kimi psixoloji məsafələrlə həddlandırma bilikləri və bu münasibətlər daha çox sosial münasibətlər zəmnində inkişaf edir [1].

Yuxarıdakı təsnifatımda şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən birinin də məhz işgüzar münasibətlər olduğunu bildirdim. Adından da göründüyü kimi işgüzar münasibətlər müəyyən fəaliyyət fonunda yaranır və işlə bağlı əlaqələrin həyata keçirilməsi zamanı reallaşır. Belə münasibətlərin psixologiyası haqqda xüsusən onu vurğulamaq lazımdır ki, buradakı ümumi ab-hava bütünlükdə iş prosesinə və işin səmərəliliyinə təsir edir.

Şəxsiyyətlər arasındakı münasibətlərdə bir sıra şərtlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bunlardan ən əsas insanları birləşdirən fəaliyyət növləri, təhsil, iş, əlaqələrin yaşandığı vəziyyət, məsələn, adi gündəlik və ya hədindən artıq olması, eyni zamanda qrupun cins tərkibi və etnik mühitini göstərmək olar.

Digər tərəfdən yuxarıda qeyd etdiklərimə əlavə olaraq bildirmək istədim ki, psixoloji faktor olaraq insanlarda yaratdığımız təəssürat şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə bilavasitə rol oynayır. Yaxşı xüsusiyyətlərlə yanaşı, həm də onlara qarşı göstərilən aqressiya, insanların gözündə günahkar fiquru olmaq da bu münasibətlərin bir hissəsidir və belə hallarda ətrafda pis insan, günahkar insan obrazı yaranır. Beləliklə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə psixoloji amil olaraq emosionallıq komponentini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Məhz bu emosionallıq amili həm kiçik qrupa, həm də öz növbəsində böyük qrupların formalaşmasında bilavasitə rol oynayır, həmin emosionallıq çərçivəsində hər bir qrup üzvü arasında fərdlərarası münasibətlər inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.S. Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, Sosial psixologiya, Dərslik, 2003, -356səh.
2. S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyev, Ümumi psixologiya, Psixologiya, Bakı, 2014, -653s.
3. Андреева Г.М., Социальная психология, М: Наука, 1994, 384с.
4. Heider Fritz, Şəxsiyyətlərarası münasibətlər psixologiyası, 1958

ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Hüseynova Nurlana

XÜLASƏ

Məqalədə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin psixoloji amillərinin təsirləri haqqda tədqiqat aparılmışdır. Zamanın hələ lap qədim dövrlərindən bu yana insanlar arasında münasibətlər bir sıra aspektlərdən diqqət çəkir. Bu münasibətlərlə bağlı problemlər hər zaman bir çox alimləri maraqlandırmışdır. Müəyyən bir sosial qrupun üzvü olan insan digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olur. Sosial psixologiyada başqa insanların təsiri altında öz davranışının təşkili qarşılıqlı əlaqə adlanır. Şəxslərarası qarşılıqlı əlaqə obyektlərin (subyektlərin) bir-birinə birbaşa və ya dolaylı təsir göstərməsi prosesidir, onların qarşılıqlı şərtlənməsinə və əlaqəsinə səbəb olur.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В РЕГУЛИРОВАНИИ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Гусейнова Нурлана

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется влияние психологических факторов на межличностные отношения. С незапамятных времен человеческие отношения были отмечены рядом аспектов. Проблема взаимодействия людей интересовала многих учёных во все времена. Человек, являясь членом той или иной социальной группы, находится во взаимодействии с другими людьми. Организация своего поведения под влиянием других людей в социальной психологии получило название взаимодействия. Межличностное взаимодействие – это процесс непосредственного или опосредованного воздействия объектов (субъектов) друг на друга, порождающий их взаимную обусловленность и связь.

PSYCHOLOGICAL RELATIONS IN THE REGULATION OF INTERPERSONAL RELATIONSHIPS

Guseynova Nurlana

SUMMARY

The article examines the effects of psychological factors on interpersonal relationships. From time immemorial, human relations have been marked by a number of aspects. The problem of human interaction has been of interest to many scientists at all times. A person, being a member of a particular social group, interacts with other people. The organization of one's behavior under the influence of other people in social psychology is called interaction. Interpersonal interaction is a process of direct or indirect influence of objects (subjects) on each other, giving rise to their mutual conditioning and connection.

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

dosent Hüseynova Gülnarə Qulu qızı
Əhmədova Aişə İlqar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aisha_ahmadova99@mail.ru

Açar sözlər: yeniyetmə, şəxsiyyət, uşaq, gənc.

Ключевые слова: подросток, личность, ребенок, юность.

Keywords: teenager, personality, child, youth.

Giriş. Yeniyetməlik fizioloji, psixososial, müvəqqəti və dinamik olaraq inkişaf edən nəzəri quruluşdur. Bu kritik inkişaf dövrü, şərti olaraq yeniyetməlik yaş dövrü ilə sosial müstəqilliyin qurulması arasındakı illər kimi başa düşülür [8]. Bəzi ədəbi mənbələrdə yeniyetməlik dövrü bəzən “keçid dövrü” (uşaqlıqdan yeniyetməyə), “çətin dövr” (müəllim və valideynlər üçün), “dönüş anı” və hətta “böhran dövrü” adlandırılır. Əlbəttə ki, uşağın həyatının bir mərhələsindən digərinə keçməsi, uşaqlıqdan yeniyetməliyə keçməsi barədə bu fikirlər ədəbiyyatda yer tapıb. Məhz bu yaşda uşağın anatomik-fizioloji və psixi inkişafında, emosional və psixi həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. 3 yetkinlik səviyyəsi özünü göstərir: cinsi, psixoloji və sosial yetkinlik. Yeniyetmə şəxsiyyət kimi inkişaf edə bilməsi üçün yetkinlik yaşına çatmayanların cinsi, psixoloji və sosial səviyyələri birlikdə inkişaf etdirilməlidir.

Yeniyetmələrin psixoseksual inkişafı onların cinsi inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Cinsi yetişmə əsasən yeniyetmə yaşına təsadüf edir. O, mürəkkəb və çoxcəhətli olmaqla yanaşı, yaş krizləri dövrlərindən biri kimi də xarakterizə olunur. Yeniyetməlik yaş dövründə cinsi yetişmə iki mərhələdə özünü göstərir. Cinsi yetişmənin birinci mərhələsi üçün aşağıdakılar səciyyəvidir: mərkəzi sinir sisteminin, hipotalamus və hipofizin aktivliyi artır, lakin hələ cinsi vəzilərin fəaliyyətində əsaslı dəyişikliklər əmələ gəlmir. Cinsi yetişmənin ikinci mərhələsində isə özünəməxsus cəhətlər meydana çıxır: cinsi vəzilər hipotalamus və hipofizin aktivlik dərəcəsinə müvafiq miqdarda cinsi hormonlar hasil etməyə başlayır.

Yeniyetmələrin fiziki inkişafına baxdığımızda, görürük ki, onların yeniyetməlik yaşına daxil olduqları andan onun orqanizmi köklü dəyişikliklərə məruz qalır: hipofiz və qalxanabənzer vəzin işinin intensivləşdirilməsi nəticəsində aşağı və yuxarı ətraflar sürətlə inkişaf edir, onların hərəkətləri kobud olur. Hündürlük o qədər sürətlə artır ki, bəzən ildə 8-10 sm-ə çatır.

Yeniyetməlik dövrü insanın həyatında böyümə və inkişaf üçün bənzərsiz, həyatı və həyacan verici zaman dilimidir. “Yeniyetmə” sözü Qərb ədəbiyyatında “*adolescent*” sözünün qarşılığı olaraq işlədilmişdir. Latınca böyümək, yetkinləşmək mənasında işlədilən “*adolescere*” feilinin kökündən gəlmişdir. Əvvəlki dövrlərdə yeniyetməlik dövrünü qaçınılmaz “fırtına və stress” ilə xarakterizə edilən həyatın bir mərhələsi kimi qəbul edirdilər. Müasir baxış yeniyetməliyi normal, sağlam inkişaf prosesi kimi təqdim edir. Hər yeniyetmənin bu zaman dilimində fiziki, idraki, emosional, sosial, dil, karyera və mənəvi sahələrdəki dəyişiklikləri isə mütləqdir. Yeniyetmə bu dövrdə göstərilən alt mərhələlərdən keçir: erkən (12 - 14 yaş), orta (15 - 17 yaş) və son (18 - 21 yaş).

1. Erkən yeniyetməlik dövrü (12 - 14 yaş)

Bu mərhələdə həm oğlanlar, həm də qızlar hormonal dəyişikliklərdən qaynaqlanan yetkinlik dövrünü yaşayırlar, ancaq qızlarda bu yetkinlik orta hesabla oğlanlardan 2 il əvvəl başlayır. Hər iki cins üçün ümumi dəyişikliklər yetkinlik dövründə boy və çəkinin artması, çoxalma üçün lazım olan orqanların yetkinliyi və görünən fiziki dəyişikliklər ilə nəticələnən inkişaf prosesini

əhatə edir. Yeniyetmələrdə valideyndən asılılıq azalır, onlar valideynləri ilə az, dostları ilə çox vaxt keçirməyə üstünlük verirlər.

2. Orta yeniyetməlik dövrü (15 - 17 yaş)

Qızlar adətən tam fiziki inkişafı tamamlamışdır, oğlanlar isə fiziki böyümələrini bitirməyə yaxındır. Kişilərdə əzələ kütləsi artdıqca bədən məmnuniyyəti də artır. Ancaq bir çox yeniyetmə qız artım səbəbiylə bədənlərindən və çəkilərindən narazı qalır. Yeniyetmələr kim olduqlarını və nə etməli olduqlarını düşünməyə başlayırlar. Bu dövrdə valideynlər yeniyetmələrin müstəqilliyinə müdaxilə edirlər. Yeniyetmələr valideynlərinin qayda-qanunları, inanc sistemləri və mədəniyyət ənənələrinə qarşı çıxırlar. Orta dövr yeniyetmələrdə daha güclü mənlilik hissi inkişaf edir.

3. Son yeniyetməlik dövrü (18 - 21 yaş)

Təhsil, iş, ailə rolu və şəxsi əlaqələr ilə bağlı münasibətlərdə şəxsiyyət özünü təsdiqləməyə davam edir. Yeniyetmələr valideynlər ilə münasibətləri dəyişdirdikləri üçün onlar arasında qarşıdurmalar azalmağa meyllidir [6].

Yeniyetmələrdəki ən böyük dəyişikliklərdən biri də sürətli inkişafdır. Yeniyetmə 3-5 il müddətində antropometrik dəyərlərə çatır. Böyümə və inkişaf yeniyetmələrdə nəzərəcarpacaq dərəcədə sürətlənir və 11-16 yaş arasında başlayan, 2-3 il davam edən böyümə sıçrayışına “böyümə hücumu” (*pubertal grow spurt*) deyilir. Boy uzunluğunun 20-25 %-i yeniyetməlik dövründə qazanılır. Qızlarda ortalama 23-28 sm, oğlanlarda 26-28 sm boy artması müşahidə olunur. Yeniyetmələrdə çəki artması boyun ən sürətlə uzandığı dövrdən 6 ay sonra özünü göstərir. Çəki isə ortalama 20 kq artır [5]. Mənəvi inkişaf dəyərlər sisteminin və etik davranışın inkişafına istinad edir. Yeniyetmələrin idraki inkişafı, qismən əxlaqi inkişaf, mülahizə, dürüstlük və mühakimə onların davranışlarına zəmin yaradır. Bu davranışlara kömək, könüllülük, başqalarına qayğı göstərmək və s. misal göstərmə bilirik [7].

Psixoseksual inkişaf - *Ziqmund Freyd* tərəfindən təklif olunan psixanalitik nəzəriyyənin əsas komponenti və mərkəzi oxu şəxsiyyətin inkişafı cinsi impulsların inkişafına bərabərdir. Oğlan və qızların cinsi inkişafı onların ümumi inkişafının mühüm cəhətini təşkil edir və onlar doğulduğu gündən başlayaraq fasiləsiz sürətdə davam edir. Lakin o, uzun müddət spesifik xarakter daşmır. Cinsi həvəs ancaq müəyyən yaş dövründən etibarən fəallaşır. Bunu nəzərə alaraq, oğlan və qızların cinsi inkişafı prosesini şərti olaraq iki əsas dövrə bölmək olar. Birinci dövr yeni doğulmuş uşaq yaşından başlayaraq məktəbəqədər yaş, eləcə də müəyyən mənada kiçik məktəbli yaş dövrünü əhatə edir. Bir çox müəlliflər bu dövrü uşaqlıq və ya infantilizm, yaxud neytral uşaqlıq dövrü adlandırırlar. 7 yaşına qədər cinsi yetişkənlik baxımından oğlan və qızların fiziki inkişafında əsaslı fərq nəzərə carpmır. Lakin birinci dövr neytral xarakter daşısa da, uşaqların psixoseksual inkişafının qız və oğlan kimi formalaşması prosesinin xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün onun fərqləndirilməsi zəruridir. Çox maraqlıdır ki, birinci dövrdə uşaqların oğlan və qız kimi formalaşmaları, başqa sözlə qız və oğlan rollarını mənimsəmələri mahiyyət etibarilə sosial xarakter daşıyır, ətrafdakı adamların onlara qız və oğlan kimi münasibət bəsləməsi, rəftar etməsi ilə bağlıdır. İkinci dövrdən etibarən isə cinsi yetişmə sürətlənir, yeni xarakter kəsb edir və nisbətən qısa müddət ərzində uşaq orqanizmi cinsi cəhətdən yetkinləşməyə başlayır. İkinci dövr ümumi şəkildə cinsi yetişmə dövrü adlanır. Bu dövr *pubertat* yaş dövrü də adlanır: *pubertat* latınca “*rubertas*” və ya “*rubertatis*” sözündən olub, *pubert* hərfi mənada “nərin tük” deməkdir. Geniş mənada *pubert* dedikdə cinsi yetişmə dövründə ikinci cinsi əlamətlərin əmələ gəlməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan “*pubertat yaş*” termini “cinsi yetişmə” termininin sinonimi kimi işlənir [1].

Yeniyetməlik dövrünü, bu dövrdə baş verən dəyişiklikləri, orqanizmin inkişafını araşdıran bir sıra nəzəriyyələr, tədqiqatlar vardır.

1. Özünü təkrarlama nəzəriyyəsi: *Q.Stanli Hal*

Q.S.Hal (1844-1924) yeniyetmə psixologiyasının atası olaraq tanınır. *C.Darvin*-in təkamül nəzəriyyəsidəki fikirlərindən yola çıxaraq yeniyetmə inkişafı barəsində psixoloji nəzəriyyə yaratmışdır. Hər bir insanın yaşadığı dövrdəki inkişafı, növün təkamül prosesində inkişafının təkrarıdır, bu hal yeniyetməliyə də aiddir. Yeniyetməlik dövründə isə insan sosial məsuliyyətləri və hüquqları ilə mədəni irqin üzvü olaraq “yenidən doğulur”. *Hall* yeniyetməlikdə şiddətli ruh halı dəyişiklikləri olduğunu qeyd etmişdir. *Hall* sadəcə Amerika mədəniyyətinə baxdığı və bu mədəniyyətdəki fərdlərin çoxu eyni formada inkişaf etdiyi üçün, bu oxşarlığın genlərə görə olduğuna dair səhv fikir irəli sürmüşdür.

2. Psixoanalitik nəzəriyyə: *Ziqmund Freyd, Anna Freyd*

Psixoanalitik nəzəriyyə insanın uşaqlıq dövrünü əsas götürərək, yeniyetməlik dövrünə ikinci dərəcədə əhəmiyyət vermişdir. Klassik psixoanalitik nəzəriyyə uşaqlığın yetkinlərin xarakterində oynadığı rolu xüsusilə vurğulayır. Yeniyetmənin bu dövrdəki ən əhəmiyyətli söylərindən biri də cəmiyyətin təsdiqlədiyi dəyərlərə uyğun xarakter formalaşdırmaqdır. Psixoanalitik nəzəriyyəyə görə yeniyetməlik qısamüddətli rol qərarlılığı dövrüdür. Müxtəlif rollar, düşüncələr, ideallar və dəyərlər yoxlanılır, mənimsənir, sonra tərk edilir və yeniləri axtarılır. *Anna Freyd* erkən uşaqlıqda qazanılan təcrübələrin yeniyetməlikdən çox yetkin insanın şəxsiyyətində böyük rol oynadığına inanmaqla birlikdə, yeniyetməliyin bəzi uyğunluq söyləri ilə keçirilən dövr olduğunu düşünür. *A.Freyd* də *Hall* kimi yeniyetməliyi fırtına və stres dövrü olaraq göstərmişdir.

3. Antropoloji yanaşma: *M.Mid, R.Benedikt*

M.Mid-in etdiyi tədqiqatlar nəticəsində yeniyetməlikdə yaşanan “fırtına və stres”in universal problem olmadığından söz edərək, bu sahədə xaos yaratmışdır. *Mid* apardığı tədqiqatda Somalili qızların yeniyetməlik dövrünü problemsiz keçirdiklərini müşahidə etmiş, bu nəticəni, Somalidə cinsiyyətlə bağlı tabuların olmaması ilə əlaqələndirmişdir. Digər tərəfdən, yeniyetməlik dövrünü stresli keçirən Amerikalı yeniyetmələrin vəziyyətini cəmiyyətin onlardan seksuallıqdan uzaq durmalarını gözləməsi kimi açıqlamışdır. Çünki, *Mid*-in fikrincə yeniyetmələrdə oyanan seksuallıq hissləri cəmiyyət qayda-qanunları ilə toqquşduqda stres formalaşır. *R.Benedikt* də fərdin davranışlarının böyüdükləri mühitdən asılı olduğunu təsdiqləmişdir. *Benedikt* müəyyən yeniyetməlik davranış və problemlərinin mədəniyyətdən mədəniyyətə fərqlilik göstərdiyini vurğulamışdır.

4. Şəxsiyyətlərarası nəzəriyyə: *H.S.Sullivan*

Sullivan şəxsiyyətlərarası ehtiyacların ödənilməsi gerçəkliyi üzərində duraraq yaxınlıq, sevgi, güvən, bərabər münasibət kimi ehtiyac qaydalarını müəyyən etmişdir. *Sullivan*-a görə narahatlığın formalaşmasında şəxsiyyətlərarası münasibətlər təsirlidir. Narahatlıq insanın çağlıq dövründə ortaya çıxır. *Sullivan*-a görə yeniyetməlik cəhənnəmdir. Bunun səbəbini isə o, mədəni quruluşun yeniyetməlikdəki cinsi marağın qarşı cinsə yönəlməsi mövzusunda yeniyetmələri kifayət qədər hazırlamamasında görürdü.

5. Psixososial inkişaf nəzəriyyəsi: *R.Haviqast*

Psixososial inkişaf nəzəriyyəsi 1950-ci və 1960-cı illərdə yeni nəzəriyyə olaraq yaranmışdır. Çikaqo Universitetində sosioloq olan *R.Haviqast* bu nəzəriyyənin vacib təmsilçisi olmuşdur. O, həyatın hər mərhələsində fərdin ehtiyacları ilə cəmiyyətin hədəfləri arasında duran müəyyən inkişaf tapşırıqları olduğunu demişdir. Bu tapşırıqları fərdin həyatda uğurlu ola bilməsi üçün lazım olan bacarıq, məlumat və nüfuz olaraq müəyyən etmişdir [4].

Yeniyetməlik illərində uşaqlarda əvvəlki illərdə müşahidə edilməyən davranış və münasibətlərdə yeni xüsusiyyətlər özünü göstərməyə başlayır. Yeniyetmə yaşlarında şəxsiyyətin strukturunda ən əhəmiyyətli dəyişikliklərdən biri yeniyetmənin özünüdərk etmə inkişafında keyfiyyətli irəliləyişdir. Yeniyetmə artıq özünü uşaq kimi görmür, böyüklər və ətrafdakılar ona

kiçik uşaq kimi deyil, yetkin kimi davranmalıdırlar. Psixoloji ədəbiyyatda yeniyetmənin özünüdərkində yaranan bu spesifik törəməsi “qocalıq” hissi adlanır. Bədii, tarixi əsərlərdən və yaşlı nəslin xatirələrindən məlumdur ki, II Dünya müharibəsi (1941-1945) illərində yeniyetmələr həddən çox tez “yaşlılaşmışlar”. Çünki, tələb olunan yaşdan çox tez zavod və kolxozlarda işləməli, evdəkilərə yaxından kömək etməli olurdular. Deməli yeniyetmə yaşlılarla çiyin-çiyinə çalışdıqda o, nəinki obyektiv cəhətdən, həm də psixoloji baxımdan özünün yaşlaşdığını hiss edir.

Yeniyetmələrdə yaşlılıq hissi uşaqlar üçün mövcud normalardan və qaydalardan böyüklər üçün norma və qaydaların qəbul edilməsinə keçid nəticəsində inkişaf edir. Bir çox yeniyetmələrin yaşlanmağa meyli ilk növbədə özünü öz gözlərində və başqalarının gözündə “köhnə” təsəvvür etmək istəyi ilə bağlıdır. Yeniyetmə düşünür ki, əgər o, böyüklər kimi görünə, onda müəyyən hüquq və imtiyazlara sahib olacaqdır. Yeniyetmə üçün kişi və ya qadının xarici əlamətlərinə sahib olmaq yetkinlərin dünyasına qoşulmaq, bütün yaşlarını göstərmək və onu qiymətləndirmək kimi bir şeydir. Məsələn, siqaret çəkən yeniyetmə, özünü və başqalarının gözündə böyük olduğunu düşünür və ya kosmetikadan istifadə edən qız daha yetkin qadın kimi davranır.

Yeniyetməyə “balaca uşaq kimi” qəyyumluq etdikdə, addımbaşı onun hərəkətlərini izlədikdə, nəzarət etdikdə, verilmiş tapşırığı yerinə yetirmədiyi üçün danladıqda, qeyd-şərtsiz yetkinlərə tabe olmağı tələb etdikdə, onun rəy və marağı ilə hesablaşmadıqda o, böyüklərdən inciyir və onlara öz etirazını bildirir. Yeniyetmədən “Mən özüm bilərəm, nə vaxt nəyi etmək lazımdır?”, “Kiminlə dostluq etmək mənim öz şəxsi işimdir”, “Mənim işimə qarışmayın” və bu qəbildən olan sözləri tez-tez eşitmək olar.

Yeniyetmə fiziki qüvvəni yüksək qiymətləndirir. Bədəncə qüvvətli olan yeniyetmələr xüsusi hörmətə malik olurlar. Bəzən yeniyetmələr sinifdə qüvvətliklik üzrə bölgü aparır, “ən güclü olanlara”, “ən zəif olanlar” sırası düzəldirlər. Yeniyetmələr qorxaqlığa qarşı çox barışmaz olurlar. Öz cəsarətliliklərini nümayiş etdirmək üçün onlar böyük riskə gedir, bəzən həyatlarını belə təhlükə altına qoyurlar. Yoldaşları arasında hörmət qazanmaq, onları təəccübləndirmək məqsədilə yeniyetmə həmişə özü haqqında şişirdilmiş tərzdə danışır. Yeniyetməlik dövründə nəzərə çarpan mühüm xüsusiyyətlərdən biri də ünsiyyət fəaliyyətinin genişlənməsi, yoldaşları, həmyaşıdları ilə daha çox qarşılıqlı münasibətə səy göstərməsidir. Yeniyetmələrdə “oğlan - qız” münasibətləridə formalaşır, onlar bir-birilə maraqlanır, bir-birinin xoşuna gəlməyə cəhd edirlər [2].

Yeniyetmənin əsas fəaliyyət növlərindən biri olan təlim onun psixi inkişafına və şəxsiyyətinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Təlim prosesində onların yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması zəruridir. İlk növbədə “yaş” anlayışının izahı diqqəti cəlb edir.

1) Ağıl yaşı - 4-16 yaş arası uşaqlarda bunu təyin etmək üçün *Veksler* testindən istifadə edilir. Düsturu: $\frac{\text{Əqli yaş (ƏY)}}{\text{Xronoloji yaş (XY)}} \times 100 = \text{İQ (intellektin keyfiyyəti)}$

2) Sosial yaş - insanın cəmiyyətə uyğunlaşa bilmə səviyyəsinə əsasən müəyyən edilir. SQ kimi işarələnir.

3) Emosional yaş - emosiyaların idarə olunması, ifadə olunması səviyyəsinə əsasən müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əzimli Q.E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Ali məktəblər üçün tədris materialı. Bakı, 2006. 526 s.

2. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası: ali pedaqoji məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 2002. 387 s.
3. Vəliyev M.V., Mustafayev A.M., Vahidov F.Q. İnkişaf və yaş psixologiyası: universitetlərin psixologiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Elm, 2015. 296 s.
4. Dinçel E. Ergenlik dönemi gelişimsel ödevleri ve psikolojik problemler / T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji (uygulamalı psikoloji) anabilim dalı / Yüksek lisans tezi / Ankara, 2006. 173 s.
5. Parlaz E., Tekgöl N., Karademirci E., Ergenlik dönemi: Fiziksel büyüme, Psikolojik ve Sosyal gelişim süreci / Öngel / Cilt: 3; Sayı: 4; s. 10-18
6. Bradley T. Erford, Loyola University Maryland and Jacqueline Mayorga, Graduate Student, Loyola University Maryland, "Developmental Characteristics of Teens", American Counseling Association, 6101 Stevenson Avenue, Suite 600, Alexandria, VA 22304, ph: 703-823-9800.
7. Eisenberg, N., Carlo, G. Murphy, B., & Van Court, P. (1995). Prosocial behavior in late adolescence: A longitudinal study. Child Development, 66, 1179-1197.
8. Steinberg, L. Age of opportunity: Lessons from the new science of adolescence. Boston, MA: Houghton Mifflin Harcourt, 2014, 342 p.

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Hüseynova Gülnarə, Əhmədova Aişə

XÜLASƏ

Bu məqalədə, ümumilikdə, yeniyetməlik yaş dövrü və onun xüsusiyyətləri, bu dövrdə baş verən fiziki, psixoseksual dəyişikliklər, yeniyetməlik yaş dövrü ilə bağlı əsas nəzəriyyələr, yeniyetməlik dövrünün psixi xarakteristikası ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Bu yaş dövründə yeniyetmələrin xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilmiş, onların psixi xarakteristikasında görülən dəyişikliklərlə bağlı ətraf mühitə qarşı davranışı analiz edilmişdir. Yeniyetmələrlə münasibətdə qarşıdurmalar və kompromislərin yaranmaması üçün valideynlərə və böyüklərə təklif və tövsiyələr verilmişdir.

ОБЗОР ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

Гусейнова Гюльнара, Ахмедова Аиша

АННОТАЦИЯ

В данной статье в целом детально изучен период подросткового возраста и его особенности, физические, психосексуальные изменения, происходящие в этот период, основные теории, относящиеся к подростковому возрасту, психические особенности периода отрочества. Уточнены характеристики подростков этого возраста, проанализировано их поведение по отношению к окружающей среде в связи с изменением их психических характеристик. Предложения и рекомендации были даны родителям и взрослым, чтобы избежать конфликтов и компромиссов в отношениях с подростками.

AN OVERVIEW OF ADOLESCENCE

Huseynova Gulnara, Ahmadova Aisha

SUMMARY

In this article, in general, the period of adolescence and its features, physical, psychosexual changes that occur during this period, basic theories related to adolescence, mental characteristics of the period of adolescence have been studied in detail. The characteristics of adolescents at this age were clarified, and their behavior towards the environment in relation to changes in their mental characteristics was analyzed. Suggestions and recommendations were given to parents and adults to avoid conflicts and compromises in dealing with adolescents.

AİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN PSIXOLOJİ MAHIYYƏTİ

Paşayeva Aysən İntiqam qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aysenpasayeva2@gmail.com

Açar sözlər: ailə, ailədaxili münasibətlər, nuklear ailə, natamam ailə, kinflikt, mürəkkəb ailə

Ключевые слова: семья, семейные отношения, ядерная семья, неполная семья, конфликт, сложная семья

Key words: a family, family relations, a nuclear family, an imcomplete family, conflict, a complex family

Ailə cəmiyyətin əsas özəyi və nüvəsidir. Ailə bəşər cəmiyyəti ilə meydana gələn sosial bir qurumdur. Bir çox sosial qurum kimi ailə də insanlıq tarixi boyunca önəmli dəyişikliklər keçirmişdir. Quruluşunda, tipində, ölçülərində və funksiyalarında önəmli dəyişmələr olmuşdur. Geniş ailə daralmış, nuklear ailəyə çevrilmişdir. Təhsil, yönləndirmə, istiqamətləndirmə, peşəyönümü kimi bəzi sahələrdəki funksiyalarını başqa sosial qurumlara təhvil vermişdir. Lakin uşaq dünyaya gətirmə, böyütmə, yetişdirmə, sevgi, əxlaqi tərbiyə, sosiallaşdırma və şəxsi inkişaf kimi funksiyalarını hələ də davam etdirməkdədir. Qısaca, ailənin insan nəslinin qorunması və davamını təmin etmə kimi öz əsas ixtisasını heç bir dönmədə və cəmiyyətdə itirmədiyi, əksinə artırdığı özünü göstərir.

Sosial dəyişikliklərin sürətlə yaşandığı dövrümüzdə insanların ruh sağlamlığı və xoşbəxtliyi ailənin varlığını qorumağa bağlıdır. İnsan münasibətlərinin qazanıldığı və davam etdirildiyi xoşbəxtlik anlayışının ilk halqası ailədir. Cəmiyyətin fundamental özəyi olan ailə sosial dəyərlər, adət-ənənə və qanunların proqnozlaşdırdığı şəkildə qadın və kişinin həyatlarını birləşdirərək yaratdıqları universal və sosial bir qurum olaraq ifadə edilir. Ailə içində insan nəslinin davamlılığının təmin edildiyi, cəmiyyətə hazırlanma müddətinin ilk cərəyan etdiyi, ər-arvad və uşaq arasında bəlli ölçüdə içdən, səmimi, güvən, inamverici münasibətlərin qurulduğu və iqtisadi hadisələrin baş verdiyi bir qurumdur. Müasir dünyada ailənin üç müxtəlif növü daha geniş yayılmışdır:

1. Ər və arvad cütünü – övlad və övladsız (nuklear ailə)
2. Valideynlərdən biri övladları ilə (natamam nuklear ailə)
3. Ər və arvad cütünü övlad və ya övladsız, ər və arvad valideynləri və başqa qohumları ilə (mürəkkəb ailə).

Cəmiyyətin sosial quruluşunda ailə ən mühüm yeri tutur. Ailə cəmiyyətin ilkin özəyi, sosial institut və kiçik qrupdur. Ailənin fundamenti nikahdır. Nikah sevgi və inama əsaslandıqda daha güclü olub lakin araşdırmalar göstərir ki, insanların təxminən 30% -i bir-birini sevmədən nikaha daxil olurlar. Nikahın halhazırkı forması müəyyən dövr ərzində formalaşmış indiki halını almışdır. Bəşər cəmiyyəti inkişaf etdikcə nikah da öz formasını dəyişmişdir. Nikahın aşağıdakı növləri var:

1. Qrup nikahı - əsasən ibtidai icma quruluşu üçün səciyyəvidir.
2. Poliqamiya – çoxarvadlılıq və ya çoxərillik. Əsasən indiki dövrdə inkişaf etməmiş cəmiyyətlər üçün səciyyəvidir. Burada da iki forma var: poliqiniya (bir ər və bir neçə qadın, ərəblərdə olduğu kimi), poliandriya (bir qadın və bir neçə kişi, Tibetdə bəzi nikahlar)
3. Monoqamiya – tək arvadlılıq və ya tək ərillik. Hal-hazırda bu tip nikahlar dünyada ən geniş yayılmış nikah formasıdır.

İnsanların cəmiyyətində qurduqları münasibətləri və gələcəkdəki sosial statuslarını aydınlaşdıracaq ən önəmli şeylərdən biri də ailə üzvləri ilə qurduqları qarşılıqlı təsir amilidir. Ailədə tərəf müqabilləri, valideynlərlə övladlar, hər iki tərəf müqabilinin nəsil şəcərəsini əhatə edən yaxın qohumlar arasında münasibətlər sisteminin ilkin, başlanğıc səviyyəsini əks etdirir [2,s.25]. Bu münasibətlər qurularkən diqqət mərkəzində saxlanması lazım olan prioritetlər qısaca ifadə ediləcək olarsa (1) hər insan dəyərlidir, (2) hər insan özü üçün seçim etmək və qərar almaq haqqına sahibdir, (3) qarşılıqlı anlayış və hörmət hər zaman keçərlidir, (4) hər insan özünə görə bir mənlilik və özünüanlama tərzidir və s.

Dəyərli bir ünsiyyət vasitəsi olaraq qəbul edilən sevgi ailə üzvləri arasında münasibətləri tənzimləyən önəmli bir ünsürdür. Sevmək və sevilmək hər insanın möhtac olduğu olduqca önəmli bir mənəvi qidadır. Psixoloqlar belə bir faktı müşahidə etmişlər ki, adətən ata-anasından və bacı-qardaşından uzun müddət uzaq düşən kiçik yaşlı uşaqlar çox vaxt fiziki və əqli cəhətdən normal inkişaf etmirlər. Tədqiqatçılar bu amili kiçik uşaqların yaxın adamlarla olan ünsiyyətə böyük və zəruri tələbatı ilə izah edirlər [3,s. 89]. Sevgi ilə bəzədilməyən bir münasibət boşuna bir əziyyətdir. Ailə üzvlərinin bir-birini anlaması aralarında quracaqları sevgi və qəbula əsaslanan ünsiyyətə bağlıdır. Ailə içində danışan da, dinləyən də bir-birlərini anlamağı qarşılarına məqsəd qoymalıdırlar. Ailə üzvləri özlərini rahatlıqla ifadə edə biləcəkləri bir mühit yaratmalıdırlar.

Ana-atanın qarşılıq gözləmədən hər şeyini tərəddüdsüz verdiyi varlıq uşaqdır. Uşaq dünyaya gəldikdə özünü ana-ata arasında qurulu olan münasibətlər halqası içində tapır, əşyaları insanlardan ayırma bacarığını qazandıqca gedərək genişlənən bu halqanın işində yeri alar. Uşaq bu qarşılıqlı təsir müddətinə təsir etdiyi kimi özü də bundan təsirlənir.[8] Qarşılıqlı münasibət sonunda uşaq yaxşı-pis, doğru-yalnış, gözəl-çirkin kimi dəyər mühakimələri ilə yanaşı müxtəlif bilikləri və vərdisləri qazanır. Demokratik cəmiyyətlərdə ailədə şəxsə verilən dəyər artmışdır. Ailə şəxsin təbii və sosial çevrəsini tanıyıb yaralanmasını və özünü yetişdirməsini təmin edir. Ailə verdiyi əsas tərbiyə ilə şəxsi intellektual, emosional və fiziki tərəflərdən inkişaf etdirir. Şəxsin ehtiyaclarına uyğun bir mühit yaradır. Ona bilik, bacarıq, vərdiş və davranış qazandırır. Şəxs ailədə aldığı tərbiyə ilə cəmiyyətə yararlı vəziyyətə gəlir, hər hansı bir peşəyə yönəlir, sosial status qazanır, gəlir əldə edir və özünü aktuallaşdırır.

Bəzən valideynlər bilavasitə uşağın tərbiyəsi ilə məşğul olmaqdan özünəməxsus şəkildə imtina edirlər. Uşağın tərbiyəsi kiçik yaşlarında dayələrə, bağça tərbiyəçilərinə tapşırılır. O, tədricən böyüdükdə isə tərbiyəçi vəzifəsini məktəbdə müəllimlər, pedaqoqlar, ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üzrə ixtisaslaşan peşəkar tərbiyəçilər əvəz edirlər [4,s. 91]. Qeyd etdiyimiz kimi onun hər bir cəhətdən təmin olunması ilkin olaraq ailə ilə bağlıdır. Ailə daxilindəki istənilən münasibət uşağın gələcək inkişafına, onun şəxsiyyətinin formalaşmasına, dəyərlər sisteminin yaranmasına, təhsil həyatına yüksək dərəcədə təsir göstərir. Unutmaq olmaz ki, hər bir uşaq fərddir və hər bir uşağa fərdi yanaşmaq, düzgün münasibət bəsləmək lazımdır. Çox tərbiyəli, sosial nüfuzu yüksək olan ailədən həm cinayətkar, həm də mənəvi cəhətdən sağlam şəxs çıxıb bilər. Bu yerdə valideynlərin üzərinə çox böyük iş və yük düşür. Həm ana-ata, həm də ər-arvad kimi tərəflər öz rollarını və üsullarına düşən məsuliyyəti tam yerinə yetirməlidirlər ki, böyütdükləri övlad onların gələcək layiqli davamçısı ola bilsin. Ailədəki xoşagəlməz münasibət, soyuqluq, məsuliyyətsizlik, laqeydlik kimi hallar mütləq gələcəkdə uşaqda özünü hərtərəfli biruzə verə bilər. Atalar demişkən *“Uşaq evin güzgülüdür”*. Uşaq göz açdığı gündən ailədə hansı rəftarı və tərbiyəni görürsə o da valideynlərinə və ətrafındakı insanlara qarşı həmin münasibəti göstərir. Ailədəki əlaqələr uşağın həm təhsilinə, həm akademik nailiyyətlərinə təsirsiz ötüşmür. Uşaqların təhsilində və sosiallaşmalarında ailə, məktəb və cəmiyyət 3 əsas böyük komponentdir.

Artıq dövr dəyişdikcə müasir zamanda nikahların da formaları getdikcə dəyişir. Məsələn, müasir dövrdə eyni cinsdən olan kişilər və qadınlar öz cinslərindən olan şəxslərlə nikaha girirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra Avropa dövlətlərində: Almaniya, Fransa, Danimarka, Böyük Britaniya, Avstriya, Çexiya, Hollandiya kimi ölkələrdə belə nikah forması dövlət tərəfindən rəsmi olaraq qəbul edilmişdir. Bundan başqa son zamanlarda nikahsız ailələrin sayı da getdikcə artmaqdadır. Bu da ailə-nikah münasibətlərində yeni bir tendensiyanın əsasını qoymuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu cür ailələr hüquqi əsasla malik deyillər və bu tip ailələr sevgi və qarşılıqlı hörmət səsində qurulurlar.

Statistikalar göstərir ki, indi nikahdan kənar dünyaya gələn uşaqların sayı da təxminən iki dəfə artmışdır. Bu 1990-cı ildə doğulanların 4,7 %-ni təşkil edirdisə, 1999-cü ildə isə 8,2 %-ni təşkil etmişdir.

Azərbaycanda əhalinin ənənəvi demoqrafik strukturunun pozulması, həm ölkədaxili, həm də ölkəxarici miqrasiyanın geniş vüsət alması ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu əhalinin demoqrafik strukturunda bir sıra yeniliklərlə, məsələn, əcnəbilərlə, xarici ölkələrin vətəndaşları ilə ailə quran azərbaycanlı qadınların və kişilərin sayının nəzərəcarpacaq dərəcədə artması ilə müşayiət olunur. Bu, sosial-psixoloji yanaşma baxımından aktual məsələlərdən biri hesab edilir. Belə ki, qarışıq nigahlar bütün dünyada getdikcə daha geniş vüsət almaqdadır və müxtəlif irqlərin, dinlərin, etnosların nümayəndələri arasında belə nigahlara getdikcə daha çox rast gəlinir. Belə ailələrdə valideyn-övlad münasibətləri, tərəf müqabilləri arasında münasibətlərin sosial-psixoloji xarakteri, qarşılıqlı uyğunlaşma və bu tipli ailənin sosiomədəni mühiti tədqiqat obyektini kimi böyük aktualıq kəsb edir [5,s.44].

Evliliyin hər cür problemdən uzad olduğunu düşünmək düzgün olmaz. Mütləq ki, özünə xas problemlər ola bilər. Bu problemlərin qarşısında ailə üzvlərinin göstərdikləri dözümlü və daşdıqları məsuliyyətdir. Beləliklə aydın olur ki, ailəni bütöv saxlayan yenə də ailə üzvləridir. Müxtəlif səbəblərlə bir dəyişim periodu içində olan bir ailənin varlığını qorumaq və ailə içi münasibətlərin sağlam bir tərzdə davam etdirilməsi üçün ailə üzvlərinin psixoloji dəstək verən qurumların, terapevtlərin xidmətlərindən istifadəsi təklif olunur. Maddi-məişət problemləri ailənin yaşayış tərzini ilə bağlı meydana çıxan müxtəlif çətinlikləri özündə əks etdirir.

Yaşayış şəraitinin ağırlığı, tərəf müqabillərindən birinin ailə təsərrüfatını idarə etmək istəməməsi və ya bunu bacarmaması, maddi təminatın olmaması və digər müvafiq problemlər ailələrin dağılmasına səbəb olan mənfi amillərdən sayılır. Belə problemlərin davamlı xarakter alması ağır maddi-mənəvi sıxıntılar doğurur. Bu vəziyyət son nəticədə ailədə ciddi fikir ayrılığının və kəskin münaqişələrin yaranmasına, daxili və xarici təsirlər nəticəsində ailənin ciddi mövcudluq böhranı yaşanmasına səbəb olur. Bəziləri bu böhrandan çıxış yolu taparaq ailə həyatını öz sağlam məcrasına qaytarmağa nail olsa da, digərləri - öz həyat yoldaşından ayrılmağı üstün tuturlar [6,s.40]. Psixoloqlar xəyanətin laqeydlilik, inciklik və peşmançılıq hissini qüvvətləndirdiyini xüsusi vurğulayırlar. Bir qayda olaraq, ailədə xəyanətə uğrayanlar bundan gec-tez xəbər tutur və bu zaman dərin emosional-psixoloji sarsıntı, gərgin stress keçirirlər. İstər qadının, istərsə də kişinin xəyanəti ailədə dərin böhrana, qarşılıqlı inam hissəsinin itməsinə, ailənin dağılmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmasına səbəb olur.

Ailə dedikdə ağılımıza gələn ilk anlayışlar ana, ata və övlad olur. Ailəni ailə edən, isti yuvaya çevirən bu şəxslərin mövcudluğu yox, onlar arasındakı sevgi, şəfqət, emosional bağlılıq, dərin hörmət və qarşılıqlı etiqad və inamdır. Ailə daxilində sadalanan bu xüsusiyyətlər nə qədər güclü olarsa cəmiyyətdə ailə anlayışı da bir o qədər sağlam olar. Sağlam, möhkəm ailə müstəqil fikirli, azad düşüncəli, innovativ, özünəinamı, yararlı ideologiya və əqidəyə, yüksək mənəvi dəyərlərə malik vətəndaş-şəxslər yetişdirir. Ailənin sağlam olması onu quran iki şəxsin sosial, fizioloji, psixoloji, əxlaqi və estetik cəhətlərdən uyğunluq nümayiş etdirmələrindən asılıdır. Ailə

qurarkən tərəflərin qarşılıqlı razılığı, daşıyacları məsuliyyətin önəmini və ağırlığını bilmələri önəmli amillərdəndir. Ortaq fikirlərin, düşüncələrin, zövqlərin olduğu ailə daha sarsılmaz olur, qarşıya çıxan problemlərdə asanlıqla ortaqlıq məxrəcə gələ bilər və həlli yollarını asanlıqla tapa bilərlər.

Dinimizdə, müqəddəs kitabımızda da ailəyə yüksək qiymət verilmişdir. Hər daim onun toxunulmazlığı, aliliyi, ananın müqəddəsliyi, həyatıyoldaşlarının bir-birinə sdaqətinin önəmi, xüsusən qız övladlarına valideynin diqqət və qayğısının vacibliyi, övladların bərbərliyi, ailədə cinsi tərbiyə, valideyn-övlad münasibətlərinin mahiyyəti, onun düzgün qurulması haqqında tövsiyələr verilmişdir.

Ümumiyyətlə ailə cəmiyyətin ən əsas qurumlarından biri olduğu üçün hər bir alim, tədqiqatçı bu anlayışı müxtəlif cəhətlərdən araşdırmışdır. Ailədəki əlaqələrin əsasını qan qohumluğu Ötəşkil edir. Ana, ata, uşaq, bacı və qardaşlar arasındakı olan əlaqə bilavəsitə qanla bağlıdır. Sonradan evliliklə qurulan qohumluq əlaqəsi isə sosial əlaqələrə daxildir. Qurulan bu sosial əlaqələr şəxslər arasında məsuliyyətin, münasibətlərin, emosional halların yaranmasına gətirib çıxarır. Beləliklə deyə bilərik ki, qohumluq əlaqələri qan qohumluğu və sosial qohumluq (əlaqə) olmaqla iki yerə bölünür. Ailə quran şəxslərin bir-birilərinin valideynləri və qohumları ilə qurduqları münasibət onların evliliyini gücləndirir, onların özlərini tək hiss etməmələrinə gətirib çıxara bilər. Evlilik tək cəfər və arvad arasında deyil, eyni zamanda evliliyə qaynana, qaynata, baldız və.s daxil olan şəxslərdir. Evlilik vasitəsilə qurulan qohumluq əlaqələri mədəniyyətdən mədəniyyətə fərqlənir.

Qloballaşan dünya, ailənin iqtisadi cəhətdən zəifliyi, texnologiyanın inkişafı zəmnində virtual ünsiyyətin genişlənməsi, təhsil səviyyəsinin aşağı olması, işsizlik, xarakter uyuşmazlığı, sırf evlilik xatirinə evlənmək (ailəqurmaq) kimi səbəblər ailə anlayışının fundamentini zəiflədə onun məhvinə gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda tərəflərin bir-birilərinin valideynləri və qohumları ilə münasibətlərinin pozulması, konfliktlərin olması onlar arasında da böhrana, problemə, münasibətlərinin zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Bütövlükdə valideynlərin gənclərin ailə həyatına kobud müdaxiləsi çox zaman mənfi fəsadlarla müşayiət olunur. Bu müdaxilə mənfi kənar təsirlə tamamlanıqda ailənin mövcudluğu təhlükə qarşısında qalır. Bəzən gənc ailələrin "ayaq tutub" yeriyə bilməməsinin, başqa sözlə, həyatının ilkin sınaqlarından çıxmasının günahkarı məhz valideynlər olur [7,s.34]. Əsasən belə problemlərə evliliyin ilk illərində daha çox təsadüf olunur. Evlilik münasibətində tərəflər arasında problem yarada biləcək faktorlara aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

- Tərəflərdən birinin valideyninə çox bağlı olması
- Bir tərəfin bu evliliyə razılığı olmaması, gəlini (kürəkəni) qəbul etməməsi
- Ər- arvad arasında maddi problemlərin olması
- Tərəflərdən birinin evliliyə, yoldaşına qarşı məsuliyyətsiz yanaşması
- Valideynlərin evli şəxslərin hər bir işinə, probleminə qarışması və.s

Bu ünsürlərlə yanaşı ən çox təsadüf olunan evlilikdə gəlin-qaynana problemidir. Ananın xəttinin daha güclü olduğu ailələrdə ailəyə yeni bir qadının daxil olması həmin ailədəki ananın öz səlahiyyətlərini, söz haqqını itirməsi təsəvvürünü yaradır. Bu da ananın bir növ gəlini özünə rəqib görməsinə, bu minvalla yaranan problemlərə gətirib çıxarır. Belə hallarla yanaşı gəlinin anası ilə qaynanasını müqayisə etməsi, qaynanasına qərəzli münasibət göstərməsi də problem yaradan səbəblərdəndir.

Gəlin-qaynana arasında yaşanan mübahisələrdən bəziləri tez həll olsa da, əksərən belə hallar tərəflərin boşanmasına gətirib çıxara bilər. Hər iki qadının avtoritar davranış üslubunun mərkəzində eyni kişi nümayəndəsi dayandığına görə bu bir növ qadınlar arasında güc rəqabətinə çevrilir.

Qaynananın “*Onsuz da o elin qızıdır, ailəyə yad adamdır*”, “*Oğluma mənim kimi qulluq edə bilməz*”, gəlinin “*Qaynanam bizi ancaq ayırmağa çalışır*”, “*Ancaq bir an güdür ki, mənim səhvimi tapıb yoldaşıma desin*” kimi fikirləri həm ana-oğul, həm qaynana-gəlin, həm də ər-arvad arasında soyuq münasibətin, evdə xoşagəlməz auranın yaranmasına səbəb olur. Sözsüz ki, belə münaqişələr digər ailə üzvlərinə də təsirsiz ötüşmür. Yaranan fikir ayrılıqları dəhşətli mübahisələrə, şiddətə gətirib çıxara bilər.

Ailə yalnız yaxşı günün yoldaşlığı deyil, həm də çətin situasiyalarda, ağırlı vəziyyətlərdə bütöv ola bilmək, birlik göstərə bilməkdir. Çox təəssüflər olsun ki, müasir dövrümüzdə gənclərimizin əksəriyyəti ailə dəyərlərini qorumağı bacarmır, sadəcə problemlərdə destruktiv mövqedə durur, ailənin müqəddəsliyini və toxunulmazlığını tapdalaya bilirlər. Dərin böhranların, mübahisəli halların çox olmaması üçün ailə qurmadan əvvəl tərəflər bir-birlərinin xasiyyətlərinə yaxşı bələd olmalı, ailə məsuliyyətini tam daşıya biləcəklərindən əmin olmalıdırlar. Əks halda cəmiyyətdə uğursuz ailələrin sayı sürətlə artım göstərir.

Sağlam ailə sağlam cəmiyyətin özəyidir. Burada yalnız fiziki sağlamlıqdan söhbət getmir, onun mənəvi sağlamlığı nəzərdə tutulur. Ailədə demokratik idarəçiliyin olması, ana-ataya hörmət edilməsi və sayılması, valideynlər, eləcə də övladlar arasında fərq qoyulmaması, hər bir ailə üzvünə müstəqil şəxs kimi yanaşma, ailədaxili münasibət və ünsiyyətdə şəxsi ailədə passiv obyekt yox, aktiv subyekt kimi görmək sağlam ailənin əsas cəhətləri sayılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə. Psixologiya. Bakı, 2007, 650 s
2. Алешина Ю.Е. Удовлетворенность браком и межличностное восприятие в супружеских парах с различным стажем совместной жизни: Дис. ... канд. психол. наук. - М., 2006.
3. Василюк Ф.Е. Автобиография и личность // Наука и техника. - 2006. - №2.
4. Буянов М.И. В кабинете детского психиатра. - Киев: Здоровье, 2000.
5. Андреева Г.А. Социальная психология. - М.: Изд-во МГУ, 2006.
6. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. - М.: Изд-во Питер, 2008.
7. Варшава Б.Е., Выготский Л.С. Психологический словарь. - М.: Проспект, 2007
8. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/70285>
9. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1109902>
10. Canatan, K. (2011), “Aile Kavramının Tanımı”, Aile Sosyolojisi, Edt. K. Canatan/ E. Yıldırım, Açılım Kitap, İstanbul.

AİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN PSIXOLOJİ MAHİYYƏTİ

Ayşən Paşayeva

XÜLASƏ

Ailə cəmiyyətin strukturunda əsas fundamentdir. Bu məqalədə ailə və ailə münasibətlərinin psixoloji mahiyyəti, ailənin quruluşu, növü və nikahın formaları müzakirə olunmuşdur. Ailə münasibətlərinin həm onun üzvləri, həm də cəmiyyət həyatında bir sosial qurum kimi önəmi müzakirə edilir. Eyni zamanda ailə baş verən konflikt və böhran hallarının səbəbləri, ailə qurarkən tərəflərin mənəvi, emosional və psixoloji hazırlığı müzakirə olunur.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Айшан Пашаева

АННОТАЦИЯ

Семья - это основная основа устройства общества. В статье обсуждается психологическая сущность семьи и семейных отношений, структура семьи, ее виды и формы брака. Мы обсуждаем важность семейных отношений как социального института для членов семьи и общественной жизни. В то же время мы обсуждаем причины конфликтов и кризисных ситуаций в семье, моральную, эмоциональную и психологическую подготовку оппонентов.

PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF FAMILY RELATIONS

Ayshan Pashayeva

SUMMARY

Family is the main fundament of the structure of the society. In this article psychological essence of family and family relations, the sturcture of the family, its kinds and the forms of the marriage are discussed. We discuss the importance of the family relations as a social institution for the members of the family and for social life. At the same time we discuss the causes of the confilict and crisis cases within the family, the moral, emotional and psychological preparations of the opponents.

YENİYETMƏLİK YAŞ DÖVRÜNDƏ UŞAQLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Həbilova Xatimət Qurban qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
xati199800@gmail.com

Açar sözlər: yeniyetməlik yaş dövrü, şəxsiyyət, təlim, psixoloji xüsusiyyət.

Ключевые слова: переходной возраст подростка, личность, обучение, психологическая особенность.

Key words: adolescence, identity, training, psychological feature.

Yeniyetməlik yaşı 10-11 yaşdan 14-15 yaşa qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də həmyaşıdları ilə intim-şəxsi ünsiyyətin aparıcı fəaliyyətə çevrilməsidir. Həmçinin bu dövrdə aparıcı fəaliyyətlə yanaşı olaraq təlim, əmək fəaliyyəti, ictimai- təşkilati, idman, bədii fəaliyyət də mühüm yer tutur. Sadaladığımız ictimai-faydalı fəaliyyət növlərindən istifadə edildikcə, aktiv iştirak etdikcə yeniyetmələrdə sosial cəhətdən fəallaşma və əhəmiyyətli işlərdə şüurlu şəkildə iştirak etmək meyli baş qaldırır. Onlar müxtəlif qruplarda qəbul olunmuş qarşılıqlı münasibət normalarına uyğun ünsiyyət yaratmağı öyrənir, öz “mən”lərini qiymətləndirmək bacarığına yiyələnirlər.

Yeniyetməlik dövründə aşağıdakı bacarıqlar formalaşır:

- Bioloji yetkinləşmə;
- Şəxsi ünsiyyət;
- Özünüqiymətləndirmə tələbatı;
- Özünü başqaları ilə müqayisə etmə;
- Mənlik şüuru;
- Özünü dərk etmə;
- İctimai-əxlaqi münasibət normaları;
- Real və ideal “Mən”in formalaşması;
- Müstəqilliyini qoruyub saxlama refleksi;
- Ünsiyyət tələbatı [4].

Yeniyetmə dövrünü başqa yaş mərhələlərindən fərqləndirən bir sıra sosial-psixoloji xüsusiyyətlər vardır ki, onlara mütləq diqqət yetirmək lazımdır. Bunları belə qruplaşdırmaq olar:

1. Fiziki inkişafın çox sürətlə cərəyan etməsi prosesi (hətta bir çox hallarda bu dövrdə fiziki və əqli inkişaf arasında mütənəsiblik pozula bilər).

2. Cinsi yetkinlik və digər cinsə marağın təşəkkülü prosesi.

3. Özünü yaşlı adam kimi göstərmək cəhdi, yaşlılıq hissəsinin özünü bürüzə verməsi.

4. Mənlik şüurunun formalaşması, öz şəxsi “Mən”inin kəşfi, Mən”in başqaları tərəfindən kiçildilə biləcəyi ilə əlaqədar narahatlıq, yəni başqalarının onun heysiyyətinə toxunmalarından ehtiyat etmək.

5. Əxlaqi şüurun təşəkkülü, formalaşması, mövcud davranış normalarına özünəməxsus münasibətin yaranması.

6. Ünsiyyətə meylin güclənməsi, yəni qəlbinə yaxın yoldaş, dost tapmaq cəhdi (yeniyetmələrin müxtəlif insanlarla yaxınlıq etməsinin əsas motivi məhz öz ünsiyyət tələbatını ödəməklə bağlıdır) [3].

Bu xüsusiyyətlərin hamısı bütün yeniyetmələrdə həmahəng inkişaf etmir. Müxtəlif amillərin təsiri ilə burada başqa-başqa çalarlar özünü göstərir. Yeni, hər bir xüsusiyyət özünəməxsus yeni

tələbatın yaranmasına səbəb olur, həmin tələbatların ödənilməsi düzgün istiqamətləndirilmədikdə hüquq pozuntusu və hətta cinayət baş verə bilər.

Yeniyetməlik dövrünü “keçid”, “təhlükəli”, “dönüş” və s. dövrü də adlandırırlar. Həmin dövrdə oğlan və qızların fiziki və psixi inkişafında müxtəlif keyfiyyət dəyişmələri baş verir [1]. Görkəmli psixoloq K.Levinin fikrincə keçid yaşı olan yeniyetməlik dövründə mühüm proseslərdən biri onları istiqamətləndirən şəxsiyyətin həyatı aləminin, ünsiyyət sahəsinin, qrup mənsubluğu və insanların tiplərinin genişlənməsindən ibarətdir [5]. Burada həmçinin yeniyetmədə ünsiyyətə olan tələbatın meydana gəlməsi xüsusi olaraq vurğulanmalıdır. Əsasən ünsiyyət fəaliyyətinin obyektı yeniyetmənin həmyaşıdları olur. Həmyaşıdları ilə ünsiyyət prosesi zamanı yeniyetmə qarşılıqlı münasibətdə özünü göstərən ictimai-əxlaqi münasibət normalarını mənimsəyir, müxtəlif mövzular ətrafında yaşlılar və həmyaşıdları ilə fikir mübadiləsi edir və demək olar ki, asudə vaxtlarının 80 faizini həmin qruplarda keçirirlər.

Yeniyetmənin yoldaşları ilə ünsiyyəti getdikcə genişlənir və möhkəmlənir. Lakin ünsiyyətin pozulması halları baş verdikdə bu, yeniyetməyə böyük sarsıntı gətirir, eyni zamanda yoldaşlarının ona qarşı soyuq münasibət göstərməsi onun üçün ən ağır və dözülməz cəzaya çevrilir [2]. Bu vəziyyət uzun müddət davam edərsə yeniyetmə artıq məktəbdən kənarda özünə yeni yoldaş qrupları axtarır, müxtəlif küçə qruplarına qoşulur, bəzi hallarda isə yeniyetmədə qeyri-əxlaqi, təcavüzkar əlamətlər formalaşır, özündənrazılıq, lovğalıq kimi mənfi xüsusiyyətlər əmələ gəlir.

Yeniyetmələrin təlim fəaliyyətində də əvvəlki yaş dövrləri ilə müqayisədə bir çox fərqli xüsusiyyətlərə rast gəlirik. Bu xüsusiyyətlərdən ən önəmlisi də təlimdə şagirdin müstəqilliyinin inkişafı ilə bağlıdır. Yeniyetməlik dövründə müstəqillik onların həyatında ön plana keçdiyi üçün bəzən təlim fəaliyyəti ikinci plana keçir. Belə hallar müşahidə olunduqda valideynlər və müəllim yeniyetmənin bu münasibətinə müdaxilə etməli olurlar. Bu zaman da ciddi etirazlara məruz qalma halları müşahidə edilə bilər [6].

Yeniyetmələri xarakterizə edən əsas cəhətlərdən biri də onların fənlərə seçici münasibət göstərmələridir. Yeniyetmə gələcəkdə özünü hansı sahədə görürsə, əsasən həmin sahə ilə əlaqədar fənlərə daha çox maraq göstərir. Lakin bir vacib nüansı qeyd etmək lazımdır ki, dərş deyən müəllimin şəxsi keyfiyyətləri, onun yeniyetməyə münasibəti, yeniyetmənin aldığı qiymətlər onun bu və ya digər fənnə olan marağını artırma ya da azalda bilər [7].

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov S.İ., Həməzəyev M.Ə. Psixologiya - Bakı, 2007. Səh 493
2. Qədirov Ə.Ə. Yaş Psixologiyası - Bakı 2008. Səh 327
3. Bayramov.Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya – Bakı 2006.
4. Vəliyev M.V., Mustafayev A.M., İnkişaf və yaş psixologiyası Bakı 2016, Səh 156.
5. Немов. Р.С. Психология. В 3-х кн., кн.2-М., 1998
6. Кон. И.С. Психология старшеклассника. 1982
7. Выготский Л.С., Педагогический психология М.,1991 480с.

YENİYETMƏLİK YAŞ DÖVRÜNDƏ UŞAQLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Həbilova Xatimət

XÜLASƏ

Yeniyyətlik dövrü gənclik yaşına keçid dövrü olub, özünün praktik əhəmiyyəti, pədaqoji çətinlikləri və uşaq şəxsiyyətinin dinamikasında baş verən psixoloji dəyişiklikləri ilə nəzərdiqqəti cəlb edir. Həmçinin yeniyyətmanın həyat tərzi ilə, bu həyat tərzi qabaqlamış imkanları arasında açıq ziddiyyət meydana çıxmağa başlayır. Bu ziddiyyətlər vaxtında və doğru şəkildə aradan qaldırılsa yeniyyətlik dövrü də bir o qədər təlatümsüz keçər.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕТЕЙ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

Габиллова Хатимат

АННОТАЦИЯ

Подростковый возраст - период перехода к отрочеству, его практическое значение, педагогические трудности и психологические проявления в динамике личности ребенка привлекает внимание изменениями. Также при образе жизни подростка это существует явное противоречие между возможностями, которые предшествуют образу жизни начинается. Подростковый возраст, если эти противоречия устранены вовремя и правильно цикл проходит без каких-либо потрясений.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CHILDREN DURING ADOLESCENCE

Khabilova Khatimat

SUMMARY

Adolescence is a period of transition to adulthood, its practical significance involves pedagogical difficulties and psychological attention to the dynamics of the child's personality. There is also a clear contradiction between the adolescent's lifestyle and the ability to anticipate that lifestyle. If these contradictions are resolved in a timely and correct manner, the adolescence period will be just as complete.

ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ İDDİA SƏVİYYƏSİ

İsgəndərova Qumral İltifat qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
qumral.isgenderova@gmail.com

Açar sözlər: Özünüqiymətləndirmə, özünəhörmət, müvəffəqiyyət, şəxsiyyət, iddia səviyyəsi, “Mən” obrazı,

Ключевые слова: Самооценка, самоуважение, успех, личность, уровень претензии, образ «Я».

Key words: Self-esteem, self-respect, success, personality, claim level, self image.

Özünüqiymətləndirmə insanın şüurlu və ya şüursuz, dolayı və ya birbaşa özünə bədiyi dəyərdir. Özünüqiymətləndirmə ümumi bir hisdir. Həyatın müxtəlif sahələrində şəxsin özünə duyduğu hörmətin məcmusundan ibarətdir [10, səh. 12].

Özünüqiymətləndirmə insanın özünüdərk etməsi ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan insanın mənlilik şüurunun formalaşmasında özünüqiymətləndirmə xüsusi yer tutur. Özünüqiymətləndirmə, hər şeydən əvvəl, özünəsevmə, özünəhörmət, öz ləyaqətini saxlamaq və s. kimi hisslərlə çulğashır, yəni emosional qiymətlərə əsaslanır. Özünüqiymətləndirmə səviyyəsində qiymətverən və qiymətləndirilən eyni adam olduğuna, mən-mənə qiymət verdiyinə görə burada özünəsevmə, özünəhörmət, ləyaqət hissi özünə geniş yer edir. Ona görə də burada subyektiv amillərin təsiri qaçılmaz olur. Bu zaman insan hətta müəyyən obyektiv meyarlara əsaslanarsa belə özünüqiymətləndirmədə subyektiv amillər müəyyən yer tutmağa başlayır. Atalar sözlərinə nəzər salaq: “öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə tükü seçir”, “heç kəs öz ayrına turş deməz”. Bu o deməkdir ki, özünütərbiyənin səviyyəsi insanın özünə tənqidi yanaşib yanaşmamasından, insanın özünə qarşı tələbkərliliyinin olması və ya olmamasından bilavasitə asılıdır.

Özünüqiymətləndirmə güclü bir insani ehtiyacdır. Bu həyat prosesinə əhəmiyyətli bir töhfə verən əsas insani ehtiyacdır; normal və sağlam inkişaf üçün əvəzolunmazdır; yaşam dəyərinə malikdir [8, səh. 9].

Özünüqiymətləndirmə fərdin özünəhörmət hissini, öz dəyərini bilmək duyğusunun və “Mən” sferasına daxil olan bütün pozitiv münasibətlərin inkişaf səviyyəsini əks etdirir.

Fərdin öz dəyəri haqqında bildirdiyi şüurlu hökmlər, fikirlər özünüqiymətləndirməni formalaşdırır.

Beləliklə, o istənilən özünütəsvir və ifadə zamanı gizli və yaxud da açıq şəkildə öz əksini tapır [6, səh. 139].

Bir insanın özünü sevməsi duyğuları ilə, özünə inanması isə hərəkətləri ilə bağlıdır. Özünü sevmə və özünə inam özünüqiymətləndirməni dəstəkləyir və davam etdirir. Bu iki sahədə meydana gələn çatışmazlıqlar özünüqiymətləndirməni aşağı salır [10, səh. 44].

“Özünüqiymətləndirmə” anlayışının mürəkkəb struktura malik olmasını aydın surətdə dərk etmək üçün onunla çox yaxın olan bir anlayışın strukturuna diqqət etmək yerinə düşər. Belə ki, tədqiqatçılar, özünəmənasibətin mürəkkəb struktura və müxtəlif anlayışlarla ifadə edilən təzahürlərə malik olmasını qeyd edirlər. “Özünəmənasibətin” quruluşu barədə olan fikir və mülahizələrin təhlili ilə əlaqədar olaraq demək olar ki, həmin fenomenin məzmununu ifadə etmək üçün bir çox anlayışlardan istifadə olunması diqqəti cəlb edir: “özünəhörmət”, “özünüqəbuletmə”, “özünəməhəbbət”, “özünüqiymətləndirmə”, “özünəinam”, “özünügünahlan-

dırma” – özünəmunasibətin, yaxud onun ayrı-ayrı aspektlərini bildirmək üçün istifadə edilən anlayışların hələ tam olmayan siyahısı bu qədərdir” [7].

Özünüqiymətləndirmə mürəkkəb prosesdir: o, özünümüşahidə və özünütəhlil yolu ilə formalaşır. Bu zaman insan özünə adətən başqa adamların gözüylə baxır, bir qayda olaraq, özünü onlarla müqayisə edir. Psixoloji eksperimentlərdə bu cəhət həmişə aydın nəzərə çarpır. Müəyyən edilmiş eksperimental faktlara əsasən deyə bilərik ki, insanlar qiymətləndirmə zamanı özlərini kiminlə müqayisə edirlər. Başqa adam bu zaman bir növ etalon rolunu oynayır. Yaş artdıqca, insanın sərvət meylləri formalaşır, ideallarının xarakteri dəyişir və buna müvafiq olaraq onun etalonlar sistemi mürəkkəbləşir. Biz hər hansı bir adamın özünü necə qiymətləndirdiyini aydınlaşdırmaq üçün onun özünü hansı etalonla tutuşdurduğunu, özünə hansı etalona əsasən qiymət verdiyini bilməliyik. Bu yolla biz həm də onun “ideal mən”-inin məzmununu təhlil etmək imkanı əldə edirik. Çünki müvafiq etalonlar “ideal mən”də xüsusi yer tutur. Həyatı misallar da bunu sübut edir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında özünüqiymətləndirməyə böyük əhəmiyyət verən rus psixoloqu A.V.Petrovski qeyd etmişdir ki, artıq özü haqqında nə isə bilən insan başqa adama diqqət yetirir, özünü onunla müqayisə edir, həmin adamın da onun şəxsi keyfiyyətlərinə, əməllərinə, təzahürlərinə laqeyd qalmadığını hiss edir: bunların hamısı şəxsiyyətin özünə verdiyi qiymət meyarlarına daxil olur və onun mənlilik hissini müəyyən edir [4].

İnsan bu və ya digər tərzdə hərəkət edərkən ətrafdakı adamların, o cümlədən iş yoldaşlarının və dostlarının onu necə qiymətləndirəcəklərini nəzərə alır. Buna gözlənilən qiymətlər deyilir. Qrupun şəxsiyyətə verdiyi qiymətlərlə gözlənilən qiymətlər bir-biri ilə vəhdətdə olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz. Qrupun şəxsiyyətə verdiyi qiymət real qiymətdir.

Özünüqiymətləndirmə müxtəlif üsullarla öyrənilir. Məsələn, şagirdlərə özlərini sərbəst surətdə təsvir etmək təklif olunur, yaxud onlara müəyyən qiymətverici hökmlər yazılmış vərəqlər verilir: bu zaman şagirdlərə onların zahirı görkəmini və ya hissələrini ifadə edən vərəqləri qruplaşdırmaq təklif olunur. Şagirdlərin özlərini səciyyələndirməsini nəzərdə tutan müxtəlif özünüqiymətləndirmə şkalaları və əmsalları da məlumdur.

Psixoloji tədqiqatlar özünüqiymətləndirmənin üç səviyyəsini müəyyənləşdirmə imkanı vermişdir:

- 1) Adekvat özünüqiymətləndirmə
- 2) Qeyri-adekvat yuxarı özünüqiymətləndirmə
- 3) Qeyri-adekvat aşağı özünüqiymətləndirmə

Adekvat özünüqiymətləndirmə zamanı insan özünün bütün keyfiyyətlərini olduğu kimi, imkanlarına uyğun qeyd etməklə özünü düzgün qiymətləndirir. Deyək ki, onun qabiliyyəti “10”-a bərabərdir. O, özünə “10” qiymət verir.

V.Kvade, V.Trusov özünüqiymətləndirmənin müxtəlif tiplərinin indikatorları haqqında qeydlər aparmışlar. Onların fikrincə, adekvat özünüqiymətləndirmə şagirdlərin gələcək ixtisas seçiminə mühüm təsir edir [6, səh. 153].

Özünüqiymətləndirmə hissi aşağı olan şagirdlərdə peşə seçimi zamanı idarəedicilərin keyfiyyətlər tələb edən və rəqabətin yüksək olduğu ixtisasları seçmədiklərinin aydın şahidi olur. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların nəticələrinin göstəricilərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu tip insanlar, hətta qarşılarına sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirilmiş məqsədlər qoysa da ona nail olmaqda bir o qədər də iradi səy göstərmirlər. Aid olduqları qrupda liderlik keyfiyyətləri ilə fərqlənən insanlar adətən, yüksək özünəhərmət və özünəinam hissini olmasa da fərqlənirlər.

Yüksək özünüqiymətləndirmə həmyaşıdları ilə aşağı dərəcəli davranışı, aşağı özünüqiymətləndirmə isə aşağı psixoloji sabitlik yaradır.

Qeyri-adekvat yuxarı özünüqiymətləndirmə zamanı insan özünü onda olan keyfiyyətlərdən, imkanlardan yüksək qiymətləndirir. Bu cür özünüqiymətləndirmə adətən şişirdilmiş xarakter daşıyır, insanın özündən bədgümanlığı ilə nəticələnir. Ona görə də bu cür adamlar başqaları tərəfindən rəğbətlə qarşılanmırlar.

Qeyri-adekvat aşağı özünüqiymətləndirmə zamanı insan özünün keyfiyyətlərini, imkanlarını layiq olduğundan aşağı qiymətləndirir.

Aşağı özünüqiymətləndirmə valideynlərin uşaqda qəbul edilmiş davranış formalarını mənimsətmək cəhdləri ilə sıx bağlıdır. Bu, ona qarşı olan aşağıdakı tələblərdə özünü göstərir: sözbəxma, digər insanlara uyğunlaşma, gündəlik həyatda böyüklərdən asılılıq, həmyaşıdlarıyla münəqışəsiz davranış. Bu situasiyada uşaq inamsız olur, ətrafına etibar etmir, özünəməxsus şəxsi dəyər hissi çatışmır [6, səh. 148].

Qeyri-adekvat yuxarı və qeyri-adekvat aşağı özünüqiymətləndirmə eyni dərəcədə ziyanlıdır. Məsələn, öz imkanlarını qeyri-real yüksək qiymətləndirən şagird və tələbələrdə çox vaxt özünəarxayınçılıq hissi yaranır. Nəticədə də nəzərdə tutduqları məqsədlərinə nail ola bilmirlər. Öz imkanlarını qeyri-real aşağı qiymətləndirən şagird və ya tələbələrdə isə mümkün olacaq nailiyyətə çatmaq hissi və cəhdi olmur, nəticədə onlar mövcud imkanlarını təzahür etdirə bilmirlər. Ona görə də ən cüzi nailiyyətlə kifayətlənməli olurlar.

Əgər şagird özünə adekvat qiymət verirsə, onu daha da möhkəmləndirmək lazımdır. Şagirdin özünə qeyri-adekvat qiymətlər verməsini şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirmək və aradan qaldırmaq lazımdır. Ailənin tipi (uğurlu və ya uğursuz, tam-natamam, çoxuşaqlı-təkuşaqlı və s.), ailə münasibətlərinin xarakteri, tərbiyə üslubu (avtoritar və ya demokratik), sinif kollektivində şagirdin mövqeyi, onun fiziki və psixi inkişaf səviyyəsi – bunların hamısı özünüqiymətləndirməyə mühüm təsir göstərir və onun adekvatlıq dərəcəsini müəyyən edir.

Şagirdlərin özünüqiymətləndirməsinin xarakteri şəxsiyyətin bu və ya digər keyfiyyətlərinin formalaşmasını müəyyən edir. Məsələn, onun adekvatlıq səviyyəsi şagirdə özünəinam, özünütənqidin və ya artıq özünəinam, qeyri tənqidiliyin formalaşmasına əsas verir. Özünüqiymətləndirmənin xarakterinin, həmçinin tədris və ictimai aktivliklə əlaqəsi də müəyyən edilmişdir. Adekvat özünüqiymətləndirməyə sahib şagirdlər təhsildə daha yüksək göstəricilər əldə edirlər və onların ictimai və şəxsi statusları daha yüksək olur.

Adekvat özünüqiymətləndirməyə sahib şagirdlər daha geniş maraqlar sahəsinə malik olur, onların şəxsiyyətlərarası münasibətləri ünsiyyət prosesində digərlərinin və özünün dərkinə istiqamətlənmişdir [6].

Şəxsiyyətin özünüqiymətləndirməsinin adekvatlıq dərəcəsi onun nəinki özünə münasibətinin xarakteri, həm də tərbiyəlilik dərəcəsi barədə də fikir yürütməyə imkan verir. Buna görə də özünüqiymətləndirmənin mexanizmini açmaq, həmin prosesin dinamikasını izləmək şəxsiyyətin təşəkkül xüsusiyyətlərini aşkar etmək cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir şəxsin həmin prosesə yaxından bələd olması, daima öz üzərində işləməsi özünütəkmilləşdirməsi üçün zəruridir. Belə bir şəxsi təkmilləşmə getməsə, müasir ictimai həyatın, elmi və texniki tərəqqinin artan tələblərinə layiqincə cavab vermək mümkün olmazdı [3, səh. 28].

Özünüqiymətləndirmə şəxsiyyətin iddia səviyyəsi ilə də sıx bağlıdır. İddia səviyyəsi dedikdə bu və ya digər fəaliyyət zamanı şəxsiyyətin seçdiyi və qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrin çətinlik dərəcəsi ilə müəyyən olunan xarakteristikası nəzərdə tutulur. Başqa sözlə iddia səviyyəsi fərdin qarşısına qoyduğu məqsədin çətinlik dərəcəsi ilə müəyyən olunan şəxsiyyətin arzuolunan özünüqiymətləndirmə (məən obrazı) səviyyəsindən ibarətdir [5, səh. 183].

Ceyms ilk dəfə olaraq özünüqiymətləndirmədən bəhs edir. Göstərir ki, özünüqiymətləndirmə insanın davranışına, özünühörmətə, onun xeyirxahlığına, uğur qazanmasına kömək edir.

Bu formula şəxsiyyətin iyerarxiyasını, özünütəsdiq cəhdini, özünütəkmilləşdirməsini, uğur qazanmasını, xəstələnməsini və s. şərtləndirir.

Hələ XIX əsrin axırlarında özünüqiymətləndirmənin şəxsiyyətin iddia səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqədar olduğunu göstərən maraqlı faktlar müəyyən edilmişdi. 1890-cı ildə U.Cems həmin faktları aşağıdakı orijinal düsturla belə ifadə etmişdi:

$$\text{Özünüqiymətləndirmə} = \frac{\text{müvəffəqiyyət}}{\text{iddia}}$$

Düstura əsasən deyə bilərik ki, özünüqiymətləndirmənin səviyyəsi iki mühüm amilin, yəni müvəffəqiyyət və iddianın qarşılıqlı əlaqəsi ilə şərtlənir. Bu zaman belə bir sual ortaya çıxır. Bəs insanın özünü yüksək qiymətləndirməsi nədən asılıdır? Özünüqiymətləndirmə düsturunu bu baxımdan nəzərdən keçirsək aydın olar ki, insan özünü yüksək qiymətləndirmək üçün bir halda kəsrin surətini artırmalıdır, yəni səy göstərməli və müvəffəqiyyət əldə etməlidir, başqa halda isə kəsrin məxrəcini kiçiltməlidir, yəni iddia səviyyəsini aşağı salmalı və özünün ən kiçik müvəffəqiyyətini belə düzgün qiymətləndirməlidir [2, səh. 69].

XIX əsrin axırlarında özünüqiymətləndirmə ilə müvəffəqiyyət və iddia arasındakı asılılıq hələ eksperimental surətdə öyrənilməmişdi. U.Cems bu asılılığı intuitiv surətdə tapmış və onu ümumi şəkildə ifadə etmişdi. Psixologiyada bu problem eksperimental surətdə XX əsrin 30-cu illərində öyrənilməyə başlanılmışdır. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində əldə olunan faktları təhlil etmək, xüsusilə, adamların öz uğurlarına və uğursuzluqlarına münasibətlərini xarakterizə etmək üçün yeni termindən – iddia səviyyəsi terminindən istifadə olunmağa başlandı.

Bu sahədə aparılan tədqiqatlar əsasında iddia səviyyəsi anlayışı daha da dəqiqləşdirildi, iddia səviyyəsi ilə yanaşı gözləmə səviyyəsi də fərqləndirildi.

İddia səviyyəsi gözləmə səviyyəsi ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Lakin onları eyniləşdirmək olmaz.

Müasir təsəvvürlərə görə, gözləmə səviyyəsi insanın əldə etmək istədiyi nəticə (məqsəd) ilə müəyyən olunur. Halbuki iddia səviyyəsi insanın əldə etdiyi nəticəyə münasibətində ifadə olunur [1, səh. 232].

İnsan yerinə yetirəcəyi işin çətinlik dərəcəsini sərbəst şəkildə seçərkən özünüqiymətləndirməyə cəhd göstərməsi iki cür konfliktin yaranmasına səbəb olur: bir tərəfdən maksimum müvəffəqiyyət əldə etmək üçün iddianı artırmaq cəhdi, digər tərəfdən uğursuzluqdan yaxa qurtarmaq üçün iddia səviyyəsini aşağı salmaq. Müvəffəqiyyət əldə edildikdə adətən iddia səviyyəsi artır, insan daha çətin məsələni həll etməyə hazır olduğunu təzahür etdirir, uğursuzluq zamanı isə iddia səviyyəsini müvafiq şəkildə aşağı salır.

İnsanın iddia səviyyəsinin yüksək və ya aşağı olması bir tərəfdən onun özü haqqındakı təsəvvürlərində, digər tərəfdən isə başqa adamlarla münasibətində əks olunur. Bir halda o, necə deyərlər “yetənə yetir, yetmədiyinə daş atır”; başqa bir halda isə özünü bir növ “dilsiz-ağılsız” adam kimi aparır. Bu zaman tərbiyə yolu ilə onların iddia səviyyəsini dəyişmək zərurəti meydana çıxır. Hər bir konkret halda iddia səviyyəsini şərtləndirən amilləri psixoloji səriştə ilə təhlil etmək və onları aradan qaldırmaq üçün təsirli tədbirlər müəyyən etmək lazımdır.

Şəxsiyyət öz iddialarının səviyyəsini müəyyən edərkən özü üçün müəyyən perspektiv saxlamağa çalışır. Buna görə də o, özünə elə məqsəd və tapşırıqlar seçir ki, onlar nə həddindən artıq çətin, nə də həddindən artıq asan olsun.

Aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, iddia səviyyəsinin formalaşması nəinki müvəffəqiyyət və uğursuzluğu qabaqcadan görməklə, həm də hər şeydən əvvəl, keçmiş müvəffəqiyyət və

uğursuzluqların ağıllı surətdə, bəzən isə dumanlı dərk olunan şəkildə nəzərə alınması və qiymətləndirilməsi ilə müəyyən edilir [5, səh. 184].

Qeyd etmək lazımdır ki, insanın əldə etdiyi müvəffəqiyyət onun özünə verdiyi qiymətləri mexaniki şəkildə müəyyən etmir. İnsanın öz müvəffəqiyyətlərinə düzgün münasibət bəsləməsi psixoloji baxımdan xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə iddia səviyyəsinin süni surətdə artması yolu ilə deyil, onun tənzim edilməsi, optimallaşdırılması yolu ilə əldə edilir [2, səh. 73].

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, "ÇİNAR-ÇAP", 2009, 620 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya, Bakı, "QAPP-POLİQRAF", 2003, 356 s.
3. Bayramov Ə.S., Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri, Bakı, 1981, 190 s.
4. Petrovski A. (1983). Ümumi psixologiya. Bakı.
5. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. Psixologiya, Bakı, Nurlan Nəşriyyatı 2007, 509 s.
6. Vəliyev M.V., Mustafayev A.M. İnkişaf və yaş psixologiyası, Bakı, "Elm", 2013, 297 s.
7. Пантелеев С.Р. «Методика исследования самооотношения», М.1993, с 4
8. Nathaniel Branden, The power of self-esteem: An Inspiring Look at Our Most Important Psychological Resource
9. Nathaniel Branden, The psychology of self-esteem, 2001, San Francisco: Jossey-Bass
10. Patrice Ras, Özgüven: Daha iyi bir hayat için özdeğeri geliştirmek: özgüveni ve özdeğeri geliştirmenin ve sürdürmenin yolları, Akılçelen kitaplar, Ankara, 2015

ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ İDDİA SƏVİYYƏSİ

İsgəndərova Qumral

XÜLASƏ

Bu məqalədə özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsi haqqında danışılır. İnsanın özü haqqındakı təsəvvürlərinin formalaşması bilavasitə özünüqiymətləndirmə ilə bağlıdır. Özünüqiymətləndirmə mürəkkəb bir prosesdir: o, özünümüşahidə və özünütəhlil yolu ilə formalaşır. Bu zaman insan özünə adətən başqa adamların gözüylə baxır, özünü onlarla müqayisə edir. Özünüqiymətləndirmə insanın fəaliyyətinin səmərəliliyinə və onun bir şəxsiyyət kimi inkişafına mühüm təsir göstərir. Qeyri-adekvat aşağı özünüqiymətləndirməsi olan insan öz imkanlarını aşağı qiymətləndirir və nələrə nail ola biləcəyini dərk etmir. Qeyri-adekvat yüksək özünüqiymətləndirməsi olan insanda arxayınlıq yaranır və o, öz üzərində işləməyə cəhd etmir.

САМООЦЕНКА И УРОВЕНЬ ПРЕТЕНЗИИ

Искандарова Кумрал

АННОТАЦИЯ

В этой статье обсуждается уровень самооценки и претензий. Формирование у человека представления о себе напрямую связано с самооценкой. Самооценка - сложный процесс: он формируется через самонаблюдение и самоанализ. В этом случае человек обычно смотрит на себя глазами других людей и сравнивает себя с ними. Самоуважение

существенно влияет на эффективность деятельности человека и его развитие как личность. Человек с неадекватно низкой самооценкой недооценивает свой потенциал и не понимает, чего он может достичь. Человек с неадекватно высокой самооценкой успокаивается и не пытается работать над собой.

SELF-ESTEEM AND CLAIM LEVEL

Isgandarova Gumral

SUMMARY

This article discusses the level of self-esteem and claims. The formation of a person's perception of himself is directly related to self-esteem. Self-assessment is a complex process: it is formed through self-observation and self-analysis. In this case, a person usually looks at himself through the eyes of other people and compares himself with them. Self-esteem has a significant impact on the effectiveness of a person's activities and his development as a person. A person with an inadequately low self-esteem underestimates their potential and does not understand what they can achieve. A person with an inadequately high self-esteem is reassured and does not try to work on himself.

NATAMAM AİLƏDƏ YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİNİFORMALAŞMASININ BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Əsədbəyli Nigar Rasim qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
esedbeli.nigar@gmail.com

Açar sözlər: natamam ailə, tam ailə, yeniyetmə, şəxsiyyət, tərbiyə.

Ключевые слова: неполная семья, полная семья, подросток, личность, воспитание.

Keywords: incomplete family, full family, teenager, personality, upbringing.

Ailə modeli cəmiyyətdə uşaqların tərbiyəsi, həyat yoldaşlarının şəxsi dəyərlərə üstünlük verməsi ilə xarakterizə olunur. Ailə tiplərinin plüralizmi, dəyər oriyentasiyalarının dəyişməsi, ailənin yaranma səbəbləri və ondakı münasibətlərin xüsusiyyətləri ilə əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşir. Ailə modelinin əsas göstəriciləri, tədqiqatçılar tərəfindən iki fərqli baxımdan nəzərdən keçirilən boşanmaların sayının artması və doğum nisbətinin azalması ilə xarakterizə olunur. M.Quiroz ailələrin aşağıdakı təsnifatını təklif edir:

- subay (*estructura unipersonal*) tək yaşayan şəxs. Əsasən bunlar, yaşlılar da daxil olmaqla, bilərəkdən və ya dulluq nəticəsində tək həyat təzi sürənlərdir;

- natamam ailələr (*familia monoparental*) - bir valideynli ailələr. Burada aşağıdakı növlər fərqlənir: boşanmış, dul, yetim, valideynlərdən birinin getməsi səbəbindən müvəqqəti olaraq ayrılmış;

- birgə ev təsərrüfatlarının idarə olunmasını, nikah birliyinin rəsmi qeydiyyatı olmadıqda evli cütlük kimi ictimaiyyətdə iştirak etməyi nəzərdə tutan razılıq birlikləri və ya vətəndaş nikahı (*uniones consensuales*);

- yenidən qurulan ailə (*familia reestructurada*) - eyni tərəfdaşla yenidən evlənmə nəticəsində yaranan, ortaqlardan birinin və ya hər ikisinin başqa ailələri olduqda və boşanması nəticəsində yaranan ailə. Yeni ailələrdə çox vaxt həm ortaq, həm də fərqli ata və ya anadan olan uşaqlar olur. Belə ailələrin əsas çətinliyi, ilk boşanmaya səbəb olan münasibətlərin əvvəlki "ssenarisi"ni təkrarlanmağın mümkün olmasıdır;

- İkincili ailə (*familia agregada*) - bir-birilə evlənen, əvvəlki evliliklərdən uşaqları olan iki boşanmış ortaq ailə. Belə birlik çox vaxt uşaqların dost və düşməyə bölünməsi ilə müşayiət olunur;

- övladlığa götürən ailə (*familia acceptiva*) - qohumluğundan asılı olmayaraq uşağın övladlığa götürülməsi nəticəsində yaranır;

- ortaq ev və ya ailə qrupu (*hogar o unidad domestica*) - insanların qənaətini artırmaq üçün könüllü olaraq birləşdikləri bir növ mübarizə strategiyası. Qocalar evləri, sığınacaqlar və s. bu tip ailənin variantları hesab edilə bilər [4, s.29].

Valideynlərindən biri və ya hər ikisi olmayan ailələrdə böyüyən yeniyetmələr statistik məlumatlara görə təqribən 23 % təşkil edir. Natamam ailələrin yaranmasının üç əsas səbəbi var:

- qeyri-qanuni doğum;
- dulluq;
- boşanma.

Günümüzdə evlənmək və ciddi münasibətlər qurmaq istəməyənlərin sayının artması, himayədar ailə sisteminin inkişafı müasir tendensiyalar nəzərə alınmaqla, natamam ailələrin yaranmasının aşağıdakı əlavə səbəblərini ayırd edə bilərik:

- 1) daimi ortaq olmayan şəxs tərəfindən övladlığa götürülməsi;

2) ata və ya ananın başqa şəhərə, ölkəyə işləməyə və ya daimi yaşayışa getməsi, ailənin iki hissəyə bölünməsi və ailədə bir neçə uşağın olması halında hər biri valideyn və uşaqdan ibarət ola bilər.

Yaranma səbəblərinə görə natamam ailələrin əsas növləri fərqlənir:

- ✓ qeyri -qanuni;
- ✓ yetim qalmış;
- ✓ boşanmış;
- ✓ dağılmış.

J.Millar və *S.Barron* natamam ailələri tək valideynli olduğuna görə də fərqləndirməyi, yəni onları qısamüddətli (müvəqqəti yarımçıq) və uzun müddətli olaraq bölməyi təklif edirlər. Bu vəziyyətdə müvəqqəti natamam ailələr, valideynlərindən birinin mühacirəti, uzun ezamiyyətləri, həbs cəzaları, ağır xəstəliklər və s. səbəbiylə məhrum edilmiş ailələr, uzun müddətli ailələr isə valideynlərinin geri qaytarılmasının təmin edilmədiyi ailələrdir. *S.Barron*-a görə, bu təsnifat şərtini, bu cür ailələrdə baş verən proseslərin dinamikasını və yeniyetmələrin tərbiyəsinə, eləcə də bütün ailə üzvlərinin psixoloji rifahına təsirini öyrənmək üçün tətbiq etmək lazımdır [4, s.53].

Tərbiyənin məqsədi cəmiyyətdə yaşamaq üçün lazım olan sosial təcrübənin toplanması və cəmiyyət üçün məqbul dəyərlər sisteminin formalaşdırılması olan yeniyetmə üzərində məqsədyönlü təsir prosesi hesab edilir. Uşağın natamam ailədə öyrəndiyi sosial rolların məhdud olması, onun inkişafına təsir edə biləcək insanların sosial təcrübəsi ilə az tanış olmasına səbəb olur. Bu baxımdan tək analar haqqında elmdə mövcud olan fikirləri nəzərdən keçirək. *S.S.Danilova*-nın araşdırması, respondentlərin ümumi sayının yarısının (N=100) tək analığa müsbət münasibət göstərmə ehtimalının daha yüksək olduğunu göstərdi. Cinsindən asılı olaraq, respondentlərin qiymətləndirmələrinin müəyyən spesifikliyi var: qadınların 56 % -i və kişilərin 43 %-i tək analığa müsbət münasibət göstərir, kişilər isə ana ailələrini daha az uğurlu hesab edirlər. Qadın uşaq böyütmək və ailəni dolandırmaqla məşğuldur, atanın bu prosesdəki əhəmiyyətini vurğulayırlar. Üstəlik, kişilər qadının nikahdankənar uşaq sahibi olmaq qərarına neytral və hətta biganə münasibət bildirirlər. *Hernandez*-ə görə, emosional dəstək, tam (N=107) və tək valideynli ailələrdəki (N=33) analar arasında əhəmiyyətli fərqlər var. Başqa sözlə desək, tək analar uşaqlarını tam ailədə böyüdən qadınlar kimi eyni praktiki yardımı (məsələn, maddi) alırlar, lakin eyni zamanda dostlarından və qohumlarından empati, qayğı, diqqət kimi daha az dəstək hiss edirlər [2, s.24].

Araşdırmaların nəticələrinə və xarici sosioloqlara görə tək ananın görüntüsü belədir: yaşı 20-ə çatmamış, natamam orta təhsilli, valideynləri tərəfindən lazımı diqqət göstərilməyən, funksional olmayan ailədə böyüyən. Cəmiyyətin tək analıq fenomeninə qeyri-müəyyən münasibəti, o cümlədən qohumların evlilikdən kənar hamiləliyi mənfi qəbul etməsi, subay qadının uşaqdan imtina etməsinin səbəblərindən biridir. Tək ananın qeyri-sabit emosional vəziyyəti və iş yükü uşağın sağlamlığına təsir göstərə bilər. Ailə vəziyyətini nəzərə alaraq, *M.A.Punina*, *Z.G.Chijova*, *V.N.Shestakova* tərəfindən uşaq qruplarında aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, tək valideynli uşaqların sağlamlıq pozğunluqları daha çox xroniki xəstəliklərə çevrilir. Vurğulamaq lazımdır ki, tam ailələrdən olan uşaqlarda sağlamlıq pozğunluqlarının nisbəti daha yavaş, xroniki patologiyalara daha az rast gəlinir və sağlam uşaqların sayı xeyli çoxdur. Tək valideynli ailələrdən olan uşaqların məktəbə daxil olduğu zaman xəstəliklərin strukturunda ürək-damar sistemi, mədə-bağırsaq traktının, mərkəzi sinir sisteminin pozğunluqlarının üstünlük təşkil etdiyi qeyd edilmişdir. Belə uşaqlar üçün məktəbi bitirməmək riski 49 %, iki valideynli ailələrin uşaqları üçün eyni risk 25 % səviyyəsindədir [4, s.137].

Natamam ailədə tərbiyənin bəzi xüsusiyyətləri yeniyetməlik dövründə ən aydın şəkildə özünü göstərir. *K.B.Zuev*-ə görə, tam (N=219) və tək valideynli ailələrdən (N=106) olan

yeniyetmələr, fərdi xarakter xüsusiyyətlərində əhəmiyyətsiz və yeniyetmənin cinsindən asılı olaraq özünəməxsus fərqlərə malikdir. Tam ailəli oğlanlar, natamam ailəli oğlanlarla müqayisədə, ana tərbiyəsini şüurlu olaraq daha tutarsız, şüursuz səviyyədə isə daha müsbət qəbul edirlər. İki valideynli ailələrdən olan qızlar, tipik cinsi sosial rollar haqqında tək valideynli ailələrdən olan qızlara nisbətən daha yaxşı fikirlərə malikdirlər [3, s.59].

E.V.Alfeeva-nın "Bir ailənin rəsmi" (Korman tərəfindən dəyişdirilmiş) metodundan istifadə edərək tam və natamam ailələrdən, uşaq evlərində olan yeniyetmələr arasında gələcək ailənin (N=187) fikirlərinin öyrənilməsi aşağıdakı nəticəyə gətirib çıxardı. Bu, ailədə atanın olmamasının yeniyetmələr üçün çox çətin olduğunu göstərir, xüsusən də bu hal maddi çətinliklərlə müşayiət olunarsa, daha aydın şəkildə hiss olunur. Təcavüz, valideynlərlə düşmənçilik, onlardan imtina, inciklik, tək valideynli ailələrdən və uşaq evlərindən olan yeniyetmələrin rəsmlərində açıq şəkildə özünü göstərir, iki valideynli ailələrdən olan yeniyetmələrdə isə ümumiyyətlə belə təzahürlər yoxdur. Oğlanların gələcək ailə haqqında fikirlərinin maddi problemlərdən daha çox təsirləndiyi də ortaya çıxdı. Qızlar daha çox maddi rifahdan deyil, ailənin emosional münasibətlərindən təsirlənirlər. Gələcək ailənin rəsmlərində narahatlıq, münaqişə və ailənin vəziyyətinin aşağı olması tam ailələrdən olan qızlara nisbətən tək valideynli və uşaq evlərindən olan qızlarda daha çox əks olunur [1, s.61].

Eyni zamanda, bəzi tədqiqatlar natamam ailədə tərbiyənin öz müsbət tərəflərinə malik olduğunu açıq şəkildə nümayiş etdirirlər. *İ.F.Dementyeva* sorğusu aşağıdakı nəticələri göstərir: peşə seçmək mərhələsində natamam ailələrdən olan yeniyetmələr, tam ailələrdən olan yeniyetmələrə nisbətən daha praktik hesablama göstərir. Bunu onların əmək haqqı, işsizliyə qarşı təminatlar və ekoloji təhlükəsizliyə olan yüksək tələbləri sübut edir. Valideynləri boşanmış yeniyetmələrin müstəqil işləmək istəyi xüsusilə diqqəti çəkir: tək valideynli ailələrdən olan oğlanlar nizamnamə ilə əlaqəli olmayan və heç kimə hesabat verməyən müstəqil işlərə meyllidirlər [1, s.94].

Aparılan tədqiqatların nəticələrinin təhlilindən və apardığımız araşdırmadan aydın olur ki, natamam ailə amili həmin ailədəki yeniyetmənin şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rola malikdir və müxtəlif təsirlərlə müşayiət olunur. Bu təsirlərin yalnız mənfi tərəfləri deyil müsbət tərəfləri də diqqətdən kənar qalmamışdır. Hər bir halda ailə və cəmiyyət yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında məsuliyyət daşdığını nəzərdən qaçırmamalıdır. Bu aspektdə həm ailə, həm də cəmiyyət, üzərinə düşən öhdəliklərə ciddi şəkildə diqqət yetirərək əməl etməlidir. Yeniyetmə şəxsiyyətinin adekvat şəkildə formalaşması onların sağlam gələcəyini təmin edən amildir.

Nəticə. Ailə ən vacib sosial dəyərlərə malikdir. İnsanın bütün həyat yolunda keçəcəyi dünyagörüşü haqqında fikirlər ailədə formalaşır. Natamam ailələrdə sosial iş, müsbət ailə münasibətlərinin möhkəmləndirilməsinə və inkişaf etdirilməsinə, daxili resursların bərpasına, sosial-iqtisadi vəziyyətin sabitləşməsinə və sosiallaşma potensialının reallaşmasına istiqamətlənməyə yönəldilməlidir. Beləliklə, natamam ailə bir sıra obyektiv çətinliklərlə üzləşsə də, yeniyetmələrin tam hüquqlu tərbiyəsi üçün kifayət qədər potensiala malikdir. Psixoloqlar və ailə üzvləri mövcud vəziyyətin mənfi nəticələrinin qarşısını almaq, habelə dəyişdirmək üçün lazımi bacarıq və keyfiyyətlərin inkişafına kömək edə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Алфеева Е.В. Изучение представлений о будущей семье у подростков из полных и неполных семей и детских домов с помощью методики «Рисунок семьи» в модификации

Корман //Семья и родительство -XXI век: Сборник научных трудов всероссийской Интернет-конференции с международным участием/ Под ред. Р.В. Овчаровой. Курган, 2009, 168 стр.

2. Данилова С.С. Одинокое материнство в общественном мнении // Социологические исследования. 2009, № 5, стр.18-29.

3. Зуев К.Б. Психологические особенности подростков из неполных семей //Вестник Томского государственного университета. 2009, № 324, стр.59-61.

4. Михеева А.Р. Брак, семья, родительство: социологические и демографические аспекты: Учеб. пособие. Новосибирск, 2001, 365 стр.

NATAMAM AİLƏDƏ YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏT TƏRBİYƏSİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Əsədbəyli Nigar

XÜLASƏ

Bu məqalədə ailənin sosial qurum olaraq çevrilmə meylləri araşdırılır (boşanmaların sayının artması, doğum nisbətinin azalması, həyat yoldaşının azad yaşamaq arzusu), ailənin mövcud formalarının təhlili və son zamanlarda geniş yayılmış natamam ailənin təsviri verilir. Natamam ailənin yaranmasının əsas səbəbləri (boşanma, qeyri-qanuni doğum, dul qalma) və müasir cəmiyyət üçün daha çox xarakterik olan əlavə səbəbləri (daimi ortağının olmadığı uşağın övladlığa götürülməsi, mühacirət səbəbindən ailənin dağılması) qeyd edilir. Eyni zamanda, psixoloqlar, sosioloqlar, demograflar tərəfindən aparılan natamam ailənin araşdırmalarının nəticələrini və tək valideynli ailədə tərbiyənin şəxsiyyətə təsiri əks etdirilir. Natamam ailədə tərbiyənin mənfi (tək ananın sosial-iqtisadi vəziyyətinin aşağı olması, məktəb performansının pisləşmə riski, uşaqların sağlamlığı və narahatlığı) və müsbət (daha çox müstəqillik, işləmək istəyi) aspektləri müəyyən edilmişdir.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКА В НЕПОЛНОЙ СЕМЬЕ

Асəдбейли Нигяр

АННОТАЦИЯ

В этой статье исследуются тенденции семьи к превращению в социальную единицу (увеличение количества разводов, снижение рождаемости, стремление супруга к автономии), анализ существующих форм семьи и описание недавнего широко распространенного неполного семейства. Отмечаются основные причины образования неполной семьи (развод, незаконное рождение ребенка, вдовство) и дополнительные причины, более распространенные в современном обществе (усыновление ребенка без постоянного партнера, распад семьи в связи с миграцией). В то же время он отражает результаты исследований неполных семей, проведенных психологами, социологами, демографами, и влияние воспитания на человека в неполной семье. Выявлены отрицательные аспекты воспитания в неполной семье (низкий социально-экономический

статус матери-одиночки, риск ухудшения успеваемости в школе, здоровье и тревожность детей) и положительные стороны (большая самостоятельность, желание работать).

SOME ASPECTS OF ADOLESCENT PERSONALITY DEVELOPMENT IN AN INCOMPLETE FAMILY

Asadbayli Nigar

SUMMARY

This article examines the tendencies of the family to become a social entity (increasing divorce rates, declining birth rates, spouse's desire for autonomy), an analysis of existing forms of the family, and a description of the recent widespread incomplete family. The main reasons for the formation of an incomplete family (divorce, illegal birth, widowhood) and additional reasons that are more common in modern society (adoption of a child without a permanent partner, the breakup of the family due to migration) are noted. At the same time, it reflects the results of research on single-parent families conducted by psychologists, sociologists, demographers, and the impact of upbringing on the individual in a single-parent family. Negative aspects of upbringing in an incomplete family (low socioeconomic status of a single mother, risk of deteriorating school performance, children's health and anxiety) and positive aspects (more independence, willingness to work) were identified.

YENİYETMƏLƏRDƏ EMOSIYA VƏ HİSSLƏRİN PSIXOLOJİ MEXANİZMLƏRİ

Ələkbərzadə Pərvin Əbülfərz qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
pervin19971997@bk.ru

Açar sözlər: yeniyetmə, emosiya, hiss, həyəcan.

Ключевые слова: подросток, эмоция, Чувствовать, возбуждение

Keywords: teenager, emotion, feel, excitement

İnsan ətraf aləmdə baş verən hadisələri yalnız duyub qavramaqla, yadda saxlamaqla kifayətlənmir. O, həm də dərk etdiklərinə müəyyən münasibət göstərir. İdrak prosesləri vasitəsilə ətraf aləm insan beynində əks olunur, hiss və emosiyaların köməyi ilə isə onlara münasibət bildirilir. Deməli hisslər dedikdə insanın münasibəti başa düşülür, münasibət isə şüurla bağlıdır. Beləliklə, hisslər insanın dərk etdiyi cisim və hadisələrə, başqa adamlara, həmçinin özünün rəftar və davranışına, fikir və arzusuna bəslədiyi münasibəti ifadə edən psixi prosesdir.

«Hiss» termini ilə «emosiya» termini arasında da həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər var. Emosiya (latınca «emoverre» həyəcan keçirmək deməkdir) insanın üzvü tələbatının təmin olub-olunmaması ilə əlaqədardır. Emosiya canlı varlığın, orqanizmin vəziyyətini və xarici təsirlərinin bioloji əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək tələbatı ilə bağlıdır. Hiss və emosiyalar həm də insan davranışını tənzim edən psixi fəaliyyət formasıdır. Emosiyalar tələbatların təzahürünün subyektiv forması kimi çıxış edir. Emosiya həm insana, həm də heyvana xasdır. Hisslər isə yalnız insana xas olan psixi keyfiyyətdir. Hisslər insan cəmiyyətinin inkişafı prosesində formalaşmışdır. Ona görə də hisslər ictimai səciyyə daşıyır. Hisslər insanın cisim və hadisələrə, insanlara bəslədiyi münasibətin mahiyyətini, emosiyalar isə bu münasibətlərin təzahür formalarını ifadə edir. Ona görə də emosiyaları, hisslərin təzahür formaları kimi başa düşmək lazımdır. İnsanlar öz hisslərini emosiyalar formasında yaşayırlar [4, s.336].

Yeniyetməlik dövründə emosional reaksiyalarda bir sıra ortaq cəhətlər özünü göstərir. Hər insan kimi yeniyetmələr müxtəlif yaşlarda və vəziyyətlərdə fərqli hisslər keçirə bilirlər. Uşaqlıq dövrü ilə yeniyetməlik dövrü arasındakı əsas fərq: uşaqlar öz aqressiya, sevinc, kədər kimi hisslərini həmin dəqiqədə ifadə edə bilirlər. Yeniyetməlik dövründə bu hisslər gizlədilir. Yeniyetmə qızlar, oğlanlardan daha tez emosional yetkinliyə çatırlar. Yeniyetmə qızlar həyəcan və hisslərinə yeniyetmə oğlanlardan daha yaxşı nəzarət edə bilirlər. Böyümənin sürətlə getməsi yeniyetmənin həm davranışında, həm də hisslərində fərqliliklər özünü göstərməsinə səbəb olur. Bu fərqliliklər aşağıdakılardır:

Emosional reaksiyalarda artım: Yeniyetmənin hisslərində artım müşahidə olunur. Yeniyetmə sevincini, qorxusunu, kədərini ifadə etmək tələbatı hiss edir. Mənfi hisslərini əl, qol hərəkətləri, üz mimikası, qışqıraraq ifadə edərkən, qarşı cinsə qarşı hisslərini isə şəir yazaraq, xatirə dəftəri tutaraq ifadə edir.

Hisslərdə qeyri-sabitlik: Yeniyetmənin emosional reaksiyaları qeyri-sabit olur, əhval-ruhiyyəsi çox tez dəyişir. Özünü xoşbəxt hiss edərkən, bir neçə dəqiqədən sonra əsəbi, gərgin, həyəcanlı, gəmgin ola bilər.

Yeniyetməlikdə sevgi: Yeniyetməlik yaş dövrü özünüdərk və inkişaf dövrüdür. Uşaqlar bu yaş dövründə fizioloji, hormonal və psixoloji cəhətdən inkişaf edirlər. Həyatlarında yeniliklərlə tanış olur, onlar haqqında fikir sahibi olurlar. Bu yaş dövrünün əsas xüsusiyyətlərindən biri öz cinsini kəşf etmək və qarşı cinsə meyl göstərməkdir. Bəyənilmə, bir -birlərinin xoşuna gəlmək, sevgi,

həyəcan kimi hisslər bu dövrdə öz vacibliyini göstərir. Bu zaman daha çox ayna qarşısında vaxt keçirmək, xarici gözəlliklərinə xüsusi diqqət yetirmək onlar üçün olduqca vacib olur. Bu yaş dövründə sevgi hissi olduqca vacibdir. Çünki yeniyetmə böyüdüyünü düşünür və artıq daha azad olduğunu fikirləşir. Yaşadığı sevgidə nələrdən xoşu gəlib -gəlmədiyini, nələrin ona xoş olduğunu, münasibətdə hansı dəyərlərə üstünlük verdiyini kəşf etməyə başlayır. Eyni zamanda yeniyetmələrdə rəddedilmək, bəyənilməmək kimi qorxulu düşüncələrdə özünü göstərir. Belə olan halda münasibət yaşamaq qorxusu yaranır.

Xəcalət və utancaqlıq hissi: Yeniyetmələrdə baş verən sürətli böyümə onların bədən formasında dəyişiklik yaradır. Yeniyetmələrdə kompleks yaranır, öz bədənini geniş paltarlarla gizlətməyə çalışırlar. Onlar əsasən insanların diqqət mərkəzində olmaqdan çəkinirlər.

Xəyal qurma: Yeniyetmənin qurduğu xəyallar gələcəyə aid həyata keçirmək istədiyi arzuları ilə bağlıdır. Xəyalların məzmununun böyük qismi qarşı cinsə qarşı düşüncələridir. Xəyal etmə yaradıcı düşünməni inkişaf etdirir, bu mənada faydalıdır. Ancaq həyata keçirilməmiş istəklər əksinə xəyal edilərsə bu yeniyetmə üçün kompensasiya rolunu oynayır. Gündəlik həyatın çətinlikləri qarşısında qalan gənc özünü bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmiş kimi xəyal edərək gerçəklikdən uzaqlaşır. Xəyallar o qədər arta bilər ki, yeniyetmə sinifdə dərslə qulaq asarkən, yolda gedərkən, başqası ilə danışarkən xəyala gedə bilər.

Yeniyetmələrdə tək qalmaq istəyi: Yeniyetmə oğlan və qızlar bəzən hər kəsdən uzaqlaşaraq təkliyi seçirlər. Ata-ananın, yoldaşlarının birlikdə vaxt keçirmək istəklərini rədd edib tək qalmaq istəyirlər. Yeniyetmə həyatında baş verən dəyişiklikləri oturub düşünmək istəyir.

İşləməyə qarşı istəksizlik: Sürətlə böyümənin baş verdiyi vaxtlarda yeniyetmə durğun, hərəkət etməyə belə tənbəllik edir. İşləyərkən, oyun oynayarkən tez yorulur, işləməyə həvəsiz olur. Bədən enerjisi böyüməyə xərclənir. Yeddinci və doqquzuncu siniflərdə göstərdiyi nəaliyyətin aşağı düşməsinin səbəbidə budur.

Yeniyetmələrdə həyəcanlılıq. Yeniyetmə yeni vəziyyətlə qarşılaşdıqda, həyəcanlanır və qorxur. Həyəcanlanan yeniyetmə hisslərini idarə edə bilmir. Onlar həyəcanverici vəziyyətlərdə asanlıqla qızara bilirlər. Qızarmaq, yeniyetmənin qorxu yaradan istəmədiyi bir vəziyyətdir. Təkcə bu qorxu onu həyəcanlandırır, narahatlığını artırır. Yeniyetmə bu vəziyyətdə özünün başqaları tərəfindən aciz, qorxaq kimi görünəcəyini düşünür. Həyəcanı nəzarət altına almaq öyrənmə ilə qazanılır.

Yeniyetməlik sosial, psixoloji, bioloji baxımdan uşaqlıq dövründən yetkinlik dövrünə keçid dövrüdür. Bu dövr nəinki yeniyetmələr üçün valideynlər üçün də çətin keçir. Yeniyetməlik dövrünə qədər olan dövrdə yeniyetmə sakit, normal bir həyat keçirir. Yeniyetməlikdə emosional ziddiyyətlər müşahidə olunur. Bu dövrdə oğlan və qızlar özlərinə yeni dostlar axtarır, onların istədiyi kimi davranmağa çalışırlar. Onlarda ətrafdakıların sevgisini qazanmaq istəyi güclü olur. Bu onların özlərini lazımsız hiss etməsi ilə əlaqədardır. Bu yeniyetmənin özünə qapanmasına səbəb olur, gələcəklə bağlı narahatlıq doğurur.

Yeniyetməlikdə yüksək emosionallıq özünü göstərir. Adı bir inciklik belə yeniyetmənin bütün münasibətlərinə təsir göstərir. Ailədaxili emosional münasibətləri uğurlu olan uşaqlar yeniyetməlik dövründə problemlərin öhdəsindən asanlıqla gəlirlər. Yeniyetməlik dövründə ən çox qorxu, aqressiya, məyusluq, zehni gərginlik müşahidə edilir. Qorxu: Xüsusilə naməlum şeylər gənclər üçün qorxu yaradır. Məsələn; Yeniyetmənin maraqlandığı fəaliyyətin nəticəsini proqnozlaşdırma bilməməsi qorxu yaradır. Digər tərəfdən, sosial münasibətlərdə qorxu yaranır. Qəzəb: Bu dövrdə qəzəb, ümumiyyətlə ətrafdakıların münasibətindən qaynaqlanan qəzəbdir. Yəni yeniyetməni ələ salmaq, yalan danışmaq onda qəzəb yaradır. Məyusluq: Gəncin məqsədinin önünə daş qoyan və istəklərinə çatmasına mane olan amillər onun məyus olmasına səbəb olur. Buna görə də yeniyetmələr zaman-zaman sıxıntı yaşayırlar.

Mənəvi Çətinliklər: İnsanı fəaliyyətə sövq edən daxili istəklər tez-tez sıxışdırıldıqda fərddə gərginlik yaradır. Təzyiq, xoşagəlməz hadisələr, kədər, stresli hadisələr zehni gərginlik yaradır. Yeniyetmənin emosional inkişafına dəstək olmaq üçün ailədə uyğun ünsiyyət mühiti yaradılmalıdır. Yeniyetmələr lağ edilməməli, alçaldılmamalı, baş verən hadisələr və emosional sarsıntılar əhəmiyyətsiz kimi vurğulanmamalıdır. Unudulmamalıdır ki, yeniyetmə bu dövrdə emosional olaraq çox həssas və kövrəkdir və ona uyğun davranılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev.M.V., Mustafayev.A.M. Uşaq və yaş psixologiyası. ADPU-nun nəşri,Bakı- 2016
2. Pr.dr.Adnan kulaksızoğlu. Ergenlik psikolojisi.
- 3.Ə.S.Bayramov Ə.Ə.Əlizadə. Sosial psixologiya..Bakı- 2003
- 4.Prof.S.İ.Seyidov və prof.M.Ə.Həməzəyev.psixologiya.Bakı- 2007

YENİYETMƏLƏRDƏ EMOSIYA VƏ HİSSLƏRİN PSIXOLOJİ MEXANİZMLƏRİ

Ələkbərzadə Pərvin

XÜLASƏ

Hər insan kimi yeniyetmələr müxtəlif yaşlarda və vəziyyətlərdə fərqli hisslər keçirə bilirlər. Yeniyetmə qızlar öz həyəcan və hisslərinə yeniyetmə oğlanlardan daha yaxşı nəzarət edə bilirlər. Böyümənin sürətlə getməsi yeniyetmənin həm davranışında, həm də hisslərində fərqliliklərə səbəb olur:emosional reaksiyalarda artım, yeniyetməlikdə sevgi, xəcalət və utancaqlıq hissi, xəyal qurma, yeniyetmələrdə tək qalmaq istəyi, işləməyə qarşı istəksizlik, yeniyetmələrdə həyəcanlılıq.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ЭМОЦИЙ И ЧУВСТВ У ПОДРОСТКОВ

Алекберзаде Парвин

АННОТАЦИЯ

Как и все, подростки могут испытывать разные чувства в разном возрасте и в разных ситуациях. Девочки-подростки лучше контролируют свои эмоции и чувства, чем мальчики-подростки. Быстрый рост вызывает различия как в поведении, так и в чувствах подростков. Эти различия можно перечислить следующим образом: усиление эмоциональных реакций, любовь, смущение и застенчивость в подростковом возрасте, сновидения, желание побыть одному в подростковом возрасте, нежелание работать, возбуждение в подростковом возрасте.

PSYCHOLOGY OF EMOTIONS AND FEELINGS IN ADOLESCENTS MECHANISMS

Alakbarzade Parvin

SUMMARY

Like everyone else, teenagers can experience different feelings at different ages and in different situations. Teenage girls are better able to control their emotions and feelings than teenage boys. Rapid growth causes differences in a teenager's behavior and feelings. increase in emotional reactions, love in adolescence, feelings of shame and shyness, dreaming, desire to be alone in adolescents, reluctance to work, excitement in adolescents

ELMI KONTEKSDƏ BLOQ YAZMAQ ÜÇÜN PSIXOLOJİ MOTİVASİYA

*Elmi rəhbər: dos. Lalə Cabbarova
Qəribova Leyla Elxan qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
qariblila@gmail.com*

Açar sözlər: bloq, blogger, psixoloji, motivasiya, elmi kontekst.

Ключевые слова: блог, блогер, психологический, мотивация, научный контекст.

Keywords: blog, blogger, psychological, motivation, scientific context.

Elektron tədqiqatın və -elmin inkişafı ilə, tədqiqatçıların işlərinin integrasiya olunmuş bir hissəsi kimi informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə etdiyi rəqəmsal “dünya” inkişaf edir. Rəqəmsal əsrdə araşdırma aparmaq onun məzmunun öyrənilməsi üçün yeni imkanlar, həmçinin müəyyən rəqəmsal alətlərdən istifadənin artması deməkdir. Bundan əlavə, ümumi şəkildə ifadə edilən bir fikir sosial medianın gündəlik həyata girdiyi kimi elmi kontekstlərə də daxil olmasıdır. Bununla birlikdə, araşdırma mühitlərində sosial medianın istifadəsi genişlənsə də, düşündüyünüz qədər istifadə edilmir [4, s.17]. Tədqiqat sahəsində sosial medianın bu genişlənməsinin nümunəsi bloqların sayının artmasıdır. Həm bloqları oxuyan tədqiqatçılar, həm də bloq yazan tədqiqatçılar baxımından artım var. Alimlər və ya tədqiqatçılar tərəfindən bloqların istifadəsi, veb portallarda tapıla bilən “elm bloqları” adlanan həcmdə xüsusilə nəzərə çarpır. Bu bloqların hədəf qrupu və ya auditoriyası mütləq yalnız həmyaşıdlar deyil, bloqçuluq fəaliyyəti həm də tədqiqat nəticələrini geniş ictimaiyyətə yaymaq üçün nəzərdə tutula bilər.

Bu məqalədə çıxış nöqtəsi ondan ibarətdir ki, çox vaxt müəyyən fənnə əsaslanan elmi ünsiyyət təcrübələri tədqiqatçıların elmi mühitinin mühüm hissəsini təşkil edir. Bu təcrübələr sosial olaraq qurulur və tədqiqatçıların öz sahələrində necə işlədiklərinin və qarşılıqlı əlaqənin bir hissəsidir. Elmi ünsiyyət, tədqiqatçıların yeni bilik axtarışında öz disiplinlərindəki digər tədqiqatçılar tərəfindən yoxlanılması ilə nəticələrini qanuniləşdirmək istəmələri ilə motivasiya olunur. Bundan əlavə, kitablar və elmi məqalələr kimi rəsmi nəşrlər tədqiqatçıların ixtisasları üçün vacibdir. Elmi ünsiyyət və elmi nəşrlər nəticələrin qeydiyyatı, məlumatlılığın yaradılması, nəticələrin təsdiqlənməsi və gələcək üçün arxivləşdirilməsi vasitələri kimi fəaliyyət göstərir.

Ünsiyyəti daha geniş auditoriya üçün əlçatan edən bloqlar kimi yeni İKT-dən istifadə edərkən, bloqların funksiyaları və bloqu motivasiya edən amillər elmi ünsiyyət üçün ənənəvi motivasiyalardan fərqlənə bilər [5, s.2439]. Belə ki, müxtəlif elmlər arasında elmi ünsiyyətin formaları çox fərqlidir. Bloq yazan tədqiqatçılar müxtəlif disiplinlərdən gəlirlər, bu da müxtəlif tədqiqat mühitlərindən olan tədqiqatçıların niyə bloqu bir vasitə kimi seçdiklərini soruşmağı maraqlı edir. Bu məqalənin məqsədi tədqiqatçıların elmi kontekstdə bloq yazmaq üçün motivasiyalarını öyrənməkdir. Bloq öz elmi ünsiyyət təcrübəsinin bir hissəsi kimi bloqçuluğu qəbul etmiş tədqiqatçılar üçün mühüm rol oynayır. Tədqiqatçıların bloq təcrübələrinə bloqdan çoxsaylı məqsədlər üçün istifadə daxildir və məzmunun paylaşılması, yayılması imkanları motivasiya edilir. Bloqlar həm də yaradıcılıq və tədqiqatçı kimi işdə digər insanlarla əlaqə saxlamaq hissi üçün mühüm rol oynayır [2, s.42].

Tədqiqatçılar bloqlarını necə istifadə etdiklərini təsvir edərkən, yuxarıda təsvir olunan funksiyalara daxil olan motivasiyanı da göstərilir. Beləliklə, tədqiqatçıların müxtəlif funksiyalar haqqında ifadələrində ifadə olunan motivasiyaları vardır. Blogger tədqiqatçı olmaq üçün ən azı üç motivi ortaya qoyur: bloq tədqiqatçıya başqaları ilə paylaşmağa kömək edir, yaradıcılıq üçün

otaq təmin edir və tədqiqatçıya bağlılıq hissi yaradır. Bu motivləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirdik.

Paylaşım

Müsahibələrdən irəli gələn bir cəhət, tədqiqatçıların bloqların istifadəsini başqaları ilə paylaşma imkanları ilə necə əlaqələndirməsidir. Bloqun məlumat və fikir yaymaq üçün istifadə oluna bilməsi blogerin motivasiyasını artırır. Tədqiqatçılar, öz ixtisasları haqqında kifayət qədər məlumat yaymaq istəklərində görünən fənlərinə güclü sadıqlırlar. Bu kontekstdə tədqiqatçılar mövzu sahələri haqqında daha çox məlumat əldə etmək istəyən istifadəçiyə istinad edirlər. Bəzi hallarda oxucular və ya hədəf qrupu akademiyanın bir hissəsi deyil, daha çox sənaye və ya digər praktiki yönümlü sahələrdə tapılmalıdır. Bu hallarda, tədqiqatçılar motivasiyalarını öz fənləri daxilində deyil, digər nəşrlərini oxumayan qruplarla əlaqə qurmaqda və orada təsir göstərməkdə tapırlar. Bu məqsədlə bloq nəşr forumu kimi mühüm rol oynayır. Bununla belə, istifadəçilərin artıq orada olması mütləq deyil. Blogger yazıları və bloqunun inkişafı ilə necə “öz auditoriyasını yaratdığından” danışır. Bloggerləri hərəkətə gətirən qüvvələrdən biri dedikləri ilə maraqlanan insanlara çatmaqdır. Eyni zamanda, bloggerlərin çoxu bu auditoriyanı hədəf qrupu olaraq təyin etməkdə çətinlik çəkirlər [1, s.119].

Motivasiya həm də fikir bildirmək istəyindən irəli gəlir. Bloqlar təkcə tədqiqat nəticələri haqqında məlumat vermir, bir neçə iştirakçı bloqdan məşğul olduqları ictimai debatlarla öz fikirlərini ifadə etmək üçün platforma kimi istifadə edirlər. Bundan əlavə, bloq müzakirələrə başlamaq üçün də istifadə edilə bilər. Bu mənada məzmun paylaşaraq və ya yaymaqla reputasiya, internetdə varlıq qurur və eyni zamanda başqalarını da öz varlığından xəbərdar edir. Paylaşmaqla onlayn şəxsiyyət yaratmağın bu mövzusu Luzonun akademik bloqlardakı bağlantıları araşdırmasında da mövcuddur.

Yaradıcılıq üçün otaq

Aleksandra görə, tədqiqatçılara yazılarını inkişaf etdirməyə kömək edən vasitə kimi bloqun funksiyası vacibdir: bütün yazılar kimi, sən yazmaqda özünü inkişaf etdirirsən [1, s.122]. İştirakçılardan bəziləri yazının onların həyatlarında necə böyük rol oynadığını və yaradıcılıqla yazmaq imkanının özlüyündə onları bloqa həvəsləndirdiyini qeyd edir. Onlar bloq yazılarını müsbət enerji yaratmaq kimi adlandırırlar və bunun tədqiqat üçün digər yazılarda olduğu kimi məhdudlaşdırılmadığını vurğulayırlar. İştirakçıların çoxu bunu qəzet köşə yazısı və ya digər jurnalist yazısı ilə müqayisə edir.

Elmi tədqiqatçılar bloqun şəxsən onlar üçün vacib olduğunu deyirlər, eyni zamanda bloqun funksiyalarını tədqiqatçı olmaqdan ayırmaqda çətinlik çəkdiklərini qeyd edirlər. İştirakçıların bəziləri tədqiqatları üçün ilhamı məhz bloq vasitəsilə tapdıqlarını təsvir edirlər. Yaradıcılıq prosesi tez-tez bloqçuluğun vaxt itkisi olmadığı fikri ilə sıx əlaqəli olaraq xatırlanır. İdeyaları təşkil etmək və onlardan təkrar istifadə etmək imkanı bloq yazmağa həvəsləndirən şeydir. Tədqiqatçılardan bir neçəsi bloqa yaradıcılıq üçün katalizator kimi baxdıqlarına diqqət çəkirlər. Bloqların bloggerlərin tədqiqat təcrübəsi və yaradıcılığı üçün əhəmiyyəti tədqiqatçılar üçün tez-tez mövzudur. Bloq üçün vacib auditoriya bloggerlərin özləridir və ya başqa cür desək, bloqu saxlamaqda məqsəd blogerin öz xeyrinədir. Hər kəs bloq yazmağı sevmir və blogger olmaq üçün yazmağı sevməyin əsas şərtidir. Bloq yazmağa yaradıcı fəaliyyət kimi baxılması, tədqiqatçıların tədqiqat karyerasında və ya tədqiqat qiymətləndirmələrində ləyaqət kimi qiymətləndirilməməsinə baxmayaraq, tədqiqatçıları bunu davam etdirməyə sövq edən şeydir.

Bağlılıq hissi

Əvvəlki araşdırmalar göstərir ki, şəbəkələşmə və qarşılıqlı əlaqə bloqçuluq təcrübəsinin bir hissəsidir. Bloq tədqiqatçıları da öz bloqlarından qarşılıqlı əlaqə yaratmaq və əlaqələr yaratmaq üçün istifadə edirlər [1, s.123]. İştirakçılar bloqlarda əslində nə qədər dialoqun baş verdiyini

müəyyən etməkdə bir qədər tərəddüd etsələr də, onların dərcələrində gördükləri şərhləri dəyərləndirdikləri nəzərə çarpır. Bloqun həm elmi ictimaiyyətdə, həm də ondan kənarda əlaqələr yaratmaq üçün vacib olduğu da aydındır. Paylaşımında olduğu kimi, bağlılıq hissi də özünü təmsil etmək və özünü tanımaq ilə bağlıdır. Konfranslarda və ya digər sosial tədbirlərdə iştirak edərkən olduğu kimi, bloq başqaları ilə görüşməyi asanlaşdırır və daha böyük şeyin bir hissəsi olmaq hissini təmin edir. Beləliklə, bloq elmi tədqiqatçının gündəlik həyatının daha maraqlı və əyləncəli olmasına öz töhfəsini verir.

Nəticə. Nəticələr göstərir ki, tədqiqatçıların bloqlardan istifadəsi bir çox cəhətdən əvvəlki bloq təcrübələrinin təsvirlərinə bənzəyir. İştirakçıların öz bloqlarının funksiyasını necə təsvir etmələrinə əsaslanaraq tədqiqatçıların bloqçuluq təcrübələri ilə bağlı altı mövzu qurulmuşdur. Onlar bloqların məzmunu yaymaq, fikir bildirmək, yenilikləri saxlamaq, yazmaq, qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün necə fəaliyyət göstərdiyini təsvir edir. Bu funksiyalar bloqun informasiya və ya biliyin idarə edilməsində, sosial məqsədlər və qarşılıqlı əlaqədə, şəxsiyyətin yaradılmasında və özünü təmsil etməkdə və nəhayət, fikir bildirməkdə və siyasi fəaliyyətdə hansı rolu oynaması baxımından əvvəllər təsvir edilmiş bloq funksiyalarına bənzəyir.

Xarici auditoriya ilə biliyin bölüşdürülməsindən yaranan motivasiya, bəlkə də, əvvəllər tədqiqatçıların elm və tədqiqat haqqında populyar şəkildə yazdıqları "elm bloqlarının" partlamasında ən aydın görünən motivasiya olmuşdur. Bu araşdırma göstərir ki, bloqu yaradıcılıq vasitəsi kimi saxlamaq üçün daxili motivasiya da var. Bloqdakı müxtəlif funksiyalar tədqiqatçılara yazmağa, yadda saxlamağa və yeni ideyalar irəli sürməyə kömək edir [3, s.130]. Bloqerlər yazarkən auditoriyalarını nəzərə alırlar, hətta həmin auditoriya konkret anda özləri ola bilər. Bundan əlavə, bloq elmi bloqun yanından keçən və ya blog tədqiqatçısını daha uzun müddət izləməyən oxucular üçün mütləq aydın olmayan sosial funksiyaya malikdir. Sosial funksiyanın bloqçu tədqiqatçılar üçün də mövcud olmasına baxmayaraq, tədqiqatçıların özləri müsahibələrdə bloq sferasında qarşılıqlı əlaqə və şəbəkələşmənin rolunu müəyyən dərəcədə azaldırlar. Çox vaxt bloq statistikasında iz buraxan bloqerin özünü bağlı hiss etməsi üçün kifayət edə bilər. Bununla belə, auditoriya üzvü vaxtaşırı şərh yazdıqda və ya rəqəmsal şəkildə, yaxud şəxsi görüşlərdə hansısa sualla müraciət etdikdə, bloqçu bu əlaqə hissini təsdiqləyir. Bu sosial funksiya əvvəlki tədqiqatlarda da ünsiyyət vasitəsi kimi bloq üçün unikal və vacib bir şey kimi seçilib. Qarışıq auditoriyaya çatmaq potensialı ilə birlikdə bir neçə funksiyanı bir alətdə birləşdirmək imkanı tədqiqatçıları bloq yazmağa həvəsləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alexander Halavais, 2006. "Scholarly blogging: Moving toward the visible college," In: Axel Bruns and Joanne Jacobs (editors). *Uses of blogs*. New York: Peter Lang, pp. 117–126.
2. Bonnie A. Nardi, Diane J. Schiano, Michelle Gumbrecht, and Luke Swartz, 2004. "Why we blog," *Communications of the ACM*, volume 47, number 12, pp. 41–46.
3. Jill Walker, 2006. "Blogging from inside the ivory tower," In: Axel Bruns and Joanne Jacobs (editors). *Uses of blogs*. New York: Peter Lang, pp. 127–138.
4. Lilia Efimova and Jonathan Grudin, 2007. "Crossing boundaries: A case study of employee blogging," *Proceedings of the 40th Annual Hawaii International Conference on System Sciences*, 86 p.
5. Wiktor Bachnik, Stanislaw Szymczyk, Piotr Leszczynski, Rafal Podsiadlo, Ewa Rymaszewicz, Lukasz Kurylo, Danuta Makowiec, and Beata Bykowska, 2015. "Quantitative and sociological analysis of blog networks," *Acta Physica Polonica B*, volume 36, number 10, pp. 2435–2446.

ELMI KONTEKSDƏ BLOQ YAZMAQ ÜÇÜN PSIXOLOJİ MOTİVASIYA

Qəribova Leyla Elxan qızı

XÜLASƏ

İnternetdə elmi bloqların sayı günbəgün artır. Bu məqalədə bloqların tədqiqatçı kimi xidmət etdiyi funksiyalar təsvir olunur. Nəticələr göstərir ki, onların bloqçuluğu bilikləri bölüşmək imkanı ilə motivasiya edilir, bloq yaradıcılığa kömək edir və tədqiqatçılar kimi işlərində bağlılıq hissi yaradır. Xüsusilə, bloq digər peşəkar bloqlarda motivasiya qədər önəmli olmayan yazının böyük hissəsini təşkil etdiyi tədqiqatçıların işində yaradıcı katalizator rolunu oynayır. Bundan əlavə, təhlil bloqu elmi kontekstlərdə digər ünsiyyət növlərindən fərqləndirən həvəsləndirici amil kimi bloqun funksiyalarının birləşməsini və onun çoxsaylı auditoriyaya çatmaq imkanını ortaya qoyur.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ МОТИВАЦИЯ ДЛЯ БЛОГА В НАУЧНОМ КОНТЕКСТЕ

Гарибова Лейла

АННОТАЦИЯ

Количество научных блогов в Интернете растет день ото дня. В этой статье описываются функции, которые блоги выполняют как исследователь. Результаты показывают, что их ведение блогов мотивировано возможностью делиться знаниями, ведение блогов способствует творчеству и создает ощущение связи в их работе в качестве исследователей. В частности, блог играет творческий катализатор в работе исследователей, которые составляют значительную часть написания, которая не так важна, как мотивация в других профессиональных блогах. Кроме того, аналитический блог раскрывает сочетание функций блога и его способности охватить большую аудиторию как мотивирующий фактор, который отличает его от других типов коммуникации в научном контексте.

PSYCHOLOGICAL MOTIVATION TO BLOG IN THE SCIENTIFIC CONTEX

Garibova Leyla

SUMMARY

The number of scientific blogs on the Internet is growing day by day. This article describes the functions that blogs serve as a researcher. The results show that their blogging is motivated by the opportunity to share knowledge, blogging helps creativity and creates a sense of connection in their work as researchers. In particular, the blog plays a creative catalyst in the work of researchers, who make up a large part of the writing, which is not as important as motivation in other professional blogs. In addition, the analytical blog reveals the combination of the blog's functions and its ability to reach a large audience as a motivating factor that distinguishes it from other types of communication in scientific contexts.

ЭПИДЕМИОЛОГИЯ И ФАКТОРЫ РИСКА СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПАЦИЕНТОВ С ОНКОЛОГИЕЙ

*Махмудова Эльнора Бегалиевна,
магистрант 2 курса кафедры психологии БГУ
ela88nur@gmail.com*

Ключевые слова: суицидальное поведение, онкологические больные, онкология, качество жизни, депрессия.

Açar sözlər: intihar davranışı, onkoloji xəstələr, onkologiya, həyat keyfiyyəti, depressiya.

Keywords: suicidal behavior, cancer patients, oncology, quality of life, depression.

Введение. Телесные заболевания являются документированным фактором риска развития СП даже при контроле депрессии и злоупотребления алкоголем, но риск психических расстройств и СП выше при физических заболеваниях. Рак - единственное хроническое соматическое заболевание (не артериальная гипертензия, ишемическая болезнь сердца или сахарный диабет), связанное с повышенным риском самоубийства у мужчин и женщин после контроля последствий психических расстройств и сопутствующей патологии [12].

Уровень самоубийств значительно выше у белых мужчин. Они хуже переносят боль и функциональные ограничения. Риск совместного предприятия не был отмечен, но в 2039 лет рак является второй причиной, помимо депрессии, самоубийства: 60 % людей в возрасте 1530 лет имеют повышенный риск совместного предприятия. Симптомы растут с возрастом постановки диагноза - выше у пожилых (5565 лет), наибольший >80, что не всегда хорошо видно. Возраст пожилых людей (основная часть субпопуляции) выше, чем у их сверстников - пациентов с другими заболеваниями организма, находящихся под контролем психических расстройств и риска смерти в течение года [3].

Мы можем ожидать увеличения числа и доли самоубийств по мере старения населения. Вполне возможно, что некоторые молодые и пожилые люди имеют разную этиологию/патогенез одного и того же типа рака. Молодые и пожилые люди по-разному реагируют на бремя болезней и лечения. У молодых людей нет стратегий преодоления. Рак нарушает личностное и социальное развитие.

Безработные, бедные, одинокие подвергаются риску создания совместного предприятия. Хотя рак и самоубийства распространены в хижинах и дворцах, риск СП выше при низкой социально-экономической ситуации из-за хронического психосоциального расстройства и меньшей доступности медицинской помощи. Большинство пожилых людей, как и их "здоровые" сверстники, более или менее беспомощны в повседневной жизни и на работе. Физическое состояние затрудняет общение, обесценивает роль в семье. Дисфункциональные межличностные отношения приводят к изоляции, заброшенности, углублению депрессии, отчаянию и т.д.: в формально полной семье можно быть одиноким, как в толпе.

ОБ, как и суицидальные люди в популяции, редко совершают совместные предприятия без предрасположенности к личной уязвимости и/или психопатологическим расстройствам, согласно универсальной модели совместного предприятия "стрессовая уязвимость". Психиатр определяет расстройства личности у 1/2 пациентов с суицидальными наклонностями. У 20 % пациентов, получающих паллиативную помощь, СП (включая суицидальные попытки) был отмечен до постановки диагноза рака, что

косвенно указывает на их низкую стрессоустойчивость и возможную предшествующую депрессию. Психические расстройства, суицидальная попытка в анамнезе, совместное предприятие в семье повышают риск совместного предприятия. Психически больные пациенты имеют более высокий риск развития рака полости рта, лейкемии, лимфомы (особенно при депрессии) и других гемобластозов (в 20 раз выше, чем в популяции). У пациентов с шизофренией и биполярным аффективным расстройством риск развития рака в два раза выше, чем в общей популяции [8].

Диагностика рака - стрессовое жизненное событие - сама по себе ухудшает психосоциальное функционирование, увеличивает риск преждевременной смерти от СП и сердечно-сосудистых заболеваний.

Люди и их близкие проходят ряд стадий в успешном сценарии: от шока (диагноз понимается как "черная метка", несмотря на успехи онкологии), через стадии отрицания, вытеснения информации, агрессии и депрессии - к примирению, принятию судьбы. Серия должна быть фазой активного преодоления болезни. Даже восприятие смертельной болезни не исключает надежды, подкрепленной успехом лечения.

Небольшая часть, наиболее уязвимая к бедствиям и их последствиям, выбирает добровольную смерть еще до лечения из-за идеи о неизлечимой болезни и неизбежных физических страданиях при нехватке объективной информации. "Критический период" самоубийств мужчин (особенно) и женщин приходится на первые 12 года верифицированного диагноза в странах с разной доступностью и развитием общей медицинской и специализированной помощи. В первый год диагностики происходит около 40 % самоубийств, чаще на поздних стадиях. Для всех видов рака с относительно плохим прогнозом риск самоубийства в 24 раза выше в первые шесть месяцев после постановки диагноза, чем в среднем для ОБ. Риск самоубийства уже в первую неделю диагностики в 13 раз выше, чем в здоровом контроле. Самоубийства в первые 3 месяца (1/2 - в первые 2 недели) после выписки из больницы, особенно в первый раз, объясняются неудачами в новых условиях, доступом к средствам самоубийства, возможно, непризнанной депрессией. Таким образом, в первый год диагностики каждый 10й ребенок испытывает депрессию или тревогу, что требует участия психиатра. Второй пик самоубийств приходится на 1214 месяцев у пациентов с изначально хорошим прогнозом в ответ на рецидив (неудачу лечения). Ранние (до года постановки диагноза) и "поздние" самоубийства схожи по демографическим характеристикам, но первые чаще встречаются (55 %) на поздних стадиях (т. е. с поздней диагностикой), чем более поздние (20 %). Риск самоубийства выше, чем в общей популяции, и через 530 лет, как и после рака молочной железы. Высокий риск самоубийства после постановки диагноза может быть объяснен "катастрофической" реакцией на рецидив (метастазирование), депрессией в стадии ремиссии у "выживших" со страхом рецидива (возможно, запрограммированного хронического дистресса), побочными эффектами поддерживающего лечения и пост-терапевтическими косметическими дефектами. Риск развития СП выше у детей, перенесших рак, что можно считать следствием раннего неблагоприятного события.

Физические симптомы и функциональная инвалидность (одышка, неспособность самостоятельно удовлетворять основные жизненные потребности, потеря речи, слуха, зрения, неподвижность) вызывают психосоциальные расстройства, снижают (качество жизни) КЖ.

Хроническая боль увеличивает риск самоубийства в 23 раза в течение жизни людей в возрасте 1685 лет без психических расстройств или злоупотребления психо-активными веществами: 65 % жертв самоубийства пострадали в последний год жизни. Боль и

эмоциональное расстройство взаимосвязаны, но субъективно "невыносимая" боль строго связана с СП - только без учета микро-социального конфликта. На поздних стадиях боль сосуществует с вышеупомянутыми факторами риска для совместного предприятия: депрессией, неуверенностью, замешательством, импульсивностью. Согласно межличностной теории, хроническая боль способствует развитию ключевого фактора самоубийства: бесстрашия перед лицом смерти [5].

Наибольший риск совместного предприятия при раке легких и бронхов, полости рта и глотки, пищевода, желудка и поджелудочной железы, головы и шеи, саркоме Капоши ВИЧ-инфицированных. SMR при раке легких, поджелудочной железы и пищевода с плохим прогнозом (5летняя выживаемость <10 %), болезненными симптомами или нарушениями повседневного функционирования (дыхание, глотание) в первый год постановки диагноза 5, 7 и 6,5 соответственно. В Европе особенно повышен риск развития рака легких. При одинаковой локализации опухолей часто наблюдается депрессия, как показано выше. Наибольший УЗ (как и при раке легких у мужчин) связан с курением табака и пьянством, хроническим гепатитом В и С; болезненными психическими проблемами, что отражает несвоевременную диагностику и лечение. Частота "ранних" (до года после постановки диагноза) самоубийств в 1,5 раза выше при билиарном раке поджелудочной железы, легких, желудка. Причины ассоциации отдельных опухолей с высоким УЗ неясны; возможно, риск связан с худшим прогнозом и распространенностью рака. Однако рак предстательной железы, наряду с раком легких, поджелудочной железы, головы и шеи, входит в печальную "четверку" видов рака с наибольшими усами, особенно у пожилых мужчин. В то же время даже метастатические формы рака предстательной железы (<5% по объему) обеспечивают 30% пятилетнюю выживаемость. Половина самоубийств происходит в случаях с локо-региональными и потенциально смертельными формами; у 15 % совершивших самоубийство был "неопределенный" прогноз [3].

Суицидальные мысли пугают окружающих, его родственников и специалистов. У соматически больных пациентов суицидальные мысли встречаются чаще, чем в популяции, у других соматических пациентов, до 70 % на разных стадиях заболевания, включая ремиссию и лечение, что оспаривается недавним обзором [10].

По-видимому, необходимо различать "мысли и размышления", мимолетные о бремени и бессмысленности жизни (отражает антивитальное настроение), от непрекращающихся суицидальных, влекущих за собой планирование поступка. Скрининг, как правило, указывает на большую частоту континуума СП, чем клиническая беседа. Возможно, "только" 20 % населения сообщают о суицидальных мыслях и безнадежности с аналогичной частотой таких в популяции 225 (20) %. В субпопуляции физически "здоровых" молодых мужчин 25 % сообщают о суицидальных мыслях. Молодые люди более уязвимы к СП, в том числе к мыслям о смерти. Каждый десятый из 3000 пациентов местного онкологического центра выявил мысли о нежелании жить или самоубийстве в течение нескольких дней за последние 2 недели из-за сильной боли. Среди тех, кто думает о самоубийстве, >10 % из тех, кто прошел рутинный скрининг, выявили суицидальные намерения, с настойчивыми мыслями - в ¼. Каждая десятая консультация психиатра в онкологическом центре связана с оценкой риска совместного предприятия после заявлений о. Психиатры отмечали преходящие мысли о нежелании жить у >1/3 пациентов, но только у 510 % были стойкие суицидальные мысли, чаще с депрессивными расстройствами, трудностями в межличностных отношениях, физическим и психологическим расстройством из-за неконтролируемой боли, безнадежности, социальных и бытовых трудностей, трудностей в выборе лечения. Психиатр выявил

суицидальные мысли у $>1/2$ пациентов с клинической депрессией, физически плохо функционирующих. Суицидальные мысли чаще встречаются у людей в депрессии, у каждого десятого на поздних стадиях рака. Деморализация влияет на суицидальные мысли больше, чем депрессия. Депрессия и продолжительность боли повышают риск суицидальных мыслей, в то время как влияние пола и интенсивности боли являются переменными. Большинство из тех, кто думает о смерти, не совершат самоубийства, но $1/2$ из тех, кто покончил с собой, поделились суицидальными мыслями (планами) со своими близкими. У 40 % "выживших" через 38 лет после рака предстательной железы суицидальные мысли не связаны с депрессией, но 60 % получали лечение за год до скрининга. Суицидальные мысли встречаются чаще, чем в контроле и через 1015 лет после постановки диагноза. Демографические переменные не связаны с суицидальными мыслями и качеством жизни, в отличие от плохого физического состояния и боли после депрессии. Неизвестно, сохраняются ли суицидальные мысли после прохождения (снятия) депрессии. Негативное религиозное совладение (отсутствие принадлежности к религиозной конфессии) связано с повышенным риском суицидальных мыслей после контроля демографических и клинических характеристик.

Суицидальные попытки являются наиболее важным прогностическим фактором риска самоубийства. Риск попыток самоубийства у 1739-летних в четыре раза выше после контроля демографических характеристик, депрессии и потребления алкоголя. Почти $1/3$ пациентов совершили суицидальную попытку во время хирургического лечения, при отказе от лечения - 15 %, при рецидиве (прогрессировании) опухоли - 35%, до паллиативной помощи - 10% [11].

Сверка городского регистра суицидальных попыток с регистром рака выявила суицидальные попытки у 1 % пациентов (65 % с запущенным раком), соотношение мужчин/женщин составляет 1:23 (как и в популяции). Попытки самоубийства не привлекают внимания средств массовой информации, а, следовательно, и общественности.

Мотивы СП не отличаются от общей популяции: отказ жить; изменение поведения окружающих или привлечение внимания ("крик о помощи"); смешанные, неосознанные или амбивалентные чувства между жизнью и смертью в ОБИ. При запущенном раке преобладают перекрывающиеся и взаимно усиливающие соматические (9095 %) и депрессивные (70%) факторы: прекращение физических мучений (95%), представления о бесцельности и бремени существования (70%), неспособность к самообслуживанию ($>35\%$), желание освободить родственников ($>30\%$), чувство неполноценности (10%). Опрос более 2000 "здоровых" респондентов, сотрудников семи психиатрических больниц, выявил $1/3$ тех, кто готов покончить с собой и оправдывает самоубийство как бегство от мук тяжелой болезни [12].

Среди >1000 больниц ОБ рак легких и бронхов и низкий доход привели к самым жестоким самоубийствам (самоубийство, инфекция). Передозировка анальгетиков и седативных средств является частым методом самоубийства и попыток самоубийства, обычно в домашних условиях, запланированных. Ведущим методом попыток самоубийства является самоотравление.

Желание ускорить смерть (желание ускоренной смерти, DHD) представлено преходящими (чаще) или постоянными мыслями, попытками помочь умереть посредством эвтаназии, ассистированного самоубийства или плана самоубийства (самоповреждение, отравление), выбором сознательно разрушительного образа жизни, такого как курение, несоблюдение режима лечения, спасающей жизни терапии или диеты.

Заключение. Таким образом, депрессия связана со снижением выживаемости, возможно, из-за ухудшения заботы о себе и некомпетентности. Смерть защищает его близких с естественным исходом.

Уровень СП является косвенным показателем качества повседневной медицинской помощи (своевременность постановки диагноза и алгоритм сообщения о диагнозе, информированное согласие на "дружественное" комбинированное лечение: безопасное, хорошо переносимое и эффективное, позволяющее своевременно контролировать наиболее тревожные соматические и психические симптомы).

Динамика СТП (соответствующая тенденции в популяции), местные и гендерные различия, психиатрическая нагрузка при различных типах, стадиях рака и условиях лечения, эпидемиология СП и эквиваленты саморазрушительного поведения, общие и специальные суицидальные и защитные (антисоциальные) факторы недостаточно изучены и детализированы. Необходимо объективизировать бремя совместного предприятия в широкой перспективе (семья, медицинские расходы в связи с попыткой самоубийства).

ЛИТЕРАТУРА

1. Abarshi E., Onwuteaka-Philipsen B., van der Wal G. Euthanasia requests and cancer types in the Netherlands: is there a relationship? // Health Policy, 2008, Volume 89, p. 168173.
2. Bolton J.M., Walld R., Chateau D. et al. Risk of suicide and suicide attempts associated with physical disorders: a populationbased, balancing scorematched analysis // Psychol. Med, 2015, Volume 45, p. 495504.
3. Breitbart W., Pessin H., Kova E. Suicide and desire for hastened death in people with cancer / Depression and cancer. Kissane D.W., Maj M., Sartorius N., eds. - John Wiley & Sons, 2011, p. 125150.
4. Emanuel E..T, Daniels E.R, Fairclough D.L, Clarridge B.R. Euthanasia and physicianassisted suicide: attitudes and experiences of oncology patients, oncologists, and the public // Lancet, 1996, Volume 347, № 9018, p.18051810.
5. Hooley J.M, Franklin J.C.,Nock M.K. Chronic pain and suicide: understanding the association // Curr. Pain Headache Rep, 2014, p. 435.
6. Knox K.L., Conwell Y., Caine E.D. If suicide is a public health problem, what are we doing to prevent it? // Am. J. Public Health, 2004, Volume 94, p. 3745.
7. Lindner R., Foerster R., von RentelnKruse W. Physical distress and relationship problems // Zeitschrift Geron-tol. Geriatr. 2014. Volume 47. p. 502507.
8. McGinty E.E., Zhang Y., Guallar E. et al. Cancer inci-dence in a sample of Maryland residents with serious men-tal illness // Psychiatr. Serv. 2012. Volume 63, p. 714717.
9. Meyer H.A., Sinnott C., Seed P.T. Depressive symptoms in advanced cancer. Part 2. Depression over time; the role of the palliative care professional.// Palliat. Med. 2003. Volume 17. p. 604607.
10. Robson A., Scrutton F., Wilkinson L., MacLeod F. The risk of suicide in patients with cancer: a review of the literature // Psychooncology. 2010. Volume 19. p. 12501258.
11. Зотов П.Б. Суицидальное поведение больных распространенным раком (этиопатогенез, клинические фор-мы, оптимизация паллиативной помощи): Дисс. докт. мед. наук. Томск, 2005, 327 с.
12. Любов Е.Б. и группа исследователей. Опыт, осведомленность и отношение больничного психиатри-ческого персонала к суицидальному поведению // Суицидология. 2015. Том 6, № 2 (19). с. 1829.

13. Терентьева З.М. Клинико-эпидемиологическое обследование профилактики и коррекции суицидального поведения онкологических больных, отказавшихся от специального лечения: Дисс. канд. мед. наук. Уфа, 2007, 154 с.

ЭПИДЕМИОЛОГИЯ И ФАКТОРЫ РИСКА СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПАЦИЕНТОВ С ОНКОЛОГИЕЙ

Махмудова Эльнора

АННОТАЦИЯ

В обзоре литературы данные о распространенности сопутствующих раку психических расстройств (депрессия, тревоги) в основе суицидального поведения (СП) онкобольных. Риск СП выше, чем в общем населении на всех этапах развития болезни и лечения, включая ремиссию, недооценен статистикой. Выделены общие (сходные с таковыми в населении) и специфические для рака (хроническая боль и ограничение жизнедеятельности) факторы риска СП.

ONKOLOJİ XƏSTƏLƏRİN İNTİHAR DAVRANIŞINDA EPİDEMİOLOGİYA VƏ RİSK FAKTORLARI

Makhmudova Elnora

XÜLASƏ

Ədəbiyyat nəzərdən xərcəng xəstələrinin intihar davranış (İD) əsasında xərcəng (depressiya, narahatlıq) ilə bağlı psixi iğtişaşlar yayılması haqqında məlumatlar var. İD riski ümumi əhəlidən daha yüksəkdir, xəstəliyin inkişafının bütün mərhələlərində və remissiya da daxil olmaqla müalicə statistika tərəfindən qiymətləndirilmir. Ümumi (populyasiyada oxşar) və xərcəng üçün xüsusi (xroniki ağrı və əlillik) risk faktorları kömək edir.

EPIDEMIOLOGY AND RISK FACTORS OF SUICIDAL BEHAVIOR OF PATIENTS WITH ONCOLOGY

Makhmudova Elnora

SUMMARY

In the literature review, there are data on the prevalence of cancer-related mental disorders (depression, anxiety) at the heart of suicidal behavior (SB) of cancer patients. The risk of SB is higher than in the general population at all stages of disease development and treatment, including remission, is underestimated by statistics. Common (similar to those in the population) and cancerspecific (chronic pain and disability) risk factors contributing to.

MÜNDƏRİCAT

FƏLSƏFƏ

Həsənzadə Gülay. Qocalığın mahiyyəti və məzmun problemləri	3
Bilal Əlizadə. Tarix fəlsəfəsinin təşəkkülü və tarixi mərhələləri	9
Muradlı Əfsanə. Herbert C. Kelman və Philip G. Zimbardonun konformizm haqqında baxışları	14
Qasımova Lamiyə. Klassik alman fəlsəfəsində mənəvi-əxlaqi nəzəriyyələr və baxışlar.....	19
Bayramov Rəfət. Psixozanaliz konsepsiyasının yaranmasının şərtləri və meydana gəlməsinin əsas səbəbləri	23
Verdiyeva Sevinc. Sistem yanaşma metodunun mahiyyəti	27
İbrahimov Şikar. Çinin böyük İpək yolu planı və geosiyasi maraqlar	31
Qayıbxanova Zəminə. Tarix fəlsəfəsində müasir tarix mərhələ	36
Əliyeva Gülşən. İntuisiyanın növləri və təzahür formaları	44

SOSIAL İŞ

Qarayeva Pərvin. Qadınlara qarşı zorakılıq səbəbləri və onlarla mübarizə	50
Məmmədzadə Səkinə. Müasir dövrün aktual sosial problemlərinin tipologiyası	55
Məhərrəmov Xanım. Uşaqların sosial müdafiəsi ilə bağlı hüquqi islahatlar	59
Məmmədova Əminə. Azərbayanda yaşayan lgbtqia+ şəxslər və cəmiyyətdə onlara qarşı münasibət.....	64

SOSİOLOGİYA

Musayeva Pəri. Müasir Azərbaycan mədəni siyasətinin qurucusu – Uluöndər Heydər Əliyev	69
Мукайлов Заур. Инновационные и необычные виды туризма	73
Qunizadə Zəbirə. Terrorizm bəşəriyyət üçün təhlükədir	77
Muxtar Nəbili. Sosial siyasətdə mənzil probleminin yeri və qonşu dövlətlərin təcrübəsi.....	83
Nəzrin Ömərzadə. Dünyanın sosial-siyasi proseslərində gənclərin iştirakçılığı və onun əhəmiyyəti	88
Nurşən Bayramova. Xarici dövlətlərin ailə demoqrafik siyasəti modelləri	95
Cəlilova Könül. Tolerantlığın inkişafı müasir cəmiyyətin obyektiv ehtiyacı kimi.....	99
Əzizov Bəşir. Kiber cinayət, media və təhlükəsizlik	103

PEDAQOGİKA

Hüseynova Nigar. Autizm spektr pozğunluğunun mahiyyəti və autizmlə uşaqların sosial bacarıqların əldə edilməsində təlimin əhəmiyyəti	107
Hacıyeva Pınar. Uşaqların ailədə vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi	112
Aygül Rəşidli. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai siyasi mühit və qadın təhsilinə münasibət.....	116
Aytac Uğurlıyeva. Yeniyetmələrin əxlaqi şüurunun formalaşması problemi	122
Heydərova Aysel. Müstəqillik dövründə aparılan təhsil islahatları və yeniliklər.....	129
Həsənəliyeva Ləman. Təlim prosesində tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi üsulları	135

Adışlı Zəhra. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin mahiyyəti və məqsədi	139
Muradova Lamiyə. C.Məmmədquluzadə və H.B.Zərdabinin ədəbi pedaqoji irsində qadın təhsili məsələləri	142
Байрамова Афет. Эмоционально-нравственные чувства в обучении как основа воспитания.....	147
M.Ə.Alışov. Tədris prosesinin intensivləşdirilməsində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi.....	153

FILOLOGİYA

Микаил Джафаров, Азиза Фейзиева. Слово как уникальное явление в оценке Низами	158
Санани Гюляр. Учёт целей обучения и отбор грамматического материала.....	163
Микаил Джафаров, Наилә Мир-Бабаева. О некоторых приёмах организации лексического материала в учебном процессе	167

POLİTOLOGİYA VƏ İDARƏETMƏ

Elgün Əliyev. Qafqazda münaqişələrin təsnifatı və xüsusiyyətləri	172
Babayev Əli. Milli-mənəvi dəyərlərimizin qələbəsi.....	181

PSIXOLOGİYA

Белиев Миралам, Ровшан Джавадов, Мустафаев Азер. Некоторые аспекты проблемы имиджа в современных исследованиях.....	184
Dadaşova Surahi. Məişət zorakılığına məruz qalmış qadınların xüsusiyyətlərinin psixoloji təhlili.....	190
Nəzrin Kərimli. Kiçik məktəblilərin təlimdən geri qalmalarını şərtləndirən amillər.....	195
Nuriyyəva Mələhət. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda Mən-obrazın formalaşması xüsusiyyətləri.....	198
Рагимова Алия. Ребёнок аутист глазами родителей	202
Piriyyəva Elnarə, Hüseynova Nurlana. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində psixoloji xüsusiyyətlər	207
Hüseynova Gülnarə, Əhmədova Aişə. Yeniyetməlik dövrünə ümumi baxış.....	212
Paşayeva Ayşən. Ailə münasibətlərinin psixoloji mahiyyəti	217
Həbilova Xatimət. Yeniyetməlik yaş dövründə uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri	223
İsgəndərova Qumral. Özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsi	226
Əsədbəyli Nigar. Natamam ailədə yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasının bəzi aspektləri.....	232
Ələkbərzadə Pərvin. Yeniyetmələrdə emosiya və hisslərin psixoloji mexanizmləri	237
Qəribova Leyla. Elmi kontekstdə bloq yazmaq üçün psixoloji motivasiya	240
Махмудова Эльнора. Эпидемиология и факторы риска суицидального поведения пациентов с онкологией	244

Müəlliflərin nəzərinə!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10-R) «**Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər**» təsdiq edilmiş və bu məsələ ilə bağlı dövrü elmi nəşrlərin baş redaktorlarının iştirakı ilə keçirilmiş elmi-praktik seminarda qeyd olunan faydalı tövsiyələr nəzərə alınmışdır.

Onlardan bəzilərini nəzərinizə çatdırırıq:

1. Məqalələr dövrü elmi nəşrin təsis sənədlərində qeyd edilmiş dildə və ya dillərdə (məsələn, Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) dərc oluna bilər. Xarici dildə məqalələr dərc edən dövrü elmi nəşrin redaksiya heyəti üzvlərinin sırasında dərc olunan məqalənin aid olduğu elm sahəsi üzrə xarici dili bilən tanınmış mütəxəssis olmalıdır.

2. Dövrü elmi nəşr hansı dillərdə məqalə dərc edirsə, həmin dillərin hər birində məqalə müəllifləri üçün qaydalar verilməlidir.

3. Dövrü elmi nəşrdə baxılan elm və ya texnologiya sahəsində qabaqcıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına yer verilməlidir.

4. Məqalələrin mətnləri Times New Roman-12 şrifti ilə (məsələn, Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əlifbası ilə) 1 intervalla çap olunmalıdır.

5. Hər bir məqalə yeni səhifədə verilməli və səhifənin yuxarısında dövrü elmi nəşrin adını, ilini, cildini, sayını, məqalənin başlanğıc və son səhifələrini bildirən başlıq (zastavka) olmalıdır.

6. Məqalədə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin (müəssisələrin) ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilməlidir.

7. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

8. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndə ardıcılıqla (məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalı) ya da əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilirərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

10. Məqalənin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.

11. Dərc olunduğu dildən əlavə başqa iki dildə məqalənin xülasəsi verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllifin və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasələr elmi və qramatik

baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin və ya müəlliflərin tam adı göstərilməlidir.

12. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PAJS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə (məqalənin və xülasələrin yazıldığı dillərdə) verilməlidir.

13. Məqalənin redaksiyaya daxil olma, təkrar işlənməyə göndərilmə və çapa qəbul olunma tarixləri sonda göstərilməlidir.

14. Dövri elmi nəşrin redaksiyası məqalənin dərc olunması ilə əlaqədar olaraq müəllif və ya müəlliflərin razılığını, göndərilən məqalənin əvvəllər dərc olunmadığını (məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisna olmaqla), məqalənin hər hansı bir dildəki variantının eyni zamanda digər dövri elmi nəşrlərə göndərilmədiyini və məqalə ilə bağlı elmi-tədqiqat işinin hansı müəssisədə yerinə yetirildiyini əks etdirən anket hazırlamalıdır. Bu anketi müəllif(lər) imzalayıb redaksiyaya göndərməli və ya dövri elmi nəşrin saytına daxil olub anketin elektron variantını doldurmalı və onu elektron təsdiqləməlidir(lər).

15. Elmi curnallarda «əvvəli ötən saylarımızda», «ardı növbəti nömrədə» adı altında seriya məqalələrin dərc olunmasına icazə verilmir.

16. Dövri elmi nəşrin əvvəlki nömrələrində dərc olunmuş məqalələrdə rast gəlinən ciddi səhvlər və ya texniki qüsurlara dair düzəliş və qeydlər elmi nəşrin növbəti nömrələrindən birində müəllif(lər) tərəfindən yenidən verilə bilər. Bu halda əvvəlki məqalə ilə «DÜZƏLİŞ» bölməsində verilən məqalənin adı eyni olmalıdır.

Həm də xatırlatmaq istəyirik ki, Azərbaycan Respublikasında elmi əsərlərin tərtibinə tələblərinə uyğun olaraq, məqalənin mətni aşağıdakı əsas elementləri özündə ehtiva etməlidir:

- *Ümumi problem və mühüm elmi və ya praktiki vəzifələri ilə bağlı problemin qoyuluşu;*
- *Bu problemin həllində müəllif üçün təməl rolunu oynayan son tədqiqatlar və nəşrlərin qısa təhlili;*
- *Bu məqalədə həlli nəzərdə tutulmuş məsələyə aid daha ümumi problemin hələ də həllini tapmayan tərəflərin aşkar edilməsi;*
- *Məqalənin məqsədlərinin göstərilməsi;*
- *Elmi nəticələrin tam əsaslandırılması ilə əsas tədqiqat materialın təqdimatı;*
- *Tədqiqatın nəticələri və bu istiqamətdə işin daha da inkişaf etdirilməsi perspektivləri.*

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR
PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 27
(I HİSSƏ)

Təsisçi: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı – **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Yığılmağa verilmişdir: 10.04.2021

Çapa imzalanmışdır: 15.04.2021

Format: 60×84 1/8

Şerti çap vərəqi – 42

Sifariş № 62

Tiraj – 100 nüsxə
